UDK - 008

YU ISSN 0459-1070

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

XLIV

Лесковац, 2004.

38
930.85

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК
XLIV

UDC - 008

YU ISSN 0459-1070

NATIONAL MUZEUM - LESKOVAC

LESKOVAČKI ZBORNIK

(the annual of the National Museum)

XLIV

Editor in chief

VEROLJUB TRAJKOVIC

Redaction commitee

Veroljub Trajkovic, Momčilo Pavlović, Gojko Subotić, Ninoslav Zlatanović, Igor Stefanović (sekretar)

Redaction address: Stojana Ljubića 2

tel: 016/212-975

Leskovac, 2004.

УДК - 008 ЈУ ИССН 0459-1070

НАРОДНИ МУЗЕЈ - ЛЕСКОВАЦ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

(издање Народног музеја)

XLIV

Одговорни уредник
ВЕРОЉУБ ТРАЈКОВИЋ

Редакциони одбор
Верољуб Трајковић, Момчило Павловић, Гојко Суботић,
Нинослав Златановић, Игор Стефановић (секретар)

Адреса редакције: Стојана Љубића 2
тел: 016/212-975

Лесковац, 2004.

У финансирању овог броја учествовали су:
Скупштина општине Лесковац и Министарство културе и јавног информисања Владе Републике Србије

САДРЖАЈ

ГОДИШЊИЦЕ

Ђурђа Ђорђевић, БОРБЕ ПРОТИВ ТУРАКА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ЛЕСКОВЦА И ОКОЛИНЕ 1433-1877. 7

Момчило Павловић, САВЕЗНИЧКА БОМБАРДОВАЊА 1944: ГОДИНЕ – 60 ГОДИНА КАСНИЈЕ 27

ЧЛАНЦИ И ПРИЛОЗИ

Смиља Јовић, СРЕДЊОВЕКОВНО ПРСТЕЊЕ ИЗ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ 47

Живојин Тасић, ПРИМЕРАК „ЦРКВЕНОГ ГЛАСНИКА“ ИЗ 1887. ГОДИНЕ 65

Јован Пејчић, ДУХ ЗАПАДА, ГЕНИЈ ПРАВОСЛАВЉА 75

Нинослав Златановић, ДР МИЛАН ПР. МАЗНИЋ У СВЕТЛУ АРХИВСКИХ ДОКУМЕНАТА 107

Драган Тасић, КУЛТУРА И ДРУШТВЕНЕ ТЕМЕ У „ЛЕСКОВАЧКОМ ГЛАСНИКУ“ 1933. ГОДИНЕ 111

Јован Миљковић, ПОПУЛАЦИЈА ЈЕВРЕЈА У ЛЕСКОВЦУ УОЧИ И ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА 143

Верољуб Трајковић, ОСНОВНА ШКОЛА ОРАШАЧКА У ВРЕМЕ ОКУПАЦИЈЕ 1941-1944.. 149

Живан Стојковић, „ДРАЖА ЈЕ НАДМУДРИО ТИТА“ 161

Хранислав Ракић, САРАДЊА ДР ПРОФ. МИЛАНА МИЛАДИНОВИЋА СА НАРОДНИМ МУЗЕЈЕМ У ЛЕСКОВЦУ 183

Живојин Прокоповић, СЛИКАРСТВО ЈОВАНА БИЈЕЛИЋА 189

Иван Стојановић, ТЕХНИКЕ РЕТУША СТРУЧЊАКА СА ИНСТИТУТА „PALAZZO SPINELLI“ У ОДЕЉЕЊУ ЗА РЕСТАУРАЦИЈУ УМЕТНИЧКИХ ДЕЛА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ 219

Бранко Димић, НАВОЈИ (НАВИ) У ВЕРОВАЊУ ЦРНОТРАВАЦА 231

Тане Куртић, РОМИ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ 245

Ива Трајковић, СТОЧАРСТВО НА ЧЕМЕРНИКУ 253

Јовица Цветковић, СОЦИО-ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ ЛЕСКОВЦА
У СРБИЈИ 275

Ненад Стојановић, ЛЕСКОВАЦ – РЕГИОНАЛНИ ЦЕНТАР 313

Ана Богојевић, ПРИРОДНО-ГЕОГРАФСКЕ И АНТРОПОГЕНЕ
ОДЛИКЕ ВУЧЈА 339

Татјана Јанков, ЛЕКСИКА ПРЕРАДЕ ВУНЕ И КОНОПЉЕ
У СЕЛУ ГОРЊЕ ГАРЕ 351

Станиша Војиновић, БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА
АКАДЕМИКА ВЛАДИМИРА СТОЈАНЧЕВИЋА 1996-2003. 373

Ирина Нешић, БИБЛИОГАФИЈА ПРИЛОГА ОБЈАВЉЕНИХ
У ЛЕСКОВАЧКОМ ЗБОРНИКУ ОД 1996. ДО 2003. ГОДИНЕ 389

ГРАЂА

Хранислав Ракић, ЗАПИСИ РАТНИКА 445

ПРИКАЗИ

Мирољуб Васић, ЗАОСТАВШТИНА ДР СЕРГИЈА ДИМИТРИЈЕВИЋА
(Сергије Димитријевић, Прилози из историје Лесковца 1929-1941, Народни музеј, Лесковац, Институт за савремену историју, Београд, 2003, стр. 244) 467

Живан Стојковић, Никола П. Илић, Руски емигранти у лесковачком крају
после 1917. године, Филекс, Лесковац, 2004. 471

Иван М. Бецић, У ЧАСТ ВЕЛИКОГ ЈУБИЛЕЈА
(Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Лесковачки крај у време Првог српског устанка 1804-1813, Историјски архив Лесковац, 2004, стр 91) 475

IN MEMORIAM

Добросав Туровић, ПРОФ. ДР ДИМИТРИЈЕ КУЛИЋ (1923-2004) 477

ГОДИШЊИЦЕ

UDK: 94 (497.1) „1433/1877“

Ђурђа Ђорђевић

БОРБЕ ПРОТИВ ТУРАКА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ЛЕСКОВЦА И ОКОЛИНЕ 1433 - 1877. ГОДИНЕ

ОСВАЈАЊА ТУРАКА ОСМАНЛИЈА

Оснивање турске државе везује се за Османа (1299), који се налазио на челу турских племена у провинцији Битинији, у северозападном делу Мале Азије. По њему се и држава назвала османлијском или отоманском. За кратко време Османлије су завладале Малом Азијом и отпочеле са освајањем Европе. Учврстивши се у тврђави Цимпе, код Галипоља, Турци су отпочели трајно насељавање европског тла. Године 1354. освојили су Галипољ и тако се њихова инвазија почела постепено кретати ка западу, да би 1361. године освојили Димотику, а 1362. Једрене, које је султан Мурат Први око 1365. године претворио у своју престоницу. Турци су 1363. год. заузели Пловдив и доспели у непосредну близину области српских феудалаца. Коначно освајање њихових области и осталих балканских земаља било је сада само питање времена.

После Маричке битке и Косовског боја Турци су се повукли, запосевши само важнија стратегијска места. Србија је прихватила вазални однос према Турцима. Кнегиња Милица, удовица кнеза Лазара, са синовима Стефаном и Вуком, одлучила се на овај корак, нешто из страха од Угарске, која је показивала освајачке претензије на северне делове српске државе, а делом и из страха од унутрашњих борби, јер је њен зет Вук Бранквоић и даље пружао отпор Турцима из свог града Приштине, уздајући се у помоћ Угарске. Вазални однос наметнуо је кнегињи Милици и њеним малолетним синовима извесне обавезе према Турцима. Најмлађа кћер кнеза Лазара, Оливера, морала је да пође Бајазиту у харем, а њена браћа, Стефан и Вук, били су дужни да иду сваке године на поклоњење султану и да, као турски вазали, учествују са својим српским трупама у свим походима које би предузимао Бајазит. Србији је, у знак вазалске потчињености, наметнут годишњи трибут, који је нешто касније износио 40.000 дуката.

У односу према султану Бајазиту, Стефан Лазаревић је настојао да своје обавезе што савесније обавља како би Србији сачувао унутрашњу самоуправу. Испуњавајући своју вазалску дужност, он је 1395. године са својом војском учествовао у бици на Ровинама, коју је султан водио против влашког војводе. Турци су били поражени, а погинули су, борећи се као турски вазали, краљ Марко и Константин Дејановић. Њиховим областима Турци су тада потпуно загосподарили.

Док је Европа дрхтала пред Бајазитовим освајачким претензијама, крајем 14. века појавио се још један освајач света, такође турског порекла - Тамерлан. Он је био потомак споредне гране једне мање турске кнежевске породице у Туркестану. Тамерлан је, после Цингис-кана, био највећи монголски владар. Успео је да покори области у средњој Азији, затим у јужној Русији Златну Хорду, део Индије, Персију, Месопотамију, Сирију и на крају је напао Османлијско царство у Малој Азији. Као турски вазали, на страни Османлија за сукоб су се припремали и Лазаревићи, Стефан и Вук, а такође и њихови сестрићи Бранковићи - Ђурађ и Гргур.

Битка се одигрла 28. јула 1402. године код Ангоре. Турска војска била је потучена, а сам Бајазит пао је у заробљеништво. Стефан Лазаревић је у два-три маха покушао да га ослободи, али у томе није успео. Тамерлан се после ове битке повукао у унутрашњост Мале Азије, одакле се спремао да нападне Кину, али је 1405. год. умро.

Европски народи су били испуњени надом да ће са овом битком престати турско ширење према западу. Међутим, због разједињености и неслоге међу балканским феудалцима, ова битка није означила крај турске експанзије, већ ју је одложила за педесет година.

После Ангорске битке Стефан Лазаревић се упутио према Цариграду. Ту га је дочекао византијски цар Јован Седми, који му је доделио титулу деспота. У Византији је ово достојанство било веома високо, јер је долазило одмах иза царског и могао га је доделити само цар.

Да би на неки начин осигурао себи ослонац и да би добио савезнике против турске силе, а и да би лакше сузбијао унутрашње нереде, деспот је крајем 1403. године прихватио вазални однос и према Угарској. У двоструком вазалству, према Турској и према Угарској, Србија је остала све до коначног потпадања под турску власт 1459. године.

Проширењем на област Зете, од 1421. год. српска деспотовина је, са унутрашњом самоуправом и пространством, у политичком и територијалном погледу, представљала веома солидну и моћну државу.

Дуги низ година деспот Стефан Лазаревић није имао скоро никакве конфликте са Турцима, за време читаве владавине Мехмеда Првог (1413-1421). Међутим, 1421. године умро је Мехмед Први, а наследио га је Мурат Други (1421-1451), који је одмах испољио своје освајачке претензије према балканским земљама. Године 1425. кренуо је са војском на Србију, те је опљачкао један њен део, посебно Крушевац и околину,

а затим се повукао. Тиме је султан, како пише М. Спремић, „желео да демонстрира снагу према српској деспотовини.[1]

Овај турски напад на Србију (1425), мада је био без трајних последица, забринуо је деспота. Он је, познајући добро турски систем освајања, стрепео од тога да би Турци могли да освоје Србију после његове смрти, тим пре што он није имао да за собом остави директног наследника. Деспот Стефан Лазаревић није имао деце, а његовог брата Вука убили су Турци за време династичких борби између Сулејмана и Мусе. Блиски рођак на кога је деспот рачунао као на свога наследника био је његов сестрић Ђурађ Бранковић, који је такође био једини живи потомак куће Бранковића. Осећајући се болесним и бојећи се да би могао изненада да умре, деспот Стефан Лазаревић је сазвао сабор у рудничкој Сребрници, близу тврђаве Острвице, и у присуству српске угледне властеле и патријарха прогласио Ђурђа Бранковића за свог наследника.[2]

Да би Србији на неки начин обезбедио помоћ Угарске, деспот Стефан Лазаревић је са њом склопио уговор, маја 1426. године, у Тати, у Угарској. По том уговору, требало је да Угарска призна Ђурђа Бранковића за деспотовог наследника, а Ђурађ Бранковић се обавезао на војну помоћ угарском краљу. У уговору је постојала и клаузула по којој би, уколико Ђурађ или његови наследници не оставе за собом мушких потомака, Србија припала Угарској.[3]

Турци су у току 1426. године обновили своје нападе на Србију, па су против ње ратовали у току 1427. године. У међувремену, 19. јула 1427. године, умро је деспот Стефан Лазаревић, а наследио га је Ђурађ Бранковић (1427-1456) преко чије личности су се нашле сједињене области Бранковића и Лазаревића и од тада се третирале као једна област.

Стефан Лазаревић се није преварио у својој слутњи. После његове смрти Мурат Други је почео да истиче своје наследно право на Србију, правдајући то тиме што је сестра деспота Стефана била удата за Бајазита, па пошто је деспот умро не оставивши за собом непосредног наследника, требало је да Србија припадне Турској. Турци су пожурили да војничком силом остваре своје планове. Они су у току 1426. и 1427. године успели да освоје Ниш и Крушевац и дошли су под Ново Брдо, али се овај град храбро држао.[4]

Деспот Ђурађ Бранковић је настојао да одржи пријатељске односе са Угарском, а самим тим би му били обезбеђени добри односи са читавом Европом. Такође, желео је да продужи и очува мир са Турцима. Он је у тим својим тежњама и успео тиме што је удао своју кћер Ката-

---

1 М. Спемић, Крушевац у XIV и XV веку, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 14.
2 Ј. Радоњић, Уговор у Тати и српско-угарски односи од XII до XVI в. Глас СКА CLXXXVII, Београд 1941, 60, 61.
3 Ј. Радоњић, исто.
4 Ч. Мијатовић, Деспот Ђурађ Бранковић, Београд 1907, 139, 140.

рину за Улриха Цељског, брата царице Варваре, жене угарског краља Жигмунда, а 1433. године Ђурађ је удао своју кћер Мару за султана Мурата Другог.[5]

Постоје индиције да је Србија у турским походима у периоду 1425-1427, па и после, до 1433. године, изгубила већи део територије него што се то сматра. Сем Голупца, Ниша и Крушевца, који су припали Турцима, турска граница се нарочито померила у близини Новог Брда. Михаило Динић пише да је „Ново Брдо остајало везано са Деспотовином само према западу и северозападу".[6]

Око 1430. године Турцима је припадао Изморник (Доња Морава), као и места: Слишане у Подгори, Каменица, Козлан, Ивање у Подгори, Добросељане, Тупале, Тољеновце. Сва та места налазила су се око река: Пусте реке, Слишанске реке, Каменичке реке, Медвеђе, Јабланице, Грабовничке реке, што указује на област која се налази северно од Новог Брда, у околини Лесковца и у области Топлице.[7]

Разматрајући области Топлице и Дубочице, М. Динић се позива на византијског историчара Дуку који је, као савременик догађаја 15. века, забележио да је деспот Ђурађ Бранковић приликом удаје своје кћери Маре за султана Мурата II, дао уз њу као мираз велики део Србије. М. Динић сматра да се то односи на Топлицу и Дубочицу, јер је „султан Мехмед II Освајач, пошто је коначно ступио на престо и послао Ђурђу султанију Мару у Србију, вратио овоме Топлицу и Дубочицу, што би упућивало на помисао да су ове две области сматране као мираз уз Мару".[8]

Како је брак између Маре и султана Мурата II склопљен 1433. године, то значи да су Турци од те године имали велики део југоисточне Србије.

До истог закључка, као и Динић, дошли су О. Зиројевић и И. Ерен проучавајући попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у времену 1444-1446 године, и они пишу да су „поменуте области, то сазнајемо из самог дефтера, пре овог пописа већ једном биле пописане, али је извесно да је то учињено тридесетих година, јер ако се овај податак доведе у везу с оним што казује Дука, да је деспот, удајући своју кћер Мару за султана Мурата II, дао овоме у мираз и велики део Србије, онда би овај датум могао да се одреди још прецизније, наиме то је, како и Динић, између осталог, претпоставља, могло да буде почетком 1433. године".[9]

Временски период од 1435. до 1437. године био је за деспотовину апсолутно миран. Пријатељски односи били су успостављени на свим

5 Ч. Мијатовић, нав. дело, 206, 207.
6 М. Динић, За историју рударства у средњевековној Србији и Босни II, Београд 1962, 49.
7 М. Динић, нав. дело, 50.
8 Исто.
9 О. Зиројевић и И. Ерен, Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II 1444-1446, Врањски гласник, Врање 1968, 377.

њеним границама, па ни са Турцима у то време није било сукоба. Међутим, 9. децембра 1437. године умро је угарски краљ и немачки цар Жигмунд. Турци су одмах кренули у акцију да би искористили промену на престолу и несређене прилике у Угарској настале после Жигмундове смрти. Већ у лето 1438. год. један део турске војске продро је у Ердељ, пустошећи ту област, а други део је продро у Србију и заузео Раваницу, Борач и Острвицу код Рудника.

Тражећи излаз из ове тешке ситуације, деспот Ђурађ Бранковић се обратио Угарској за помоћ, али се Угарски сабор у Будиму састао тек 24. маја 1439. године. На Сабору је било решено да се формира војска која би се сакупила у Сегедину за помоћ Србима.

Ситуација у Србији је у то време постала још тежа, јер је турска војска крајем маја или почетком јуна 1439. године, под предводништвом самог султана Мурата II, опсела Смедерево. Истовремено је и Ново Брдо било опседнуто турском војском.

Турци, знајући да се у Угарској спрема војска, навалили су са још већом жестином на Смедерево, које се после тромесечног отпора предало, 27. августа 1439. године.

Падом Смедерева 1439. године престала је власт Ђурђа Бранковића над Србијом. Сви ти догађаји везани за потпадање територија српске земље и само потпадање Србије под турску власт 1439. године, у историографији су познати као први пад Деспотовине.

Године 1441, 27. јуна, после четворогодишњег одолевања покушајима Турака да освоје Ново Брдо, пао је и овај град, па се тада читава Србија нашла под турском влашћу.

Много раније, још за Жигмундова живота, постојала је идеја о покретању крсташког похода против Турака. На оживотворењу те идеје нарочито је радио папа Евген IV. Промене у Угарској после смрти цара Жигмунда пореметиле су планове о ратној акцији.

Турци нису престајали са узнемиравањем Угарске и опсадом Београда, који се тада налазио под угарском влашћу. Одбрана Београда и јужне угарске границе била је поверена Николи Ујлакију и угарском војводи Јовану Хуњадију (Сибињанин Јанко). Иначе, он се више пута истакао у борби са Турцима, што му је донело велику популарност не само у Угарској већ и у околним земљама. Био је чувен и у Србији, јер се доста истакао и на њеним бојним пољима.

Крајем септембра или почетком октобра 1443. године прикупљена војска у Угарској, којој су се придружили деспот Ђурађ и Јован Хуњади, прешла је Дунав код Београда и сукобила се са турским одредом на Морави. Турци су били потиснути натраг. Јован Хуњади је затим са 12.000 коњаника прешао Мораву, допро до Ниша и заузео га. Како је хришћанска војска остала скоро без хране, а зима је увелико овладала, угарски краљ Владислав донео је одлуку да се војска повуче. При пов-

лачењу Хуњади је код Куновице, између Ак-планине и Ниша, разбио турску војску, 2. јануара 1444. године.

Деспот Ђурађ је, бојећи се да би ова експедиција, која је имала доста успеха, могла остати без резултата ако би се војска растурила, предложио краљу Владиславу да са војском презими у Србији, а да се на пролеће настави са зпочетком борбом. Краљ Владислав није прихватио тај предлог. Преморена мађарска војска повукла се у Угарску, а са њом је пошао и деспот Ђурађ како би и даље радио на организовању крсташког рата.

У априлу 1444. године Угарска је донела одлуку да обнови поход на Турке. Ту одлуку је објавила западној Европи са намером да добије помоћ, али земље које нису биле на домаку опасности од Турака нису имале вољу да се ангажују. У Будиму је тада припреман ратни план за нови поход.

Султана Мурата је забринула постојећа ситуација. Он је знао да је претходни поход био прекинут, али да је био и успешан. Како је био притешњен са свих страна, бојећи се нових сукоба, закључио је да је једино срећно решење склапање мира. Пошто Угарска, понесена претходним успесима, не би лако пристала на мир, он је сматрао да је најпогоднија личност за преговоре Ђурађ Бранковић, јер никакве користи није извукао из претходног похода. Ђурђу је, међутим, било стало да поврати своју државу, те је пристао да преговара са Муратом II.

Преговори су отпочели марта 1444. године. Главна мисао Ђурђа Бранковића била је да на неки начин приволи на мир Јована Хуњадија. Он је Хуњадију, у случају да пристане на мир са султаном, обећао своје градове у Угарској. Хуњади пак, се своје стране, није се много двоумио, јер је сумњао у одзив хришћанске флоте и, уопште, сумњао је у исход рата.

Мада је краљ Владислав чуо за ове преговоре, није томе придавао значај, јер је мислио да до мира са Турцима неће доћи. Владислав је јула дошао у Сегедин, где је окупио војску која би, уколико не дође до мира са Турцима, могла одмах да прихвати борбу. У Сегедину је већ била припремљена атмосфера за мир за који су нарочито били заинтересовани Ђурађ Бранковић и Јован Хуњади. Они су успели да придобију за мир и краља Владислава.

Мировни уговор склопљен је у Сегедину између 24. јула и 4. августа 1444. године. Деспоту Ђурђу, по уговору, требало је да се врати његова држава, са свим градовима које су Турци освојили. Ч. Мијатовић је навео неке од тих градова: „Смедерево, Голубац, Жрновањ (град Авала), Крушевац, Ковин, Северин (?), Сребрник, Острвица, Козник, Копријан, Прокупље, Лесковац, Зелени град, Ново Брдо и сви други у Србији и у оном делу Арбаније коју је деспот држао.“[10]

10 Ч. Мијатовић, Деспот Ђурађ Бранковић, Београд 1907, 369.

Ђурађ Бранковић је успео да поврати натраг своју деспотовину. У литератури се наводе 24 града. По уговору, Турци су били дужни да врате деспоту и Козник, Прокупље и Лесковац. Међутим, О. Зиројевић и И. Ерен, анализирајући попис области Крушевца, Топлице и Дубочице од 1444-1455 (када је попис настао), стављају под сумњу повратак Крушевца, Козника и Лесковца. Они сматрају да су Турци ове градове задржали и после 1444. године.

Није сачуван почетак дефтера, а то је био простор у који су уписивани разни хасови у које су спадали градови. Међутим, сачуван је онај део дефтера у који су уписана села која су се налазила у околини поменутих градова. О. Зиројевић и И. Ерен доказују припадност Турцима Крушевца, Козника, Прокупља и Лесковца на основу бележака на маргинама дефтера из којих се могу видети промене до којих је долазило у току наредних десетак година (1444-1455). Ту се може видети да је до прекида дошло 1451. године у вези са областима Топлице и Дубочице, које је Мехмед II, после смрти свога оца Мурата II, вратио Србији заједно са султанијом Маром.[11]

Године 1451. Мурата II наследио је син Мехмед II (1451-1481). По ступању на престо, нови турски владар је са суседима обновио мировне уговоре. Обновивши уговор са деспотом Ђурађем, Мехмед II му је вратио кћер Мару и уз њу области Топлицу и Дубочицу, а по мишљењу О. Зиројевић и И. Ерен, поред Топлице и Дубочице, била је враћена и област Крушевца, а у дефтеру се помињу и нека села из околине Козника, Петруша и Бовна.[12]

Убрзо по ступању на престо Мехмед II је отпочео са освајањима. Са падом Цариграда 1453. године нестало је Византијско царство. На путу ка даљем турском ширењу стајале су Србија, па Угарска.

Султан Мехмед II је 1454. године кренуо на Србију. Тада су Турци освојили Острвицу, опустошили целу Србију и одвели у ропство око 50.000 људи. Њихов покушај да освоје Смедерево био је безуспешан. Отпор овом турском надирању пружиле су две војске на југу Србије. Једна војска је деловала у Ситници, на Косову пољу, а друга под предводништвом Николе Скобаљића, у области Дубочице, код Лесковца. Пошто није био у могућности да са војском притекне јужној Србији у помоћ, деспот је саветовао предају: „Не могу тако брзо саставити војску, јер краљ Владислав сад није у Угарској, који би ми хтео у томе дати помоћ и зато оставите се за сада свега, па ако се турском цару предате, ја ћу вас с божјом помоћу опет ослободити“.[13] Никола Скобаљић није хтео са својом војском да се преда, већ је турској војсци, која је надирала из Македоније, пружио одлучан отпор и поразио је 24. сеп-

11 О. Зировић и И. Ерен. нав. дело, 377, 378.

12 Исто, 378.

13 С. Димитријевић, Борба с Турцима под Скобаљићем, историја и предање, Лесковац 1951, 12.

тембра код Врањске Бање, али је 16. новембра био поражен у бици која се одиграла на води Трепањи. Николу Скобаљића и његовог стрица заробили су Турци и набили их на колац. У историји ратовања и пороб-љавања то је био први познати случај набијања на колац.

Од 1454. до 1456. године Турци су заузели јужни део Србије до Западне Мораве, а од 1458. године завладали су скоро целом Србијом, сем Смедерева.

Падом Смедерева* 1459. године Србија као држава престала је да постоји. Она је постала део Турског царства.

ЛЕСКОВАЦ ПОД ТУРСКОМ ВЛАШЋУ

Територија Дубочице, већа област у долини Јужне Мораве, са градом Лесковцем као административним и економским центром, обухватала је предео од реке Топлице, на северу, до Врања, на југу, и Косова, на југозападу. Доспела је под турску власт 1433. године као мираз уз Мару, ћерку деспота Ђурђа Бранковића. Србији је враћена 1451. године, али након три године поново доспева под турску власт, 1454. године. Херојски, али неуспели покушај одбране југоисточне Србије уједно је један од последњих већих отпора, који је српски народ пружио Турцима пре коначног пада деспотовине под њихову власт.

Од 1454. године до Другог српско-турског рата 1877. године, када је ослобођен, Лесковац се непрекидно налазио под турском влашћу.

Завладавши овим крајевима, Турци су отпочели са завођењем феудалног система по коме је било уређено читаво Османско царство. Формирана је нахија Дубочица са центром у Лесковцу. Нахија Дубочица је ушла у састав Крушевачког санџака. Према броју села и износу прихода који су убирани сваке године, може се закључити да је Дубочица била највећа нахија у крушевачком округу. Лесковац је истовремено био и седиште кадија (судије), чија је јурисдикција обухватала већу област од територије нахије.

Пошто су запосели Лесковац, Турци су населили хисарско подграђе и леву обалу Ветернице, која је била узвишенија и оцедна, а десну, мочварну, оставили су хришћанима.

Са доласком Турака Лесковац је све више добијао физиономију муслиманског града - касабе, са начином живота и грађевинама карактеристичним за турске градове. Ту су биле џамије, хамами, текије итд. Свака махала - улица - носила је назив по занату који је у њој био заступљен, јер се Лесковац веома рано развио као занатски град.

Током XVIII и XIX века путописци помињу Лесковац као велико насеље. Од 1737. године овај град је био центар Лесковачког пашалука, јер је у њему било седиште паше.[14]

---

* Смедерево је у време деспота Ђурђа Бранковића било престоница српске државе.

14 Др М. Перовић, Лесковац трговачки и индустријски град, Лесковац 1954, 11.

Лесковац је 1858. имао око 3.000 кућа: 2.400 хришћанских, 500 турских, 30 циганских и 10 јеврејских.[15]

Пред крај владавине Турака, захваљујући богатству турских феудалаца и капиталу хришћанских чорбаџија, овај град је постао велика и развијена чаршија, са огромним редовима дућана, великим магазама са робом, као и бројним пијацама и кафанама по периферији.[16]

Поред тога што је био седиште паше, Лесковац је био и резиденција спахија и читлук-сахибија, као и судско и нахијско седиште, што значи да је представљао велики и важан центар турске владајуће феудалне класе.

Насупрот етничком шаренилу града, села су у овом погледу била уједначенија, са претежно хришћанским живљем. Спахије и читлук-сахибије из околних села живели су у Лесковцу, што значи да су турски феудалци из читаве околине боравили у граду.[17]

Непосредно пре ослобођења од Турака у Лесковцу је било неколико велелепних конака и три огромна сараја, „а над њима се гордо дизала шест минарета, покривена оловом.“[18]

Слику старог Лесковца, са описом српских и турских кућа, дочарао нам је Драгољуб Трајковић у делу „Немањина Дубочица“.

„Турске куће биле су већином ниске чатмаре, али простране и чисте, са собама, ћошкама, доксатима и др. Свака кућа имала је амам и од ћерпића пећ, која се ложила из мутаква (кујне) и држала топлоту по 24 часа. Турске куће биле су ограђене високим дуварима од непечене цигле. Мало је било бегова који су имали куће као што је била она коју је описао Милићевић у приповеци 'Потурченица Лејла' (са дивним резбама и каминима од белог мермера, са одајама застрвеним скупоценим ћилимима, са баштом и раскошно израђеним шедрваном итд.) или као што су биле неке од оних чардаклија које су нестале до Другог светског рата.

Имућнији Срби у Лесковцу имали су куће налик на турске, само много скромније и обично ограђене плотовима од прућа. Спавали су на душецима испод којих су били покровци или ћилими, а покривали се јорганима.

Куће лесковачке сиротиње биле су мале без стакла на прозорима, покривене сламом и неограђене. У њима се спавало на асури и покривало пртеним чергама. Собе су загреване жаром на мангалу, а осветљаване лојаним свећама и лучом. Плехане пећи, гасне лампе и гасарчићи ушли су у употребу тек пред ослобођење.“[19]

Са првим мраком свако је журио својој кући. Мрак се спуштао на празне улице, а Лесковчани су своја врата затварали чивијама и

15 Д. Трајковић, Немањина Дубочица, Београд 1961, 86.
16 С. Димитријевић, Градска привреда старог Лесковца, Лесковац 1952, 104.
17 Исто.
18 С. Димитријевић, нав. дело.
19 Д. Трајковић, нав. дело, 90.

катанцима. Само се ретко кроз ноћ могао видети покоји закаснели пролазник са мањим фењером из кога је чкиљила лојана свећа.[20]

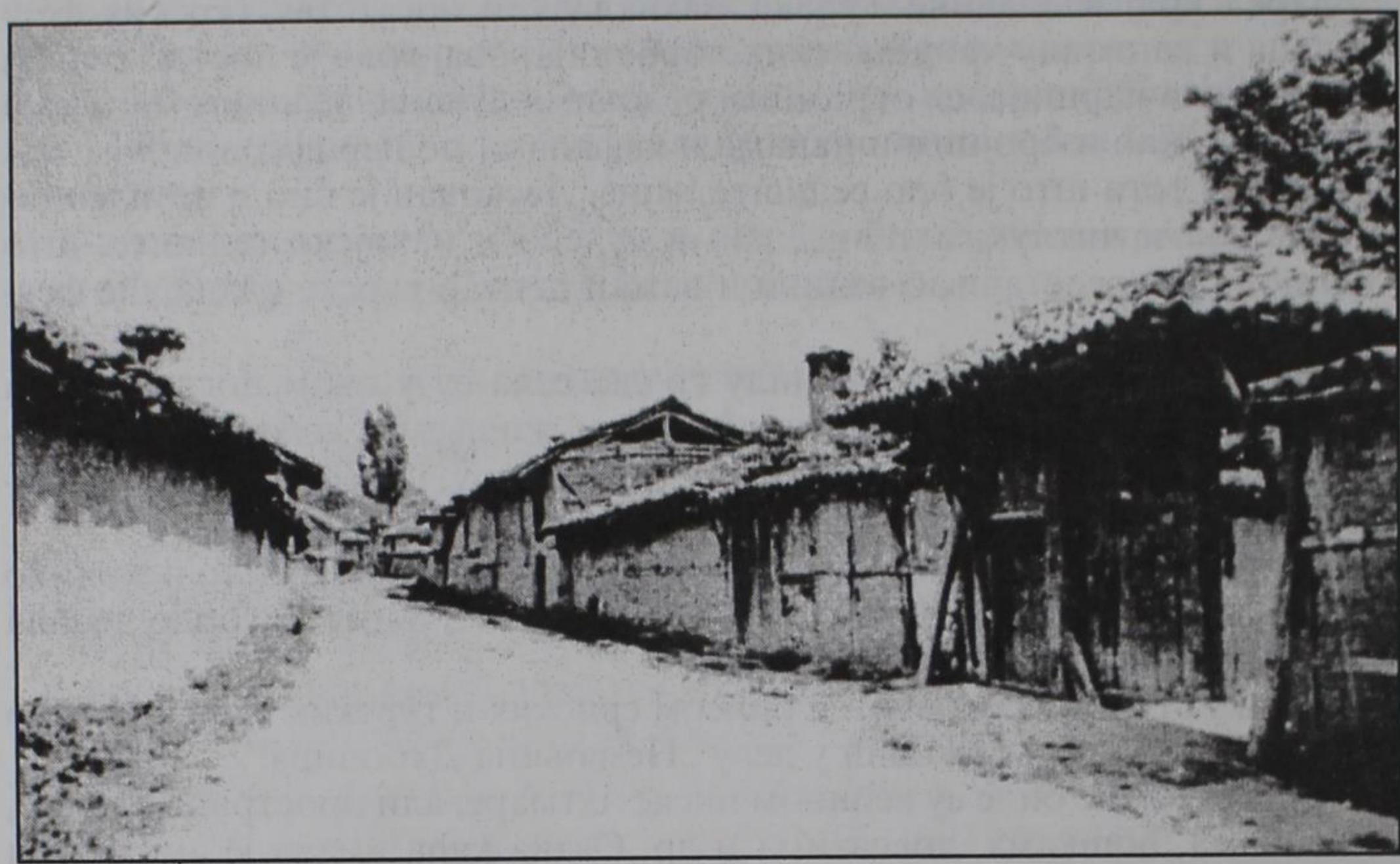

Лесковачка улица у време турске окупације

За време Турака Лесковчани, хришћани, носили су џубе и чакшире од плаве чоје, а на ногама лаке плитке ципеле од бокса које су се само навлачиле, без шнира. На глави су носили фес са кићанком. Жене и девојке носиле су димије (шалваре) и дугачке антерије, поврх антерије носиле су кенеме, постављено ћурче, док су богатије жене поред димија носиле либаде и бундицу. Сиромашније жене су на ногама носиле нануле, а богате папуче. Жене и девојке плеле су косу у кике (шивке). Косу нису ничим китиле, осим што су богатије на главу стављале фес и око њега дукате. У Лесковцу је био мали број Срба који су стекли велика имања и женама могли да нанижу дукате и да их раскошно одену.[21]

БУНЕ И УСТАНЦИ

Народ у Лесковцу и околини користио је сваку побуну која би избила у некој ближој покрајини да би се подигао против турске власти. Лесковчани су се прикључивали и ратовима које су водиле велике силе (Русија и Аустрија) против Турака.

Један кратак запис у летопису, који спомиње Драгољуб Трајковић, гласи: „В лето 1594. изгоре Скопле и Лесковац“. Мада се не спомињу

20 Исто, 91.

21 Д. Трајковић, Из прошлости Лесковца и околине, Лесковац 1977, 96; Б. Ћирић, Стара ношња Лесковца и околине, Лесковачки зборник II, Лесковац 1962, 78-80.

узроци страдања Лесковца, може се претпоставити да је и у овом крају имао одјека устанак против Турака, који је средином 1594. године захватио Србе у Банату, а у исто време подигли су се Срби у околини Пећи, као и у неким другим српским покрајинама.[22]

После неуспелог турског похода на Беч 1683. године, избио је рат између Аустрије и Турске и тада је дошло до рата и унутар покорене Србије који се смирио тек после успостављања редовне турске управе након Карловачког мира 1699. године.

Аустријанци су у току овог рата заузели и Лесковац. Милан Ђ. Милићевић о томе догађају пише: „Пошто су се улогорили у Нишу, Ђенерал Пиколомини узме нешто своје војске, а више Срба добровољаца, и заузме Белу Паланку, пређе преко Црног Теснаца (вероватно Ченгене Дервен), заузме Пирот, па онда оде на Лесковац и Прокупље“. На другом месту Милићевић каже како је Пиколомини „после освајања Ниша, заузео Прокупље и Лесковац и сместио у њих посаду, па се вратио ка главној војсци.“[23]

У том рату је вероватно учествовао и народ лесковачког краја, али о томе нема никаквих података.

Када је 1737. године дошло до рата Аустроугарске и Русије против Турске, што се Лесковца и околине тиче немамо поузданих података да је народ овог краја учествовао, јер војне операције нису захватиле крајеве јужно од Ниша и Прокупља.

Године 1772. Аустрија је склопила са Русијом савез против Турске и разаслала је по Србији своје агенте преко којих је код Срба будила ратно расположење. Када је 1788. године Аустрија објавила рат Турској, одмах су јој се прикључиле српске добровољачке чете.

У овом рату Аустрија је прокламацијама позивала на устанак све балканске хришћане. То исто је чинила и Русија. Тада су се на северу, међу фрајкорима, нашли и многи људи из Старе Србије и Македоније. Оружани устанак против Турака захватио је и околину Лесковца, где је у току 1787. године био аустријски агент Живко Милинковић, који је постао један од капетана фрајкора.[24] У том рату су горели и јашуњски манастири, који се налазе на удаљености 13 км од Лесковца.[25] И овај рат је вођен без неких трајних резултата. Када је 1791. године закључен Свиштовским миром, Срби су били изненађени и осећали се превареним од Аустрије, која им је обећала да их неће напустити. Турци су Србима дали амнестију.

Први српски устанак водио се и на територији јужног Поморавља, захватио је топличку и нишку област и имао снажног одјека чак до

22 Д. Трајковић, Немањина Дубочица, Београд 1961, 50.
23 Милан Ђ. Милићевић, Краљевина Србија, Београд 1884, 90, 113, 337.
24 Д. Павловић, Србија за време последњег аустријско-турског рата, Београд 1910, 13.
25 И. Здравковић, С. Ненадовић, М. Ђорђевић-Љубинковић, Н. Спремо, Споменици културе у Лесковцу и околини, Лесковац 1952, 55.

Власине, Масурице, Ветернице и Јабланице. Српско становништво овог краја учествовало је у њему, а у том покрету нарочито су се истакли: Илија Стреља из околине Власотинца, Цветко Врановачки из Јабланице, затим Сава Дедобарац и др. Илија Стреља је 1807. године потукао лесковачког Шашит-пашу. Сам град није успео да заузме, али се напад на Лесковац завршио паљењем неколико кућа на периферији. Више успеха Стреља је имао при ослобађању села Шишаве, Бољара, Крушевице, Брестовца, Јастрепца, Козара, Дедина, Орашја, Грделице и Дедине Баре. [26]

Лесковац је 1809. био опкољен од устаника, али је његово ослобађање било онемогућено тешким борбама под Нишом, који су Срби, такође безуспешно, покушавали да заузму. [27]

Други српски устанак брзо се завршио и није обухватио јужно Поморавље.

Грчки устанак 1821. године није се пренео и на јужне српске области.

Око половине XIX века положај лесковачких сељака знатно се погоршао. Убиства Срба од стране Турака, отмице девојака, силовања, спречавања одлазака у цркву итд. су до те мере били учестали да су се Лесковчани повремено жалили кнезу Милошу и султану. Поп Ђорђе Јанковић, родом из Пољанице, насељен у Лесковцу, почео је још средином 1840. године да окупља људе из Лесковца и шире околине у тајну организацију која је имала за циљ припрему народног устанка. Међутим, изненада, априла 1841. године, избио је устанак у селима доњег Поморавља, са центром у Каменици и Горњем Матејевцу, а затим је захватио и белопаланачки крај, Заплање, прокупачку и лесковачку нахију, са Власотинцем и Грделичком клисуром, обухвативши и делове врањске и кумановске нахије на југу, као и белоградчичку и берковачку нахију на истоку. Лесковачка нахија и власотиначки крај, заједно са нишким селима и Заплањем, представљали су центар великог народног устанка.[28]

Сем попа Ђорђа Јанковића, Лесковчане су предводили Коца Мумџија, и варошки прваци Павле и Ристан. На челу Власотинчана налазили су се: Станко Атанацковић и Цека Вучковић. Устанак је у почетку био успешан, јер су из српских села били протерани представници турске власти. У лесковачком крају буна је отпочела 3. априла на знак који је био дат из Лесковца. Борбе са Турцима су вођене код Власотинца, код Грделичког Дервена, код села Црне Баре и код Ћурлинца. Једно крило турске војске напало је Власотинчане који су кренули да затворе Грделички Дервен. Српска војска је ту била поражена, а затим разбијена при повлачењу ка Власотинцу. Друго крило турске војске сукобило

26 В. Стојанчевић, Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку, Лесковац 1987, 44, 45.
27 Исто, 94-97.
28 В. Стојанчевић, нав. дело, 94-97.

се са оним делом српске војске који је пошао од Власотинца ка Лесковцу. Сукоб се догодио на десној обали Јужне Мораве, испод места где се Власина улива у Мораву. Ту је, код села које се звало Ћурлинце, било поражено 3.000 српских устаника. Пораз је био страховит: Ћурлинце је било потпуно разорено и спаљено и више се никад није обновило. Пребегло становништво из Ћурлинца настанило се у Доњем Крајинцу. Ова битка је представљала крај устанка у лесковачком и власотиначком крају, док су се борбе заплањских, нишких и пиротских устаника наставиле и даље, до 12. априла, до погибије Милоја Јовановића, једног од вођа нишког устанка. По њему поједини историчари овај устанак називају Милојевом буном, док је у историографији овај устанак познатији као Нишка буна.[29]

У првој половини 1850. године турске власти су у Нишу и Лесковцу спровеле истрагу због откривене завере међу тамошњим варошким првацима. Турска оптужба теретила је Стојана Чавдара из Заплања, Косту Чавку из Ниша, Коцу Мумџију из Лесковца, Теохара Трандафиловића из Лесковца, Пејка из села Липовице, неког Уска из Власотинца, затим Хаџи-Косту Хаџи Стојковића, Хаџи Јанка из Новог Пазара и још неколико лица. Истрагу је у Нишу водио Омер-паша Латас. После дужег испитивања, Станко Бојаџија и ухапшени Лесковчани послати су у Цариград на више ислеђење и судску пресуду. Након вишемесечне истраге, Порта је ослободила ухапшенике.[30]

У лесковачком крају је тежња за ослобођењем увек је била изражена. У нишком и лесковачком крају 1859. и почетком 1860. стваране су мање или веће тајне завереничке групе, које су ступале у везу са нишко-лесковачком емиграцијом, са људима пребеглим у Алексинац, Крушевац, Параћин. Носиоци овог завереничко-устаничког покрета били су Нишлија Никола Коле Рашић, који је био у сталним трговачким везама са Србијом, као и Јован Ђорђевић из Власотинца.[31]

Међу првацима који би повели устанак био је Петар, син Станка Бојаџије из Власотинца, као и „деда“ Здравко Н. из Радоњице. О овој завереничко-устаничкој организацији се врло мало зна у историографији.

Устанак није избио, јер из Србије није добио чврсту подршку, а изгледи за помоћ били су још мањи, јер је кнез Милош био стар и болестан, а кнез Михаило, под притиском великих сила, није смео да се меша у унутрашње прилике турске државе.

СРПСКО-ТУРСКИ РАТОВИ И ОСЛОБОЂЕЊЕ ЛЕСКОВЦА

У првом српско-турском рату Србија је своје војевање срећно започела победивши Турке код Шуматовца. Међутим, после пораза на

29 Исто, 98, 99, Ј. Јовановић, Слатински манастир и његово спаљивање и Ћурлинска битка, Лесковачки зборник XX, Лесковац 1980, 193-196.

30 В. Стојанчевић, нав. дело, 114, 115.

31 Исто, 14.

Ђунису, српска војска је трпела поразе и почела се повлачити. Територијални губици су били велики, јер је Србија изгубила Зајечар, Књажевац и Алексинац. Руски цар је интервенисао тражећи од Порте да престане са непријатељствима, те је између Србије и Турске склопљено примирје, а затим и мир, 28. фебруара 1877. године, без икаквих територијалних губитака за Србију.

Пошто је Турска одбила захтев великих сила да поправи тешко стање хришћана у својој држави и да изврши извесне реформе, Русија јој је објавила рат, априла 1877. године. Пошто је руска војска прешла Дунав, после четворомесечне опсаде успела је да освоји Плевну, да преко превоја Шипке пређе планину Балкан и да у Румелији освоји Пловдив и Једрене, надирући ка Дарданелима и Цариграду.

Кнежевина Србија се тек после пада Плевне одазвала ранијем позиву да уђе поново у рат против Турске. Децембра 1877. Србија је објавила Турској рат. Једна српска војска ослободила је Ниш, Пирот, Белу Паланку, Цариброд, Трн и Брезник и код Сливнице се састала са руском војском. Друга српска војска ослободила је Куршумлију, док су се Лесковац и Власотинце сами ослободили. Пошто је ослобођено Врање и Гњилане, српска војка је избила на Косово поље.

Јошанички батаљон Крушевачке бригаде је 7. децембра напао турске положаје код мостова близу села Чечине. После заузимања мостова код тог села, главнина Јошаничког батаљона утврдила се на Кочанском брду (између села Кочана и Шаиновца) одакле је упутила извиђачке делове уз долину Јужне Мораве у правцу Лесковца. Појава тих извидница, којима су се успут прикључивали устаници из јужног Поморавља, изазвала је страх и панику код турског становништва у Лесковцу, па је 7. децембра почело да напушта своје домове и да се у великом нереду повлачи према Скопљу. О томе је лесковачки учитељ Јосиф Костић забележио: „Било је много Турака који су голи, боси, по највећој децембарској зими, пешке бежали, остављајући у Лесковцу своје пуне куће... Поред пута кроз Грделичку клисуру, до Врања и Куманова, куда су се повлачиле турске породице, видела су се бачена турска деца и укочени старци.“[32]

Иако се на слободу дуго чекало, ослобођење је изненада дошло, те Лесковчане тај тренутак није затекао много припремљене за борбу о чему сведочи следећи цитат из Јосифовог писаног казивања о тим догађајима: „Да би се боље варош осигурала од случаја неког напада, нареди се народу, те на потребним местима подигне грудобране око вароши, а да би показали непријатељу, како смо силни, начинисмо један трешњев топ па га испалисмо на брду Хисару, али се он наскоро распаде“. Стари Лесковчани су причали да су уочи ослобођења у околини града паљене многе ватре. Гореле су дрвене колибе и шаша,

32 Д. Опачић, С. Скоко, Српско-турски ратови 1876-1878, Београд 1981, 218, 219; Ј. Костић, Ослобођење града Лесковца, Власотинца и околине, Лесковац 1988, 26.

па се имао утисак да је град опкољен српском војском. По граду се ширила вест да је српска војска кранула из Ниша у ослобођење југа Србије, да је стигла до Лесковца и да бивакује у околини. Уплашене турске породице напуштале су град и бежале према Врању. У Лесковцу је остало око 60, већином сиромашних турских породица. После повлачења турске војске и власти, у Лесковцу је успостављена привремена општинска управа, коју је сачињавало пет угледних људи (четири Србина и један Турчин). Како српска војска још није стигла, та управа је одмах преузела мере за одржавање реда у граду и упутила патроле према Грделици и Мирошевцу са задатком да мотре на сваки покрет турске војске. Једанаестог децембра у Лесковац су ушли извиђачки делови Јошаничког батаљона са групом устаника из јужног Поморавља, које је предводио Никола Коле Рашић. Појава српске војске изазвала је незапамћено одушевљење грађана Лесковца.[33]

Коле Рашић је ушао у Лесковац из кога су се Турци већ били повукли, али се тај дан, 11. децембар (24. по новом календару), сматра даном ослобођења Лесковца од Турака.

Прослава ослобођења Лесковца

33 Ј. Костић, нав. дело; Љ. Новаковић, Краљев телеграм, „Наша реч“ бр. 13, 6. април 1990, стр. 7.

УЛОГА ВЛАЈКА СТОЈАНОВИЋА У БОРБАМА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ПОРЕЧЈА

За време док су Лесковчани увелико славили ослобођење, око Мирошевца и Вучја, села јужно од Лесковца, почела се концентрисати турска војска. Турци исељеници из околине Лесковца спремали су се да нападну град.

Са Рашићем у Лесковац је стигао и Владимир Влајко Стојановић – Раденковић наредник регуларне војске. Он је одмах продужио за Поречје. На Влајков позив да се сва поречка села дигну на оружје, одазвали су се многи сељаци из Рудара, Великог Трњана, Стројковца, Накривња, Белог Потока, Радоњице и Бунуше. Влајко је око себе окупио 212 устаника, од којих је ретко ко имао право оружје, али је зато свако био наоружан мотком, мотиком, косом, секиром, ножем, док је врло мали број њих имао јатаган или сабљу, а погдекоји и пиштољ.

Ова устаничка група ушла је у Вучје и запосела кулу вучјанског господара Дилавер-бега, окружену високим каменим зидом, кроз који су вириле мазгале.

Пошто су се учврстили у Вучју, устаници су преко села Брзе кренули ка Мирошевцу. У Брзи су се сукобили са групом Арнаута којима се на челу налазио неки Зенел из села Игришта. На прилазу Брзи дошло је до пушкарања између претходнице устаника и Арнаута. Претходница се повукла у Вучје, па се цео устанички одред затворио у Дилавер-бегову кулу и чекао напад Арнаута. Ускоро се појавио њихов одред предвођен барјактаром на коњу. Њега је Влајко са спрата куле нанишанио и убио га. Тада су Арнаути навалили на устанике свом силином и отпочела је жестока борба. Заштићени зидом куле, устаници су пуцали кроз мазгале на Арнауте, који никако нису могли да продру у пространо двориште бегове куле. У једном тренутку Арнаути су се досетили да запале велику капију на источној страни дворишта. Из села су довукли велику количину конопљине трске, наслагали је уз капију и запалили. Устаници су, пошто нису имали воду, бацали на ватру грудве снега и тако спречили да ватра уништи капију.

Влајко је са спрата бегове куле издавао команде, бодрио устанике и кроз отворени прозор пуцао у Арнауте. Међутим, у једном тренутку, пао је тешко рањен. Његови саборци су га пренели у једну собу, у приземљу.

Тешко рањени Влајко имао је још толико снаге да бодри устанике и да им саветује да се никако не предају, већ да наставе борбу. Влајкова рана била је смртоносна и он је у току борбе умро, а команду над устаницима преузео је устаник из Накривња по имену Кумбара.

Кратак децембарски дан се ближио крају. Мрак се спуштао на село и околна поља у којима је било много посечене кукурузовине зденуте у купе. Те купе, замагљене сумраком, давале су утисак да се пољем креће велика војска према Вучју. Арнаути, који су већ почели да малаксавају

од тешког боја, јуришали су све безвољније. Од кукурузових купа почела је да им се причињава руска војска. У једном тренутку неко је викнуо: „Москови“, и то је било довољно да се Арнаути разбеже у паничном страху.[34]

Битка у Вучју, на Дилавер-беговој кули, догодила се 22. децембра 1877. године.

Споменик Владимиру Стојановићу-Раденковићу

Влајко је својом храброшћу и надахнућем, која је преносио на устанике, успео да спречи намеру Арнаута и Турака да се поврате и нападну већ ослобођени Лесковац.

Владимир Стојановић-Раденковић сахрањен је у порти Чукљеничке цркве. Касније му је ту подигнут камени споменик. То је први споменик на овој територији посвећен личности и догађају из српско-турских ратова. Народ овог краја чува успомену на тог храброг наредника и опевао га је у својим народним песмама, а у Лесковцу, улица, на коју се надовезује пут према Вучју, носи назив Влајкова улица.

---

34 J. B. Јовановић, Влајко Стојановић-Раденковић, „Наша реч“ бр. 47, Лесковац 1965, стр. 8.

Други српско-турски рат завршио се Санстефанским миром, који је био неповољан по Србију. На Берлинском конгресу, одржаном од 1. јуна до 1. јула 1878. године, извршена је ревизија Санстефанског уговора, те је Србија добила четири округа: Нишки, Пиротски, Топлички и Врањски, са градовима Нишом, Пиротом, Прокупљем, Лесковцем и Врањем.

Дилавер-бегова кула у Вучју

ВЛАДИМИР СТОЈАНОВИЋ-РАДЕНКОВИЋ

О Владимиру – Влајку Стојановићу у историографији нема скоро никаквих података. Нешто мало се о њему може сазнати из Милићевићевог дела „Краљевина Србија“, где пише да је рођен 1874. године у селу Голешници, у Алексиначкој Морави. Милићевић је ту описао бој код Дилавер-бегове куле, као и Владимирову погибију.[35]

Године 1986. аутор овог рада, боравећи у Алексинцу, покушала је да крене трагом Милићевићевих података. Сазнање о селу Голешници потпуно су обесхрабрујућа, јер је то село неприступачно. Налази се на брду, не постоји погодан пут до њега, такорећи потпуно је одсечено од света, без струје и са земљиштем непогодним за обраду. Целокупно становништво се раселило у равницу, у села око Алексинца и у сам град. О том селу више нико не размишља нити га се сећа, оно више не постоји.

Голешница је још 1833. године показивала тенденцију опадања броја становништва, јер је у то време имала свега 19 кућа.[36]

35 М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија, Београд 1884, 71-73.
36 М. Ђ. Милићевић, нав. дело, 811.

Један део некадашњих житеља Голешнице населио се и у селу Лоћики, које се налази недалеко од Алексинца. У Лоћики живи породица Стојановић, која представља директне потомке породице из које потиче Влајко Стојановић.

Милун, најстарији члан породице Стојановић, рођен 1907. године у Голешници, испричао је да је његов деда био Владимиров брат. Владимир је у време погибије имао тридесетак година и био је неожењен, те је његова мајка примала, због погибије сина, неку врсту државне помоћи, како је Милун рекао „пензију“.

На постављено питање – одакле Владимиру, поред презимена Стојановић, још једно презиме – Раденковић, Милун је одговорио да се Владимиров деда звао Раденко и да је рођен негде на југу Србије где је са родитељима живео као дечак. Када је имао шеснаест година, Раденко је у игри повредио једног турског дечака. Бојећи се освете родитеља и родбине повређеног дечака, Раденко је побегао на север и населио се у забаченом селу Голешници, где је засновао породицу. По имену тог деде Владимир је носио презиме Раденковић. Можда га је порекло са југа определило да дође у Поречје и да се ту бори против Турака, јер се не може потпуно искључити претпоставка да је Раденко рођен у неком од села у околини Вучја или у самом Вучју.

SUMMARY

Djurdja Djordjevic

FIGHTS AGAINST TURKS FOR LIBERATING THE TOWN OF LESKOVAC AND ITS SURROUNDNG

1433-1877

Opposite to confirmed opinion that the town of Leskovac was defeated by Ottomans in 1454, basis on old historical sources and analyze of Turkish defters (registering) we reached the conclusion that the Turks put the town of Leskovac over their control earlier, during the year 1433.

During long Turkish ruling, population of Leskovac area had been tried to liberate for a few times: 1594, 1788-1791, during the First Serbian rising in 1807 and 1809, during Niška rising in 1841. However, they showed no results. The town of Leskovac was liberated during Serbian-Turkish war in 1877.

UDK: 355.4 : 002(497.11) „1944“

Момчило Павловић

САВЕЗНИЧКА БОМБАРДОВАЊА 1944. ГОДИНЕ – 60 ГОДИНА КАСНИЈЕ

БОМБАРДОВАЊЕ ЛЕСКОВЦА 6. СЕПТЕМБРА 1944. ГОДИНЕ

Циљ овог рада је сагледавање савезничких бомбардерских акција на крају рата на општем нивоу, затим реконструкције догађаја током 1944, координација партизанског вођства и савезничких ваздухопловних команди, последица бомбардовања на унутрашње односе два ривалска покрета у Србији, четничког и партизанског, улоге Врховног команданта НОВ и ПОЈ Ј. Б.Тита и команданта Гш НОВ и ПО Србије Коче Поповића. Бомбардовање Лесковца узето је као пример који на најбољи начин показује несразмеру између војног циља и жртава, као и политичку позадину савезничких бомбардовања и улоге партизанског вођства.

Нема трагичнијег дана у историји Лесковца од 6. септембра 1944. Тога дана у подне смрт је долазила са неба од савезничких бомбардера који су за неколико минута разорили овај просперитетни град и «поломили срце Србије». Према досадашњим истраживањима, поред велике материјалне штете, настрадало је и најмање 819 цивила, који су поименце наведени у списку страдалих у књизи Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944, аутора др Момчила Павловића и Верољуба Трајковића, објављеној 1995. године.

* * *

Тема о ваздушним дејствима Савезничкох снага у Другом светском рату још увек није у југословенској (данас СРЦГ) историографији и публицистици довољно истражена. Последњих година актуелизована, она је често свођена на на актуелни политички терен и вокабулар, мање-више са сензационалистичким приступом и питањима у наслову: „Зашто је савезничка авијација разарала градове Србије и Црне Горе“, „Да ли је Броз наредио бомбардовање градова Србије и Црне Горе“, и „Зашто су бомбардовани само српски градови, а не и хрватски“ и сл. Међутим, иако није довољно истражена, то не значи да о овој теми није

писано, или да не постоји документација. Писано је доста, посебно од 1994 (педесетогодишњица бомбардовања) и касније, када су кренула бомбардовања Срба у Босни од стране НАТО, посебно САД. У последње време направљено је и неколико неуспелих компилација на ову тему, набрајањем тзв. свих бомбардовања, која се не могу повезати. При том, нису понуђена нова сазнања, нова документација и аргументација нити нов приступ тој теми, а у јавности, публицистици и делу историографије још увек се некритички понавља теза да су бомбардовани само српски градови. Оно што недостаје појединим анализама овог питања јесте шири контекст догађаја и повезивање са политичким и војним оквирима бомбардовања других градова, војних и цивилних објеката на Балкану и у средњој Европи. Циљ овог рада је да укаже на шири контекст догађаја везаних за бомбардовање, као и посматрање овог процеса у ширем контексту ратних збивања у Европи, као и покушај да се укаже на неке контроверзе у вези са савезничким бомбардовањима.

КООРДИНАЦИЈА САВЕЗНИЧКИХ КОМАНДИ И ПАРТИЗАНСКЕ ВРХОВНЕ КОМАНДЕ

Према досадашњим истраживањима, утврђено је да је од 1943. успостављена координација између партизанског вођства оличеног у Врховном штабу и његовом команданту Ј. Б. Титу, и савезничких политичких и војних центара (Британској влади, премијеру Черчилу, Команди савезничких снага на Средоземљу и сл.), да је у политици савезника дошло до одбацивања Михаиловића и његових четника и потпомагање пертизанских снага, да је у том склопу, поред непосредне војне помоћи у избацивању, тј. дотурању војне и санитетске помоћи организована и непосредна ваздушна ватрена подршка партизанским јединицама на терену. Такође, утврђено је да је та координација ишла од локалних команданата партизанских јединица који су на основу својих података и процена тражили бомбардовање одређених циљева, те захтеве прослеђивали члановима савезничких мисија при нижим партизанским командама, ови то прослеђивали Врховном штабу, а овај команди Ваздухопловних снага у Барију, опет преко шефа мисије при ВШ, бригадира Меклејна. У Команди Савезничких средоземних снага, касније Балканских ваздухопловних снага, према могућностима и плановима удовољавано је овим захтевима, без битног упуштања у оправданост постављених захтева. Тај механизам за бомбардовање циљева на простору Југославије функционисао је до краја рата. Међутим, треба рећи и да су Савезничке снаге одређене бомбардерске мисије вршиле и мимо знања или одобрења Врховног штаба и његовог команданта Ј. Б. Тита, ако би извиђањем утврдили да постоје аеродроми, складишта муниције и нафте, концентрација немачких трупа,

њихови покрети и сл. У ствари, радило се о остварењу општег плана према коме су основни задаци ваздухопловних снага, стационираних на бројним аеродромима у јужној Италији били следећи:

- уништити немачко ваздухопловство у ваздуху (изазивајући га на борбу) и нападајући га на земљи ма где било лоцирано у радијусу дејства расположивих авиона;
- уништити немачке фабрике ловачких авиона, фабрике кугличних лежајева, рафинерије, фабрике гуме, фабрике муниције, подморничке базе, лучка постројења и сл;
- ослабити положај Немаца на Балкану, нападима из ваздуха на трупе у месту и покрету, саобраћајнице, ранжирне станице, мостове, путеве итд. Поред ових, савезничко стратегијско ваздухопловство имало је и задатак разбијања немачког фронта у Италији, на коме су савезници споро напредовали, бомбардовањем путева који су водили преко планинског превоја Бренер, и нешто касније, ваздушну припрему савезничког искрцавања у јужној Француској, у лето 1944.

За остварење ових циљева ангажоване су јаке ваздухопловне снаге САД и Велике Британије, смештене на бројним аеродромима у јужној Италији, који су запоседнути после капитулације Италије септембра 1943. Те снаге делиле су се на групацију за тзв. тактичка дејства (Tactical Air Force), састављене од ловаца, ловаца бомбардера и лаких бомбардера, (око 3.000 авиона), и групацију за стратегијска бомбардовања (Strategic Air Force), са нешто мање од 1.000 тешких бомбардера Б-17 - „Летећа тврђава“- и Б-24 - „Либератор“ - сврстаних у 12. и 15. ваздухопловну армију САД.

Авиони ове армије извршиће највећи број борбених задатака на подручју Југославије и разорити многобројне градове, индустријска и комуникацијска постројења, али и наневши огромне људске и материјалне жртве. То посебно зато што су бомбардовања вршена са великих висина од 20.000 до 24.000 фита, тј. око 7.000 метара, по различитим временским условима. То је, свакако, доводило до растурања погодака, те је често тзв. колатерална штета била већа од планираног војног учинка, а бомбардовање тепихом правило је од градова рушевине и масовне гробнице.

ХРОНОЛОГИЈА БОМБАРДЕРСКИХ МИСИЈА

Акције савезничких стратегијских ваздухопловних снага могу се готово из дана у дан пратити од 1. октобра 1943. па до краја рата. О овоме је објављено у иностранству више књига и исцрпна хронологија бомбардерских мисија, као и историја 15. ваздухопловне армије САД. Преживели пилоти, организовани у своја удружења, редовно објављују своја сећања и друге радове. Из тих радова види се да су бомбардовања била свакодневна и сваконоћна, ако се тако може рећи, различитих циљева у јужној Француској, Италији, јужној Немачкој,

читавој средњој Европи и Балкану. До краја 1943. бомбардована су индустријска постројења и саобраћајне комуникације у северној Италији и Аустрији, аеродроми у Грчкој, посебно близу Атине, железнички чвор у Софији, као и сам град. Неки аутори сматрају да су нападом на фабрику делова за авионе код Марибора, 7. јануара 1944, започеле и бомбардерске мисије савезничког стратегијског ваздухопловства на подручју Југославије, премда су авиони 12. ваздухопловне армије САД још на почетку 1943, а посебно 20. октобра 1943, напали железничке радионице и постројења у Нишу, којом приликом је дошло да масовног страдања цивила, посебно железничара. Поред тога, у 1943. бомбардовани су многобројни циљеви на простору Југославије, али тактичком авијацијом. У наредним месецима 1944. бомбардовани су аеродроми код Мостара, Скопља, Загреба, летилиште код Имотског итд. Од железничких постројења, тј. чворова, бомбардовани су они у Скопљу, Книну, Метковићу и Славонском Броду, једном од најнападанијих циљева у Југославији. Поред тога, бомбардована су и лучка постројења, рафинерије и складишта нафте у Ријеци (Фијуме), Задру и Шибенику.

У априлу 1944, због повољнијих метеоролошких услова, стратегијско ваздухопловство нападало је циљеве широм Југославије, и то Загреб, Мостар, Бихаћ, Дрвар, Книн, Сплит, Дрниш, Славонски Брод, поново Ниш (5. и 15. априла), први пут „Зона града Лесковца“, на коју је истога дана бачено 67 тона бомби и којом приликом је пруга била у прекиду један дан, затим позната бомбардовања Београда и Земуна, 16, 17. и 24. априла 1944. Циљеви ускршњих бомбардовања Београда и Земуна били су, поред аеродрома и железничког чвора, фабрике авиона „Икарус“ „Рогожарски“, које су радиле за немачки ваздухопловни концерн Месершмит из Винер Нојштата у близини Беча. „Фабрика Икарус, аеродром и железничка станица знатно су оштећени, док је на фабрику „Рогожарски“, која се налазила у центру града, пало само неколико бомби, док су остале разориле читаве блокове стамбених и јавних зграда, удаљених и неколико километара од циља и усмртиле и раниле више хиљада грађана“. Ово бомбардовање узнемирило је не само становништво, и Недићеву администрацију која је одмах направила посебну фото-публикацију о страдању Београда, него и избегличку Владу у Лондону, која је преко бившег председника владе, а тада амбасадора, Б. Јефтића, протестовала код британске владе. Михаиловићев извештај у вези са бомбардовањем Београда је исцрпан и у њему је дат преглед порушених зграда и других објеката, као и број настрадалих и рањених.

Тих дана савезнички бомбардери су прелетали југословенску територију на путу за Румунију где су нападали нафтна постројења код Плоештија. До 28. августа 1944. ова постројења су нападнута чак 28 пута.

Маја 1944. разорно је бомбардована Подгорица, два пута, затим Никшић, мост на Сави код Београда, железнички чворови у Београду, Нишу и Ковину. Поред ових градова у Србији, бомбардовани су многобројни градови на подручју ондашње НДХ, посебно они из којих су полазиле или биле организоване непријатељске снаге које су кретале на партизанску територију и њихов Врховни штаб (операција Коњички скок). Још увек није изучен допринос савезничких бомбардерских мисија у слабљењу немачке офанзиве на Врховни штаб. Том приликом бомбардовани су Бихаћ (четири пута), Приједор, Босански Нови, Книн (три пута), Бања Лука (два пута), Дрвар, Ливно, Босанска Крупа, Славонски Брод, Вараждин, Загреб (два пута).

Током летњих месеци бомбардовани су градови и комуникације на подручју читаве Југославије. Тако је поново бомбардована железничка станица у Славонском Броду, Загребу и Винковцима, складишта нафте у Сиску и Осијеку, лучка постројења у Пули, Сплиту и Омишу, рафинерија у Босанском Броду, Бања Лука итд. У источном делу Југославије поново су бомбардовани железнички чворови у Београду и Нишу, складиште нафте и железничка станица у Смедереву, складиште нафте на Чукарици, и у Новом Саду, железничка станица у Крагујевцу, аеродроми у Алибунару и Нишу, концентрација немачких трупа у Пећи. Посебно су страдали градови на простору Рашке и Црне Горе - Сјеница, Пријепоље, Пљевља, и Андријевица, у бомбардовању које је било подршка партизанским јединицама, нападнутим од непријатеља у тзв. Андријевичкој операцији.

Тито је августа у Казерти утаначио координарану акцију рушења комуникација у Моравско-вардарској долини, као једном од главних праваца евентуалног извлачења немачке групације Армија Е које су биле разбацане по читавом Балкану, а посебно у његовом доњем делу, тј. Грчкој и острвима. Тој групацији, да буде одсечена, претила је надирућа Црвена армија преко Румуније. Немци су се, не баш у великој журби, систематично извлачили из Грчке, крећући се овом важном путном трансверзалом. У договореној операцији Ratweek (Недеља пацова), почетком септембра, која је имала за циљ спречавање и уништавање немачких снага са југа Балкана, бомбардовања су била систематична. У тим бомбардовањима посебно су страдали градови на линији замишљеног или стварног извлачења немачких трупа, као и укупни немачки ратни потенцијали. Треба рећи да је ова операција директно кординирана са партизанским вођством и да су захтеви за бомбардовањима појединих циљева стизали од партизанских локалних јединица, тј. њихових штабова. Том приликом, поред градова, мостова и комуникација у Моравско-вардарској долини страдали су и градови и комуникације у Ибарској долини - Краљево, Митровица, затим аеродроми у Војводини - Ечкој, Алибунару, Зрењанину, Иланци, затим железничка станица у Суботици, мостови у Новом Саду итд. На осталом

простору Југославије бомбардовани су Скопље, Славонски Брод, Сарајево итд.

Истовремено, ван подручја Југославије бомбардовани су циљеви у Грчкој - Атина, лука Пиреј, у Мађарској Будимпешта и мостови на Дунаву, Шопрон, у Словачкој Братислава, Комарно и Ђер, у Аустрији Беч, Клагенфурт, Салцбург, Инсбрук, Линц, Грац, у Италији посебно Анкона, Болоња, ђеновска лука, Милано итд, али и Париз, па чак и Осло. Немачки градови посебно. Дакле, на простору читаве средње Европе бомбардовани су циљеви који су служили немачкој ратној машинерији, почев од фабрика, преко путева, мостова, железничких чворова, концентарција трупа и непријатељске колоне. Ова бомбардовања изводила је 15. ваздухопловна армија САД, док су друге ваздухопловне снаге стациониране у Британији бомбардовале остали део европских земаља које су још увек држали Немци.

Са истока, у бомбардерске акције укључено је и совјетско ваздухопловство, као и неколико бугарских ловаца. Од половине септембра и совјетска 17. ваздухопловна армија бомбардује циљеве у Моравско-вардарској долини од Солуна до Београда ради дезорганизовања железничког и аутомобилског превоза, уништавања трупа и технике непријатеља на путевима који воде из Грчке и јужне Југославије на север и северозапад. Међутим, у партизанској пропаганди хваљена је руска прецизност и избегавање разарања градова, као што је то био случај са ранијим бомбардовањима савезника. Све то засметало је члану савезничке мисије при Главном штабу Србије, Хеникеру Мејџору, преко кога је координирана акција са савезничким ваздухопловством, који је написао да ниједно бомбардовање није предузето без јасне дозволе Тита.

Када је потпуно пресечен моравско-вардарски правац немачког извлачења, а Црвена армија извршила инвазију источних делова Југославије, тј. Србије, Немци су наставили извлачења тежим правцем, преко Црне Горе, Рашке, Босне и даље на запад. Акције савезничких бомбардера су тада усмерене на немачке циљеве, комуникације и градове на тој линији. Том приликом разорно су бомбардовани Косовска Митровица, Сјеница, Нови Пазар, Пријепоље, Бијело Поље, Вишеград итд. Поред ових, бомбардовани су и Добој, Сарајево, Славонски Брод, Загреб, Чаковец, Љубљана, Марибор и други циљеви. Новембра 1944. престале су бомбардерске мисије савезничког ваздухопловства над Србијом. Међутим, настављене су све до краја рата на осталом подручју Југославије.

ЛИСТА СТРАДАЛИХ ГРАДОВА

Према непотпуним подацима од америчких ваздухопловних снага, ако би се желела направити трагична листа бројчано највише бомбардованих градова на простору читаве Југославије она би, према досада-

шњим истраживањима, изгледала овако: Марибор и Загреб, са по 19 бомбардовања, Славонски Брод са 16, онда Београд, Ниш, Шибеник, Сплит са по 13 бомбардовања, Ријека са 12 и Задар са 11. Остали градови бомбардовани су мање од 10 пута. Тако нпр. Београд је од USA Air Force бомбардован 20. октобра 1943, 16. и 17. априла 1944 (ускршње бомбардовање), 24. априла, 7. маја, 18. маја, 6 јуна, 3. јула, 2, 3, 6, 8 и последњи пут 18. септембра 1944. године.

Међутим, број бомбардовања не значи и степен разарања, нити је одлучујући за људске и материјалне жртве. Градови попут Лесковца, Подгорице, Никшића, Бијелог Поља, нису бројчано много бомбардовани, сем Подгорице, која је бомбардована најмање 5 пута, али су имали велика материјална разарања и изузетно велики број цивилних жртава. Поред других фактора, на то су утицали и метеоролошки услови приликом бомбардовања, конфигурација терена, локација нападнутих циљева (фабрика у центру града), концентарција непријатељских трупа и друго. У сваком случају, више пута је војни учинак бомбардовања био занемарљив, али је зато број настрадалих био изузетно велики. Тај несклад најбоље је изразио помињани Меклејн, који је, уживајући, посматрао разарање Лесковца са оближњег брда у друштву партизана, за које је рекао да су „чак и они били потрешени“, а то је касније хладнокрвно описао у једној од својих књига. Он каже „Кад се приближио одређени час, сакупили смо се у мојој групи на врху брежуљка и стали чекати... Миљу или двије пред собом виђели смо бјеле куће Лесковца на топлом јесењем сунцу. У крошњама дрвећа цвркутале су птице. Из оближње баре од времена до времена чуло би се крекетање којег жапца, а у кукурузу су зујали безбројни кукци. Тешко би било замислити спокојнији призор... А онда, догодило се оно што смо чекали: зачуло се зујање мотора, испрва једва приметљиво, а онда све јаче. Погледавши увис, спазили смо на великој висини неколико редова авиона како спокојно јуре у одређеном правцу док им крила блистају на сунцу... Ето их већ над циљем и преко њега! У тај час одједном се учинило као да је читав Лесковац одлетио у зрак у правом облаку прашине, дима и рушевина. До наших ушију допрла је страшна бука, тако јака да се чинило како ће нам прснути бубњићи... Остаци Лесковца лежали су пред нама покривени димом док је неколико кућа обавио жесток пламен. Чак су и партизани били потресени“, пише Меклејн. Мајкл Лиз, који је нешто раније напустио подручје јужне Србије, а који је био у мисији код четника, написао је да је „бомбардовање Лесковца поломило срце Србије“.

Посматрано у ширем контексту, бомбардовање градова на подручју Југославије није једино, ни по чему није изузетно, а још мање се може тврдити да је постојао посебан план о разарању само српских и црногорских градова. Бомбардовања градова и осталих комуникацијских и индустријских објеката на простору Југославије била су део општег

плана Савезника о коначном сламању Хитлера и његових помагача. Међутим, посматрано из угла ривалских покрета - четничког и партизанског, који су се више међусобно а мање против Немаца борили, бомбардовања добијају други смисао и њима су остваривани други циљеви, посебно политичке и војничке предности у корист партизанског покрета, већ прихваћеног као савезничког. И коначно, са становишта страдања цивилног становништва и његових материјалних добара ова бомбардовања нанела су непроцењиву штету, која је на примеру неколико градова (Никшића, Подгорице, Бијелог Поља, Лесковца, итд.) далеко превазилазила и људске и материјалне жртве које су проузроковали окупатори. Савезничка бомбардовања градова била су у појединим случајевима разорнија од немачких бомбардовања на почетку рата, а војни ефекти у очигледној несразмери са са људским жртвама и материјалним разарањима.

НЕМАР ПРЕМА УТВРЂИВАЊУ БРОЈА НАСТАРДАЛИХ У БОМБАРДОВАЊИМА

Пословичан српски немар према сопственим жртвама показује се и на примеру утврђивања броја жртава у савезничким бомбардовањима. (Срби још увек нису, а верујем и да неће никада утврдити тачан број жртава ни у Првом ни у Другом светском рату, на систематичан начин, именом и презименом. Отуда лицитирање са бројем настрадалих и манипулација жртвама).

У погледу броја настрадалих цивила у бомбардовањима ни ранија југословенска ни српска историографија не пружају ни основне податке о жртвама нити степену материјалних разарања. Оно што је пропуштено да се уради на крају рата или непосредно после његовог завршетка, врло тешко је надокнадити ма како спроведеним систематским истраживањима 60 година касније, тј. данас. О овим жртвама као да се није смело говорити, а иначе развијене локалне историографије које су потанко описивале и глорификовале партизански покрет и његове јединице, фрагментарно и површно су се дотицале ове теме, а о озбиљнијим истраживањима последица бомбардовања се не може говорити. Тек пре неколико година група млађих људи у Лесковцу је организовала систематична истраживања броја настрадалих у тзв. савезничком бомбардовању 6. септембра 1944. Резултати тих истраживања који су публиковани у књизи „Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944“, аутора М. Павловића и В. Трајковића, показали су да број жртава није онолики колики се спомињао у радовима локалних историографа партизанског покрета, да су цифре обично измишљане, тј. прављене су некакве процене које су се кретале од 3.500 па до 7.000 мртвих. Опсежним истраживањима по архивима, црквама, месним заједницама и општинама које држе књиге умрлих, гробљима и радом

на терену, поименично је утврђено да је у бомбардовању у Лесковцу страдало најмање 819 лица. При том, нису утврђене жртве непријатељских војника (Немаца), растројене Недићеве администрације и четника, који су већ у то време силазили у град. (Према једном партизанском извештају, непосредно после бомбардовања, број погинулих Немаца износио је преко 500, четника 200 и добровољаца 300, грађана преко 1.000; Један четнички извештај каже да је „до сада нађено око 2.000 мртвих поред толицког Лесковца а рањених ни броја“, а један љотићевац, који је радио на рашчишћавању рушевина и који се наводно јавио из Минхена, тврди да је у Лесковцу погинуло 7.000 људи). Цифра од 819 настрадалих, поименице утврђених цивила, свакако није коначна, то је доња граница а даља истраживања померићe ову трагичну цифру навише.

Поред људских, Лесковац је претрпео и изузетно велика материјална разарања. После савезничког бомбардовања, овај напредни град у Краљевини Југославији заувек је изгубио своју чаршију, тј. центар града. Према подацима из периода обнове у Лесковцу је порушено 475 зграда, а теже је оштећено чак 1.275. Неколико стотина зграда било је лакше оштећено, нарочито кровне конструкције. Од јавних зграда оштећено је 20 а потпуно уништено 4, међу којима и стара зграда гимназије, грађена у 19. веку.

Број жртава савезничког бомбардовања Београда није још увек утврђен. Према подацима које је изнео југословенски амбасадор у Лондону Б. Јефтић, у ускршњем бомбардовању Београда сравњено је са земљом 687 зграда, до тог, 16. маја 1944. било је испод рушевина извучено око 1.100 лешева, а број тешко рањених износио је око 1.400. У нешто ранијем извештају генерала Михаиловића Краљевској влади у Лондону стоји да су „бомбе бацане по свим крајевима града, чак су погођене болнице и санаторијуми. Војна болница, у којој су се налазили наши заробљеници, повратници ради лечења, била је погођена. Даље, срушене су следеће установе: Клиника за унутрашње болести, дечја клиника, државна болница, општинско породилиште, завод за избеглу децу и многобројне приватне зграде“. Даље, он у депеши наводи да је највише страдала Славија, део око техничког факултета и студентског дома, Теразије, Немањина, улица Милоша Великог, краљице Наталије и Сарајевска улица... „На улицама лешеви жртава свуда присутни. Они који су преживели ово, разбегали су се на све стране. Читаве улице биле су у пламену. Прва помоћ одмах је престала да функционише. Још увек лешеви се налазе на улицама. Последице овог бомбардовања далеко су горе од оног 6. априла 1941. године. Београд који је дао 27. март није заслужио ово“, закључио је Михаиловић.

Посебно је интересантан случај Бијелог Поља које је толико страдало од савезничких бомби да ни Тито није могао да пређе преко те чињенице (порушено или оштећено преко 1300 кућа). Наиме, седмог

децембра 1944. у Београду је вођен разговор између Тита, генерал-пуковника ваздухопловства Елиота и бригадира Меклејна, шефа савезничке мисије при Врховном штабу, уз присуство више лица из савезничког и партизанског војног врха. Том приликом Тито се пожалио на „жалосне догађаје када су случајно избациване бомбе“ и изазвана штета и људске жртве. Елиот је потврдио да су такви догађаји жалосни ...али да их треба одвагати у односу на врло бројне нападе који су извршени са успехом. Тито је признао да су савезничка тактичка и стратегијска бомбардовања била од велике користи, али је „изразио жаљење због несретних случајева попут оног у Бијелом Пољу, где је много људи убијено, а око 1.000 их је остало без домова, очито разорених бомбама баченим из авиона. На крају је договорено:

- да се побољшају везе између снага НОВЈ и БАФ-а и тиме спречило нехотично бомбардовање;

- да се, као знак добре воље, на подручје Бијелог Поља избаци специјална пошиљка хране и осталог материјала, што ће дојавити Врховни штаб.

Према непотпуним подацима које износе поједини аутори у Подгорици, Никшићу и Бијелом Пољу погинуло је око 2.500 углавном цивилних лица, око 100 четника а свега педесетак Немаца.

На основу примера ових градова, и непотпуних података, види се обим људских и материјалних губитака које су претрпели градови у Србији и Црној Гори. Систематично истраживање ове теме и због жртава се намеће као приоритетан задатак, посебно локалне историографије, али и оне која се бави општим питањима.

ДА ЛИ ЈЕ ТИТО НАРЕЂИВАО БОМБАРДОВАЊЕ ГРАДОВА?

Јесте тражио и одобраво бомбардовања, али не и наређивао, јер није ни могао, с обзиром на то да су ту техничку страну акција вршили савезнички команданти. Дакле, Тито није наређивао, него је тражио и одобравао поједина бомбардовања, кад је био питан, на начин како је напред приказано у успостављеној координацији са савезничким командним центрима, преко савезничке мисије при Врховном штабу. Нико није тако директно оптужио Тита за тражење или одобрење бомбардовања као John Henniker Major (Џон Хеникер Мејџор), дакле исти онај британски обавештајац који је био у савезничкој мисији Меклејна код Врховног штаба, а од априла до новембра 1944 (дакле, у периоду највећих ваздушних разарања) командант савезничке мисије при Главном штабу Србије, на чијем челу се налазио генерал Коча Поповић. У пропратном писму уз извештај Хеникера, његов шеф Меклејн, писао је да је Хеникер „током овог периода учествовао у операцијама које су обележиле развој српских партизана од обичних герилских група до организоване снаге која је на крају обезбедила ослобађање вели-

ких делова централне и јужне Србије. Он је играо нарочито важну улогу у организовању ваздушног снабдевања српских партизана током ове важне фазе њиховог развоја".

У опширном извештају о Србији у периоду април-новембар 1944. Хеникер је, између осталог, писао: „У односу на Србију постојало је по мом мишљењу, осећање да је српски партизански покрет постао у извесној мери превише независтан у односу на покрете у осталим деловима земље и да се више ослања на Британију и Америку него на Русију као на своју главну инспирацију и подршку. Било је много Срба који би радије гледали како западни Савезници ослобађају земљу него да то чини Црвена армија. Да би омогућили да се Срби поново ускладе са осталим деловима земље, а и зато што нису били сто посто сигурни како ће Британци и Американци искористити симпатије које су Срби гајили према њима, партизани су омаловажавали западне земље.

После почетка кампање против нас партизани су открили да је становништво у неким градовима у које су дошли озлојеђено због нашег бомбардовања, па су се и сами, обично безразложно, љутили, МАДА НИЈЕДНО БОМБАРДОВАЊЕ НИЈЕ БИЛО ИЗВРШЕНО БЕЗ ТИТОВЕ ЈАСНЕ ДОЗВОЛЕ. Они су окривљавали нашу непрецизност, што је искоришћено да се дискредитује наше ангажовање у рату и разгласи поштење Руса који су, према њиховом мишљењу, обезбедили успех у рату без прибегавања великом бомбардовању градова".

Све ове догађаје Хеникер-Мејџор не само што је пратио него је био и њихов учесник, крећући се са Главним штабом Србије или поред њега и свакако је најкомпететнији да каже коју је улогу Ј. Б. Тито имао у акцијама бомбардовања. Хеникер-Мејџор дошао је у Главни штаб Србије почетком 1944. са препоруком Врховног штаба НОВ и ПОЈ, тј. самог Тита. У њој се каже да је Врховни штаб НОВ и ПОЈ одобрио, у сагласности са савезничком мисијом, упућивање мајора Џона Хеникера-Мејџора Главном штабу НОВ и ПО Србије, као локалног представника савезничке мисије при Врховном штабу, код које је он до сада био на служби.

Дужности мајора Хеникера, као шефа локалне савезничке мисије при Главном штабу НОВ и ПО Србије биле су:

1. Општа веза са Главним штабом Србије, што је подразумевало „давање обавештења која су корисна за заједничку борбу против окупатора и домаћих издајника.

2. „Све ваше жеље у погледу помоћи савезничког ваздухопловства", стоји даље у директиви Врховног команданта, „он ће достављати Савезничкој мисији при Врховном штабу која ће вашу жељу саопштити Врховном штабу. Врховни штаб пак ће одлучити да ли ће предложени циљ да се бомбардује с обзиром на општу војну ситуацију у Југославији.

3. Организација снабдевања НОВ и ПО Србије. У томе циљу он се опуномоћује да у саветовању с вама предложи места за бацање материјала као и потребу за слање посебних локалних мисија на поједина места. Што се тиче слања материјала, он или локалне мисије саопштиће ваше потребе Савезничкој мисији при Врховном штабу и Савезничкој врховној команди у Средоземљу. О томе колико, где, и када ће се авиони слати коначно ће одлучити Врховни штаб у сагласности са Савезничком мисијом. Да би се пак организовало слање материјала потребно је да он и посебне локалне мисије буду у сталној радиотелеграфској вези са Савезничком Врховном командом у Средоземљу и Савезничком војном мисијом при Врховном штабу.

4. Савезничким официрима омогућујте присуствовање појединим војним операцијама и акцијама по њиховим жељама".

Са таквом препоруком Врховног штаба, тј. самог Тита, Хеникер се авионом спустио на подручје јужне Србије априла 1944. Овај британски официр, који је уочи Другог светског рата ступио накратко у дипломатску службу, да би се из ње извукао и поново ступио у британску војску, истакао се као члан Стрељачке бригаде у борбама у Африци, где је и био рањен у груди. После опоравка, са Меклејном долази у Југославију као члан савезничке мисије. Преко њега је ишла целокупна координација савезничких и партизанских акција на југу Србије.

За потребе британске мисије Хеникер је имао задатак да испита стварно стање у Србији, снагу и војне могућности партизанског покрета. Према Меклејновим записима, Хеникер је, кад је стигао у јужну Србију, „открио да партизани нису јаки ни бројем ни оружјем. Партизани су оперисали у посве малим скупинама и без онакве централне организације каквом су располагали у другим крајевима земље. Осим тога недостајала им је и потребна међусобна веза. Стога је непријатељ у Србији уживао много већу сигурност него у осталим дјеловима земље јер је могао рачунати на помоћ и једног дијела мјесног становништва и својих мјесних јединица при чувању својих главних комуникација од партизанских напада... Осим тога партизани су оскудјевали и у ратном материјалу. Нужно ограничени опсег њихових операција онемогућио им је да се на рачун непријатеља опремају у истим онаквим размјерама као њихови сретнији другови у осталим дјеловима земље док савезничка помоћ, а заједно с њом и престиж који је из тога произилазио, није долазила њима већ четницима. Гоњени од Нијемаца, недићеваца, Бугара и Албанаца, без везе са својим друговима у осталим дјеловима Југославије, српски партизани били су Пепељуга народноослободилачког покрета. Чињеница што су ипак остали и даље вршили своје операције у великом је дијелу резултат способности и одлучности њихова вођа Стамболића" (Петра).

Преокрет у развоју партизанских снага пада у време доласка Хеникера на подручје југа Србије, априла 1944. Значај Србије и развоја пар-

тизанских снага добио је приоритет у Титовој стратегији, који је за команданта партизанских снага у Србији послао Кочу Поповића, са задатком да организује и омасови јединице које ће се у погодном тренутку спојити са партизанским снагама, које су под командом Пека Дапчевића требало да продру у Србију, а одатле наставе пут на исток, у сусрет моћној Црвеној Армији. „Поврх свега тога, а то је можда био најважнији фактор - променила се савезничка политика. Напуштена је одлука да се српским партизанима не шаље никаква помоћ у материјалу. Обустављене су пошиљке четницима и сада су партизани добивали оружје и муницију у веома знатним количинама. То је мјесним командантима омогућило не само да боље опреме трупе којима су већ располагали већ и да наоружају велики број добровољаца које дотад нису могли примити због недостатка оружја.

Промјена нашег држања имала је важан психолошки учинак. Сав углед што су га дотад уживали четници због примања савезничке помоћи сада је прешао на партизане... Савезничка подршка и пошиљке довели су нове добровољце; боље опремљени и бројнији партизани могли су повећати опсег својих операција; њихови успјеси на бојном пољу омогућили су им пак да заробе веће количине оружја и да повећају свој престиж. И тако је за неколико месеци партизански покрет у Србији постао неколико пута јачи“.

Поред ових директних исказа о Титовој улози у акцијама савезничких ваздухопловних снага, постоје многобројни телеграми, односно преписка са савезничким командантом на Средоземљу, генералом Вилсоном. У писму упућеном Вилсону 20. новембра 1943. Тито је писао „ради ремећења њемачких планова намјеравам извести крупније операције на ширем простору. Једна од тих операција имала би за циљ ослобођење дужег приморског појаса, чиме би било омогућено брже снабдевање наше војске ратним материјалом од Вас.

За остварење ове полазне приморске базе потребно би било ОДГОВАРАЈУЋЕ САДЕЈСТВО ВАШЕ АВИЈАЦИЈЕ, морнарице и тенкова, који би се искрцали пошто ми ослободимо обалу. Операције би отпочеле овог месеца“. Недељу дана касније генерал Вилсон му је одговорио да не може да му пошаље војне снаге „које би Вам помогле“, мислећи на тражене тенкове и бродове. Међутим, у наставку је истакао „ И ДАЉЕ ЋЕМО ВАС ПОДУПИРАТИ КАО ДО САДА ВАЗДУХОПЛОВНИМ СНАГАМА КАД БУДЕ МОГУЋЕ. МОЛИМ ДА ПРЕКО НАШЕ МИСИЈЕ КОЈА ЈЕ КОД ВАС И ДАЉЕ ЈАВЉАТЕ ГДЕ ЈЕ ТАКВА ПОДРШКА ПОТРЕБНА. Покушавам повећати колико је год могуће помоћ коју Вам шаљемо у ратним залихама, оружју, муницији, храни, одећи итд“...На крају, Вилсон је саветовао Тита да се држи своје делотворне покретљиве тактике и да не започиње операције против Немаца док му Савезници не пруже већу подршку.

Десетог децембра 1943. Тито је поново писао Вилсону у коме га обавештава да су Немци „заједно са анонимним петоколонашима“ започели своју шесту велику офанзиву на партизанску војску од Карловца у Хрватској па до Санџака. Како је у тој офанзиви, према Титовом тврђењу, учествовало око 12 немачких и неколико усташких и домобранских дивизија, Тито је молио Вилсона да му бомбардовањима непријатељских положаја олакша ситуацију. „Молим Вас, генерале, да ли бисте нас у тешким часовима наше борбе на живот и смрт подржали с Вашим зрачним снагама. ХОЋЕТЕ ЛИ, МОЛИМ ВАС, ХИТНО ИЗДАТИ НАРЕДБУ ВАШИМ БАЗАМА У ИТАЛИЈИ ДА ПОЧНУ С БОМБАРДОВАЊЕМ ЦИЉЕВА КОЈЕ ЋЕМО НАЗНАЧИТИ. ЗА САДА ЈЕ НАЈПРЕЧА ПОТРЕБА ЗА БОМБАРДОВАЊЕ БИХАЋА, ГДЕ СЕ НАЛАЗИ ОКО 20.000 ВОЈНИКА 373 И ДЕО 114 НЕМАЧКЕ БРДСКЕ ДИВИЗИЈЕ. РАЗОРИТЕ СВЕ КОМУНИКАЦИЈЕ ИЗ КНИНА И СРБА, ГДЕ СУ КОНЦЕНТРИСАНЕ ДВЕ НЕМАЧКЕ ДИВИЗИЈЕ, И ТО 264.-ТА И 114-ТА. Особито је неопходно Ливно, Дувно и сва села између градова у којима се налазе квислинзи: од Дувна до Посушја и Мостара. Осим тога, аеродроме у Мостару и Невесињу, где је смештена СС дивизија „Принц Еуген“. Такође је неопходо да буду бомбардовани Травник-Сарајево-Бутмир, као и Илиџа, Сарајево, те подручје Бања Луке. У источној Босни неопходно је напасти Рогатицу... таква Ваша подршка имала би огроман значај за исход наших садашњих тешких борби... Сматрам да би за РАФ (Rojal AIR Force - Краљевске ваздухопловне снаге Енглеске), било најбоље да све снаге баце на линију Бихаћ-Травник-Сарајево-Бања Лука, пошто су највећи циљеви и најлакше их је идентифицирати“, завршио је Тито. Није познат одговор Вилсонов, али је познато да су сви побројани градови бомбардовани у наредном периоду.

Петнаестог децембра 1943. партизанску делегацију, коју је требало да предводи Лола Рибар, који је, спремајући се на овај пут, погинуо, предводио је Владимир Велебит, и она је у Египту примљена код главног команданта Ваздухопловства, којом приликом је договорено да се захтеви за ваздухопловну помоћ шаљу директно из Титова штаба у РАФ. Сва политичка питања морају се слати у Штаб РАФ-а за Медитеран, ако су у вези са ваздухопловством. Главни командант ваздухопловних снага обећао је том прииком партизанима пуну помоћ из ваздуха за њихове офанзиве.

Многобројни су телеграми и записници са састанака између партизанских представника и самог Тита, с једне, и савезничких команданата и самог генерала Вилсона, у којима постоје Титови захтеви за бомбардовањима, или у којима је утаначавана тесна сарадња савезничког ваздухопловства и партизанских акција на терену. О овоме, свакако, знала је југословенска Влада у избеглиштву, Михаиловић, па и усташе.

Сви они су у време бомбардовања увек оптуживали Тита да су на његов захтев бомбардовани поједини градови и циљеви у Југославији.

С друге стране, то се није посебно ни крило. Тако је приликом априлских бомбардовања Београда, Ниша, Лесковца, Бања Луке, Никшића и других градова у својим емисијама за Југославију, а посебно 9. априла 1944. Би-Би -Си, уз информације о самим бомбардовањима, дао дужи коментар на изјаве савезничке врховне команде у Каиру, која је изјавила „ДА ЈЕ ОВО БОМБАРДОВАЊЕ ПРЕДУЗЕТО ОД СТРАНЕ САВЕЗНИКА НА ЗАХТЕВ МАРШАЛА ТИТА, И ДА ЈЕ НАМЕРА ОВИХ БОМБАРДОВАЊА ДА РАЗБИЈУ МЕСТА ОТПОРА НА КОЈА ПАРТИЗАНИ НАИЛАЗЕ.

Овакве изјаве Би-Би-Си је искористио југословенски амбасдор у Лондону Б. Јефтић, који је сматрао да су ова бомбардовања имала више политички него војнички карактер и требало је да ојачају покрет маршала Тита. „Југословенска влада дубоко је забринута, кад су таква бомбардовања представљена као интервенција у корист једне, а против друге стране; што оставља утисак на народ Југославије да велики Савезници, не само што се интересују унутрашњим и локалним стварима и размирицама, већ активно узимају учешћа да помогну један политички покрет, који је југословенском народу у целини туђ и негативан. Југословенска влада не верује да Савезничка врховна команда на Средњем истоку, изузевши због војних разлога, предузима бомбардовање извесних места у Југославији са циљем да тамо помаже неки политички покрет, као што се може подразумети из напред наведеног извештаја BBC“, подвукао је Јефтић. „Са тачке народног гледишта, бомбардовање југословенских градова од стране савезничких снага биће крајње омрзнуто од Југословена, и психолошке и политичке последице могу превазићи све војничке предности постигнуте таквом акцијом. Шта више, ово може да утиче и слаби снагу општег отпора против освајача. Југословенска влада је забринута да се потребне мере предузму код савезничке Врховне команде и осталих великих власти, да се по могућству направи једна ревизија политике бомбардовања југословенских градова, где год ова политика није заснована на чврстим војним разлозима. И да се убудуће такво бомбардовање не представља као политичка мера, већ једино као војничка потреба“. Стални секретар у Британском министарству спољних послова муку је мучио да убеди Јефтића да савезничка бомбардовања нису интервенција ни за једну страну у грађанском рату. „Ми не интервенишемо за једну страну против друге. Јер, у ствари све је то део наше опште офанзиве против заједничког непријатеља. У ствари мени би било много пријатније да је BBC објаснио бомбардовање на овој линији, него на начин на који је то учинио“.

На терену, партизанске јединице су знале обично када ће бити бомбардовања и у том смислу су им издаване посебне наредбе како не би

биле изложене и саме савезничкој авијацији. О томе има велики број извештаја, а добар део њих је и објављен. Интересантно је при том да су ова бомбардовања у партизанској пропаганди обично коришћена у смислу „НЕК ВИДЕ ЧЕТНИЦИ КОГА САВЕЗНИЦИ ПОМАЖУ“, или нек „виде народни изроди“, па чак и „нек виде и Белогардејци“.

Тако, на пример, у партизанској пропаганди бомбардовање градова у Полимљу, у јесен 1944, као и друга бомбардовања, приказивано је као директна помоћ партизанским јединицама. Тако у листу „Вијести“ од новембра 1944. који преноси ратно саопштење Штаба Санџачке НОУ бригаде за 8. новембар, између осталог, стоји да „су ноћу између 7. и 8. ов.мј. јединице ове бригаде напале непријатеља на читавој линији на сектору Јабука-Бабине-Брашанско Брдо до Савина Лакта. Непријатељ је уз осјетне губитке сјурен са својих положаја, једино се задржао на положају код Савина Лакта... Борбе су у току. Савезничка авијација активно учестује у операцијама наших јединица. Она је јуче у три наврата бомбардовала Пријепоље и читаву Лимску долину, све до Рудог куда комуницирају Њемци“.

М. Ђуковић у ратним белешкама 8. новембра 1944. записао је :“...Зачу се јака детонација. Изађосмо напоље и видимо савезничке авионе. Наши бомбардују Швабе, довикују другови један другоме. Бомбардовали су их и јуче. Видели смо неколико ескадрила. Нека виде сада издајници народа који говоре народу да су се завадили Руси и Енглези.“

Иначе, о приказивању савезничких ваздухопловних операција на подручју Полимља као помоћ партизанским јединицама и НОП-у у целини говоре многи извештаји, прогласи и леци. Тако, на пр., једном прогласу грађанима среза Бијелопољског, из маја 1944, који је потписао Милоје Добрашиновић, члан Извршног Одбора ЗАВНО Санџака, између осталог, стоји: „Рат се приближује крају. Крволочни Немци, који су нам причинили много зала, платиће, а платиће и сви они који их помажу. Наши Савезници Енглеска, Русија и Америка помажу нас. Они бомбардују она мјеста у нашој држави где су Немци и четници. Чули сте за Никшић, Подгорицу и Даниловград. Сваки онај ко је противу нас он је противу Савезника. Сваки ко помаже Немце, он је противу свога народа и противу Савезника“.

Из истог времена је и летак који говори како четници гину од савезничких бомби. „Ко се бори против Тита тај се бори против Енглеске, Русије и Америке, рекао је недавно један савезнички новинар. Да је то тачно увиђају данас сви наши непријатељи, па и четници... Тако је приликом последњег бомбардовања Подгорице од стране 60 савезничких авиона поред великог броја швапских војника погинуо и знатан број четника, међу њима и познати четнички вођа и један од зачетника издаје у Црној Гори, командант Дражиног Источног фронта, мајор Ђорђије Лашић, заједно са 10-ак својих доглавника - швапских измеђа-

ра...Савезници не штеде бомбе. Још мање штеде Немце. Данас Четници на својој кожи осећају да Савезници не штеде ни издајнике. За исти рад иста награда."

У једном извештају из маја 1944. стоји: „помажући операције наше војске америчко ваздухопловство бомбардовало је крајем прошлог мјесеца Пљевља и околину Пријепоља"

Кардељ, који се није сложио са захтевом Главног штаба НОВ и ПО Словеније, да се бомбардује Љубљана, у лето 1944. писао је „Не дозволите да Вас заведу такви политички моменти као што је на пр. „нек виде белогардисти". Није позната некаква реакција која би спречила бомбардовања у смислу „нек виде четници".

Као што се види из ових фрагментарних извештаја, нема сумње да су савезничка бомбардовања предузимана на захтеве локалних партизанских команданата, Гавних штабова, као и самог Врховног штаба и његовог команданта Ј. Б. Тита. Такође, из извештаја Хеникера-Мејџора, као и из других извора, види се да ниједно бомбардовање није предузето без јасне Титове дозволе.

РАЗАРАЊЕ ЛЕСКОВЦА 6. СЕПТЕМБРА 1944.

Лесковац, боље рећи ближа околина, први пут је од савезника бомбардован 5. априла 1944, када су бомбардери 15 ваздухопловне армије УСА, стационирани у јужној Италији, бацили 67 тона бомби на «зону града Лесковца». Тачније, бомбардована је пруга између Ђорђева и Лесковца, па је прекид саобраћаја трајао један дан и било је прекинуто телефонско и телеграфско споразумевање. Према једном бугарском извору, на пругу између Ђорђева и Грделице бачено је 15 бомби, којом приликом је пруга оштећена у дужини од 200 метара али је настрадала и једна жена и три детета.

Друго бомбардовање уследило је 28. августа 1944, када је «град мало бомбардован од Савезника». «Најхитније потребно озбиљно бомбардовање Лесковца». Ово су два радиограма Главног штаба Србије са потписом Коче Поповића, команданта Г.ш. Врховном штабу од 29. августа 1944. То озбиљно, условно речено, треће бомбардовање Лесковца (бомбардовање од 28. августа није забележено у документима USA AIR Force), уследило је 6. септембра 1944.

Тога дана 98, 376, 449. и 450. бомбардерска група 15. ваздухопловне армије САД, стациониране у неколико аеродрома у Јужној Италији, у мисији бр. 130, са 28 авиона Б-24, у пратњи 20 ловаца П 38, бацило је на град у 12 сати и 18 минута 69 тона разорних бомби тежине 453 кг, са висине од око 7.000 метара. Један авион је «погрешно» испустио бомбе пре циља. По извршеној мисији, сви авиони вратили су се безбедно у базе у 13 сати и 52 минута.

Према полицијским извештајима о процени удара за 84 бомбе је утврђено ге су пале, и то најмање две директно у циљ, 14 у стамбеној области око циља, 47 у отвореном пољу југоисточно и југозападно од циља, и била је 21 експлозија на отвореном, југозападно од циља.

Иначе, као циљ је одређена концентрација непријатељских трупа, од чега 15.000 Бугара, стационираних у центру града, затим кружна зона источно од раскрснице, односно овална мрежа улица, као и западна страна града.

Бугари су се, према изворима, неколико дана пре бомбардовања повукли из града.

Страдало је уже градско језгро и велики број цивила. До сада је према списку утврђен број од 819, настрадалих цивила, али, свакако, ова доња граница ће даљим истраживањима бити померена навише. У овај број није урачунат број настрадалих лица под униформом. О овоме постоје различити подаци.

Ако није било толике концентрације непријатељских војника, посебно Бугара, о чему су партизански извештаји непрестано говорили, нити великог броја Немаца и њихове технике, а посебно тенкова, поставља се питање зашто је онда Лесковац тако брутално разорен.

Својим положајем Лесковац је био изузетно стратешко место. Нашавши се на моравско-вардарској трансферзали, он је био седиште јаког у утврђеног немачког гарнизона, али и центар других војних групација. Из њега су полазиле све веће операције на партизанске снаге у околини Лесковца. Разбити тај центар за партизанске снаге је било од изузетне важности. Партизански покушаји заузимања града били су безуспешни, како пре бомбардовања тако и после разарања града 6. септембра. Јер у Лесковац партизанске јединице су ушле тек 11. октобра 1944, мада су читаву околину партизани држали месец или два раније. Тај тврди орах требало је да буде разбијен помоћу савезничке авијације, према тражењима команданта Г.ш. НОВ и ПОЈ Србије Коче Поповића из јула и августа 1944.

С друге стране, уочена концентрација бугарских трупа у граду и настојања партизанског вођства да са овим трупама ступи у ближи контакт, ради њихове предаје, разоружања и заједничке борбе. Разарање града и улазак партизана омогућио би разоружавање бугарских јединица. На карају, страх да Бугаре не разоружају четници и домогну се њиховог оружја.

Бомбардовање Лесковца је, поред војних, имало и политичке, економске, моралне и психолошке разлоге и последице. Међутим отворено је питање колике су војне и друге предности постигнуте разорним бомбардовањем града. То има посебну тежину када се стави у однос са великим бројем цивилних жртава. Зато је разарање града, без обзира на војне разлоге и ратну логику, ипак трагичан догађај и несрећеан пример показивања савезничке моћи. Огромна несразмера између пок-

ренуте и исказане моћи (стратешка авијација) и планираног циља за уништење (непријатељске трупе и мало тенкова, од којих 15.000 Бугара, којих 6. септембра у Лесковцу није ни било) изненадила је и инспираторе и главног координатора бомбардовања Ф. Меклејна, који ће касније записати ..»Нападу тако великих размера нисмо се надали. чинило се то управо тако као да нетко употреби тежак ковачки бат да би разбио лешњак...У тај час одједном се учинило као да је читав Лесковац одлетио у зрак у правом огранку прашине, дима и рушевина... чак су и партизани били потресени...».

* * *

На крају, у закључку треба рећи да проблем савезничких бомбардовања градова комуникацијских и индустријских и других циљева на подручју Југославије, још увек није довољно истражен, те се отуда јављају и бројне заблуде и полуистине, претеривања или површности које више збуњују него што објашњавају овај несрећни феномен. Ова бомбардовања, свакако, треба посматрати у склопу ширих планова Савезника и њихових ваздухопловних операција на читавом европском ратишту. Посматране у склопу замршених југословенских прилика ове операције добијају и други смисао. Неспорно је да су оне помогле у одлучној бици за Србију, која је у другој половини 1944. добила изузетан стратешки значај и за коју су били, поред ривалских покрета у ратним сукобима, заинтересовани и Совјети, и Немци, и Савезници. Бомбардерске операције су допринеле растројству окупаторске и квислиншке администрације, економије и војних положаја али и олакшале акције својих савезника - партизана. Све то овим операцијама, као стварној војној потреби у немилосрдном рату, даје и другу - политичку димензију. Она још увек није довољно изучена као ни стварни њени ефекти.

Међутим, на основу до сада објављених резултата неспорне су бар две чињенице. Прва, да нису бомбардовани само градови у Србији и Црној Гори, него и на подручју читаве Југославије, као и већег дела Европе. Тог мита „о бомбардовању српских градова“ који се непрестано понавља не само од лаика, политичких практиканата него и од неких људи са титулама, и то историјских наука, а који није потврђен ниједним релевантним историјским извором, треба се ослободити.

Друга, велики део ових бомбардовања био је предузет на захтеве партизанског вођства на челу са Титом, који је после одбацивања Михаиловића и његовог покрета, који је такође тражио да се бомбардују одређени циљеви, прихваћен за „великог савезника“ и „БЕЗ ЧИЈЕ ЈАСНЕ ДОЗВОЛЕ НИЈЕДНО БОМБАРДОВАЊЕ НИЈЕ ПРЕДУЗЕТО“. При том, партизани су тражили бомбардовање не само посебних војних циљева већ и самих градова, што се види из бројних захтева локал-

них команданата упућиваних Врховном штабу, или из партизанске пропаганде у вези са бомбардовањима. Лесковац је бомбардован на основу поновљених извештаја команданта Г.Ш. Србије Коче Поповића.

Последице ових ваздушних удара, које су често далеко превазилазиле војнички ефекат који је постигнут или који се желео постићи, још увек нису истражене, као ни број настрадалих цивила. Потребна су систематска истраживања ове теме, а посебно људских и материјалних жртава, на начин како је то урађено са истраживањима бомбардовања Лесковца, која се настављају.

SUMMARY

Momcilo Pavlovic

BOMBING OF THE ALLY FORCES IN 1944 - 60 YEARS LATER. THE BOMBING OF LESKOVAC ON SEPTEMBER 6th, 1944

Avaliable sources and data confirm two basic facts:First, the widespread belief that Serb cities are particularly bombed for some hidden political reasons is obviously untrue. Devastating bombings were performed all over ex-Yugoslavia, and all over Europe. This belief, supported not only by journalists, but by some scholars as well should be abandoned. Second, a most bombings were made according to the requests of Partisan movement. Even before that, Mihailovic movement demanded bombings as well. Partisans demanded bombings of cities, not only of military targets. For example, bombing of Leskovac came as a result of the request made by Koca Popovic, head of the Serbian General Staff. The results of bombing campaigns and civil casualties are not enough studied. They certainly exceded military aims, but further detailed researches are required. The systematic research of Leskovac bombing could be an useful example for further studies.

ЧЛАНЦИ И ПРИЛОЗИ

UDK: 069.51 : 671.12-034.21](497.11)

Смиља Јовић

СРЕДЊОВЕКОВНО ПРСТЕЊЕ ИЗ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

У Народном музеју у Лесковцу чува се збирка средњовековног накита која се састоји од 23 прстена, пар минђуша и наруквица. Највећим делом прстење је у Музеј доспело поклоном,[1] угавном без икаквих података о месту налаза. За неколико прстена је познато место налаза - Каљаје-Радиновац, Градац-Градашница, Црквиште- Бачевина, Падина-Орашац, Хисар-Лесковац, а један потиче са археолошких ископавања вишеслојног локалитета Скобаљић град.

С обзиром на то да се за већину прстења не постоје подаци о месту и условима налаза, приликом обраде, коришћена је типолошко-хронолошка анализа. Хронолошки, прстење се може поделити на:

- раносредњовековно (X-XII век)
- позносредњовековно-српско (XIII-XVI век)

У домаћим радионицама је у периоду од X до XII века израђивано прстење од бронзе и бакра по узору на импортовано византијско од злата и сребра. Стилски, раносредњовековно прстење се по облику и орнаментима везује за касноантички и византијски културни круг.[2]

Раносредњовековном периоду припада само један прстен - кат. бр. 1, који потиче са локалитата Каљаје, из села Радиновца у општини Медвеђа. Прстен је сличан прстену из МГБ, пронађеном у Ритопеку.[3]

Луксузан, необичан и скуп позносредњовековни накит, као и прстење, по општем изгледу се издваја у детаљима од византијског накита, али и од накита са Запада. Тај накит се назива српским не само због специфичног изгледа већ због орнаментике. Производња је интензивнија, јављају се нови облици и орнаментални мотиви, техника рада је све савршенија. У свој раскоши којом се одликује крај XIII и XIV век издваја се народни накит који подржава луксузни а који има сву драж

1 Углавном поклон Сергија Димитријевића
2 Радојковић, Б., 1969, 79
3 Бајаловић- Хаџи -Пешић, М, 1984, кат. 266, Т VII/4

стварања народног уметника. Овој другој групи припада и средњовековно прстење из збирке Народног музеја у Лесковцу.

Позносредњовековно прстење се на основу облика главе може поделити на неколико типова:

1. прстење са овалном, кружном или елипсоидном главом;
2. прстење са класично наглашеним раменима и осмоугаоном главом – „добродолски тип";
3. прстење за лук;
4. прстење са осмоугаоном главом- веридбено;
5. прстење разних типова.

ТИП 1.

Први тип прстења је најбројнији у збирци и чини га четрнаест прстенова који су датовани у раздобље од XIII до XVI века у зависности од орнамента и облика карике.

Бронзано прстење са овалном главом украшеном урезима, као и раме карике, карактеристично је за XIII-XIV век, и највећим делом потиче са некропола из Србије.

У Народном музеју у Београду чува се прстење са спиралом као орнаментом главе које потиче са југа Македоније и Косова – Прилеп, Охрид, Пећ и које је датовано углавном у XIII век.

Спирала је карактеристичан орнамент на глави прстења из Македоније које се налази у НМБ.[4] Спирални украси се дуго задржавају у Македонији, пре свега западној. Прстен кат. 4 је сличан по облику и начину украшавања карике прстену из НМБ који потиче из Костолца.[5] Кат. 3 је једини прстен који потиче са археолошких ископавања и у начину украшавања главе нема аналогије, док се облик карике и главе може везати за прстење из МГБ које је пронађено археолошким радовима на некрополи Миријево.

XIII веку припада прстење кат. 2, 3 и 4;

Овом периоду припада и прстен кат. 12 са елипсоидном главом и урезаним геометријским мотивом на глави и урезаним линијама на раменима.

За XIV век се може везати прстење кат. 5, 6, 7, 9 - 11,13 - 15. Прстен кат. 7 се датира у XIV век на основу масивности карике и начину украшавања рамена док се орнамент којим ја глава украшена- „решетка" често среће у Македонији,[6] а аналогије има и на прстењу из Охрида које се чува у НМБ,[7] као и на прстену МПУ инв. бр. 711[8] и датује се у XII-XIII век. За дечији прстен кат. 6 карактеристичан је уцртани ромб као мотив, мада у много једноставнијој варијанти него на аналогном

4 Милошевић Д., 1990, кат. 35, 36, 112 и 59.
5 Милошевић Д, 1990,кат. 40.
6 Лахтов В., 1961. Т. XIV, 9.
7 Милошевић Д, 1990, кат. 13 и 16.
8 Радојковић, Б., 1969, Т. 1.

прстењу из НМБ (из Винче, Брестовика и са непознатих налазишта).[9] Сличан овом је прстен кат. 10 али је као мотив урезан правоуганик те аналогије које су наведене за прстен кат. 6, али пре свега прстење из НМБ са непознатих налазишта.[10] Овој групи припада и прстен кат. 9, код кога је на глави уразан мотив квадрата са латиничним словом V у угловима. Сличан прстен се чува у НМБ са непознатог налазишта.[11] Мотивом урезаног правоугаоника овој групи припада и прстен кат. 8 са кружном главом и мотивом рибље кости у оквиру правоугаоника. Аналоган је са прстеном НМБ из Винче[12] и прстеном МГБ са непознатог налазишта у Подунављу.[13]

Прстен кат. 5 се по облику карике и главе може везати за прстење НМБ инв. бр. 1931 и 1103[14], док је по мотиву сличан прстењу из НМБ инв. бр.

Кружне главе је прстен кат. 11, веома лоша варијанта локалног мајстора која можда може наћи аналогије са прстењем из НМБ који потичу из Винче, непознатог налазишта и Охрида.[15]

XV веку припада прстен кат. 13 са елипсоидном главом, чије аналогије можемо наћи на прстењу које се чува у НМБ а пронађени су код Голупца и у Охриду[16] и у МГБ са непознатог налазишта и локалитета Удовице.[17]

Као варијанта овој групи припада и прстен кат. 14, чији је доњи слој главе у облику полиедра а горњи овалан. Прстен се може датовати у XVI век и по облику је сличан групи прстења са овалном главом из НМБ.[18] Овој варијанти припада и прстен кат. 15, и то не по облику главе већ по начину украшавања.

ТИП 2

„Добродолски тип" прстена, назван тако по прстену пронађеном у Добром Долу код Пирота,[19] чини осмоугаона глава и класично наглашена рамена. Овом типу припада прстење кат. 16 који је једини у збирци рађен од сребра и кат. 17, веома лоша копија. Сличан облик и орнамент на глави на прстењу НМБ из Јањева и непознатог налазишта са Косова,[20] МГБ са непознатих налазишта и из Београда[21] и МПУ са Косова.[22]

9 Милошевић Д., 1990, кат. 51,207, 56, 23, 24.
10 Милошевић Д., 1990, кат 21 и 22.
11 Милошевић Д., 1990 , кат. 207.
12 Милошевић Д., 1990,века кат. 23.
13 М. Бајаловић-Хаџи- Пешић, 1984,кат. 656, Т. LIII.
14 Милошевић Д., 1990., кат 21 и 22.
15 Милошевић Д., 1990,, кат. 47, 54 и 108.
16 Милошевић Д., 1990,, кат 58 и 60.
17 М. Бајаловић- Хаџи -Пешић, 1984, кат. 438, Т XLV/3-4 и кат.437, Т. XLV/3).
18 Иванић Б., 1995. кат. 68-76.
19 Тривунац-Томић, Г. 1962.,187-205.
20 Милошевић Д., 1990, кат 218 и 230.
21 М. Бајаловић- Хаџи -Пешић, 1984, кат. 417, 440, 441, 442, Т XII/3,4,5,6, и Т XLIII/ 3,4,6.
22 Радојковић, Б, 1969, Т 149.

Б. Радојковић цветолико прстење везује за византијско порекло а преузима га готско прстење чије главе постепено добијају облик цвета, чији је врат састављен од малих стубова, а карика је профилисана степеничасто се уздижући ка глави. Овај тип прстења чија глава све више личи на прави цвет и који се према инвенцији мајстора проширује, украшава и дотерује руком, живи на нашем тлу кроз цели XVI и XVII век, али са новим детаљима и додацима које му диктира ново време. У развоју овог типа прстења не постоји прекид од почетка XV до XVI века. У другој половини XV века на овом прстењу карика је све тежа, шира и гломазнија и често профилисана. Прстење овог типа води порекло из византијске уметности и распрострањено је на територији Босне, Херцеговине, Србије и Македоније.[23]

ТИП 3

Трећа група је условно тако названа јер је чини само један прстен - кат. 18, који је служио за одапињање лука. Прстен не припада типичној групи за лук са троугло проширеном кариком на месту главе већ његовој каснијој варијанти са облом кариком и срцоликом главом. Сличан је прстену из НМБ са непознатог локалитета у Србији.[24]

ТИП 4

Четвртом типу припада прстење кат. 19-21 тзв. „веридбено" прстење које крактерише осмоугаона глава чији су углови спојени и који, гледани са бочне стране, чине лака удубљења. Четврти тип је каснија варијанта тзв. венчаног прстења[25] а датује се у крај XV и почетак XVI века. Овај облик комбинује масивну средњовековну форму Verkantung и прстење типа „Теодориног".[26] Аналогно прстење се чува у НМБ и потиче са непознатих налазишта, Кладова и Скопља.[27]

ТИП 5

Прстен кат. 22 је сврстан у посебну групу јер типолошки не припада наведеној подели. Слична је глава на прстену из Чипуљића[28] И на прстену који се чува у МГБ са непознатог налазишта.[29]

Као атипичан овде је сврстан и прстен кат. 23, мада је прстење са пластичним ребрима на раменима присутно у Србији у XIV и XV веку. По облику и пластичним ребрима на рамену сличан је прстењу из НМБ са непознатог локалитета у јужној Србији, села Дубочице код Гроцке и Орашца.[30]

---

23 Радојковић, Б. 1969, 206
24 Милошевић Д. 1990 , кат 188
25 Јовановић, Н, 7, 1952, 87-91 и Милошевић Д., 1990, кат 106
26 Иванић, Б. 1995.
27 Иванић Б. 1995. кат. 103-109
28 Милетић, Н., 1963.
29 М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, 1984. кат. 385,Т. XLII/5 са главом у виду шестостране пирамиде.
30 Милошевић Д., 1990, кат. 73, 163 и 165

1

ПРСТЕН, XI век
Бронза, ливење
Висина: 2,0 цм, ширина: 2,0 цм, глава: 1,0 x 1,0 цм
Инв. бр. 9, Каљаје, Радиновац, поклоњен музеју 1985. год.

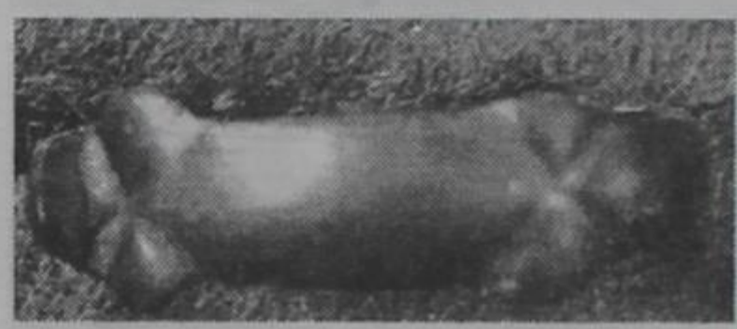

Тракаста карика оштећена при дну. Рамена профилисана са по једним рељефним тролистом који прелазе у овалну ненаглашену и неукрашену главу.

Аналогије – орнамент са рељефним тролистом и на прстену МГБ инв. бр. АЦ I 48 (Бајаловић-Хаџи-Пешић, М., 1984., кат. 266, Т VII/4)
Необјављен

2

ПРСТЕН, XIII век
Бакар са позлатом, ливење
Висина: 1,3 цм, ширина: 1,2 цм, глава: 1,6 цм
Инв. бр. 10, Црквиште, Бачевина, поклоњен музеју 1989. год.

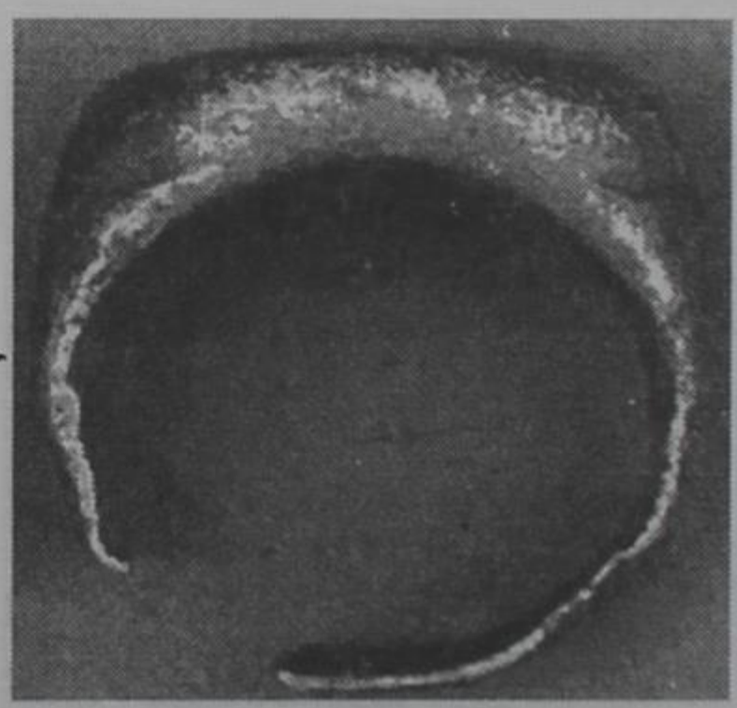

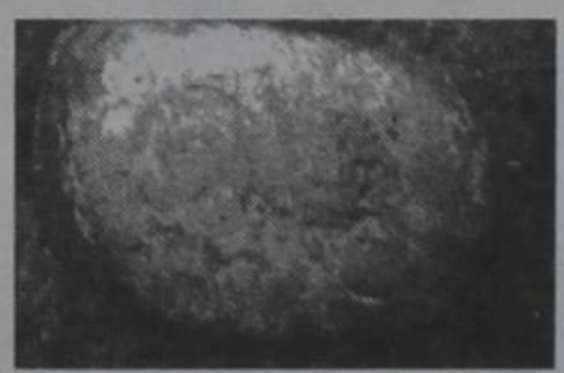

Дечији прстен са кариком у виду траке која се постепено шири обликујући неправилно овалну главу. Глава је од рамена одвојена двема паралелним линијама. На глави плитко урезана спирала истрвена патином. Карика оштећена у доњем делу.

Аналогије – Спирала је карактеристичан орнамент на глави прстења из Македоније а који се налазе у НМБ инв. бр. 619, 5347, 3105 (Д. Милошевић, Накит кат. 35, 36, 112 и 59) као и инв. бр. 1924
Необјављен

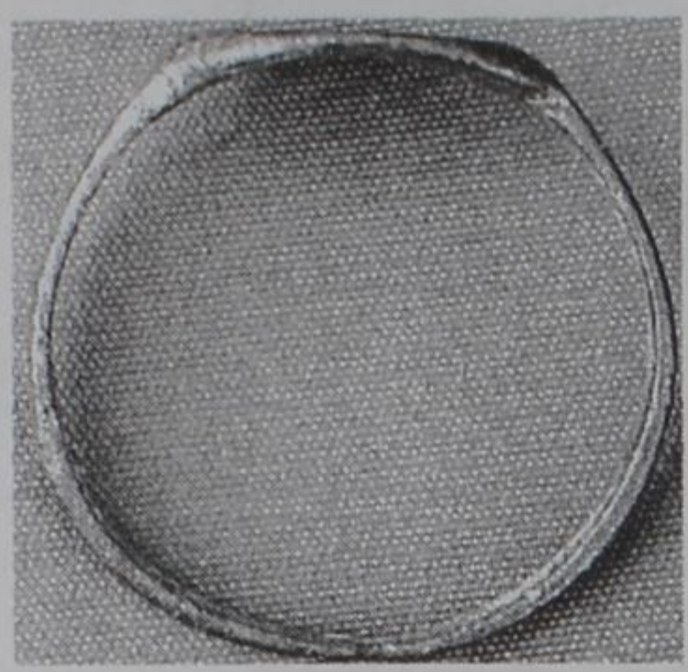

3
ПРСТЕН, XII-XIV век
Бронза, ливење, пунктирање
Висина: 1,9 цм, ширина: 2,0 цм, глава: 1,1 цм
Инв. бр. 19, Скобаљић град, Збежиште, ископавања 1987. год.

Карика полукружног пресека проширује се у плочасту овалну главу. На глави украс изведен у виду три урезане плитке канелуре испуњене пунктираним тачкама.
Необјављен

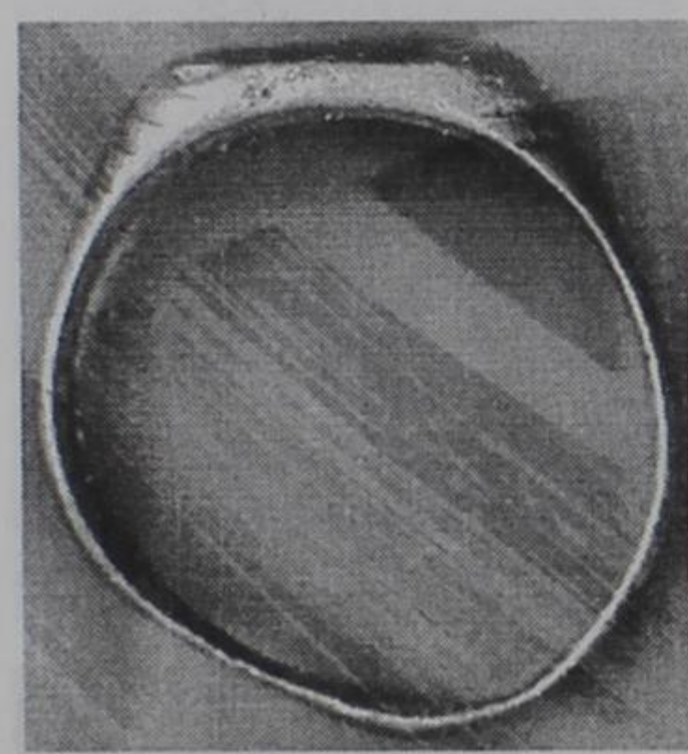

4
ПРСТЕН, XIII-XIV век
Месинг, ливење, урезивање
Висина: 2,6 цм, ширина: 2,1 цм, глава: 1,3 цм
Инв. бр. 34, поклоњен музеју без ближих података о налазу

Карика полукружног пресека, деформисана при дну. Дно мало наглашено овалним испупчењем. Карика се шири обликујући овалну неукрашену главу која не прелази ширину карике. На прелазима ка глави прстена карика украшена са по три водоравне паралелно урезане линије.

Сличан је по облику и начину украшавања карике прстену НМБ инв. бр. 651 (Милошевић, Д., 1990, кат. 40).
Необјављен

5

ПРСТЕН, XIV век
Бронза, ливење, урезивање
Висина: 2,1 цм, ширина: 2,0 цм, глава: 0,8 цм
Инв. бр. 30, поклоњен музеју без ближих података о налазу

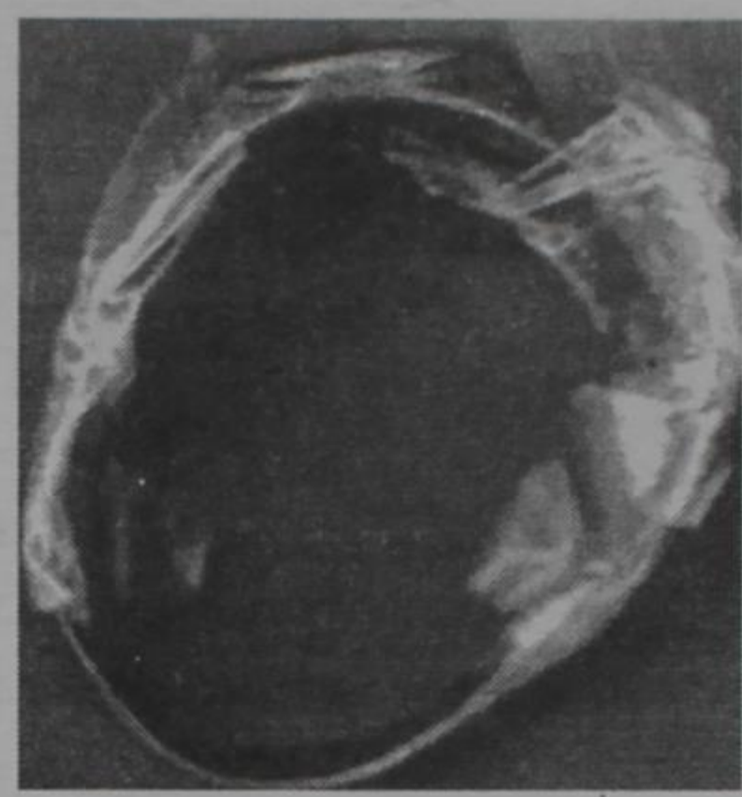

Карика деформисана и поломљена на два места у доњем делу. У раменима се проширује и прелази у овалну главу орнаментисану са по две паралелне урезане линије које формирају мотив стилизованог сунца.
Аналогије – по облику карике и главе може се везати за прстење НМБ инв. бр. 1931 и 1103 (Милошевић, Д., 1990, кат. 21 и 22)
Необјављен

6

ПРСТЕН, XIV век
Бронза, ливење, урезивање
Висина: 1,8 цм, ширина: 1,8 цм, глава: 0,6 цм
Инв. бр. 7, Градац, Градашница, случајни налаз, поклоњен музеју 1985.

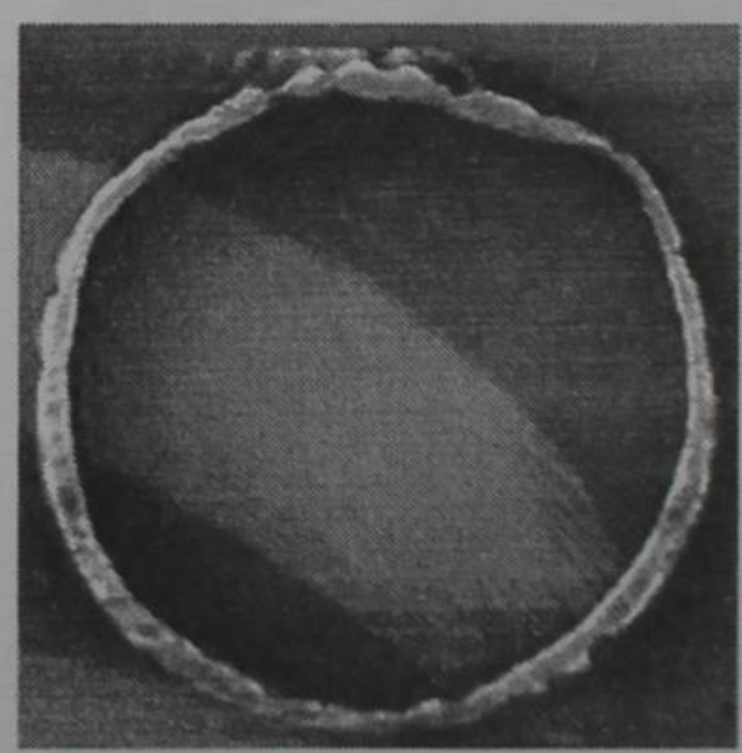

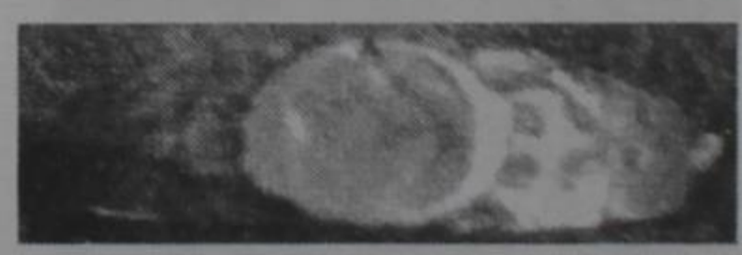

Дечији прстен са кариком правоугаоног пресека која се издужује у нешто шира рамена украшена дијагоналним паралелним урезима и мало наглашену овалну главу. На глави, издвојеној од рамена косим паралелним урезима, украс у облику ромба. Коси паралелни урези налазе и на карици.
Аналогије-прстење са урезаним ромбом, НМБ инв. бр. 429, 621, 1903, 2103, 2705. (Милошевић, Д., 1990, кат. 51, 207, 56, 23, 24.)
Необјављен

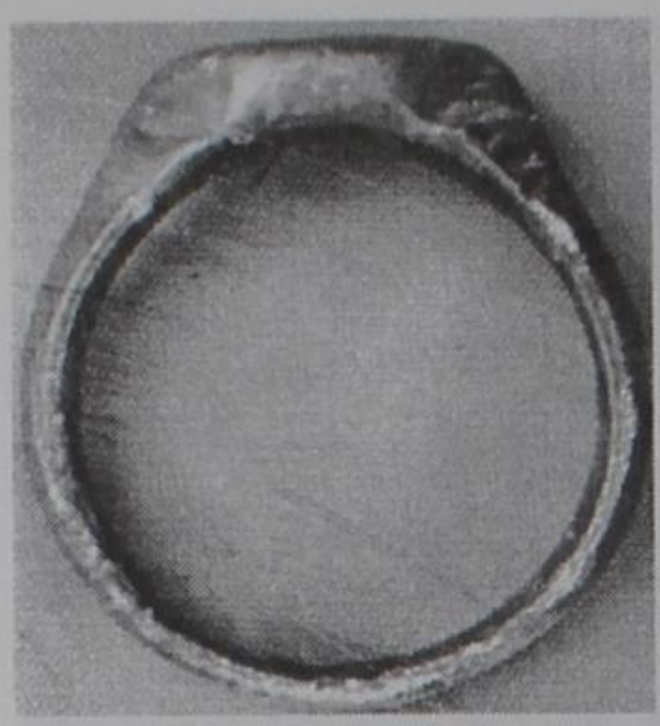

7
ПРСТЕН, XIV век
Бронза, ливење, урезивање
Висина: 2,5 цм, ширина: 2,3 цм, глава: 1,3 цм
Инв. бр. 8, Падина, Орашац, случајни налаз, поклоњен музеју
Обла карика полукружног пресека. Рамена профилисана и наглашена урезаним косим и правим линијама. Непосредно на рамена постављена овална глава украшена мрежом линија које чине мале квадрате.
Аналогије – сличан орнамент на прстену НМБ инв. бр. 3103, (Милошевић, Д., 1990, кат. 16), МПУ инв. бр. 711, (Радојковић, Б., 1969, Т. 1)
Необјављен

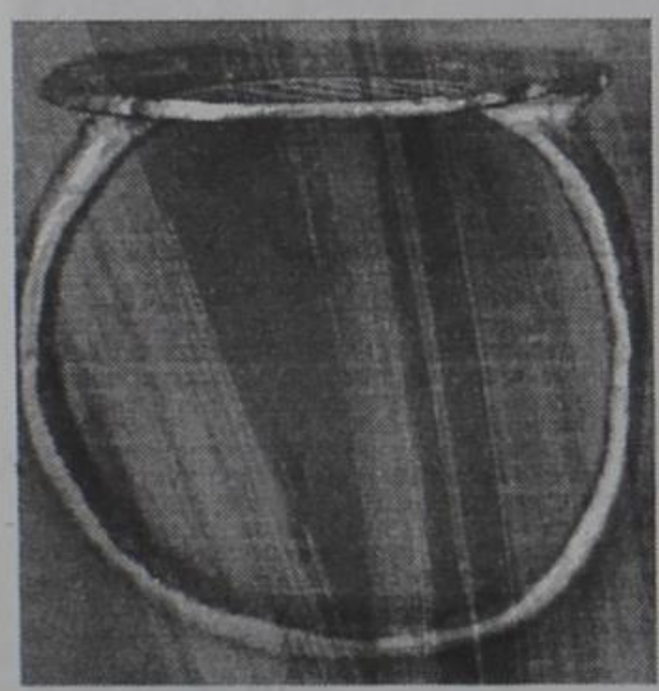

8
ПРСТЕН, XIV век
Бронза, ливење, урезивање
Висина: 1,8 цм, ширина: 1,7 цм, глава: 1,7 цм
Инв. бр. 35, поклоњен музеју без ближих података о налазу

На танкој карици полукружног пресека директно је смештена округла пљосната глава. На глави четири сегмента испуњена паралелним линијама формирају ромб у коме је мањи правоугаоник са мотивом рибље кости.
Сличан орнамент на прстену НМБ инв. бр. 2103 (Милошевић, Д., 1990., кат. 23) и прстену МГБ инв. бр. I 2116 (Бајаловић-Хаџи-Пешић, М., 1984., кат. 656, Т. LIII)
Необјављен

9

ПРСТЕН, XV-XVI век
Бакар, ливење, урезивање
Висина: 2,6 цм, ширина: 2,4 цм, глава: 2,1 цм
Инв. бр. 37, поклоњен музеју без ближих података о налазу

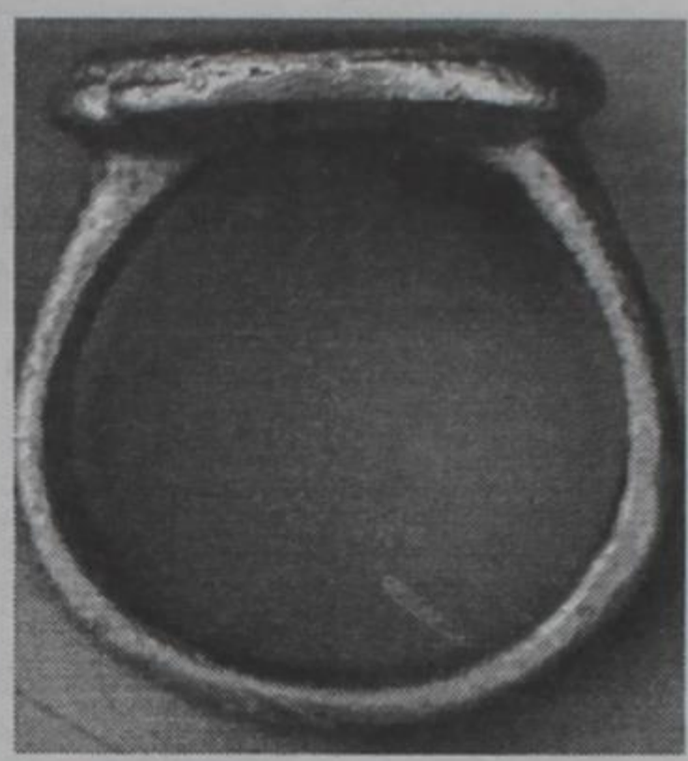

Карика полукружног пресека на коју директно належе овална глава. Глава из два слоја; доњи слој оштећен, по очуваном делу имао је плитке жљебове. Горњи слој је на средини орнаментисан уразаним квадратом од две линије у коме су урезана два троугла, око квадрата урезане неправилне цртице.
Слично прстење из НМБ инв. бр. 426, 1931, 1103 и 621 (Милошевић, Д., 1990, кат. 19, 20, 21, 22, 207.)
Необјављен

10

ПРСТЕН, XIV век
Бронза, ливење, урезивање
Висина: 2,7 цм, ширина: 2,2 цм, глава: 1,3 цм
Инв. бр. 42, поклоњен музеју без података о налазу

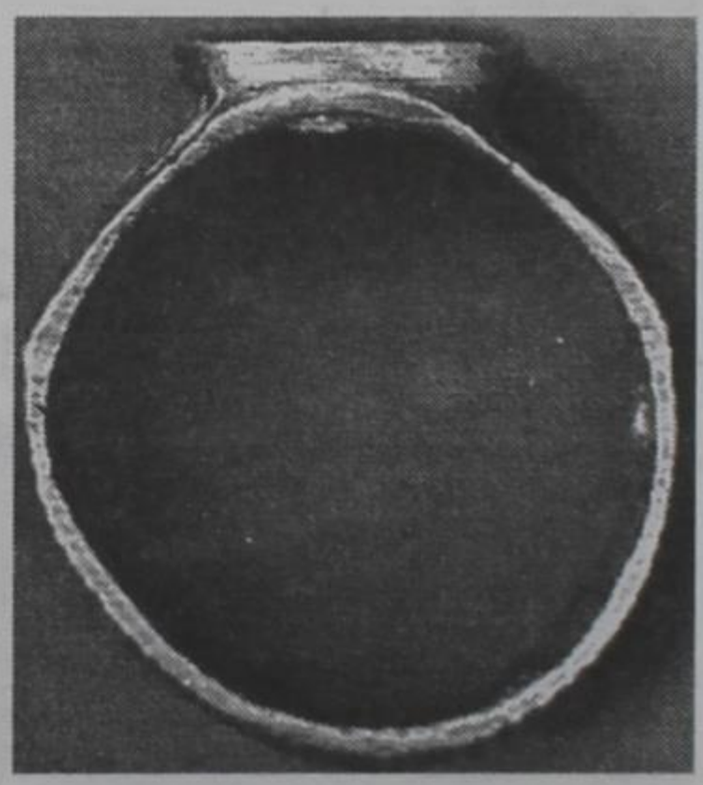

Широка карика правоугаоног пресека проширена према врату. На врату урезане вертикалне линије без реда, док је цела карика благо профилисана и украшена плитко урезаним паралелним таласастим цртицама. Глава овална и украшена на средини урезаним неправилним правоугаоником у коме је урезана линија. Линије су косо урезане и око правоуганика. На доњој површини утиснут жиг златара.

Сличан облик и орнамент на глави и врату на прстењу НМБ инв. бр. 1931 и 1103 (Милошевић, Д., 1990, кат. 21 и 22)
Необјављен

11
ПРСТЕН, XIV век
Бронза, ливење, урезивање
Висина: 2,8 цм, ширина: 2,4 цм, глава: 1,2 цм
Инв. бр. 43, поклоњен музеју без ближих података о налазу

Карика полукружног пресека, профилисана по средини. Рамена проширена са два троугаона испуста. Рамена и испусти украшени урезаним цртама. На уском, профилисаном врату прстена је равна округла глава оперважена узаном линијом која је на више места оштећена, а у средини истрвен неразумљив мотив.
Веома лош рад локалног мајстора са разликама у украшавању на раменима, можда може наћи аналогију са прстењем инв. бр. 979, 1481 и 3110 НМБ (Милошевић, Д., 1990, кат. 47, 54 и 108)
Необјављен

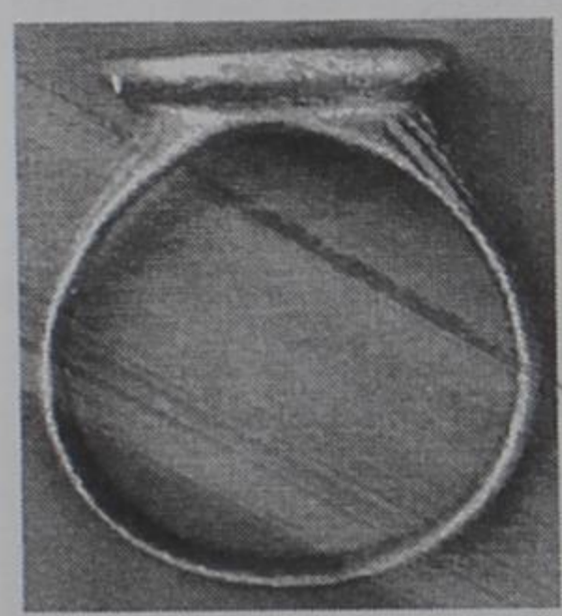

12
ПРСТЕН, XIII-XIV век
Бронза, ливење, урезивање
Висина: 2,5 цм, ширина: 2,3 цм, глава: 1,2 цм
Инв. бр. 38, поклоњен музеју без података о налазу

Карика полукружног пресека, на раменима урезано неколико вертикалних паралелних линија. Елипсоидна глава не належе директно на рамена. Уз ивицу главе урезане две линије у којима је урезана цик-цак линија у два појаса.
Сличан по облику прстену НМЛ кат. 9, по орнаменту сличан прстену МГБ инв. бр. I 1166 (Бајаловић-Хаџи-Пешић, М., 1984, кат. 437, Т. XLV/3, датованим у XV век)
Необјављен

13
ПРСТЕН, XV век
Бакар, ливење,
Висина: 2,9 цм, ширина: 2,7 цм, глава: 2,3 цм
Инв. бр. 39, поклоњен музеју без ближих података о налазу

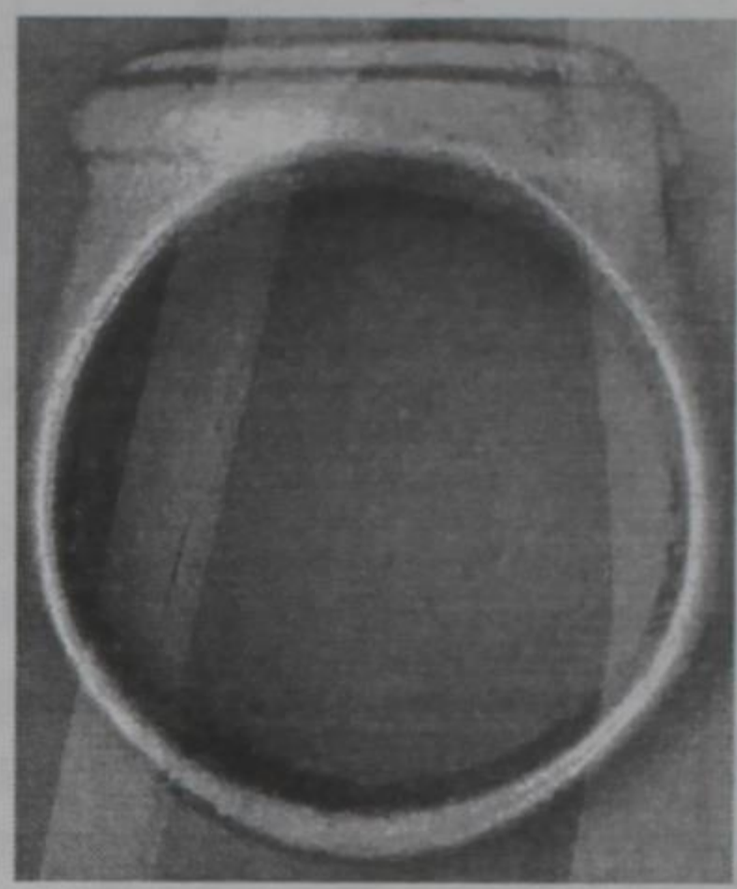

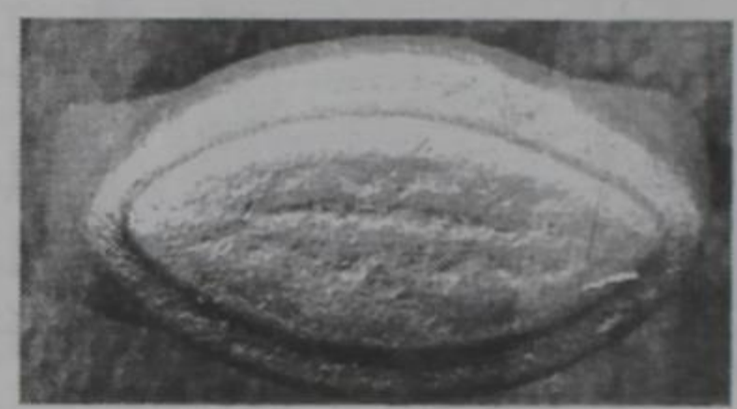

Масивна карика са унутрашње стране равна, са спољашње заобљена, у пределу рамена прелази у благи Веркантунг. Елипсоидна глава је постављена на кратак, широк врат, наглашен испустом. На глави нејасан орнамент услед истрвености – можда једноставан геометријски урез – права и две цик-цак линије.
Сличан облик и орнамент на глави на прстењу НМБ инв. бр. 3464 и 3123 (Милошевић, Д., 1990, кат. 58 и 60), МГБ (Бајаловић-Хаџи-Пешић, М., 1984, кат. 438, Т XLV/3-4 и кат. 437, Т. XLV/3), орнамент на глави на прстену из ЗМЈ (Крстић, С. 1997, кат. 42, Т. IV/2)
Необјављен

14
ПРСТЕН, XVI век
Бакар, ливење, урезивање
Висина: 2,7 цм, ширина: 2,3 цм, глава: 2,0 цм
Инв. бр. 36, поклоњен музеју без ближих података о налазу

Карика полукружног пресека са дугметастим задебљањем на дну. Глава из два слоја; горњи слој у облику полиедра са седам сегмената испуњеним паралелним линијама који формирају осмокраку звезду. Звезда је испуњена полукружним урезима и једним „птичјим окцем“ на средини. Доњи слој главе има дубоке жљебове.
По облику сличан групи прстења са овалном главом из НМБ (Иванић, Б., 1995, кат. 68-76)
Необјављен

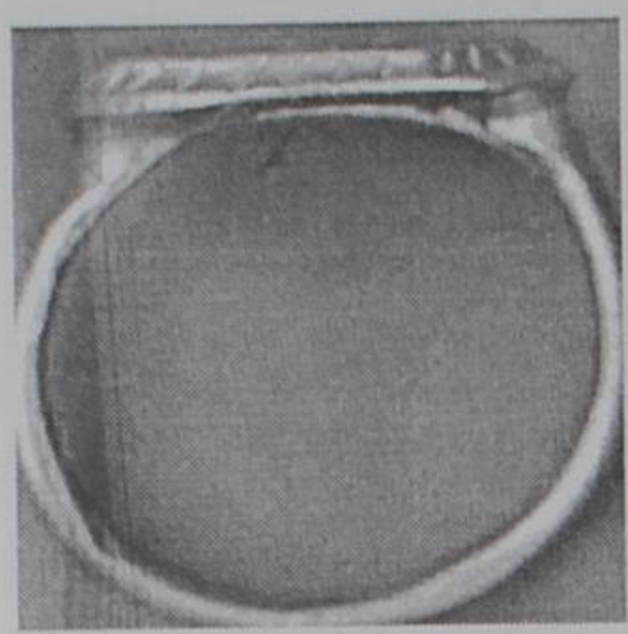

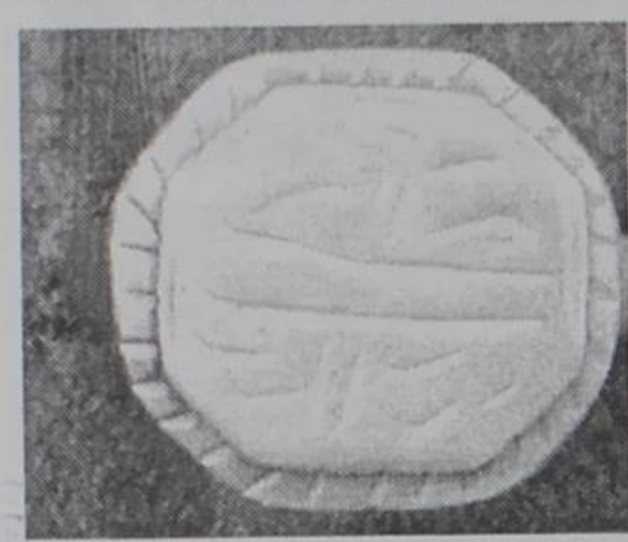

15
ПРСТЕН, XVI век
Бронза, ливење, урезивање
Висина: 2,3 цм, ширина: 2,2 цм, глава: 1,9 цм
Инв. бр. 47, поклоњен музеју без ближих података о налазу

Карика полукружног пресека. Глава из два слоја, у облику полиедра, осмоугаона директно належе на карику. Доњи слој украшен урезима, горњи неправилним линијама и урезима

Сличан облик главе на прстењу НМБ инв. бр. 1476, 2862 и 3114 (Милошевић, Д., 1990, кат. 10-12)
Необјављен

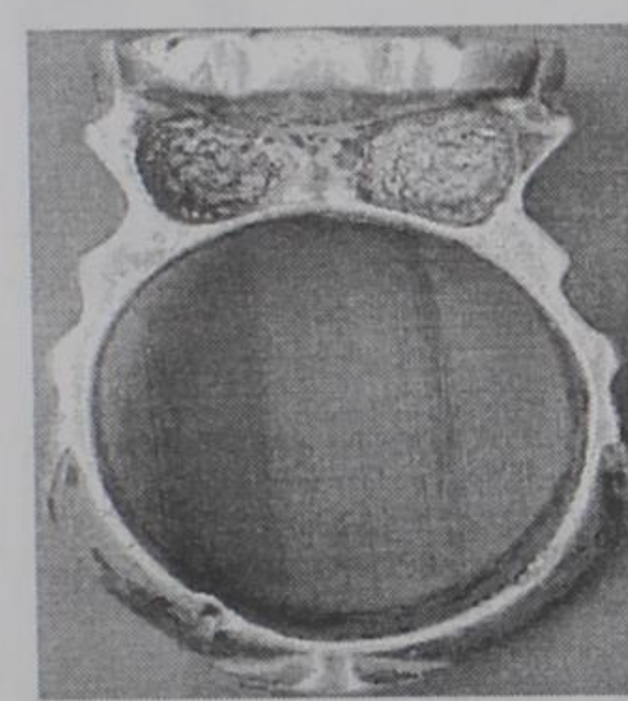

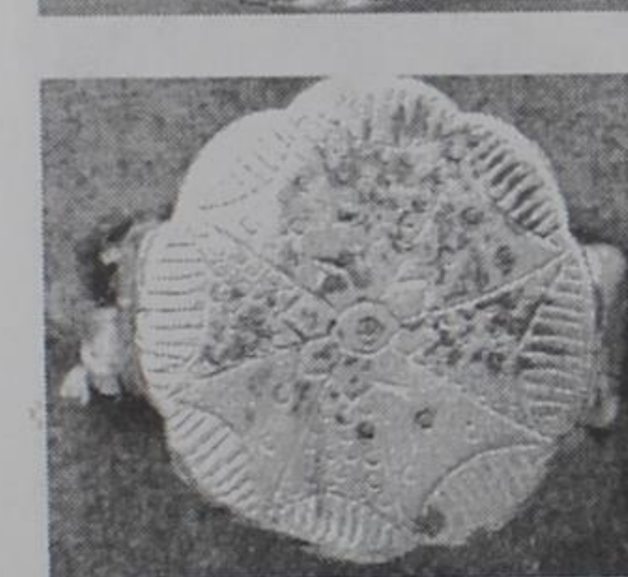

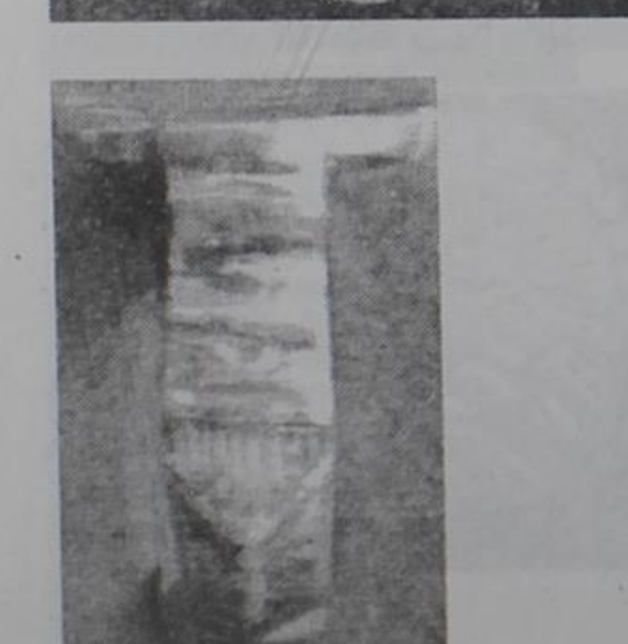

16
ПРСТЕН, XV век
Сребро, ливење, урезивање
Висина: 3,5 цм, ширина: 2,7 цм, глава: 2,3 цм
Инв. бр. 46, поклоњен музеју без ближих података о налазу

Пљосната карика наглашена на дну правоугаоним обликом са крстом на средини. Рамена наглашена са по два обла ребра и једним троугластим. Између троугаоног и облог ребра урезано неколико паралелних линија. Облик рамена и врата може се извести из „добродолског" облика рамена и врата. Врат висок, наглашен облик класично профилисаним ребром, са удубљењима која само што нису пробијена. На глави у облику осмолатичног цвета латице испуњене урезаним линијама творе лучни осмоугао са цветом у средини. Из цвета четири латице формирају крст. Краци крста испуњени густо распоређеним кружићима док су остале латице испуњене са по неколико кружића.

Сличан облик и орнамент на глави на прстењу НМБ инв. бр. 395 и 5752 (Милошевић, Д., 1990, кат. 218 и 230), МГБ инв. бр. I 1969, I 2011, I 2008, I 167 (Бајаловић-Хаџи-Пешић, М., 1984, кат. 417, 440, 441, 442, Т XII/3, 4, 5, 6 и Т XLIII/ 3, 4, 6) и МПУ инв. бр. 4448 (Радојковић, Б., 1969, Т 149).
Необјављен

17
ПРСТЕН, XV век
Бронза, ливење,
Висина: 3,1 цм, ширина: 2,5 цм, глава: 1,9 цм
Инв. бр. 45, поклоњен музеју без ближих података о налазу

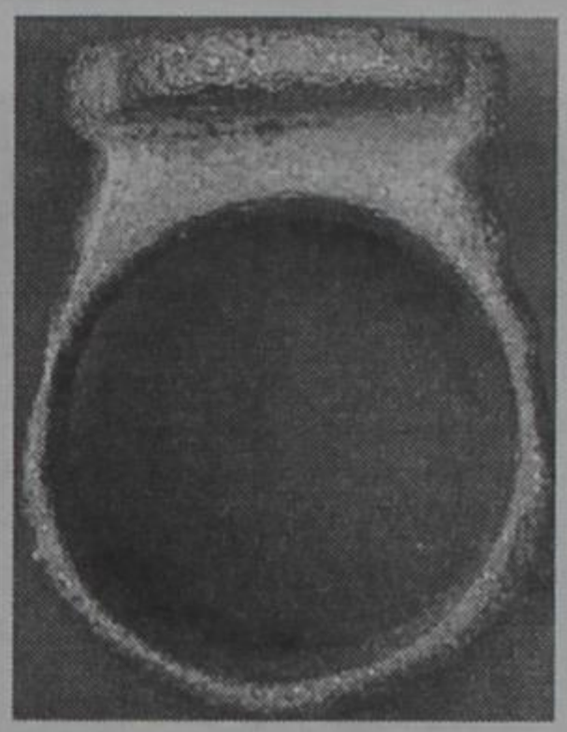

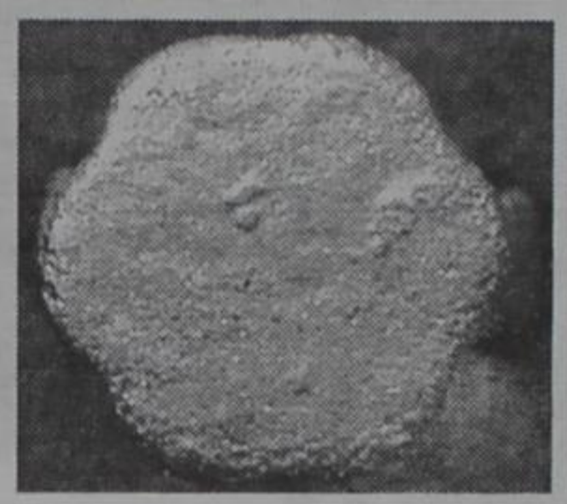

Карика полукружног пресека лако наглашена на дну, плитким ребром у пределу рамена и са по два оштра ребра при врату. На ненаглашеном врату глава у облику шестолисне розете.
Лоша копија у материјалу, рад локалног мајстора, аналогије као код претхоног прстена што се тиче облика.

18
ПРСТЕН, XIV-XV век
Бронза, ливење, урезивање
Висина: 2,9 цм, ширина: 2,5 цм, глава: 1,4 цм
Инв. бр. 40, поклоњен музеју без ближих података о налазу

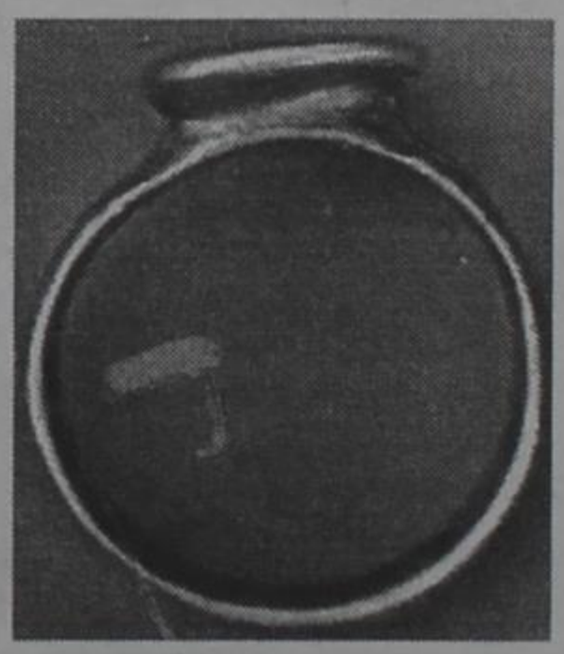

Прстен за лук са широком кариком полукружног пресека, при раменима сужена и прелази у кратак врат. Глава и врат украшени су вертикалним паралелним линијама распоређеним у три реда. Глава прстена је срцоликог облика и у свом ужем делу таласасто моделована директно належе на карику. Дуж ивице главе урезана линија, а у средини урезан стилизовани лист.

Сличан облик и орнамент на рамену и врату на прстену НМБ инв. бр. 359 (Милошевић, Д., 1990, кат. 191)
Необјављен

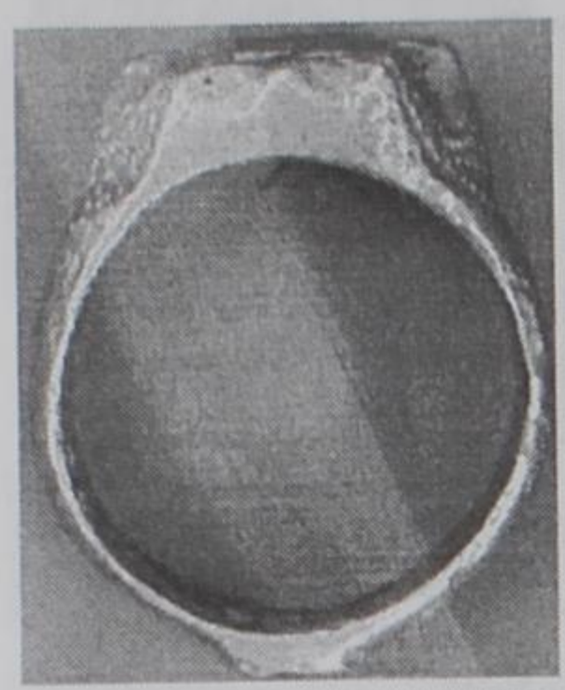

19
ПРСТЕН, XVI век
Бронза, ливење, урезивање
Висина: 2,8 цм, ширина: 2,2 цм, глава: 2,0 цм
Инв. бр. 44, поклоњен музеју без ближих података о налазу

Веридбени прстен широке карике полукружног пресека, наглашене овалним испупчењем на дну око кога су урезане линије. На преласку рамена у врат налази се удубљење испуњено тачкама. Глава осмоугаона и чине је, са бочне стране, лака удубљења. Ивицом главе тече урезана линија.

Аналогија – група прстења, веридбено прстење (Иванић, Б., 1995, кат. од 103-116)
Необјављен

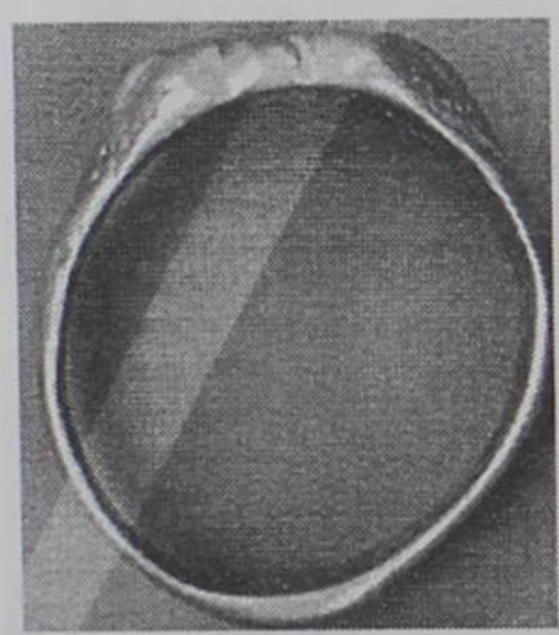

20
ПРСТЕН, XVI век
Бронза, ливење, урезивање
Висина: 2,4 цм, ширина: 2,5 цм, глава: 1,6 цм
Инв. бр. 48, поклоњен музеју без ближих података о налазу

Карика пљосната, наглашена овалним испупчењем на дну, при преласку рамена у врат налази се удубљење испуњено тачкама. Глава овална осмоугаона и углови су спојени луцима. Гледано са бочне стране, луци чине лака удубљења. На горњој површини, главе урезан нејасан, доста истрвен орнамент – веридбени прстен.

Аналогије као код претходног прстена.
Необјављен

21
ПРСТЕН, XVI век
Бакар, ливење, урезивање
Висина: 2,7 цм, ширина: 2,3 цм, глава: 1,6 цм
Инв. бр. 68, Хисар, Лесковац, поклоњен музеју

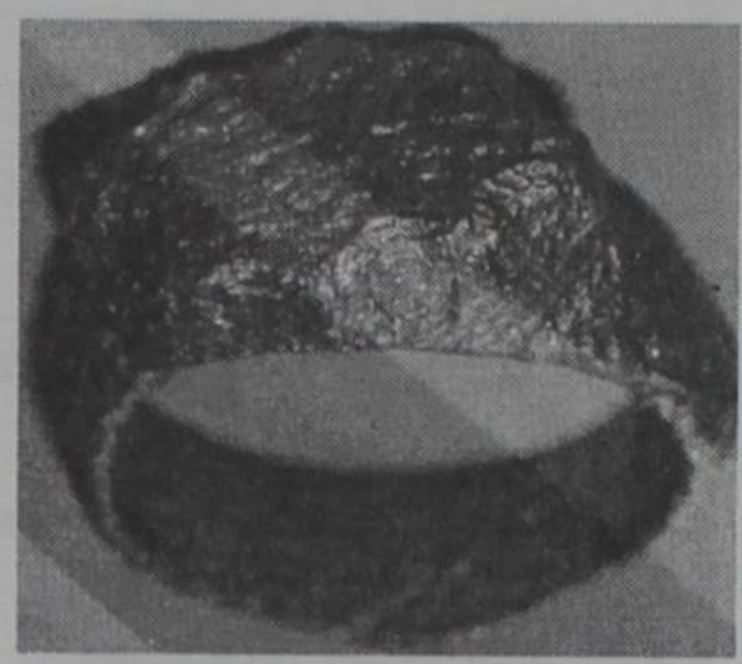

Веридбени прстен широке карике полукружног пресека, наглашене овалним испупчењем на дну. На преласку рамена у врат налази се удубљење испуњено тачкама. Глава осмоугаона и чине је, са бочне стране, лака удубљења. Ивицом главе тече урезана линија. На глави нејасан орнамент.

Аналогије као код претходна два прстена.
Необјављен

22
ПРСТЕН, XIII-XIV век
Месинг, ливење
Висина: 3,0 цм, ширина: 2,2 цм, глава: 1,3 цм
Инв. бр. 31, поклоњен музеју без ближих података о налазу

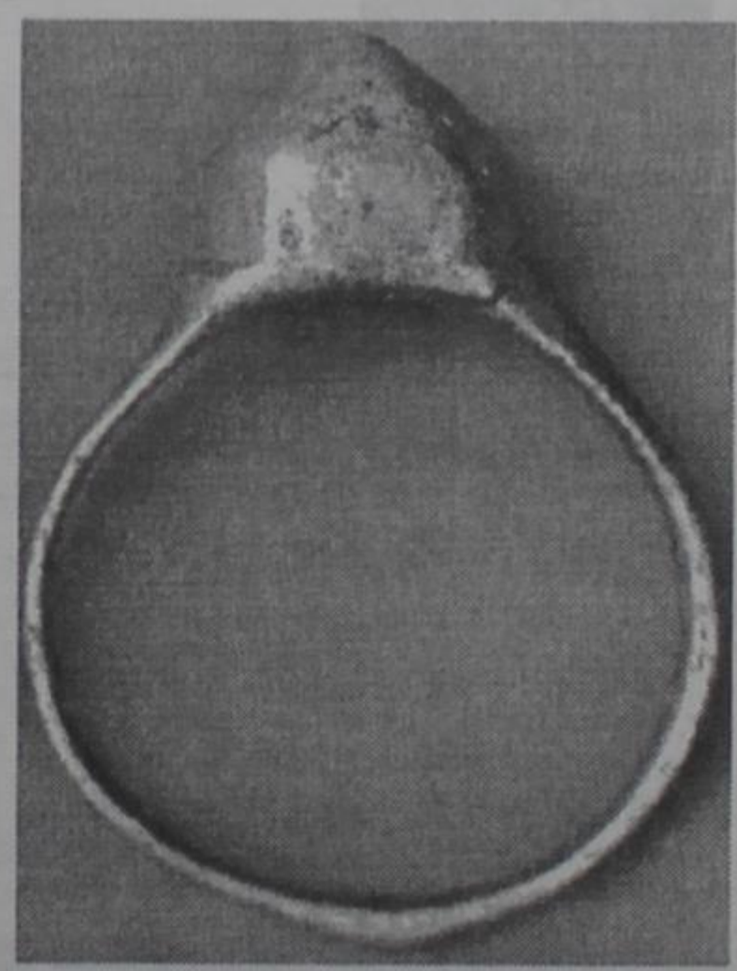

Карика правоугаоног пресека наглашена малим овалним испупчењем на дну. На истакнутом врату, одвојеним од рамена рељефним испустом, глава у виду петостране зарубљене пирамиде, неукрашена.

Аналогије – слична глава на прстену из Чипуљића (Бугојно), (Милетић, Н., 1963), МГБ инв. бр. I 760 (Бајаловић-Хаџи-Пешић, М., 1984, кат. 385,Т. XLII/5 са главом у виду шестостране пирамиде.)
Необјављен

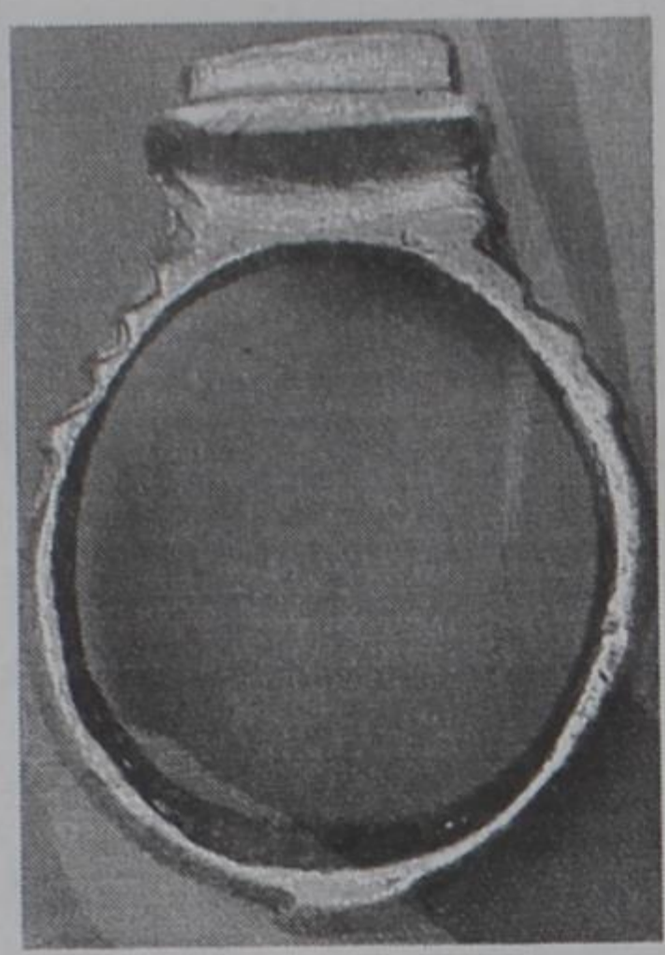

23
ПРСТЕН, XIV-XV век
Бакар, ливење, урезивање
Висина: 3,2 цм, ширина: 2,3 цм, глава: 1,4 цм
Инв. бр. 41, поклоњен музеју без ближих података о налазу

Пљосната карика са геометријским задебљењем на дну, наглашена са по три ребра при раменома и једим у пределу врата. Цео простор наглашен ребрима украшен урезаним линијама. На кратком врату глава у облику правоугаоника у два слоја. Горњи слој подељен урезаном линијом на два дела украшена са по две урезане линије.

Сличан облик и пластична ребра на рамену на прстену НМБ инв. бр. 341, 3339 и 3202 (Милошевић, Д., 1990, кат. 73, 163 и 165)

Скраћенице:

МГБ - Музеј града Београда
НМБ - Народни музеј Београд
МПУ - Музеј примењене уметности
ЗМЈ - Завичајни музеј Јагодина

БИБЛИОГРАФИЈА

1. Бајаловић- Хаџи -Пешић, М., 1984.
Накит VIII-XVIII века у Музеју града Београда, Београд, 1984.

2. Милошевић, Д., 1990.
Накит од XII-XV века из збирке Народног музеја, Београд , 1990.

3. Лахтов ,В., 1961.
Накитот на раносредновековните наогалишта во Охридско, Зборник на трудови, пос. изд. Охрид, 1961.

4. Радојковић, Б., 1969.
Накит код Срба, Београд 1969.

5. Иванић, Б., 1995.
Накит из збирке Народног музеја од почетка 15. до краја 19. века, Београд 1995.

6. Тривунац-Томић, Г, 1962.
Сребрна остава из Доброг Дола, Зборник радова Народног музеја 3, 1962.

7. Јовановић, Н., 1952.
Неколико венчаних прстенова из збирке Народног музеја у Београду, Музеји 7, 1952.

8. Милетић, Н., 1963.
Накит у Босни и Херцеговини од касне антике до најновијег доба, Сарајево 1963.

9. Крстић, С., 1997.
Средњовековни накит из збирке Завичајног музеја у Јагодини, Гласник САД 13, 1997.

SUMMARY

Smilja Jović

MEDIEVAL PERIOD RINGS FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM IN LESKOVAC

There is a collection of medieval jewelry with 23 rings as an element of medieval collection from the National Museum in Leskovac. Most of those rings are gifts for the Museum without any data of the site where they had been found. Bearing in mind the fact that the most of those rings are without data related to place and conditions of finding, there was used typological – chronological analyze during procedure. Chronologically, the rings may be grouped as follows:

- Early Medieval (X-XII century);
- Late medieval – Serbian (XIII- XVI century)

Only one ring is classified into Early Medieval period – catalogue No. 1

According to the head shape of the ring late medieval rings can be classified as follows:

1. the rings with oval-shaped, circled-shaped or ellipsoid-shaped head – catalogue 2 -15
2. the rings with classically noticeable shoulders and eight angles head – „ Dobrodolski type“ - catalogue16 i 17,
3. rings for arc- catalogue 18,
4. rings with eight angled rings- espousal type - 19 - 21kat 19 - 21,
5. Various types of rings - catalogue 22 i 23.

UDK: 069.02 : 244]„1887“

Живојин Тасић

ПРИМЕРАК „ЦРКВЕНОГ ГЛАСНИКА“ ИЗ 1887. ГОДИНЕ

Црквени гласник“, црквено-књижевни лист, покренуо је у Лесковцу 1887. године, десетак година по ослобођењу овог краја од турске власти, Димитрије Н. Алексић, парох, прота и намесник лесковачког среза.[1] Родом је био Алексинчанин, а у Лесковац је дошао 1882. године из Власотинца, где је један кратак период био архијерејски намесник.[2]

До оскудних података о Димитрију Н. Алексићу може се доћи у текстовима проте Драгутина М. Ђорђевића у Лесковачком зборнику и Драгана Д. Видосављевића у Власотиначком зборнику. У вези са подацима о Алексићу прота Драгутин упућује даље на ауторе Тасу Урошевића (књига „На својој бразди I“), Стеву С. Димитријевића, црквеног историчара, и Сергија Димитријевића („Енциклопедија Лесковца“ из 1954. год.).

У почетку, Алексић је у Лесковцу радио на „образовању старијих свештеника, држећи им неку врсту курсева везаних за служење, певање и црквену администрацију“.[3] Биће да је једно време радио и као наставник лесковачке Гимназије,[4] али ће, свакако, остати упамћен као покретач, власник и уредник „Црквеног гласника“ који је излазио од 1887. до 1889. године.[5] Био је то први лесковачки часопис који је вршио снажан црквени и културни утицај у лесковачком крају и много шире, будући да је имао пренумеранте из многих српских средина.

О „Црквеном гласнику“ раније није много писано. „Детаљније податке“ најављивао је Сергије Димитријевић у својој „Енциклопедији“[6],

1 Драгутин Ђорђевић, Скица за биографију Димитрија Н. Алексића, уредника „Црквеног гласника“ Лесковачки зборник X, Лесковац 1970, 209.

2 Драган Д. Видосављевић, Власотиначко православно свештенство од почетка 19. до краја 20. века, Власотиначки зборник I, Власотинце 2003, 82-83.

3 Исто.

4 Др Живан Стојковић, др Слободанка Стојичић, Хранислав Ракић, Историја Лесковца, Институт за савремену историју, Београд, 1992, 158;

5 Адам Илић, „Новинарске и књижевне прилике у Лесковцу“, Лесковац јуче и данас, Лесковац 1935, стр.42.

6 Сергије Димитријевић, Лесковачка енциклопедија, Лесковац, 1954, 14.

као и Драгутин Ђорђевић у наведеном раду у Лесковачком зборнику, али обојица нису стигли да то и ураде. Уосталом, у Лесковцу је сачуван мали број примерака „Црквеног гласника“, свега 11 бројева, један из 1887, три из 1888. и седам из 1889. године. Оригинали, понеки озбиљно оштећени, налазе се у заоставштини проте Драгутина Ђорђевића. Својевремено, за живота проте Драгутина и по његовом одобрењу, урађене су и две фотокопије ових примерака. Један комплет тих копија уступљен је Народном музеју у Лесковцу, али је он сада недоступан јавности („нестао је“), а други се налази код аутора ових редова, коме је прота накратко поверио оригинале. Нешто већи број примерака овог листа, како је писао Драгутин Ђорђевић, налазио се код проте Милисава Д. Протића, пароха београдског, који је био уредник „Православља“.[7]

„Црквени гласник“ је као црквено-књижевни лист, што му је стајало у заглављу, одмах испод имена, излазио сваког 15. и последњег дана у месецу на једном штампарском табаку. Уредништво и администрација налазили су се у Лесковцу, а први бројеви, све до 22, штампани су у штампарији Косте Чендеша у Нишу, која је била прва у новоослобођеним крајевима (основана 1883. године). Иако је Димитрије Адамовић у Српским новинама огласио да је 1. маја 1887. отворио штампарију у Лесковцу, штампање „Црквеног гласника“ у тој штампарији почело је тек крајем те године.[8] Лист је пласиран по принципу пренумерације и цена за Србију је износила осам ондашњих динара за годину и четири динара за пола године. Претплата за стране земље износила је дванаест динара за годину и шест динара за пола године. Пагинација је вршена континуирано из броја у број за целу годину, а свака календарска година почињала је првим бројем за ту годину. У листу су штампани црквено-књижевни, црквено-историјски и просветитељски текстови, песме, вести о најновијим догађајима из живота цркве, писма уредништву и одговори на њих. Опширнији текстови штампани су у наставцима, тако да је, због недостатка комплета бројева, њихова целовитост недоступна, па је и ауторе тешко идентификовати, а многи од написа потписани су само иницијалима или само презименом. Највише текстова, ипак, написао је сам уредник Димитрије Н. Алексић, који се бавио и књижевним радом,[9] а има доста и превода са руског језика.

Најстарији сачувани примерак у заоставштини проте Драгутина Ђорђевића је број 7, од 15. априла 1887. године.

У том броју, на првој страни (97. за ту годину) објављен је први део црквено-историјске новеле „Света Христина“, чијег је аутора, због

7 Драгутин Ђорђевић, Исто.

8 Драгиша Костић, Штампарије и штампарство у Лесковцу и околини од 1887. до 1941. године, Лесковачки гласник XXXVII, Лесковац 1997, стр. 177.

9 Драгутин Ђорђевић, Исто.

недостатка наставака, тешко поуздано идентификовати. Међутим, будући да се писањем оваквих новела бавио сам уредник Алексић,[10] могли бисмо да њему припишемо ауторство. „Света Христина“ је црквено-историјска новела, како стоји у поднаслову. Њено прво поглавље, штампано у овом броју, носи наслов „Срећа родитеља“ и описује догађаје у вароши Тир, на азијској обали Средоземног мора, на измаку II века нове ере. То више није био, како аутор описује, онај славни Тир који је, после дуге и крваве војне освојио од Феничана и разорио вавилонски цар Навуходоносор, нити је то био Нови Тир, којег је освојио и порушио Александар Македонски. То је, сада, био велики, леп и жив град и важно место за трговину, а само су развалине огромних здања у његовом пристаништу откривале славу и величину, како аутор наводи – „морског цара“, од кога је Тир постао „губернатор“ у коме је била „столица римског намесника“.[11]

Намесник Тира, Урбан, десет година није имао деце и када га је, после тако дугог периода, верна супруга обдарила ћерком, он јој је наденуо име Христина. У првом поглављу ове новеле описан је дан када је детету, које је Урбану било прво и последње, дато име. Писац раскошним талентом описује радост поданика и свечаност на улицама Тира. А у двору намесниковом „текло је бујно веселље“, јер су многе званице дошле на позив Урбана „да са њиме поделе велику радост његову“ и утркивале су се ко ће китњастију здравицу да напије. После ручка Урбан је позвао госте у поље, на коњичке трке.

> Урбан је јашио коња и ишао напред. За њима су ишли коњаници а за овима кола. Свечан је био поход. Грађани, жене и деца, који не могаше изаћи у поље да гледају трку, изашли су испред својих кућа и поздрављали Урбана, који се веселим осмејком клањаше и десно и лево.

Потом следи опис трке у којој је предњачио, а на крају и победио Поликрат, сиромашан али честит младић, који је са својим „вранчићем“ у борбама „чуда чинио и задавао јаде непријатељима“. Као награду, Урбан је Поликрату даровао коња зеленка, а све јахаче, који су заслужену Поликратову победу весело прихватили, и њихове коње цвећем и разнобојним тракама окитио.

После трке Урбан је своје госте и народ повео ка пристаништу да се у окићеним чамцима и „галијицама“ са веслачима по мирном мору

10 Димитрије Н. Алексић је у броју од 15. априла 1888. године штампао црквено-историјску новелу „Свети Адријан и Наталија“. У фусноти, на првој страни, записао је: „Сени непрежаљене своје сестре Цвете посвећује писац“. Прота Драгутин Ђорђевић утврдио је да је Цвета рано умрла сестра уредника Алексића: „Покојница је била украс своје породице и пример добродетељи. За услуге учињене у време српско-бугарског рата, стекла је нарочито признање лесковачког Црвеног крста“. Новела „Свети Адријан и Наталија“ штампана је и као посебна књига. Новеле и написи Димитрија Н. Алексића штампани су и у „Хришћанском веснику“ и „Руском паломнику“, са којима је сарађивао.

11 Аноним, „Света Христина“, Црквени гласник, 7, Лесковац, 1887, 97.

провозају. Кад се већ почело мрачити, Урбан је госте на вечеру у двор повео, а грађани су Тир осветлили и ишли улицама певајући, док је у двору веселље трајало до свануће. Ту писац завршава прво поглавље, у стилу доброг писца, који приказом велике радости и весеља припрема читаоца да што дубље доживи страдање Христине које ће, у контрапункту, у каснијим наставцима бити описано. Нажалост, наставак ове новеле засада нам је недоступан.

Одмах после првог поглавља новеле о Светој Христини у овом броју „Црквеног гласника“ штампан је наставак текста „Високи Дечани“, архимандрита Саве Дечанца, председника Свештеничког удружења у Нишу.[12] У поднаслову овог написа стоји „Судба и значај овога св. манастира за Хришћанство и Словенство на полуострву Балканском од 1335 до 1887 год.“

Не зна се који је век, шеснаести, седамнаести или осамнаести, за Дечане и за цео српски народ ужаснији био, пише Сава Дечанац. Нестало је српског народа у Дечану, манастирског имања и братства и умало оно није засвагда за Српство пусто остало.

> Али је свемогућем Творцу и промислитељу било угодно да се не обори и не угине још тај једини дијамантни, највећи, горостасни заоставши стуб из српске царевине, та тајанствена блистателна круна српска - те долази нови духовни вођа и дечански обновиоц јеромонах хаџи Данило, за собрата и старешину царског манастира и то при самој за мало са свим не загубљеној очајничкој вековној борби;

Долазак Хаџи Данила, српског калуђера, у Дечане када је све било изгубљено и пропало и када су српска мисао, „прадедовски и светитељски аманет“ у томе крају изневерени, био је храбар чин и догађај од пресудног значаја. Један нејаки смртник, за спас Дечана, ухватио се „у коштац са стотинама љутих тигрова, који вековима дробише и издробише на мале парчиће српску снагу и све што је српско.“

Хаџи Данило је рођен 1708. године у Паштровићима, у Црној Гори. Био је рођак владике црногорског Петра I Петровића Његоша, о чему обавештава сам владика у писму од 10. јануара 1804, којим му објашњава политичку ситуацију и „намеру брдску и шумадинску“ да би Данило боље „знао сачувати ћивот св. краља и друге светиње“.

Сава Дечанац даље пише да је Данило био архиђакон последњег српског патријарха у Пећи и да је у Дечане дошао 1764/5. године, када је имао 56 година. Ту је као јеромонах био четири, као игуман 40 и као архимандрит 12 година. Био је дуговечан, живео је 112 година и умро 1820.

Данила је у старешинству заменио Хаџи Зарија, један од шесторице његових ученика, који је 1818. год. „постао митрополит рашко приз-

12 Архимандрит Сава Дечанац је после преране смрти Димитрија Н. Алексића говорио на парастосу и комеморацији које је Свештеничко удружење одржало намеснику лесковачком.

ренски, пећски и скадарски“. За њим су се на старешинству ређали: Калиник, Теофил, Ђерасим, још један Ђерасим („звани ’мали’“). После ових ученика Хаџи Данила долазили су њихови ученици: Глигорије из Ниша, „настојатељ“ Антим, Серафим, Агатангел, па опет њихови ученици Хаџи Ђирило, Хаџи Ананије, Теофил, Сава, а после Саве „Архимандрит Рафаило родом из села Вучја среза лесковачког, окр. нишког“. Ове речи о архимандриту Рафаилу родом из Вучја подвучене су накнадно у тексту, вероватно руком проте Драгутина Ђорђевића.

Када је Хаџи Данило дошао у Дечане, затекао га је „пусто без ограде и конака“, а од братства ту се нашао само један свештеник, Васа, који и није био „српског происхођења већ цинцарског“. Хаџи Данило није био само храбар и трудољубив него је „светлио особито хришћанским добродетељима“ и преосталој раји, која је страдала од зулумћара, био је прави отац. Због његових особина поштовали су га и Турци, а поготово „поглавице арнаутске“ који су се с њим и кумили шишањем деце. Уз њихову помоћ, Данило је успео да поново изгради порушене грађевине и конаке, и то у време опасних ратова које је Турска водила. Део овог пасуса који говори о окумљивању шишањем деце подвучен је оловком, а са стране, на маргини, написано је „шишано кумство“. Помињање оваквог обичаја могло је да привуче пажњу само заинтересованима за етнологију, какав је на овим просторима највише био прота Драгутин Ђорђевић, отуда сматрамо да су подвлачења и запис на маргини његови.

Није било лако Хаџи Данилу да установи братство, које је морало у прво време да трпи глад и страх. Ипак, сакупио је шест ученика које је учио „животу благочестија и патриотизма“, који су му поставили само један услов – да могу јести месо у манастиру, јер се до тада у манастиру, као и на Светој гори, свакодневно постило. Свети старац је то, без икаквог премишљања, својим ученицима дозволио.

Када је сакупио братство, Хаџи Данило је за економа и старешину поставио свештеника Васу, кога је ту затекао, а он је са Хаџи Заријем пошао у Босну и Херцеговину да тражи милостињу, а тако је и остало братство на све четири стране Балканског полуострва разаслао.

Из Босне и Херцеговине су много тога потребног за дизање зграда и здања око манастира донели, а потом су отишли на другу страну, те прешли „целу Бугарију“ и дошли у Цариград, а онда прешли у Малу Азију и стигли у Јерусалим. Тамо су затекли „некакве руске трговце и калуђере“, од којих су, као и од тамошњих домородаца, поред милостиње у новцу, „разних црковних утвари“ добили.

Када су се сви вратили у дечански манастир, он је после оне „грозне пустоши био манастир потпуно са свачим снабдевен“ и у њему је братство могло без оскудевања живети, „па и свакога као и у прво време, дочекати који би у њему тражио прибежиште, било то од болести или

старости и сиротиње било то за спасење душе или да се склони и удовлетворења тражи од насиља и зулума".

Овим речима завршава се наставак написа Саве Дечанца објављен у овом броју. На крају само стоји да ће се наставак штампати у следећем броју.[13]

После текста „Високи Дечани" следе стихови песме „Има л' Бога?" која је потписана иницијалима М. Д. Песма има десет строфа по четири стиха, осмерца, од који се римују, али не доследно, други и четврти. Нема веће уметничке вредности, али је сврха њеног објављивања позив читаоцу да слави Творца и да веру у њега преноси на друге људе:

„Тамо седиш међ' анђели
Који славе творца свога,
И певају песме свете
Које веле слави бога.

Зато и ти слави њега
И саветуј друга твога.
И кад год те ко упита.
Свагда реци: Има бога."[14]

Следи један целовит текст, „Слика доброг свештеника", који је потписан само презименом – Дражић. Добром свештенику је, пише Дражић, дужност „да мисли о небу и небеским благама". Непрекидно мора да показује покорност богу, да се труди да буде на ползу цркви и друштву и нарочито да се одликује дарежљивошћу. Он не треба да жуди за земаљском славом и богатством, већ треба да је „чист од прљаве страсти грабежа и парничења, што сваког човека каља и понижава..."

Свештеник треба да је праведан, тачан у раду и смеран у говору; он је вредан, храбар мудар, умерен, чуваран; он не презире просте, а учевне и богате не мази и не улагује им се, јер је „учитељ чисте и праве истине". Куд год иде, он носи и доноси мир, а његово присуство весели људе, који треба да га уважавају и поштују због заслуга а не из сујете. Дражићев текст нема ону језичку лепоту какву имају новела о Светој Христини и писање Саве Дечанца, али је пун свештеницима корисних поука и порука.[15]

„Црквени гласник" објављивао је и писма својих читалаца. У броју од 15. априла 1887. године објављен је допис читаоца Ђ. С., упућен из Краљева марта 1887. године. Биће да је уредник Димитрије Н. Алексић од овог читаоца, вероватно свог школског друга, што напис потом наговештава, тражио да напише текст за „Црквени гласник", јер се Ђ. С. већ на почетку свог јављања правда због тога што то још увек није учинио:

13 Сава Дечанац, „Високи Дечани", Црквени гласник, 7, Лесковац, 1887, 100-103.
14 М.Д., „Има л' Бога?", Црквени гласник, 7, Лесковац, 1887, 103-104.
15 Дражић, „Слика доброг свештеника", Црквени гласник, 7, Лесковац, 1887, 104-106.

Ви ме обрадовасте и са другим бројем „Црквеног гласника“ а ја још остах безгласан према новој звезди нашег духовног напретка и према вама - тако похвалном прегаоцу, наших дана. Није до немара мога, но то је терет парохијски са другим бригама, - ухватио се у коштац са духом и енергијом мојом, па им неда ни маћи.

Већ из овог кратког извода, на самом почетку дописа, види се да је Ђ. С. вичан писаној речи. У наставку он констатује да се на престо славе, са кога су отеране врлине које су красиле Немањиног Србина, пењу греси свакодневице и да је вера утонула у сујеверје, а да је морал постао бесмислица. Чак су и свештеници, „вечни чувари здравог духа и чистог срца“, посустали у својој слабости и нехатости. Ђ. С., стога, позива на делање: „дјелајте дондеже свјет имате!“ Он свештеницима ставља у задатак духовно подизање народа који се дави у незнању и мраку, а своје исказе појачава реторским питањима на крају појединих пасуса:

„Па онда смемо ли још спавати дакле?!“

„Хоћемо ли онда још бити немарни?“

„С тога можемо ли још бити дремовни?“

За немар према духовном животу Ђ. С. оптужује и интелигенцију којој је срце успавано, а душа заборавна. Од грехова својих интелигенција ће се опростити, каже аутор, чим се буде усрдно предала књизи, односно свом душевном напретку. А онда цитира речи „неумрлог књаза Милоша“:

Има неких који се о добру народа не старају толико, колико о својим пословима домаћим, и предају се срцем и душом трговини и шпекулацији. Нек ми сваки од вас каже, ил смо ми овде постављени да народна дела извршујемо; ил да се са свињама, воловима, механама и магазама... мешамо и занимамо?!

Затим аутор цитира и Доситеја Обрадовића(који каже да су књиге „предраги небесни дар, и ћери просвећених умова“) и позива, поготово свештенике, да што више читају, али и тражи да се пише према духу и спреми оних који ће читати, како би се читање „одомаћило“.

На крају Ђ. С. хвали „Црквени гласник“ јер је добар правац одредио и честита му почетак рада са жељом да у том правцу истраје.

„Црквени гласник“ имао је посебну рубрику „Гласник“ у којој су се могле прочитати занимљивости из православља и најновије вести из живота цркве. На почетку рубрике у броју из 1887. године штампан је текст „’Пасије’ и професорске проповеди у Кијевском братском манастиру“. Пасија (страдање) био је, како се објашњава, засебни црквенобогослужбени обред за спомен на страдања Спаситеља на крсту који је вршен уз часни пост у југозападном, руском крају Кијева. Обред је завео Петар Мегила око 1631. године. Ту је у тексту направљена грешка, јер је речено да се то догодило у XVI веку. Обред је уведен као одговор католичкој цркви, која га је одраније примењивала, привла-

чећи и „православни свет језгровитим проповедима за време 'пасија'". У кратком опису обреда речено је да је он састављен од „умилне песме 'Тебе одјејушчагосја,'" и читању јеванђеља са припевом „Слава долготеријенију Твојему Господи" и певању стихира „Придите ублажим Јосифа". На крају се, као неодвојив део пасија, додавала проповед. Пасије су вршене петком и прве четири недеље великог поста у парохијанским црквама „пред литургијом". У саборним и манастирским црквама пасије су вршене у три или четири сата поподне. (Део који говори о томе када су вршене пасије у парохијанским црквама подвучен је оловком.) У време када се почињало са овим обредом, он је вршен само недељом, али је касније, да би се разликовао од римокатоличке цркве, термин промењен. У многим црквама се при вршењу обреда не одржи баш увек проповед, али је кијевска духовна академија, како се у тексту наводи, чувала свето и непроменљиво традиционални обичај проповедања на пасијама, а ту дужност су вршили професори академије „са свом силом црквенога красноречија", па је на хиљаде слушалаца из свих крајева долазило да их слуша. Последњих 15-20 година проповед би увек започињао В. Ф. Пјевницки, професор беседништва, надалеко познат као „даровит и славни беседник", а његове беседе су на масу слушалаца остављале дубок утисак. Мора да је писац овог текста у рубрици „Гласник", са иницијалима Ц. В., слушао проповед професора Пјевницког, јер каже да је он на првој пасији „овог великог поста" говорио о узроцима што истина Христове вере „мало утиче на умове савременог друштва, које лута по упорном неверству и по различним модерним јересима". Ц. В. је слушао и другу проповед, хебрејисте и егзегета А. А. Олесницког, који је говорио о песимизму и начину његовог сузбијања.[16]

Надаље се у рубрици „Гласник" ређају краће вести из православног живота. Једна од њих је да је патријарх цариградски Дионисије V известио српског митрополита Теодосија о своме ступању на престо.[17] У вестима пише и да је Управа београдске Богословије послала неколико богослова из новоослобођених крајева на Фрушку гору у посету тамошњим манастирима, као и да је на Цвети откривен споменик Милошу Обреновићу у Такову.[18]

„Патријарх карловачки Герман налази се сад у Мерану. Његово је стање здравља врло рђаво, он избацује крв и врло је узрујане душе", пише „Гласник". Још једна вест говори о одлуци Главног одбора друштва „Свети Сава" да помогне изградњи цркве и школе у Требињу, одвајајући за то из своје касе 600 динара. Уједно, Одбор је отворио и „уписанију" којом се свој браћи и родољубима обраћа са образложе-

16 Ц.В., „'Пасије' и професорске проповеди у Кијевском братском манастиру", Црквени гласник, 7, Лесковац, 1887, 108-109.

17 Црквени гласник, 7, Лесковац, 1887, 109.

18 Исто.

њем и молбом да потеку у помоћ остварењу овог посла „који ће служити на понос и одбрану српског имена и српске величине“.[19]

На крају ове рубрике објављена је још једна вест из света, текст под насловом „Први православни храм у Хањку, у китајској царевини“. Град Хањко, у Хубеској губернији, био је центар трговине чајем и имао је милион становника. Од 1861. у њему су се почели досељавати „агенти руских трговачких фирми, које су ступиле у непосредни сношај с кинеским фабрикантима и господарима чајних поља“. Руски конзул у Хањку, Иванов, добио је „повећи комад земље за храм“, чија је изградња започета 1880, а завршена је 1882. године. То је био први православни храм на кинеском тлу.[20]

Текстом о православној цркви у Кини завршава се рубрика „Гласник“, а следи јој рубрика „Библиографија“, у којој су објављиване вести из света књига и писане речи. У овом броју „Библиографија“ пише о пастирској посланици Његовог преосвештенства епископа нишког господина Димитрија разаслатој народу његове „богохраниме епархије“, а коју ће свештеници прочитати окупљеном народу првог дана светлог Воскресења. У коментару посланице каже се да је она језгровита, са поучном садржином и ванредно лепим стилом, те да је „права наслада читати и слушати је“. Надаље је препричана садржина посланице и дат је кратак цитат у коме епископ Димитрије честита народу радосни празник и ставља му на срце да поштује Божије заповести и светиње православне вере.[21]

Поред извештаја о ускршњој посланици епископа Димитрија, рубрика „Библиографија“ обавештава да је изашао нови број „Хришћанског Весника“, листа за хришћанску поуку и црквену књижевност (свеска за април), и даје његов садржај.[22]

На самом крају овог броја дати су „Одговори уредништва“ којима се одговара на дописе читалаца и захваљује пренумерантима из многих крајева Србије чије су уплате стигле, а онима који заостале бројеве нису добили обећава се да ће то благовремено бити учињено.

Појава „Црквеног гласника“ од огромног је значаја, пре све га за културу Лесковца, па и целе Србије. Из новооослобођених крајева поникао је један црквено-књижевни лист који је својим квалитетом и концепцијом пробио локалне границе и стекао читаоце, пренумеранте, на целој територији државе. Иако стално у дуговима и у крајњој оскудици, лист је упорно излазио пуне три године, све до смрти покретача и главног уредника Димитрија Н. Алексића, који је умро прерано, у Исусовим годинама.

---

19 Исто.
20 Исто, 110-111.
21 Црквени гласник, 7, Лесковац, 1887, 111-112.
22 Исто.

15. Априла 1887. Год. 1.

ЦРКВЕНИ ГЛАСНИК

ЦРКВЕНО-КЊИЖЕВНИ ЛИСТ

„ЦРКВЕНИ ГЛАСНИК“ излази 15-ог и последњег сваког месеца на табаку. — Непрамљени за штампу рукописи враћају се на захтев пошиљача уз његову поштарину. — Уредништво је и администрација у Лесковцу, где ваља слати претплату и рукописе. — Неплаћена писма не примају се

Цена је листу: ЗА СРБИЈУ: На годину 8 дин. на пола године 4 динара. ЗА СТРАНЕ ЗЕМЉЕ: На годину 12 дин. на пола год. 6 дин.

СВЕТА ХРИСТИНА.

ЦРКВЕНО-ИСТОРИЈСКА НОВЕЛА.

—

I

Срећа родитеља

Негдашњи горди „цар мора,“ варош Тир, на Азијској обали средиземног мора, на измаку II-ог века, био је врло важно место за трговину. Истина, то не беше онај славни Тир кога је вавилонски цар Навуходоносор, после дуге и крваве војне освојио од Финичана и разорио; али то беше Нови Тир, кога је освојио и порушио Александар Македонски; али ипак бејаше варош велика, лепа, жива. А ако у пристаништу његовом и није било онолико, морских галија, колико се је могло видети пре једне и по иљаде година, ипак стара разорена пристаништа, развалине, од огромних здања, чисто пригаху славу и величину негдашњег „морског цара.“ Од „гордога цара,“ постао је Тир само „губернатор“: он беше столица римскога намесника, који је управљао облашћу тирском, коју су Римљани себи потчинили.

Једног дана у времену о коме је реч, изгледао је Тир лепши него обично: обукао се је у свечано рухо. То је бивало, као што и сад код нас бива, само о свечаним државним и народним празницима, но овога пута не беше никакав празник, па се је ипак Тир тако накитио, као никад о свечаницима.

SUMMARY

Živojin Tasić

THE EDITION OF „CRKVENI GLASNIK“ FROM 1887

„Crkveni glasnik“, religious-literature newspaper, started with publishing during 1887, in the town of Leskovac, ten years after liberating this area from Ottoman government. Dimitrije N. Aleksić, the parson, priest (namesnik) for the canton of the area of Leskovac, born in Aleksinac, came from Vlasotince to Leskovac in 1882, where he spent a short period as orthodox prelate.

„Crkveni glasnik“ is a religious-literature newspaper, as it is printed at the preamble, published on one typographic sheet every 15th and the last day of the month. There is small number of copies of those newspaper, only 11 editions, one from 1887, three from 1888 and seven from the last year of publishing – 1889.

This paper is presentation of the „Crkveni glasnik“, the 7th edition; the only left and kept from the first year of publishing.

UDK: 069.02 : (324 : 929)(497.1) „1905“

Јован Пејчић

ДУХ ЗАПАДА, ГЕНИЈ ПРАВОСЛАВЉА

МИЛАН РАКИЋ И СРПСКО ДИПЛОМАТСКО НАСЛЕЂЕ О КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ДО 1905. ГОДИНЕ

Милан Ракић путује у Стару Србију, на дужност секретара Српског конзулата. – *Косово* Бранислава Нушића. – *Преписка о арбанаским насиљима у Старој Србији није Ракићу давала мира.* – Шта ако је и то био бај старога Лазаровог позива и клетве.

Србија на Берлинском конгресу 1878. – *Тражбине Србије.* – Фатални догађај.

Повратак министра Јована Ристића са Берлинског конгреса. – Ђорђе Поповић Даничар, богомдана личност. – „Дух Запада, геније Православља“.

Настанак књиге *Преписка о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898–1899,* црне хронике српскога страдања на Косову и у Метохији. – Налог министра Владана Ђорђевића за оштру апелацију властима у Стамболу. – Прва српска државна нота Порти. – Друга нота. – Конзул Тодор П. Станковић узалудно чека. – Трећа српска нота. – План посланика у Цариграду Стојана Новаковића. – Предлог министра Ђорђевића краљу Милану. – Једна српска чета изненадно је избила на границу. – Извештај конзула Светислава Симића. – Турски одговор на прву српску ноту. – Слободан Јовановић и „арнаутско питање“. – Турцима одговара да се „преписка“ у недоглед продужује.

Прва конференција у Хагу. – Рачун без крчмара, који је краљ Александар Обреновић примио са Балхаус-плаца.

1.

Да ли је Милан Ракић тога априла 1905, путујући климавом железницом на „страдални Југ српски“, где га је чекао посао секретара Српског конзулата у Приштини, убрзавао време Нушићевим *Косовом* – антропогеографском и културном повешћу о свету који он тек има да упозна, о свету који, вековима већ, остварује велику историјску мисију?

Да ли су се баш над тим зналачки, по упутствима Стојана Новаковића, Јована Цвијића и Ракићевога таста Љубомира Ковачевића[1] израђеним списом о народним обичајима, легендама, песмама, манастирима и другим светињама српским на Косову и Метохији, зачеле неке од доцнијих његових животних и књижевних одлука?

Или су му се кроз главу преметале само жалбе и представке староседелаца с Косова, конзулска писма и министарски извештаји о арнаутским и турским насиљима над незаштићеном српском рајом – документи што их је, недуго пред полазак, читао у архиви Министарства иностраних дела, укључујући ту и разноврсне поверљиве дописе и предлоге, чланке по листовима и часописима, брошуре и путописне књиге о животу Срба на Косову. Писали су их учитељи и борци са терена, „путници“ на обавештајним задацима, ранији конзули и секретари приштинскога Српског конзулата, свештеници и научници, српски и страни писци и публицисти: Хаџи Серафим Ристић, Вилијам Дентон, Милош С. Милојевић, Ђорђе Поповић Даничар, Сима Андрејевић Игуманов, Пера Тодоровић, Лука Маринковић, Иван С. Јастребов, Милојко В. Веселиновић, Петар Манојловић, Спиридон Гопчевић, Стојан Новаковић, Тодор П. Станковић, Виктор Берар, Саватије Милошевић, Иван Иванић, Андре Шерадам, Сима Аврамовић, Јован Хаџи-Васиљевић, Петар Кочић, Албер Мале, Бранислав Нушић, Мери Е. Дарам, Петар Костић, Светислав Симић, Настас Настасијевић, Мирослав Спалајковић, Радомир Шапоњић, Милан Јовановић Пећанац...

2.

Можда се, ипак, мисли Ракићеве, на путу према Приштини, и нису толико и тако расипале. Знао је он, уосталом, како да се реши расејавања свести: ваљало је да пусти да му кроз главу мине сен само једне

1 Поткрај 1894, Нушић је као вицеконзул угостио у Приштини историчара Љубомира Ковачевића и професора архитектуре Андру Стефановића – они су на Косово дошли да повеснички и градитељски проуче старину, лепоту и значење манастира Грачанице, задужбине краља Милутина, и манастира Дечана, задужбине краља Стефана Дечанског. Ова посета и време које је са њима, у раду, провео били су Нушићу, за његов спис о Косову, значајни онолико колико и боравак младога композитора Стевана Мокрањца, који је пола године раније, у пролеће исте 1894. године, дошао у Стару Србију да истражи и сакупи што више изворне националне музичко-фолклорне грађе; учитељ тамошњи Стојан Капетановић записаће како је Нушић недељама држао Мокрањца код себе у конзулату. Да би композитор што дуже остао, доводио му је у Конзулат „најбоље певаче из вароши и села, младиће и девојке, да их чује и аријуим од песама ухвати“. Сам Капетановић присуствовао је једном приликом Макрањчевом записивању старосрпског народнога мелоса, где се и Нушић показао ка велики сарадник: „По стављању [песама] у ноте, отпеваше их и свираше боље и лепше од самих певача. То изазиваше дивљење и чуђење код слушалаца и причаше се по Косову као неко чудо.“

косовске књиге па да све друго обавије и однесе вихор очигледности, простих факата, појединачнога и, зашто не, случајног.

Преписка о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898–1899, та књига није давала мира Милану Ракићу откад је – начув нешто на једној, нешто на другој, нешто на неочекиваној страни – изашао, коначно, с њеном горком судбом у срцу, прво од Јована М. Јовановића, потом и од Светислава Симића.

Једна мисао, брига, више је то била зебња, пребила се тих дана у њему. *Преписку* је однео урок преимућствености дневнога над вековним, наивнога владалачког рачуна над историјским начелом и васеленским српским криком, личне потребе над општенародним идеалом и сном, над Заветом косовским – ту се сложио са Јовановићем и Симићем.

Али шта ако је и то било бај старога Лазаревог позива и клетве, шта ако се правди вишњој – о којој се међу српским светом столећима сања, шапуће и приповеда, поје, пева и грми у гори, по црквама и манастирима, на поселима и народним зборовима, у гостинским собама и сиротињским избама – шта ако се правди вишњој још није испунило време?

У Ракићу, већ тада, зачеле су се промене којима ни сад, године 1905, не догледава конца.

Србин очи подиже к небу онда кад му је најпрече да се без поткупа загледа у себе – то је тада, заувек, разумео будући дипломата. Јер у политици ништа и никад није извесно до краја, али зар се у ту неизвесност може проникнути ако се до краја не иде, ако се крај без престанка не искушава.

Од велике идеје из које се родила *Преписка* одустало се у часу када је књига била већ одштампана. Факат: све је било ту – и ништа ту није било!

Шта се догодило?

Немогуће да је посреди једино та, уосталом пренагљена, неразумљива одлука монарха који се, право, није најбоље снашао ни са собом, још мање са својом земљом и проблемима у којима се гушила, како ли тек с европском и светском политиком.

Где је била влада, шта су учинили министри и посланици?

Није схватао Ракић како то да се напор, у који су уложене најбоље снаге српских научника, знаних и преко граница Српства, највише умеће српских политичара и дипломата од времена Берлинског уговора, како да се тај напор одједанпут нађе – у прашини... Јер то никако није могло бити српски интерес.

Само интерес српски то никако није могло бити: пренебрегнути тек тако две деценије најделикатнијега, најскупљег национално-дипломатскога рада.

3.

На Конгресу европских држава у Берлину, који је почео 13. јуна а завршио се 13. јула 1878. године, Кнежевину Србију представљао је најизразитији њен дипломата и политичар – Јован Ристић, министар иностраних дела.

Ристићу, представнику мале балканске земље, кнежевине уз то, није дозвољено да на Конгресу иступа равноправно с осталима. Лишен бољих могућности, српске предлоге, апелације, меморандуме предавао је он заступницима великих сила ван конгресне сале, у њиховим привременим кабинетима и салонима за пријем. Сазивао је новинаре и, заједно са Лазом Костићем, својим секретаром за штампу, наметао им и објашњавао српске ране, полемисао кад год је то могло бити на корист српској ствари.[2]

Председнику Конгреса Ристић је упутио специјални мемоар:

> Докле год се не реши српско питање, из њега ће потицати тешке незгоде, оне ће остати кључ Источног питања... [...] Српско питање не може никада угинути и [...] општи интерес категорички захтева да се то питање једанпут регулише.

Конгресу, пак, доставио је општи захтев своје владе за разграничење Србије и Турске, где је фактима „које нико не може побити“ додао исцрпна објашњења и „Карту етничких српских територија“ за које се српска влада заузима.

Захтев под насловом *Тражбине Србије*[3] Ристић је изложио у шест засебно обрађених, бројкама наглашених, насловима раздвојених одељака:

> I – Политичка подела Балканског полуострва у доба наиласка Турака; II – Ко се први [на Балкану] одупире турској инвазији и ко се први ставља на чело борбе за збацивање турског јарма и покрета за ослобођење и независност; III – Природна подела земаља; IV – Административна подела [према природној и етнографској подели]; V – Савремена етнографија; VI – Ревандикација [потраживање] Србије и њена оправданост.

Српска проблематика стављена је на расправу 28. јуна, тачно на Видовдан, и од тог се дана није скидала с дневног реда. Питање српских граница поставило се недељу и пô касније; оно је пред конгресни пленум изнето осмог јула.

---

2 Лаза Костић је, по Винаверовим речима (вид. *Заноси и иркоси Лазе Костића*, Нови Сад 1963), важио у то доба као „изванредан зналац политичких прилика“, као „новинарски експерт за читав низ политичких питања“, као „познавалац у танчине и једног крупног питања, које се Београду чинило тако важно: питања војне границе“.

3 Српски захтев поднет је на француском језику. Ово је Ристићев превод назива.

Судариле су се јавне тежње и тајни интереси, ускомешали се духови. Ото фон Бизмарк, председник Конгреса, срдито је у једном тренутку узвикнуо:

Зар мир света да зависи од српских граница!

4.

Фатални догађај у историји нашег народа – тако ће Срби запамтити Конгрес у Берлину 1878. године:

Србија је добила пуну независност, али Аустро-Угарској је дат мандат да окупира српску Босну и Херцеговину, и још да у Рашкој области, у Пљевљима, Прибоју и Пријепољу, распореди сталне војне посаде; то је, практично, значило немогућност икаквога ближег повезивања Србије и Црне Горе, двеју самосталних српских земаља.

И то није све. Стари непријатељ искористио је берлинске одлуке да на међудржавну позорницу врати своје давнашње претензије. Избили су и нови његови апетити.

Ракић, сад, види да они отад не јењавају.

Јовану Ристићу је, сви су изгледи, већ онда било јасно како ће се ствари са Србијом развијати. Он је, уосталом, у Берлин пошао лишен илузија о праведности одлука које ће Конгрес донети. Кнезу Милану и министрима нарочито је скренуо пажњу на „правила“ која прописују начин рада конгреса и процедуру усвајања решења. Мале државе, посебно нове као Србија, не треба да се успављују великим очекивањима.[4] Што какве-такве наде пружа, то су деловање и борба засновани на историјскоме и етничком праву Срба, значи политика одрешита и реалистична.

Политичке сврхе прокламоване при отварању, и одлуке проглашене на завршном заседању конгреса, у свему су потврдиле Ристићева забринута предвиђања. Присетиће се он тога кад у *Спољашњим односајима Србије новијег времена* буде с меланхолијом сводио истину да је после Берлинског конгреса уследио за Србију период у ком се Хабсбуршка монархија мало трудила да сакрије свој главни политички циљ на Балкану. А тај циљ био је: опкољавање и изолација Српске кнежевине, без икаквог обазирања на средства. Остваривање га, међу

4 Када, деценију и пô касније, буде узео да напише дипломатску историју Србије за време ратова за ослобођење и независност 1875–1878, Ристић ће моћи само да понови тај стари суд: „До сада је било у свету више конгреса. О сваком се зна да је заступао неко начело, а знало се и какво начело. Тако се један руководио начелом легитимности, други начелом освајања, итд. Ну, какво је начело овај Берлински конгрес заступао, тешко би се знало изразити, ван ако би се рекло да се тежило и радило да се велики задовоље, а мали да се истисну из положаја који би били од важности и могли да сметају великима.“

осталим, и тиме што ће на све начине подстицати шиптарски експанзионизам у Старој Србији, и што ће, у годинама које долазе, све безобзирније потпиривати великодржавне аспирације источног Србијиног суседа.

Ето због чега је берлинска одредба о Босни примљена с толиком горчином.

Слободан Јовановић пренеће очајање једног од савременика овог догађаја:

> Аустријска окупација Босне заболела нас је до срца; Босна је била сан целога једног нараштаја, и њен губитак поразио нас је као ново Косово.

Заиста, – присећао се сада, у возу, Ракић – од времена Берлинског конгреса сваки покушај обједињавања Срба, чак свако настојање кренуто природном жељом народа да на трајне основе постави етничко и духовно јединство Српства, тумачен је у европској јавности, првенствено „заслугом“ бечке пропаганде, као покушај стварања *Велике Србије*.

То о Великој Србији као највећој опасности за стабилност Јужне Европе, то је, такође, „проналазак“ Балхаус-плаца.

5.

Српско питање није, у дефинитивном смислу, решено године 1878, али је тада, ван сваке сумње, на дефинитиван начин постављено, и то захваљујући у првом реду искуству, доброј спреми, предузимљивости и упорству Јована Ристића.[5]

У Београд се Ристић вратио, дакле, с овом свешћу: присаједињење Косовског вилајета и Рашке области Кнежевини морало је чекати бољу прилику – мере хитне заштите Старо-Србијанаца од све отворенијега турског и арнаутског насиља не смеју се, међутим, одлагати ни часа.

Клицу која ће се, двадесет година касније, разрасти у књигу *Преписка о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898–1899*. Ракић је, исто као Симић, налазио у повратку Јована Ристића са конгреса у Немачкој.

Берлин Ристићу није био прво дипломатско и министарско искуство с Европом и њеном политиком спрам Србије и спрам Турске. Као

5 Преговори у Берлину су, написаће доцније Слободан Јовановић, „велики лични успех Ристићев“. Знао је то да оцени и кнез Милан Обреновић: у прокламацији о повраћају мира, посветио је нарочити став своме министру иностраних дела, који је „српску ствар заступао са толико мудрости и патриотства“ да је Кнез сматрао за дужност да му „изјави јавно своју признателност“.

негдашњем секретару депутације коју је кнез Михаило упутио да с Портом реши питање ослобођења српских градова, као посланику у Цариграду, као министру иностраних дела, као председнику владе која је 1877. године ратовала с Турском и за Србију добила Ниш, Прокупље, Лесковац, Пирот и Врање, као историчару, писцу и политичком мислиоцу, њему су биле познате све тајне и све оскудности радњи с јавношћу, домаћом и страном, као и психологија и, такође, патологија владалачког ума какав је у његово доба царовао Европом и Малом Азијом.

Зато је српски министар знао како убудуће мора тећи национална дипломатско-политичка акција.

6.

Поткрај 1878. Ристић решава да се за руску владу сачини „исцрпни елаборат о територији Старе Србије". Намера му је да посредством руског двора и руских изасланстава у Европи и свету предочи западним политичарима етнографске, историјске и социјалне прилике у овом делу Турске царевине, да укаже на стање и невоље који живот православних хришћана на тим просторима из дана у дан чине све несношљивијим.

Коме тако тежак и деликатан посао поверити?.

Матија Бан, писац, политичар, проверени национални пропагандист, предлаже министру – Ђорђа Поповића Даничара.

Избор ни данас не би могао бити бољи, мисли Ракић, али сад, у путу, није сигуран је ли то његова мисао, или му се, просто, враћају речи Симићеве, можда Стојана Новаковића, могле су доћи и од Љубе Ковачевића, његовог таста – више не зна... Сигуран је само у то да Ђорђе Поповић бејаше богомдана личност за једно такво државно-политичко, дипломатско предузеће великог замаха.

И самоме Ристићу то је било јасно. У многоме су, уосталом, Даничар и он били природе сличне једна другој: људи не само политике и националног самопрегорства, већ и људи науке, историје, књижевности, језикословства. Даничар, уз то, лексикограф, врстан преводилац са више језика, уредник домаћих и сарадник десетак у свим срединама читаних и уважаваних европских листова и часописа, писац расправе *Стара Србија* – која је, одмах по објављивању у Београду 1878, преведена на руски, чешки, немачки, француски и енглески језик.

Средином седамдесетих година Ристић и Ђорђе Поповић нашли су се, штавише, на заједничком задатку. Леополд Ранке, историчар светског гласа, писац *Српске револуције*, Ристићев професор на Берлинском

универзитету 1849–1852, и отад, кроз дуге године, учитељ у питањима науке и политике,[6] обратио се управо њима двојици да му, за *Историју света* коју је писао, помогну на новијој повесници Срба.

Споразумно с Ристићем, који тих година главу није дизао са државних послова, ове обавезе латио се Поповић сâм. После кратког времена, Ранке је добио обиман рукопис на немачком, у којем је Даничар систематски изложио сва најважнија збивања из новије српске историје.

Та грађа послужила је немачком научнику као главни извор за дело које ће се, као засебан том у оквиру његове монументалне *Weltgeschichte*, појавити године 1879. под насловом *Србија и Турска у деветнаестом веку*.

7.

Док размишља о настанку и „пропасти“ *Преписке о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898–1899*, Ракић се, путујући на поробљени Југ српски, с нарочитим задовољством сећа једнога места из приступне академске беседе Ристићеве, објављене у *Гласу Српске краљевске академије* 1892. године под називом *Леополд Ранке и ослобођење Србије*, места на ком Ристић, говорећи баш о књизи *Србија и Турска у деветнаестом веку*, износи да Ранкеов поглед у прошлост васколикога човечанства није грађевина без пукотина.

У тумачењу прошлости света, наглашава Ристић, Ранкеов идеал је, увек и свугде – дух Запада, геније Запада; његове оцене најчешће проистичу из тога идеала, и Ранке многа збивања подређује потреби истицања тог и само тог идеала.

Ристић онда наставља:

> Духу Запада приписује Ранке и ослобођење хришћанскога Истока. То није само религија која се бори и успева, па ни речи *култура* и *цивилизација* нису довољне да изразе његову идеју. Што побеђује, то је, вели он, *геније Запада*.
>
> Заиста је геније Запада она велика моћ која је давала правац многим европским догађајима, многим историјским струјама које је испитивао овај велики историк; ну не бисмо рекли да је и овде дух Запада решио ствар, да је решио борбу између хришћанства и ислама. Треба ли нам доказивати да је Ранке овде протегао утицај једној признатој покретној сили и преко граница њених, да је

6 У Берлину 1878. године, док је пратио рад конгреса на ком се одлучивало о српској судбини, Јован Ристић имао је разговор с Ранкеом непосредно по обелодањењу одлука о Србији. О том сусрету известио је српску владу на тајној седници у Крагујевцу 13. јула 1878: „Кад ме је видео, он ми је честитао признање независности, 'као највеће благо, што је наша земља добити могла'. На моју примедбу, да су код нас мишљења подељена и да неки више полажу на увећање земљишта, одговорио ми је овај славни муж, да и земљишно увећање има своје значајне користи, али да је независност она основа, по којој државе постају и своју будућност обезбеђују, као што показује историја Пруске.“

сувише генералисао свој закључак? Није ли много ближе позитивним чињеницама мислити да оно што побеђује није геније Запада, но *геније Православља*? Под овим знамењем задало је словенско оружје тешке ударе владавини ислама и сломило је њену моћ – у потпуноме одсуству западнога генија; штавише, ми ћемо рећи да је моћ ислама у Европи сломљена уз пркос заштити коју јој је указивао геније Запада.

Годе Милану Ракићу ове Ристићеве речи, одрешите и истините, као што му је пријатно и да у мислима гледа приљежнога Ђорђа Поповића Даничара како, на Ристићеву молбу, за владу руску, „прекопава" архив Министарства иностраних дела, како слаже исказе и сведочења Косоваца о арбанаском и турском терору, како сређује исписе из књига о Старој Србији, како, најзад, доказе спаја са својим коментарима: историјским, географским, етнографским, филолошким – да би тако распоређену и усклађену грађу могао истовремено да дâ у новине, домаће и стране.

Мило је Ракићу што Даничара уме да замисли и док, по одбиру грађе, пише чланке које, окружен речницима, одмах преводи на француски, руски, мађарски, немачки, енглески, чешки... – свем свету треба рећи шта се Србима стварно догађа у такозваној „Европској Турској".

8.

Заиста, идеју из које ће Светислав Симић извести са сарадницима архитектонику *Преписке о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898–1899*. Ракић је, као његов деда и његов таст, као Тодор Станковић и Веснић, као Јован М. Јовановић и Даничар, као Балугџић и Спалајковић, видео у повратку Јована Ристића са конгреса у Немачкој.

Црну књигу српскога страдања на Косову исписао је очајнички покушај Краљевине Србије, њене владе, њезина посланика у Цариграду и конзула у Приштини: да се код султана и Порте испослују за „европску Турску", за православни свет у њој – основна народносна права поробљених: на веру и језик, на властитост материјалну и духовну, на опстанак...

Историјска позадина збивања застрашујућа је: курдски покољ Јермена 1895, критска криза и грчко-турски рат 1896–1897, повратак у древну српску земљу десет, петнаест хиљада Арбанаса, султанових војних најамника, који одбијају да одложе оружје и који, на заседању такозване „Пећке лиге" 1898 (други пут 1899), смисао и сврху свога организовања виде у истребљењу словенског елемента: Мула Зека Бумбера, њихов идеолог и старешина, плаћеник турски и аустроугарски у исто време, поставља себи један једини задатак, један циљ: средити Косово тако да осим џамије и барјака с полумесецом у тој области не остане ништа друго, и нико други. Султан Абдул Хамид II, опуштајући

се међу својом шиптарском гардом, роји мисли о „гвозденом обручу“ око Србије и разрађује план о формирању нарочите „Хамидове шкипетарске војске“, сличне Курдским кавалеријским одредима што су се у православној Арменији „прославили“ сејући за собом пожар и смрт, означавајући свој „свети пут“ лешевима жена и стараца, оскврњеним и унакаженим телима деце.

Милану Ракићу, позоришноме критичару *Српског књижевног гласника* током 1904. и 1905. године, до поласка у Српски конзулат у Приштини, *Преписка* се, од првог сусрета с њом, јављала као својеврсна судбинска драма једнога „племена пред издисајем“, тим трагичнија што се народ у њој заправо не види – него само слике ужаса: злочинства Турака и Арнаута, побијени Срби, пљачке, силовања, опогањене цркве и манастири, куће у пламену, разврнути торови, похарана имања...

9.

Злу се на пут некако морало стати, и Владан Ђорђевић, министар иностраних дела Србије, узима 15 [27]. априла 1898. године да о свему још једанпут обавести краљевског посланика српског у Цариграду, Стојана Новаковића, и да му наложи оштру апелацију Порти:

> За ово последњих неколико месеци нови извештаји просто ме засипају множином података о разним насиљима арбанаским, чије последице прете да доведу до расељења и уништења наше племе у тим покрајинама Турске.
>
> Мени је част послати Вам у прилогу [...] четири таква извештаја, из којих можете најлакше стећи уверење о истинитости горњега тврђења.
>
> Према таквом стању ствари ја не могу даље остављати а да Вас не умолим да учините корак на Порти, а ако устреба и код самога Султана, и да тражите да се мерама од стварног дејства прекину ови злочиначки изгреди једног необузданог племена према нашим сународницима...

Месец дана касније, 15 [27]. маја, посланик Новаковић обавештава министра Ђорђевића:

> Јуче је довршена и Тефик-паши у руке предана наша нота о арбанаским насиљима по Старој Србији. [...]
>
> У њезиним прилозима изложен је извес[т]ан број тежих злочина, изабраних из множине података који су достављени Краљевском посланству. Унесено је у њих што је најзначајније и најпротивније реду једне организоване државе. Наш списак набраја равно 91 случај такве природе, од преко 400 нама јављених насиља.

10.

У ноти коју је 14 [26]. маја 1898. уручио Тефик-паши, Стојан Новаковић упозорава министра иностраних послова Турске најпре на

чињеницу: да су се „убиства, паљевине и сваковрсна насиља“ нарочито раширили „од како су се арбанаски добровољци, по свршеном рату са Грчком, вратили кућама“; затим му предочује: да су нереди „толико узели маха, да је узрујаност захватила сву околину, прешла нашу границу, на којој су се [...] свакодневни крвави сукоби низали једни за другима, један од другог озбиљнији, доносећи многе жртве једној и другој страни“; на крају уводнога дела протеста подсећа га, без икаквога околишења, да су „краљевске власти казниле... по заслузи виновнике ових напада и одбиле су их од границе Краљевине“.

Српски посланик после тога прелази на главни предмет државне ноте:

> Сваког поверења достојна извешћа не престају, заиста, да пристижу [Краљевској влади], како је хришћанско становништво српске народности у пограничним санџацима и даље изложено нападима и нечувеним свирепостима.
>
> Арбанаси, добро наоружани и поготову сигурни да неће бити кажњени, дали су потпуну слободу својим свирепим нагонима, пошто њиховом фанатизму и њиховој необузданој мржњи ништа не стоји на путу. Злочини и пљачке дешавају се свакодневно, а кривци не само да нису кажњени, већ их власти и не гоне.
>
> Број бегунаца, који прелазе границу да би живот спасли, огроман је, и расте из дана у дан.
>
> По подацима које има Краљевска влада, за кратко време од неколико месеци, прошлога лета и зиме, извршено је, у санџацима Приштевском, Новопазарском, Пећском и Призренском, више од четири стотине злочина, као што су: убиства, паљевине, разбојништва, оскврњења храмова, силовања, отмице, пљачкања, крађе читавих чопора [стоке].

У Прилогу уз ноту Новаковић наводи: 21 убиство (с именима уморених Срба, на једној, и Арбанаса-убица, на другој страни), опљачкане или срушене манастире и цркве (4), 20 поименичних случајева силовања и отмица српских девојака и мајки, 39 примера пљачки и разбојништава. Стање је такво, истиче Новаковић Порти, да је створена „једна врло чудновата навика у вароши Пећи. Кад телал објављује какав званичан глас, он увек завршава речима: *Тешко ономе ко је хришћанин.*“

Тефик-паша пушта да прође месец дана, па се тек тада, 15 [27]. јуна, одлучује на сусрет с опуномоћеним српским послаником у Цариграду.

О разговору на Порти Новаковић подробно извештава Београд у писму од 17 [29]. јуна:

Турски министар примио је Новаковића да би му казао како, у вези са српском нотом, цариградске власти још ништа предузеле нису.

Новаковић, узев те речи наоко мирно, указао је Тефик-паши, са своје стране, уместо било каквог коментара, на нова арбанаска недела што су се у Старој Србији у међувремену догодила. Није, при том, пропустио да га, у згодном моменту, подсети на сукоб око српско-турске границе, који су Шиптари изазвали – иронично примећујући „како се арбанаско јунаштво топи као снег чим се права сила покаже“.

Крај писма је обеспокојавајући:

Рекао сам Тефик-паши и то да понашање Арбанаса у целој Старој Србији може имати врло значајних последица, јер се види и зна да је један исти извор и узрок како нападима на нашу границу, тако и насиљима над нашим сплеменицима по Старој Србији и догађајима око Берана. Тиме сам му, између врста, казао да све бива по налогу из Цариграда и из Јилдиза, где се опет помишља на гвоздени мусломански обруч око Србије, какав се некада од Черкеза правио...

Тефик-паша је слушао с пажњом и није порицао ништа, него је казао како ће се морати нешто предузети, и да овако не може остати. Ја сам и опет наглашио комисију, коју смо и нотом тражили, и поменуо сам потребу учествовања једног нашег изасланика у раду те комисије.

Разговор је закључен Тефик-пашиним обећањем да ће решење пожурити. Али то је казано обичним апатичним тоном.

11.

Шеснаестог [28.] јула 1898. године, четири недеље по разговору у канцеларији Великог везира, Стојан Новаковић предаје Тефик-паши нову државну ноту. У другом протесту подигнутом у име српске владе он пажњу Портиног великодостојника обраћа првенствено на „нова злочинства и насиља што Арнаути продужавају чинити на штету Срба у Косовском вилајету“. Затим наставља:

Убиства, силовања и разбојништва, која се чине непрестано, не могу више имати карактер дела усамљених и без последица, већ она очевидно показују – као што сам, уосталом, имао част напоменути Вам у својој пређашњој ноти – да су се Арнаути унапред решили да сасвим истребе хришћански елеменат, а нарочито Србе, из тога краја.

При крају ноте Новаковић, уз опомену на прилоге с документацијом, јасним тоном даје на знање Тефик-паши да откуцава задњи час за акцију турске власти против арбанаског безакоња:

И ја мислим, господине Министре, да је крајње време да се без икаквог даљег одлагања предузму најоштрије мере, те да се једном стане на пут овоме злу, које је већ постало несношљиво, и које ће, напослетку, изметнути се у несрећу и беду сасвим другог замашаја.

Но, као искусни дипломата који одраније познаје Османлије и начине њиховога спољнополитичког рада, Новаковић не оставља предаха турској државној администрацији. Интерпелише, подсећа, пожурује ишчекивани одговор на прву, на другу српску ноту, упозорава на главне тачке у нотама, прибегава чак претњама да ће о свему обавестити (што је иначе, као у потаји, чинио) амбасаде великих сила, и њихову штампу.

О свему, при том, редовно извештава Београд. Министру др Владану Ђорђевићу 21. августа [2. септембра] пише:

> Тефик-паша ударио натраг. Јуче не хте примити ноту којом се јавља да је [Тодор] Станковић одређен за нашег изасланика, говорећи да ће је примити пошто се предлог о изасланику одобри ирадом.

Ово Новаковићево писмо било је већ у путу када је, истога 21. августа [2. септембра], дакле три месеца и седмицу преко тога од уручивања прве српске ноте, Тефик-паша коначно удостојио Краљевско посланство Србије у Цариграду писменим обраћањем. Обавештава Новаковића да је „царском наредбом дивизијском генералу Саадедин-паши наређено да учини извиђај по предметима напада, у горњим нотама изнесеним".

Новаковић је незадовољан: у допису се ниједном речи не спомиње учешће и српског представника у Саадедин-пашиној комисији. Стога он на обавештење узвраћа приговором.

Добија превејани одговор: да, заправо, „комисија за арбанаска насиља није још образована", а да ће рад Саадедин-паше бити „тек сондирање земљишта".

У том часу Стојан Новаковић не зна да се Тефик-паша латио пера тек по Саадедин-пашином одласку у Косовски вилајет.

12.

Приређивач *Преписке* потом закратко мења простор збивања и из Цариграда радњу преноси на Косово. На сцену изводи српског конзула у Приштини Тодора П. Станковића, који чека да се као српски члан прикључи турској комисији за арнаутска злодела у Старој Србији.

Узалудно је Станковићево чекање, Саадедин-паша за њега неће ни да чује. Станковић стога, прикупивши довољно поверљивих обавештења, 24. августа [5. септембра] извештава свога надређеног министра да је турски паша допутовао не да испита злочине, него „у очигледној намери да омете изашиљање комисије".

Потом Станковић приказује Саадедин-пашин обилазак Призрена и Гњилана, посебно се осврћући на његов тродневни боравак у казама: приштинској, вучитрнској и митровичкој:

> За та три дана Саадедин-паша није ислеђивао насиља, већ је само призивао неколико сељака, којима никакво зло није учињено, а који су били спремљени и заплашени од заптија и од самих зулумћара да изјаве и потпишу како немају узрока да се жале. Он је само такве изјаве примао и собом их понео, док је праве жалиоце истеривао напоље.

Старосрбијанска епизода ту се окончава и *Преписка* враћа стари декор, ранији двоструки троугао: Министарство иностраних дела у Београду – Краљевско посланство Србије у Цариграду – Висока порта Османлијског царства, Владан Ђорђевић – Стојан Новаковић – Тефик-паша.

13.

Октобар месец 1898 (по новом календару) протиче у Цариграду у бројним дипломатским разјашњењима и репликама, на линији Српско посланство – кабинет турског министра иностраних послова.

С Турцима је тешко, немогуће споразумети се: знају истину, али једина истина им је – интерес ислама.

Не једанпут помислиће Стојан Новаковић како је за превртљивога и лукавог анадолског везира Тефик-пашу сврха постојања дипломатије: замагљивање намера, измишљање тешкоћа, политичко кривудање, сипање лажних обећања, лицемерство или удвориштво – зависно од преговарачког положаја, зависно од актуалних политичких збивања у Европи, зависно од даљних турских планова и процена, јавних и тајних...

А за то време, драма Срба на Косову примицала се, све суновратније, свом врхунцу, без изгледа на решење.

Тада се Србија одлучује на трећу ноту.

Стојан Новаковић предаје ноту Тефик-паши 19 [31.] октобра. У ноти наводи нових 115 случајева убистава, отмицâ, силовања, насилног преверавања Срба на ислам, крађа, понижења, паљевина – зулума сваке врсте.

Разумљиво, дотиче се у ноти и наводнога турског ислеђивања о арбанаским насиљима у протеклом периоду:

> Што се тиче тобожње истраге коју је водио Саадедин-паша, она је извршена посве површно. Тако, изабрана су, као намерно, најмање важна недела, и уместо да се траже кривци, постарало се да се нађу сведоци оптужених, не водећи рачуна о томе какве доказе могу поднети жалиоци и њихови сведоци. [...]
>
> Док сам ја и даље настојавао код В[ашег] Пр[евасходства] да се наименује комисија и док ми В. Пр. обећаваше повољно решење, Саадедин-паша је, за петнаестину дана, свршио инспекцију која му је била поверена, али која се ни у ком случају не може сматрати као озбиљна истрага.
>
> Међутим, мало времена после тог тајанственога путовања Саадедин-паше, В. Пр. ми упути ноту од 28. септембра № 29989/72 да ми саопшти „резултат истраге коју је ђенерал Саадедин-паша извршио“.
>
> Та истрага обухватила је, као што се види из ноте В. Прев., само неколико од она 122 злочина цитирана у мојим нотама од 14. маја и 28. јула, и од хиљаду других, за које би лако било наћи доказе кад би се то одиста хтело.
>
> Ја сам одмах саопштио мојој Влади ту ноту В. Превасходства, и сад сам добио наредбу да известим В[исоку] Порту да пут Саадедин-паше по

Косовском вилајету не може имати, у очима Краљевске владе, други значај до онај једне претходне инспекције, и то више тајне и врло површне, и да, према томе, пре[д]ставке Српске владе нису добиле задовољења ни у једној тачки, и да су сва покренута питања остала отворена.

Новаковић, при том, не оставља места сумњи да је до детаља обавештен о сваком Саадедин-пашином кораку на Косову. Да то поткрепи, он Тефик-паши предочава слику у којој се турски изасланик „саста-је и договара свуда са шефовима арбанаским, и то баш с онима против-ву којих хришћанско становништво има највише да се жали". Из те чи-њенице српски посланик извлачи једини логичан закључак:

Пролазак Саадедин-паше кроз Вилајет само је распалио фанатизам Арнаута мухамеданаца, који, осећајући се још више заклоњени од сваког гоњења, и још сигурнији да ће остати некажњени за сваки злочин учињен против хришћана, продужују чинити свакојака насиља, не устежући се нимало чак ни кад се Саадедин-паша међу њима бавио. Ниједан кривац Арнаутин није предат суду ни кажњен, а међутим имена великог броја тих зликоваца назначена су у прилозима мојих двеју горепоменутих нота.

14.

Преписка се, тако, наставља... у недоглед. Само се одужује.

Србијин посланик је, међутим, неуморан; упорности његовој не види се крај. Ни колебања нема: покреће стране амбасаде, руску у првом реду; прослеђује писма и извештаје са Косова дописницима европских листова; опомиње Порту на немар и равнодушност, на пристрасност турске власти, на навијачко приклањање страни безаконика и зулумћа-ра – насупрот чињеницама, противно сваком праву и праведности.

Али обузима га, повремено, огорчење, и тада, као у писму Портином везиру од 21. децембра 1898 [2. јануара 1899], пушта себи на вољу да турски државни поредак прогласи „системом који се састоји у томе да злочини остају некажњени".

Мала је то, ипак, утеха. Уосталом, ни од какве помоћи националној ствари на Космету – то је Новаковићу јасно. Радити је требало друкче, отпочетка, управо онако како је својевремено предложио влади и минис-тарству. Друкчије би се, у тако створеним околностима, и Турци понашали, тргло би их то из вековне стамболске летаргије. Много шта кренуло би другим правцем.

Не би се, у сваком случају, ни јавила потреба да било који од изве-штаја из Цариграда започне с мучнином у стомаку. А то му се, у после-дње време, све чешће дешавало. Осећање залудности, које га је при-тисло нарочито крајем 1898, није попустило ни кад му је, додуше са за-кашњењем од целих осам месеци, стигао одговор на прву српску ноту.

Дајући на превод Тефик-пашин одговор, журећи да што пре оригинал проследи српској влади, да ли се, од беса, од немоћи насмејао Стојан Новаковић?

Писмо послато у Београд 17 [29]. јануара 1899. једва ако открива расположење састављача:

> С коликом спорошћу Висока порта ради по нашим жалбама против арбанаских насиља у Старој Србији, не марећи ни за савете великих сила, ни за критику штампе, ни за наше настојавање читавим зборником нота, види се по томе што сам, сасвим по традиционалном шаблону, тек прекјуче добио, и то на основу извештаја косовског валије, одговор на прву ноту, коју сам јој упутио месеца маја прошле године. Шаблонска канцеларијска бразда избија немарно кроз политички и скроз актуални значај ових послова.

15.

С *Преписком* у рукама, загледан у пространу ведрину и лепоту старосрпских предела што су се отварали окну поред којега је седео, Милан Ракић стао се ту присећати речи садашњега министра иностраних дела Србије, Јована М. Јовановића, о плану који је Стојан Новаковић изнео др Владану сјесени 1898. године: како, у вези са Старом Србијом, вечитом српском раном, доскочити Турцима:

> То је био један његов [Новаковићев] стари план, који је почео изводити пред крај свога министровања 1896: да се наше становништво у Старој Србији наоружа и организује. Оружање и организовање је имало почети са јужне границе и постепено се ширити ка Косову и даље. На тај начин, мислио је, да би се наше становништво чувало како-тако од зулума. Арнаути су били зликовци, али су обилазили с поштовањем оне српске куће у Старој Србији за које су знали да имају оружја и мушке главе. Наоружан и организован српски народ у Старој Србији могао је бити бољи од сваке дипломатске потпоре у Цариграду; и добро средство да се сломије тврдоглава непопустљивост турска за наше захтеве.

Очи Ракићеве мора да су питале, кад је Јовановић кратко закључио:

> Влада у Београду, чија је политика наслона на Беч донела само колебљивост и неодређеност, није овај предлог Новаковићев узела у извршење.

Претворна сенка Агенора Голуховског, аустријског министра иностраних послова, уплела је, тако, за Милана Ракића, први пут при том разговору, свој мрачан и дуг прст у национални живот Срба. Учинило му се да гледа тога понемченог Пољака како жустрим, тобоже најповерљивијим порукама премеће пометену мисао младог српског краља на бечку воденицу: никако не давати оружје косметским Србима, таква радња може донети само зло – крволочну турску и арнаутску освету.

С причом Јовановићевом, и очајањем и горчином који мора да су Новаковића, бар с времена на време, сустизали колико год се он, природом својом непоколебивога националног борца, опирао, Ракић је овде повезивао конзулски извештај Светислава Симића, српскога званичног истражиоца арбанаских насиља, који фебруара 1899, из Приштине, пише министру Ђорђевићу:

Остављени без заштите власти, наши су људи упућени да се бране сами од Арбанаса. Али док су сви Арбанаси наоружани, Срби су, остављени голих шака, приморани да погну главу и примају ударце без отпора, а кињења без ропота. Ја сам имао бар стотину случајева да су ми се људи, кад сам их корио да се не бране, правдали речима: „Како ћемо, господине, кад немамо чиме. Набавите нам пушке па ћете видети хоће ли нам главе скидати без замене.“ Нарочито се Пећанци и Призренци жале што немају оружја: „Не тражимо вам, господине, паре него оружје. Дајте нам га да се бранимо, да не гинемо овако улудо.“ Ово Срба што је остало у та два санџака у очајању је, а све су то кршни људи и јунаци. Срби у Ораховцу живе затворени има већ два, три месеца. Тамо Арбанаси не трпе ни власти. Јуче су ми долазили двојица из тог села, који су, сиромашни, путовали све странпутицама, кроз шуме и планине, да дођу овде, да ме поздраве и моле за оружје. Пре 10 дана испратио сам једнога из Ђураковца (Пећке нахије) с надом да ћу гледати да их пушкама снабдем. Чувен поп Вукајле из [Ибарског] Колашина већ је два пута долазио к мени ради тога. Ми у Колашину имамо у компактној маси око 500 српских домова и до 1000 за пушку дораслих глава.

Арбанаси по себи нису никакви јунаци, али дрско врше злочине јер не наилазе на отпор. То у њих развија рђаве прохтеве, а код наших даје маха слабодушности, која је природна последица стања у којем су.

Ја држим, господине министре председниче, да бисмо се ми могли постарати да овоме народу дотуримо мартинке, које су нам још преостале и леже по магацинима...

Али министар је отћутао на Симићев предлог. Влада није предузела ништа, ни јавно ни тајно.

Уверен је, однекуд, Ракић: краљу Александру др Владан Ђорђевић није о писму Симићевом ни реферисао.

А и што би? Недуго по краљевом одбијању Новаковићевог плана, министар Ђорђевић поверовао је да ће Обреновића Петог придобити макар за војне мере: предложио му је да се, приликом маневара планираних за јесен 1898, начини на српско-турској граници једна војна демонстрација са прећутном поруком Порти да Србија никада неће заборавити своје сународнике на Косову.

Како је краљ примио Ђорђевићев предлог? Окренуо је уво према Бечу и поступио онако како му је Голуховски, његов „тумач“ европске политике, „саветовао“: нипошто војна демонстрација, Београду то може само штетити – звецкање оружјем сасвим би одвратило савезничке силе од Србије.

Примљено к знању...

Ипак, догодило се, крај све обазривости, мимо плана и мимо воље Врховне команде, да током маневара једна српска чета ненадано избије на границу с Турском.

Забуна, неред и страх у трену су обузели Турке граничаре; јурнули су гласници у Приштину, Митровицу и Призрен; Арнауте је ухватила паника.

„Српска провокација“ тргла је из дремежа не само обласне власти – дигла је на ноге Порту, па и самог султана.

Светислав Симић, у то време конзул у Приштини, иначе најупорнији заговорник става: да Старо-Срби ваља да са Турцима и Арнаутима проговоре и преко нишана, описао је тим поводом, у свом извештају од 30. новембра [12. децембра] 1898, како је „српски војнички испад“ одјекнуо међу Османлијама и Шиптарима:

> Мени сад није чудно што је појава једне наше чете, која је била изашла на границу да се вежба, произвела онако силан утисак чак и у Стамболу, а не само овде, где је све скочило запрепашћено узвиком: „Иду Срби!“ Сећате се да је и вас Султан из кревета дигао поручујући вам да му дођете у двор. [...] И мене је, господине министре, изненадило кад сам видео какав је овде страх од Србије.

Писмо Симићево причинило је велику радост др Владану Ђорђевићу: ненамеран догађај на маневрима потврдио је, иако накнадно, да је у праву био он, не краљева поводљивост и неодлучност.

16.

У одговору на прву српску ноту, коју је примио 14 [26]. маја 1898. године, Турчин 14 [26]. јануара 1899. године, на Српску нову годину, не трепнув отписује:

> Уосталом, ваља приметити да [од Српске владе пријављена] недела, обичне врсте, вршена без разлике и од стране мусломана и од стране хришћана, јесу таква која се догађају свуда у свету, и немају никаквог политичког карактера. Она немају, такође, ни ону важност која би им се хтела приписати кад се узме на ум број истих за ове последње четири године. Ако по неки хришћани, чији број уосталом није онолики како се тврди, напуштају царско земљиште, то не бива због тога што хоће да се спасу глобљења од њихових мусломанских сународника, већ да би избегли плаћање дужне порезе или суђење због њихових злочина или преступа.

„Висока“ дипломатија, то је јазбина удворица и лицемера, лицемера-придворица – те изреке, коју је у породици, у неком од очевих разговора, чуо још као дечак, сетио се Милан Ракић овде, над Тефик-пашиним одговором. Пре само који месец звучала му је она суморно и тешко, чинила му се претераном и, због тога, приглупом. Можда је

негде и рекао да је, такву, могао да је смисли само неки духовити заједљивац оптерећен завишћу и, што је највероватније, прогањан свешћу о сопственој промашености у политици и дипломатији.

Сада међутим, на путу за Стару Србију, док му *Преписка* шушти међу прстима, та назови пошалица изгубила је одједанпут стари ореол домишљатога, ироничног израза о професији у коју и он закорачује, и заогрнула се плаштом неке једва схватљиве, у сваком случају горке и мрачне истине, све испуњене цинизмом и мржњом на човека. Како другачије разумети Тефик-пашине лажи, тај као надмен а, у ствари, само циничан тон, таква и толико безочна прећуткивања! Јер у часу када диктира одговор на прву српску ноту било је протекло шест месеци од предаје друге ноте, и навршавао се осамдесет седми дан од уручења треће ноте; у његовом одговору, међутим – потоње две српске ноте ни не помињу се, за Порту оне једноставно не постоје.

Прикривати доказана насиља и опште безакоње насиљем над истином – то не долази од самоуверености, снаге, моћи што држи до разлога, чак ни од самозаборава услед силе која се има, на такав поступак наводи ослабљена и несигурна власт, изгубљено поверење у државне установе, у законе што их је сама наметнула, у сувереност владарске речи.

Види сад Ракић: најверније тумачење османлијскога понашања спрам Краљевине Србије и њених нота дао му је Слободан Јовановић у једном од припремних разговора за његов рад на Косову.

Ставови и поступци Тефик-пашини у „арнаутском питању“ – тако је Јовановић именовао српски проблем у „европској Турској“ – њему су били и схватљиви и објашњиви:

> Да би се разумело турско држање у арнаутском питању, ваља знати да Порта не само није хтела, него није ни могла задовољити наше захтеве. У Старој Србији углед њених власти био је сасвим пао. Њени органи нису могли доспети ни до места своје дужности докле не би ухватили бесу с арнаутским поглавицама. Како је Порта могла притегнути Арнауте да не чине зулуме када их више није држала на узди? Стара Србија била је одметнута област – Арнаутлук, како се тада говорило. Царске власти нису значиле ништа; арнаутске поглавице са својом мартинком били су једини чувари реда.

Јовановић је знао шта говори: сем што је добро познавао Турке и турски начин вођења политике, он је не једном био у прилици да се, у своме дипломатском раду, и непосредно са њима огледа – током 1893. службовао је као аташе Српског посланства у Цариграду.

Било је то у последњој години прве посланичке мисије Стојана Новаковића у Турској.[7]

---

7 У два маха био је Стојан Новаковић српски посланик у Цариграду: први пут 1886–1893, други пут 1896–1900.

17.

Књига докумената о арбанаским насиљима у Старој Србији завршава се писмом Стојану Новаковићу од 25. маја [6. јуна] 1899. године. У њему министар Ђорђевић прави, рекло би се, општи рачун српскога страдања на Косову и у Метохији:

> Како отоманске власти, и уопште мусломани, поступају са хришћанима у Косовском вилајету, најбоље се види из тога што је од 1880. год. до сада пребегло отуда у Србију преко 60.000 Срба, који су напустили своју домовину и свеколико имање само да живот спасу. Овога пролећа само поубијали су Арбанаси велики број Срба да би им земље поотимали и на расељавање их нагнали, у чему су доста и успели, тако да је последњих месецâ пребегло у Србију више стотина душа.

Уз писмо иде Прилог у којем се даје попис насиља извршених над српским становништвом од јануара до маја те године у четири области, „у санџацима: Приштина, Пећ, Призрен и Нови Пазар". Министар наглашава, и преноси посланику да тај акценат нипошто не изостави када прилог буде употребљавао: да су „побележени само тежи злочини, ситнији су изостављени, а за врло многе случајеве није се могло ни дознати".

Ракић броји листове: десет страница збијеног текста на великом формату.

Показује му се, као у огледалу, да је Турцима, у суштини, одговарало да се преписка у недоглед продужује. На тај су начин, пред светом и пред собом, одлагали, међу осталим, час неминовнога признања да су слаби да у Косовском вилајету уведу закон и успоставе ред. „Преписка" са Србијом враћала им је, у извесном смислу, варљиво „спокојство прошлости", оних година, деценија и векова када су, опијени силом, преговоре са хришћанима прихватали зарад простога освајачког предаха, да се забаве и да одморе мач. Сада је, међутим, све било друкчије, само што они то нису хтели, можда и нису били спремни да виде – нехат са којим су пред Србе излазили није, у ствари, био ништа друго до вид невештога прикривања болести и блискога расапа једне империје у агонији.

Слепа за властиту тешку болест, зар је Порта могла бити искрена и отворена према Србији и њеним захтевима?

Ако је то њему, Ракићу, јасно, Стојану Новаковићу и Владану Ђорђевићу, Светиславу Симићу и Јовану М. Јовановићу било је турско друштвено стање још очитије. Стога су и одлучили да на преписку са Тефик-пашом ставе тачку, да снаге окрену на другу страну.

Тих дана искрсла је пред њих нова, изгледнија могућност за политичко-дипломатску акцију.

18.

Припреме за одржавање Прве конференције европских земаља, Сједињених Америчких Држава и Јапана о оснивању Сталног арбитражног суда у Хагу привођене су крају, делегати са свих страна света били су већ на путу према Холандији када је др Владан Ђорђевић, министар иностраних дела Краљевине Србије, исписао завршну реч, склопио лист и последње писмо о арбанаским насиљима у Старој Србији током 1898. и 1899. године послао Стојану Новаковићу у Цариград.

Наравно, то је Ракић уверен да је писмо последње. Оно је завршни документ *Преписке* – од те чињенице он у овом тренутку не иде даље.

Главно му је то што, док писмо саставља, министар Ђорђевић, који је уједно и председник српске владе, држи непрестано у глави не само идеју о издавању „црне књиге“ о геноциду над косовско-метохијским Србима, већ и крајњу сврху владиног опредељења за такав подухват. Зато је писмо тако и срочено, као епилог једнога, мада узалудног, ипак великога напора, као поговор: да, пошто сведе чињенице, предочи Европи и свету истину о арнаутско-турској нечовечности према историјским и етничким наследницима Старе Србије у њеноме фактичкоме, неоткупљивом облику.

Откад му је, у писму од 30. новембра [12. децембра] 1898, Светислав Симић предложио да Србија изађе „пред европски свет“ са једном књигом на терену прикупљених, најозбиљнијим проверама доступних докумената о арбанаским насиљима на Косову, Владан Ђорђевић се те мисли није могао ослободити.

Поготово што су и Турци, по тачној процени Симићевој, предосећали да владајуће стање у Косовском вилајету не води никаквом добру.

19.

Двадесет шест држава учествовало је на Првој хашкој мировној конференцији. Међу државама оснивачима налазила се и Краљевина Србија.

Конференција је с радом почела у мају, трајала је до јула 1899. године. По распоредном плану и под надзором Светислава Симића,[8] Министарство иностраних дела Србије издало је *Преписку о арбанаским*

8 О томе каква је личност и којега је менталнога склопа био Светислав Симић, судбоносно сведочи Јован Дучић: „Симић, који је био најраднији човек на свету, а по природи апостол, радио је целог живота с искључивошћу таквих људи који су веровали да су закони за људе сишли с неба. [...] Ако је Светислав Симић имао кад гвоздену рукавицу на својој руци, то је чинио да се бори против оних који одузимају време онима који раде. [...] ...Национални рад [...] он је сматрао као један апостолат који треба да испуни цео његов живот.“

насиљима у Старој Србији 1898–1899. за невероватно кратко време, преко ноћи такорекућ. Сви документи дати су двојезично – на српском и, за странце, у преводу на француски.

Замисао је била: да на Оснивачкој конференцији у Хагу српска делегација подели *Преписку* иностраним представницима и да на тај начин обавести светску јавност о систематском уништавању православног народа Старе Србије – о уништавању које, вековима вршено од Турака и Арнаута, доживљава врхунац управо последњих година, у време опште демократизације Европе.

Намере српске владе грубо је, међутим, осујетио краљ.

Александар Обреновић Пети забранио је да се *Преписка* носи у Хаг.

Апсурд политике незрелога владаоца – тако, сад, на путу за Приштину, тумачи краљеву наредбу Милан Ракић.

20.

Рачун без крчмара који је Александар примио са Балхаус-плаца – то горко објашњење дао је Ракићу Светислав Симић:

Порта је од свог човека из највише српске власти правовремено сазнала за *Преписку* и какав Срби план имају с њом.

Емисар краљев, опет, дојавио је српске намере Бечу.

Не ваља прво, друго није боље – треће је најгоре: о томе како поступити у Хагу не саветује се Аустрија са Србијом, што је наивни краљ Александар може бити очекивао, него са Турском, провереним савезником чим Срби иступе на међународну политичку позорницу.

Види Ракић: рука превејаног и одурног Агенора Голуховског и овога је пута одлучила правац српске националне политике.

Политика јесте била, али не српска, и не национална – то је време показало:

Тих дана разболео се министар-председник др Владан Ђорђевић, који је требало да предводи српску делегацију на Мировној конференцији у Хагу.

Управо болешћу Ђорђевићевом образлаже краљ Александар свој беспоговорни захтев да се са *Преписком о арбанаским насиљима у Старој Србији* – „сачека“. Том речи баш: сачекати да се председник владе опорави.

Као невоље, ни иронија људскога поступања не иде никад сама – мисли Ракић:

Истог дана, значи без икаквога чекања, краљ одређује другу личност да у његово име представља Краљевину Србију на Хашкој мировној конференцији.

Био је то Чедомиљ Мијатовић, посланик у Лондону и, у истом својству, у Холандији.

Српска делегација отпутовала је, тако, у Хаг – *Преписка о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898–1899.* остала је, заувек, у Београду.[9]

9 Деведесет девет година по објављивању *Преписке*, Ђорђе Борозан, добар познавалац косовске историје, с горчином бележи: „Које су околности [...] утицале да ово вредно дело, приређено и штампано од стране Министарства иностраних дела, не дође у руке дипломатско-политичке јавности, може бити разлог даљих истраживања и политичких нагађања. Суштина је, ипак, у томе да ова књига о арбанашким насиљима у Старој Србији ни тада, ни икада касније није презентирана и да је тиме пропуштена драгоцена прилика да се у материјалима прве Хашке конференције нађе, до данас готово непознат, а изузетно значајан спис о злочинима и терору који су предмет Хашког трибунала. Данас, сто година касније, опет смо ту, пред Хашким судом, у политичкој реалности која у многоме подсећа на ондашње прилике, упркос потпуно другачијој међународној политичкој ситуацији.“

Литература

Хаџи Серафим Ристић, *Плач Старе Србије*, Земун 1864 (Приштина[2] 1998).
Ђорђе Поповић Даничар, *Стара Србија*, Београд 1878.
Лаза Костић, „Независност Србије" (1878), „Конгрес и његов домаћин" (1878), *О политици. О уметности* (прир. Младен Лесковац), I: 1863–1878, Сабрана дела Л. Костића, Нови Сад 1990.
Мита Ракић, *Из Нове Србије* (1–16), *Отаџбина* (Београд) 1879, Лесковац[2] 1979.
Мита Ракић, *Дневник са пута по крајевима ослобођеним 1877–1878*, у: Станиша Војиновић, „Рукопис дневника Мите Ракића...", *Лесковачки зборник* (Лесковац), XLIII (2003).
Јован Ристић, *Спољашњи односаји Србије новијег времена*, I–III, Београд 1887, 1901.
Владан Ђорђевић, „Моје министровање", *Отаџбина* (Београд), XXIV (1890).
Јован Ристић, „Леополд Ранке и ослобођење Србије", *Глас Српске краљевске академије XXXI*, Београд 1892.
Слободан Јовановић, „Извештај о посети српским консулатима у Турској" (1894), у: Радош Љушић, *Србија 19. века*, Београд 1998.
Милојко В. Веселиновић, *Поглед кроз Косово*, Београд 1895.
Тодор П. Станковић, „Косовски вилајет. Стара Србија" (I–III), *Слава* (Ниш), I/1, 2, 3 (1896).
Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије*, I–II, Београд 1896, 1898.
Преписка о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898–1899, Београд 1899.
Светислав Симић, *Питање о Старој Србији*, Београд 1901.
Бранислав Нушић, *Косово*. Опис земље и народа, I–II, Нови Сад 1902, 1903 (Београд [2]1986).
Б-дин, *Србинство у европској Турској*, Београд 1903.
Албер Мале, „О Старој Србији", *Српски књижевни гласник*, III : IV/1 (1903).
И[ван] С. Јастребов, *Стара Сербия* (*и Албанија*). Путевыя записки, Српска краљевска академија : *Споменик XLI*, други разред, 36, Београд 1904 (издање на српском, у преводу Д. Чамбара, Приштина 1995).
П(авле) О(рловић) [Светислав Симић], *Стара Србија и Арбанаси*, Београд 1904.
Јован Хаџи-Васиљевић, *Арнаутски покрет у XIX веку за време српско-турских ратова 1876–1878*, Београд 1905.
Стојан Новаковић, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886–1905*, Београд 1906, [2]2000.
Јован Хаџи-Васиљевић, *Стара Србија и Маћедонија*. Са гледишта географског, историјског и политичког, Београд 1906.
Јован Цвијић, „О националном раду" (1907), *Говори и чланци*, Сабрана дела, књ. 3/I, Београд 1987.
Тодор П. Станковић, *Путне белешке по Старој Србији 1871–1898*, Београд 1910.
Јевто Дедијер, *Стара Србија. Географска и етнографска слика*, Београд 1912 ([2]1998).
Милан Никшић, *Стање у Турској на Косову и Метохији за време последње деценије њихове владавине* (успомене, рукопис), Архив САНУ, бр. 13454.

Тодор Станковић, *Белешке о Старој Србији*, Ниш 1915.
Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века*, I–IV, Београд 1923–1924.
Василј Поповић, *Источно питање*. Историјски преглед борби око опстанка Османске царевине у Леванту и на Балкану, Београд 1928 ([3]1996).
Владан Ђорђевић, *Србија и Турска 1894–1897*, Београд 1928.
Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, I–II, Београд 1929, 1931 ([3]1990).
Новица Б. Ракочевић, *Ратни планови Србије против Турске од вожда Карађорђа до краља Петра*, Београд 1933.
Дипломатска преписка краљевине Србије, књ. прва (1. јануар 1902 – 1. јун 1903) /прир. Владимир Ћоровић/, Београд 1933.
Владимир Ћоровић / Васа Чубриловић, *Србија 1858–1903*, Београд 1938.
Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд 1938 ([2]1990).
Василј Поповић, *Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804–1918*, Београд [1940].
Димитрије Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962.
Атанасије Урошевић, *Косово*, Београд 1965.
Годишњак Архива Косова (Приштина), књ. I/1969, и даље.
Ђоко Слијепчевић, *Српско-арбанашки односи кроз векове, с посебним освртом на новије време*, Минхен 1974.
Србија 1878. Документи (прир. М. Војводић, Д. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић), Београд 1978.
Србија у завршној фази Источне кризе 1877–1878. Зборник радова, Београд 1980.
Чедомир Попов, *Од Берлинског конгреса до уједињења (1878–1918)*, Београд 1983.
Писма српских конзула из Приштине 1890–1900 (прир. Бранко Перуничић), Београд 1984.
Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, САНУ, [I–II (прир. Андрија Раденић)], Београд 1984, 1985: књ. I/1 (јун 1903 – фебруар 1904), I/2 (фебруар 1904 – јануар 1905).
Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 1985 ([4]1999).
Видосава Стојанчевић, „Јован Ристић о питањима ратних миграција 1876–1878. године и новим пограничним етничким зонама Србије после Берлинског конгреса“, у зборнику: *Живот и рад Јована Ристића*, Одељење историјских наука САНУ, Београд 1985.
Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа. Уредио Атанасије Јевтић, Призрен / Београд 1987.
Михаило Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988.
Савременици о Косову и Метохији 1852–1912 (прир. Душан Т. Батаковић), Београд 1988.
Сведочанство о Косову 1901–1913 (прир. Бранко Перуничић), Београд 1988.
Зулуми ага и бегова у Косовском вилајету (прир. Бранко Перуничић), Београд 1989.
Косово и Метохија у српској историји. Написали: Радован Самарџић, Сима М.

Ћирковић, Олга Зиројевић, Радмила Тричковић, Душан Т. Батаковић, Веселин Ђуретић, Коста Чавошки и Атанасије Јевтић, Београд 1989.
Радован Самарџић, *Косовско опредељење*, Београд 1990.
Стојанчевић, Владимир: *Србија и ослободилачки покрети на Балканском полуострву у XIX веку*, Београд 1990.
Србија и Албанци у XIX и почетком XX века. Зборник САНУ, Београд 1990.
Косовско-метохијски зборник. Годишњак САНУ (уред. Антоније Исаковић), Београд, књ. 1/1990, и даље.
Михаило Поповић, „Прилике на Косову и Метохији и политика Србије 1881–1912. године", *Историјски часопис* (Београд), XXXVIII (1991).
Душан Т. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, Приштина / Горњи Милановац 1991.
Владимир Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804–1912*, Нови Сад 1994.
Ђорђе Борозан, *„Велика Албанија" – поријекло, идеја и пракса*, Београд 1995.
Тодор П. Станковић, *Успомене* (прир. Борислава Лилић), Пирот 1996.
Драги Маликовић, „Прилике на Косову и Метохији крајем XIX и почетком XX века и оснивање Конзулата Краљевине Србије у Приштини 1889. године", *Баштина* (Приштина), 8 (1997).
Богумил Храбак, *Призренска арбанашка лига 1878–1881*, Београд 1998.
Ђорђе Борозан, „Поговор" фототипском издању *Преписке о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898–1899*, Београд 1998.
Милорад Екмечић, „Место Берлинског конгреса 1878. у српској историји" (1998), *Срби на историјском раскршћу*, Београд 1999.
Владимир Стојанчевић, *Српски народ у Старој Србији и Велика источна криза 1876–1878*, Београд 1998.
Новица Војиновић, *Геноцид Шиптара над српским народом на Косову и Метохији, од 16. до 21. вијека*, Подгорица 1999.
Михаило Војводић, *Путеви српске дипломатије*. Огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку, Београд 1999.
Михаило Војводић, *Србија и балканско питање (1875–1914)*, Нови Сад 2000.
Сретен Драшкић, *Европа и албанско питање (1830 –1921)*, Београд 2000.
Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000. Зборник радова (уред. Никола Б. Поповић), Београд 2001.
Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске православне цркве (уред. Атанасије Јевтић), Београд 2003.

*

Радован Самарџић, „Јован Ристић – утемељитељ дипломатске историје Србије", *Писци српске историје*, III, Београд 1986.
Радослав Стојановић, „Јован Ристић као дипломата", у зборнику: *Живот и рад Јована Ристића*, Одељење историјских наука САНУ, Београд 1985.
Аноним, „Ђорђе Поповић (1832–1902)", *Београдске новине*, VIII/289 (1902).
Станиша Војиновић, „Ђорђе Поповић Даничар", у зборнику: *Књига за народ*, Институт за књижевност и уметност / Градска библиотека – Панчево, Београд 1998.
Јован М. Јовановић, „Новаковић у дипломатији", у: *Споменица Ст. Новаковића*, Београд 1921.

Слободан Јовановић, „Стојан Новаковић. Личне успомене“, у: *Споменица Ст. Новаковића*, Београд 1921.
Мирослав Спалајковић, „Стојан Новаковић као државник и дипломат“ Просветни гласник, Београд LVIII/10 (1942).
Михаило Војводић, „*Стојан Новаковић у спољној политици Србије*“ (1992), у зборнику: *Стојан Новаковић – личност и дело*, Одељење историјских наука САНУ, Београд 1995; исти рад унео је аутор у своју књигу *Путеви српске дипломатије* (Београд 1999).
Михаило Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд 2003.
Станоје Станојевић, „Љубомир Ковачевић“, *Братство* (Београд), XXIV/39 (1930).
Владимир Стојанчевић, „Делатност Тодора Станковића, конзула у Старој Србији (1890–1898)“, *Братство* (Београд), III–IV (1999–2000).
Стојан Капетановић, „Бранислав Ђ. Нушић као конзул у Приштини“, *Српско Косово*, Косовска Митровица / Скопље, 1. XII 1924.
Конзулска времена српских писаца у Приштини – Милана Ракића, Бранислава Нушића и Војислава Илића. Саопштења на истоименом научном скупу, Баштина (Приштина), 8 (1997). А у т о р и: Драги Маликовић, Драгомир Костић, Душан Иванић, Сунчица Денић, Милош Ђорђевић, Миленко Јевтовић, Милорад Јеврић.
Јован Скерлић, „Светислав С. Симић“ (1911), *Српске теме* (прир. Јован Пејчић и Милован Витезовић), Изабрана дела 5, Београд 2000.
Јован Дучић, „Светислав Симић“ (1911), *Стаза поред пута* (прир. Новица Петковић), Дела 5, Београд / Требиње / Подгорица 2001.
Слободан Јовановић, „Светислав Симић“ (1940), *Из историје и књижевности*, I (прир. Радован Самарџић и Живорад Стојковић), Сабрана дела 11, Београд 1991.
Василј Поповић, „Значај личности и дела Јована М. Јовановића“, Летопис Матице српске (Нови Сад), 113: 352/1–2 (1939).
Лазар Тркља, „Животни пут Јоце М. Јовановића“, *Бразда* (Београд), I/1 (1941).
Милан Ракић, *Конзулска писма 1905–1911* (прир. Андреј Митровић), Београд 1985.
Рукописна и друга заоставштина Милана и Милице Ракић. Архив САНУ, Инв. бр. 14331/I–III, 14342/III.
Оставштина Љубомира Ковачевића и његове деце. Власништво породицâ Јелене Митровић-Станић, Оливере Тасовац и Иване Аранђеловић.
Милан Ћурчин, „Ракић на Косову“, *Нова Европа* (Загреб), II/4 (1921).
Дипломатско-конзуларни годишњак за годину 1931, Београд 1931.
Божин Симић, „Ракић као национални радник“, *Нова Европа*, књ. XXXI/8 (1938).
Григорије Божовић, „Милан Ракић – национални радник“ (1938), *Чудесни кутови* (прир. Гојко Тешић), Изабрана дела 3, Приштина 1990.
Божин Симић, „Милан Ракић као човек и национални револуционар“, *Политика* (Београд), 3. XII 1939.
Милан Грол, „Милан Ракић“, *Из предратне Србије*, Београд 1939.
Стојан Зафировић, „Из мојих успомена о Милану Ракићу“, *Јужни преглед (Скопље)*, 1 (1939).

Милан Чемерикић, „Милан Ракић у Јужној Србији“, *Јужни преглед*, 2 (1939).
Станислав Винавер, „Милан Ракић – човек, песник, Србин и западњак“, *Време* (Београд), 27–30. IV 1940.
Андреј Митровић, „Шест фрагмената за биографију Милана Ракића“, *Књижевност* (Београд), XLVIII/3–4 (1993).
Јован Пејчић, *Милан Ракић на Косову*, Београд 1998.
Миодраг Митић, „Милан Ракић на Косову и Метохији“, *Поете у фраку*, Београд 2002.

Јован Ристић

Ото фон Бизмарк

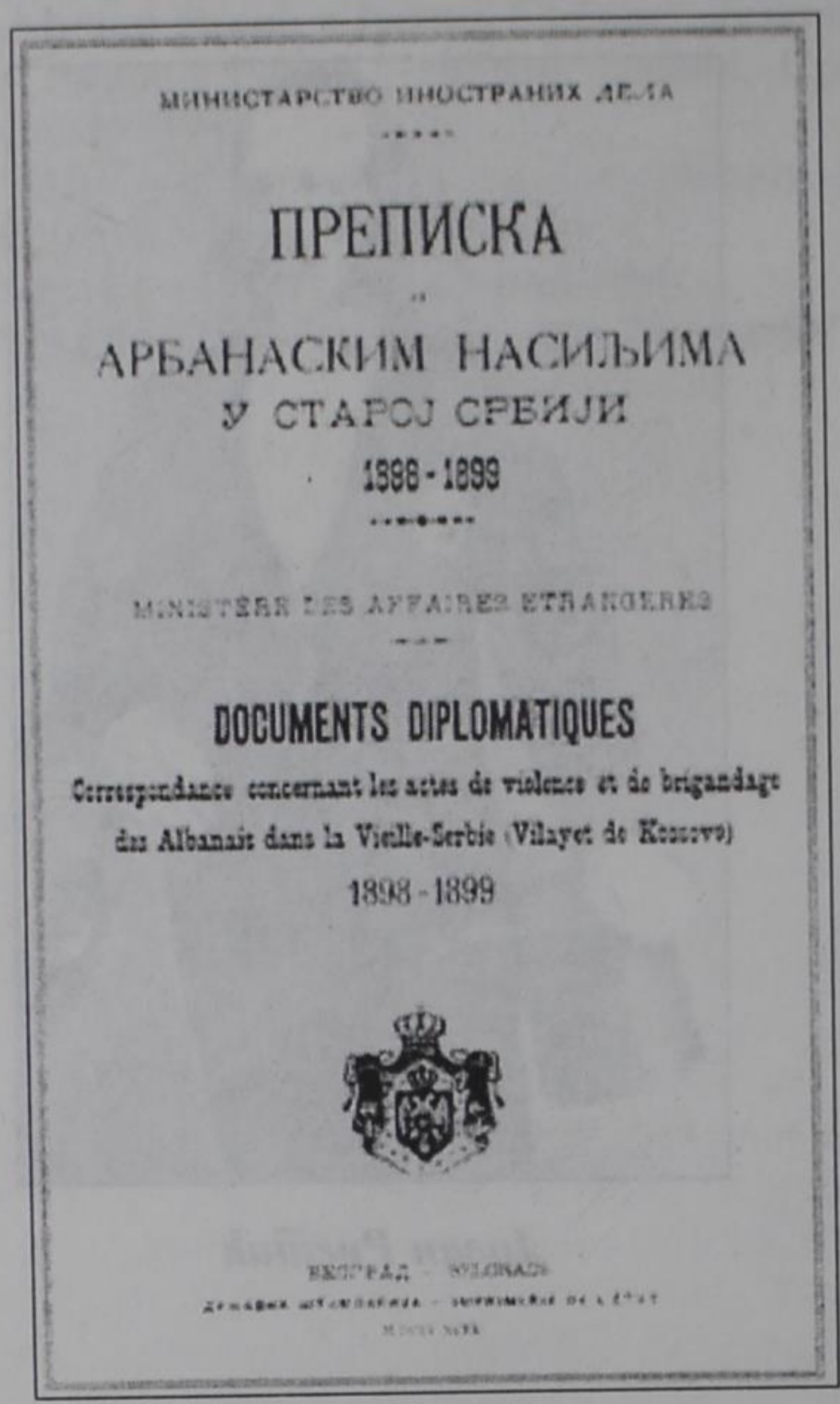

МИНИСТАРСТВО ИНОСТРАНИХ ДЕЛА

ПРЕПИСКА

о

АРБАНАСКИМ НАСИЉИМА

У СТАРОЈ СРБИЈИ

1898 - 1899

MINISTERE DES AFFAIRES ETRANGERES

DOCUMENTS DIPLOMATIQUES

Correspondance concernant les actes de violence et de brigandage des Albanais dans la Vieille-Serbie (Vilayet de Kossovo)

1898 - 1899

БЕОГРАД - BELGRADE

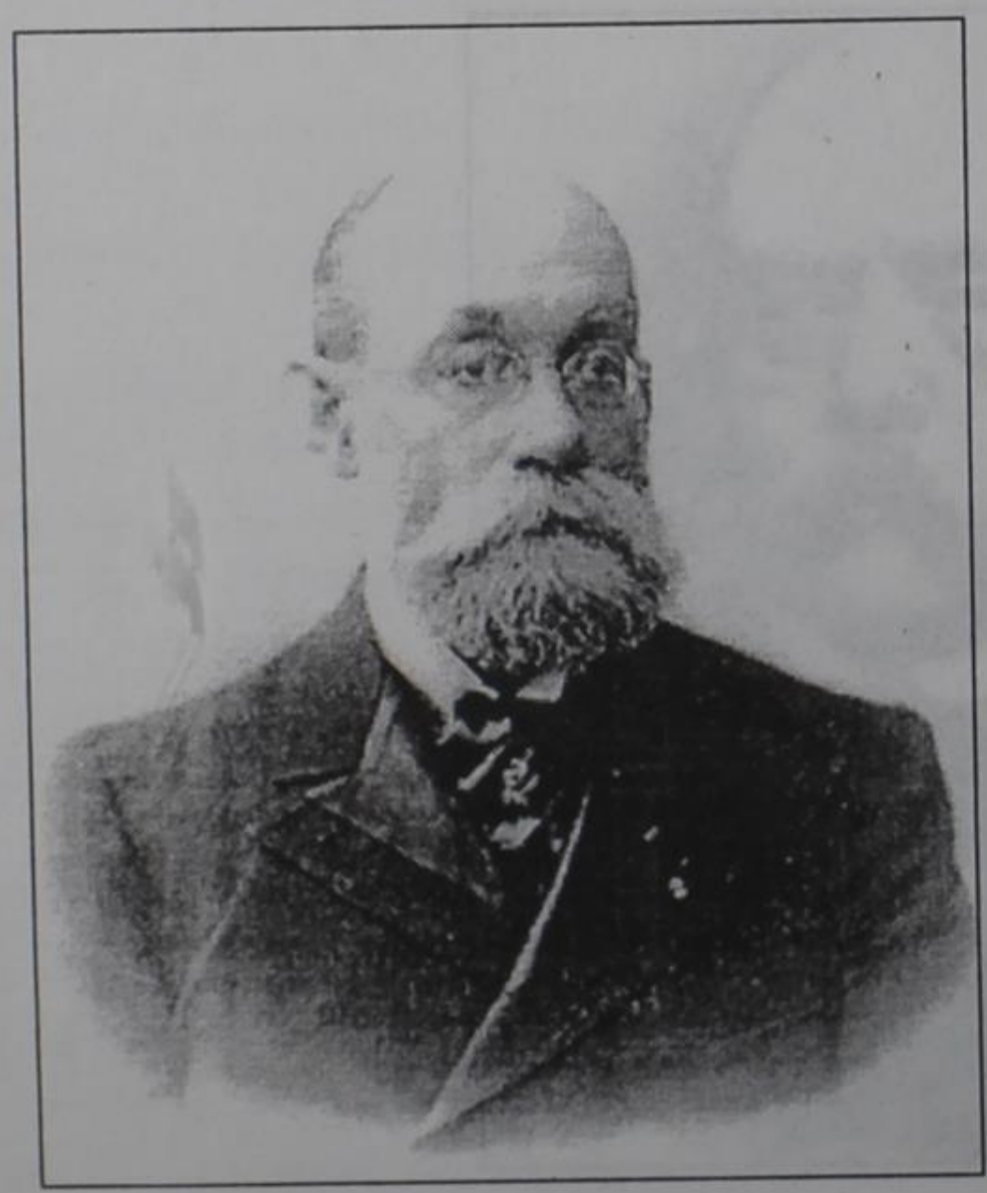

Стојан Новаковић

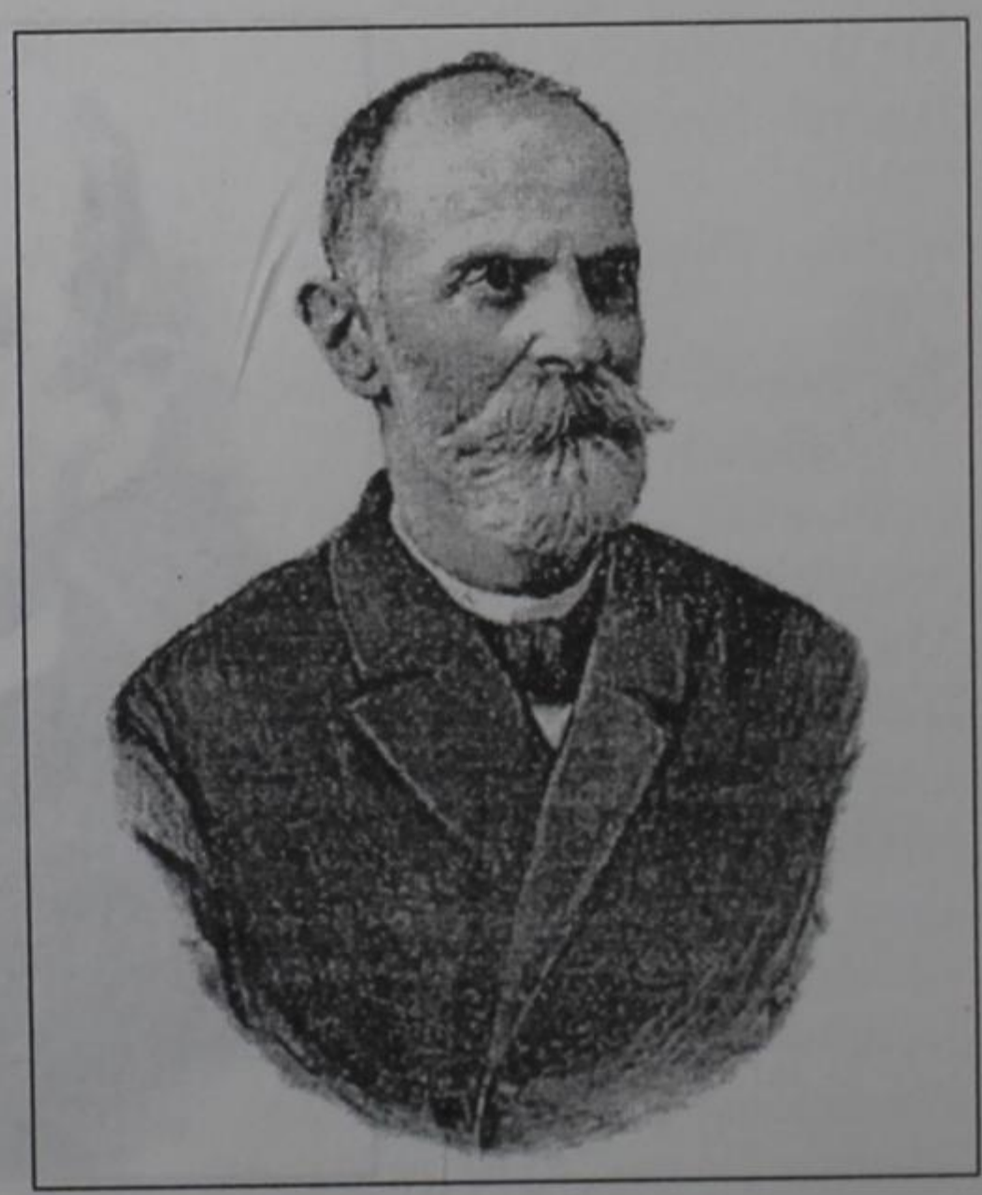

Ђорђе Пойовић Даничар

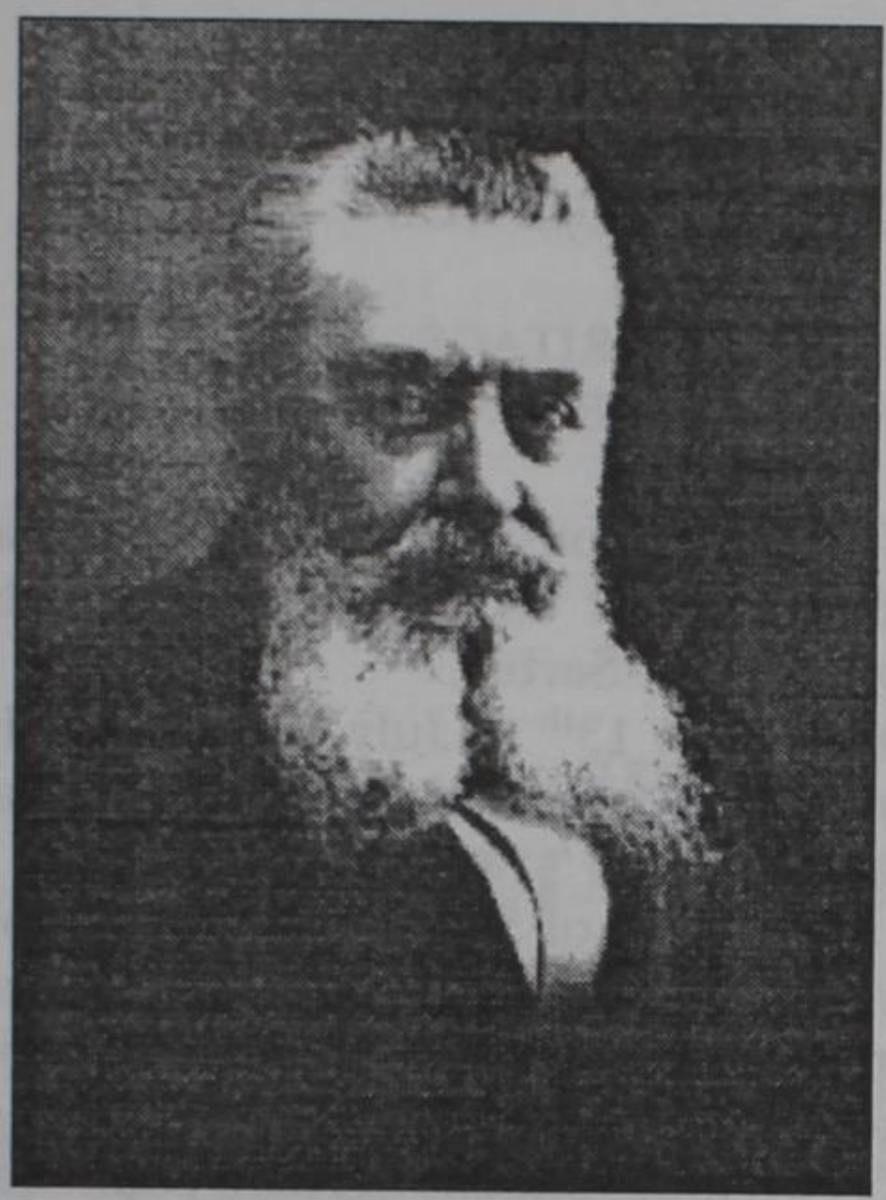

Др Владан Ђорђевић

Светислав Симић

Тодор П. Станковић

SUMMARY

Jovan Pejčić

THE WESTERN SOUL, THE ORTHODOX GENIUS

MILAN RAKIĆ AND SERBIAN DIPLOMATIC HERITAGE
ABOUT KOSOVO AND METOHIA UNTIL YEAR1905.

During April 1905, Milan Rakić took over the escritoire responsibilities of the Serbian Consulate in Pristine, trying to be more acquainted with prior diplomatic steps of the Serbian part in terms of issues of Orthodox population in prior Serbia.

During European countries Congress in Berlin, from June 13th to July 13th, 1878, the Principality of Serbia was presented by the best known diplomat and politician - Jovan Ristić, Ministry of Foreign Affairs.

The Congress in Berlin is the fatal happening in the history of Serbian nation. Serbia gained total independence, but the Austria-Hungary got the mandate to occupy Serbian Bosnia and Herzegovina, including the position that in Raška area, in the towns as Pljevlja, Priboj i Prijepolje, organizing the constant military troops; it practically meant impossibility of any closer connection of Serbia and Montenegro, two independent Serbian countries. Since the Berlin Congress, every attempt of gathering Serbs, any attempt motivated by a natural desire of nation to base and established on permanent basis, all unity of Serbs was understood in European public (mostly thanks to Vienna media campaign) as the attempt of forming Great Big Serbia.

Writing about Arbanas (the prior name for Albanians) violence in Old Serbia, 1898-1899, present dark book about Serbian suffering on Kosovo and Metohia, made of documents about attempts of Serbian kingdom, its government, the deputies in Istanbul and consul in Pristine, for obtaining „European Turkey „ from sultan and Porta for Orthodox world in terms of establishing basic human rights: right on faith and language, identity and spiritual, on habitat.

The book should be used during the First Conference of European countries, USA and Japan during forming Constant arbiter Court in Hague on 189l. The idea was that delegation should give writing to attendees and use this opportunity to inform publicity about systematic destroying of Orthodox people of Old Serbia done by centuries by Turks and Albanians. This idea was roughly interrupted by the solution of the king Alexandar Obrenović V, who forbidden to bring this writing to Hague.

UDK: 069.51 : (61 : 929)

Нинослав Златановић

ДР МИЛАН ПР. МАЗНИЋ У СВЕТЛУ АРХИВСКИХ ДОКУМЕНАТА

Уз др Тодора Миленковића, првог управника Среске болнице у Лесковцу, др Боривоја Павловића, др Сотира Андрејевића и др Спире Николића (Николчића), др Милан Пр. Мазнић је пети Лесковчанин који се после свршетка студија медицине вратио у свој родни град да би му служио знањем и умећем. Лесковац је на почетку XX века био прљава и блатњава турска касаба, иако је већ 25 година живео у слободи. Једино је главна улица била калдрмисана, а отпадне воде сливале су се споредним сокацима, јер ни канализације није било. Ветерница и Јабланица су се често изливале и плавиле уже градско језгро, односно периферију. Болести и епидемије харале су и односиле многе животе. Животни век је био око 45 година. Увидевши неопходност побољшања здравственог стања становништва, општинска управа, посланици из лесковачког краја и угледни грађани, започели су иницијативу за градњу градске болнице. После много тешкоћа, Народна скупштина Краљевине Србије је 1906. године издвојила средства за њену изградњу, а камен темељац ударен је почетком 1907. године, да би 1. новембра 1909. године свечано почела са радом. У тај и такав Лесковац се, после студија у велелепном и предивном Бечу, вратио млади лекар др Милан Проке Мазнић, да буде што ближе бројној породици, дајући јој очекивану помоћ и потпору.

Рођен је 16. јула 1881. године у релативно имућној породици, од оца Проке, трговца, умрлог 1904. и мајке Агније, домаћице, умрле 1897. године. Основну школу и гимназију завршио је у родном граду, а медицински факултет у Бечу, где је и промовисан у доктора медицине 1906. године. Одмах после завршетка студија, провео је годину дана као ординаријус Окружне болнице у Нишу, па, положивши државни испит у Београду, добија право обављања лекарске праксе у Краљевини Србији. Одслужио је шестомесечни војни рок и положио испит за резервног санитетског поручника. Затим, накратко, одлази на Интерну клинику професора Фингера у Беч, а већ следеће године је општински лекар у Лесковцу, али без указа Министарства народног здравља. После тога, годину дана је ординаријус Среске болнице у Лесковцу. Са Полексијом Грнчаревић се оженио 1910. године и до Првог светског рата рађају му се кћерке Олга и Ружица. Прво указно звање лекара среза јабланичког, са седиштем у Лебану, добио је 1912. године.

Ослободилачки балкански ратови (1912 - 1913) су у санитетску службу мобилисали и др Милана Пр. Мазнића, који се, као одушевљени Србин и патриота, ставио на располагање отаџбини. У Првом балканском рату учествовао је као трупни лекар III пешадијског пука другог позива и за показану храброст и вредну и тачну службу одликован је орденом Светога Саве и Крстом милосрђа, највишим знамењем за санитетски кадар у српској војсци. У Другом балканском рату је одликован Златном медаљом за ревносну службу. Храброст, неустрашивост и боемска црта у карактеру одликовали су доктора Милана Пр. Мазнића. По природи весељак и бонвиван, волео је лепу песму, друштво и пиће, што га је повремено доводило у неприлике.

После кратког затишја, Србија је поново у рату. Моћна Аустроугарска јој објављује рат 28. јула 1914. године, а то је значило и нову мобилизацију војних обвезника, па се др Милан Пр. Мазнић поново нашао у официрском мундиру, као трупни лекар артиљеријског дивизиона другог позива. Исцрпљен ратовима и неуредним животом, на почетку Првог светског рата је успешно прележао трбушни тифус, једну од најопакијих ратних зараза уз пегави тифус, дизентерију и колеру, које су однеле 56 процената лекарског кадра у овоме рату. Пораз и голгота српске војске нису га мимоишли. Повлачи се преко албанских гудура и после опоравка на Крфу бива пребачен са својом јединицом на Солунски фронт 1916. године. За време албанске голготе породица му је остала у Лесковцу, где су му бугарски окупатори опљачкали покретну имовину, лекарске инструменте и стручне књиге. Тада, за потребе више команде, попуњава анкетни лист са личним подацима 1. септембра 1918. у Јелаку на Солунском фронту, где уписује: „... говорим добро немачки и служим се прилично француски. У војсци сам рез. сан. мајор, последњим распоредом сам постављен за лекара допунске команде. Никад нисам одговарао дисциплински или судски нити сам кажњаван. Нити сам дужан нити имам уштеде, а све ми је у Србији уништено. Породица се сада налази у граду Лесковцу (округ врањски) у очевој кући у 'Новој махали' од одликовања имам златну медаљу за храброст". У потпису:

командир II завојишта Мор. див. Резервни санитетски мајор доктор Милан Пр. Мазнић.

После пробоја Солунског фронта, септембра 1918. године, са српском војском се победоносно враћа у отаџбину. Жену и децу налази живе и здраве, али је изгубио јединог брата и кућу су му опљачкали бугарски окупатори.

Постављен је за управника војне болнице у Лесковцу, али одмор и топлина породичног круга кратко трају. Већ 4. фебруара 1919. године начелник округа врањског тражи од министра војног да „др М. Пр. Мазнића разреши војне дужности и упути на редовну дужност лекара среза јабланичког, а у срезу влада епидемија заразних болести.“ Међутим, тек 9. септембра 1919. године је наредбом министра војног ослобођен службе у војсци и стављен на располагање министру народног здравља, сада Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Одмах је, 20. октобра 1919. године, замолио министра „ да га постави за лекара среза лесковачког, а ако му молба не буде усвојена да се сматра као оставка на даљу службу државног лекара. Као разлоге наводи да се мора старати о четворо деце свога брата, а сам има троје.“ Житељи среза јабланичког су новембра 1920. године са потписом угледног домаћина Јована Јовановића из Црног Врха упутили жалбу министру народног здравља „да докле ми у срезу јабланичком окапавамо од свију могући болести, дотле наш сресни доктор Милан Пр. Мазнић не долази из Лесковца, него у здрављу 'народног здравља' сигурно по старом обичају, седи по кафанама и сигурно не лечи никог.“ На ову жалбу министар народног здравља др Ђока Николић тражи од начелника среза лесковачког објашњење „да ли др Мазнић врши какву дужност и где се налази.“ Др М. Пр. Мазнић даје писмену изјаву којом одбија да се врати у Лебане, а као разлоге наводи да не може да нађе одговарајући стан где би сместио десет чланова своје породице, а нема ни покретну кућну имовину, док у Лесковцу бар има кућу и постељне ствари. После много мука и интервенција, 1. јуна 1920. године постављен је на жељено место лекара среза лесковачког, округа врањског, а томе су допринеле и његове ратне заслуге. Ближе породици, болестан од туберкулозе која напредује, а последица је ратних страдања, др Милан Пр. Мазнић води неуредан живот. Време проводи по кафанама, а лекарску службу запоставља, па је на предлог министра народног здравља, на основу параграфа 70 Закона о чиновницима грађанског реда, 23. јануара 1923. године пензионисан „са мотивацијом зато што према извештају Обласног санитетског инспектора не поступа по законским прописима и не врши службу како треба.“

Због мале пензије, упућује захтев министру да му одобри право приватне праксе у Краљевини СХС и месно право у Лесковцу, што му је и одобрено 29. марта 1923. године. Међутим, неуредан живот и напредујућа болест су све више удаљавале пацијенте од др М. Пр. Мазнића, па решава да поново затражи државну службу. Овога пута је упутио молбу Министарству народног здравља да га постави на упражњено место управника Сресне болнице у Лесковцу, после оставке тадашњег управ-

ника др Душана Радаковића. Као разлоге наводи „што сам ја као први лекар био присутан освећењу новоподигнуте зграде за болницу; што сам рођени Лесковчанин, овде имам своју кућу; овде сам са својом породицом и што овде има пуна гимназија ради школовања деце.“ Министарство народног здравља после дужег оклевања, а немајући бољу личност и са препорукама угледних грађана, поставља га на дужност управника Среске болнице у Лесковцу 2. јануара 1925. указом бр. 90, али под условом да само ту дужност и врши. Дужност управника Среске болнице вршио је до 7. јуна 1926. године, када је указом бр. 27388 од стране министра „решено да се стави у стање покоја са пензијом која му према годинама службе припада.“ Дужност је предао 12. августа 1926. године др Љубомиру Толићу. Годишња пензија у износу од 11.693,26 динара му је одређена одлуком министра народног здравља, познатог нишког лекара др Алексе Савића 1. јула 1927. године, а иронијом судбине тога дана је и умро.

Животни и стручни век др Милана Пр. Мазнића био је кратак. Умро је у 46. години од туберкулозе, социјалне болести која је погађала сиромашне и људе са смањеним имунитетом, оставивши незапослену жену са четворо малолетне деце. За његов рад у Лесковцу везане су многобројне кафанске анегдоте. Својим пацијентима саветовао је да умерено живе, а сам је био неумерен. Извадак из архива бар нам мало осветљава време и збивања у бурним деценијама прошлога века, приказујући личност које су се старији Лесковчани више сећали као боема и духовитог човека него као значајног лекара.

ЛИТЕРАТУРА

Мазнић Пр. др Милан: Министарство социјалне политике и народног здравља Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Досије службеника, Архив Србије, Београд.

SUMMARY

Ninoslav Zlatanović

DOCTOR MILAN PR. MAZNIĆ PRESENTED THROUGH ARCHIVE DOCUMENTS

Milan Proke Maznić has studied medicine in Vienna and he graduated in 1906. After graduation, he came back to Serbia where he was first ordinarius of Regional hospital in the town of Niš. After that, he came back to Vienna where he worked on Intern Clinic of professor Finger, while during the next year he is a municipality doctor in the town of Leskovac, but without any ukaza of Ministry of National Health. After that, he is ordinarius of Canton hospital in Leskovac for a year.

During the First Balkan war he was a military cohort doctor of the so-called II call and he awarded medal of Saint Sava and Mercy Cross for showed braveness and dedicated services, which are the most significant awards in Serbian army. He was awarded by The Gold Medal for dedicated service in second Balkan War.

Known as friendly and easy-going, he liked trouble-free way of life, which caused him some problems.

His life and career didn't last long. He died when he was 46, of tuberculosis, social disease who caught poverty stricken and those with lower immunity.

This paper presents life of this doctor, written by using the archive data.

UDK: 316.7 (497.11) „1933“

Драган Тасић

КУЛТУРА И ДРУШТВЕНЕ ТЕМЕ У „ЛЕСКОВАЧКОМ ГЛАСНИКУ“ 1933. ГОДИНЕ

У Лесковцу је између два светска рата штампан „Лесковачки гласник“, новина која је имала друштвени и културни ангажман. У првом броју XIII годишта, овај орган лесковачке трговачке омладине, јануара 1933. доноси занимљив текст „Манчестар - касаба“,[1] потписан са Т., тако да не знамо идентитет аутора. Реч је о полемичком одговору на писање такође анонимног писца у „Вардару“, службеном листу Вардарске бановине. Лесковац је у оно доба припадао Вардарској бановини, чије је седиште било у Скопљу. Представљајући Скопљанцима Лесковац и Лесковчане, анонимни аутор, уз тврдњу да је Лесковац по привредном и културном значају други град у бановини, износи и то да у њему нема честите библиотеке, а да је рад културно-просветних друштава слаб. Аутор потписан са Т. указује на нелогичност у оваквом приступу, јер ни само Скопље није на неком високом месту међу градовима у Краљевини Југославији, ако за други град по значају, иза Скопља у Вардарској бановини, има једну касабу, што је турска реч која означава „село“. Лесковац, наставља Т., има више библиотека код разних удружења, и премда оне нису уједињене, није тачно да се образован човек мора ослонити само на књиге које сам поседује, или их мора набављати негде на страни, па се чак и лишити поједине књиге, јер је у Лесковцу никако не може наћи. Уколико читаочеве амбиције нису превелике, јасно је да у разним библиотекама лесковачких удружења постоје књиге достојне пажње. У Лесковцу библиотеку имају: Гимназија, Текстилна школа, основне школе, Трговачка омладина, Друштво „Гундулић“, Грађанска касина и Француски клуб. Т. даље развија свој полемички запис тврђењем да Лесковац, који је сматран јаким индустријским средиштем, тако остаје препуштен сам себи. Све што имају Лесковчани су сами створили, држава им ништа није поклонила, зато они имају дужност да своје богатство уложе у културу, како

1 Т., Манчестар – касаба, Лесковачки гласник (надаље ЛГ), број 1, 1933, стр. 2.

не би оптерећивали државу сувишним издацима. Када би Скопљу, као седишту бановине, одузели све што му је држава поклонила, оно би стало „у једну линију са Лесковцем“.

Јован В. Јовановић у истом броју потписује текст „Лесковац и Лесковчани“.[2] И он сматра да је Лесковац препуштен себи и да држава и државна економска политика немају никакав удео у привредном и културном успону Лесковца. Тајна лесковачког привредног и сваког другог развоја лежи у самим Лесковчанима. Лесковачка котлина мора да је одувек била насељена. Било је пуно миграција становништва на лесковачком тлу. Зато је лесковачки крај етнолошки разноврстан и у њему се прожимају културе и утицаји. Нека насеља у околини Лесковца се помињу у XIV и XV веку: Мирошевце, Горина, Радоњица, Вина и Вучје. Таласи исељеника чине Лесковац налик световима с друге стране океана, где се сусрећу исељеници различитог порекла. У лесковачком крају су се стекле све „метанастазичне струје“ (струје сеоба): динарска, шопска, јужна и косовска. Било је и Арнаута (Албанаца), који су се повукли пред Србима, али се никад нису потпуно иселили. Као у дивљини прекоморских сеоба, државна власт је у појединим деловима лесковачке области слаба, тако да има хајдука и случајева неразјашњених убистава „чијим се извршиоцима не може ући у траг“.

Први број у непотписаном чланку „Лесковчани у Београду“[3] још једном потврђује запажање да је Лесковац препуштен сам себи. Лесковчана има свуда. У шали се говорило да ако би се ишло на Месец и тамо би се могли срести Лесковчани. Природно, пошто их има на свих пет континената, има их и у Београду. Но док Врањанци, Пирећанци и Чачани, на пример, имају удружења у Београду, која помажу завичају и његовом развоју, Лесковчани их немају. Лесковац бије глас да је индустријско средиште, па док други градови са удружењима у Београду добијају помоћ, Лесковчани такву помоћ немају, иако је њихова продорност и промућурност позната. Писац чланка закључује да је разлог оваквом стању што су завичајна удружења непрофитабилна, па отуд код Лесковчана нема интересовања за њихово оснивање, премда градови са таквим удружењима у Београду имају од њих вишеструку корист.

У непотписаном чланку „Критика идеалистичке концепције уметности“[4] новинар „Лесковачког гласника“ (у првом броју текуће године) осврће се на предавање Драгољуба Трајковића на Народном универзитету. Предмет критике у овом предавању Драгољуба Трајковића је идеалистичка концепција уметности, по којој уметност није вид друштвене борбе, него има смисао и сврху у себи. Побијају се схватања Богдана Поповића који је сматрао да уметност спада у сферу безин-

2 Јован В. Јовановић, Лесковац и Лесковчани, ЛГ, бр. 1, 1933, стр. 2 – 3.
3 Аноним, Лесковчани у Београду, ЛГ, бр. 1, 1933, стр. 4.
4 Аноним, Критика идеалистичке концепције уметности, ЛГ, бр. 1, 1933, стр. 3.

тересног допадања, како је то формулисао Кант. Из схватања Богдана Поповића следи да уметност настаје самооплодњом, партеногенетски. Међутим, сматра Трајковић, истина је да уметност настаје у додиру многих друштвених чинилаца и да уметност ипак јесте средство друштвене борбе, ма шта о томе уметници мислили, јер мишљење не одређује друштвено биће, као по Хегелу, него друштвено биће и материјално стање ствари одређују мишљење. Очигледно да је Драгољуб Трајковић био у дослуху са дијалектичким материјализмом и марксизмом. Приказивач његовог предавања износи још и запажање да је због публике на предавању Народног универзитета неопходно бити приступачан, али да се предавач није морао спуштати сувише што се тиче нивоа предавања, јер је публика Народног универзитета дорасла и за сложенију материју него што је она која је на предавању изложена.

Бора Младеновић у чланку „Манија подражавања“[5] (први број) говори о томе да се економска криза осећа свуда у свету, и утиче на начин живота, где год да се човек упути. Али, Лесковац је посебна прича. Људи који су дошли у Лесковац изјављивали су да у њему нема никакве кризе. За то је крива манија подражавања светске моде, која нагони људе, а нарочито девојке, да иду преко могућности властите породице и раскошно се облаче, тако да је немогуће разликовати кћи фабриканта од кћери радника. Док их код куће притиска „пука сиротиња“, Лесковчани се дотерују. Бора Младеновић апелује на разум и на штедњу, да би се искоренила морална беда „маније подражавања“.

У бројевима трећем и четвртом инжењер А. Брин потписује текстове насловљене „Национализам руских фашиста“.[6] Он се осврће на стање у Русији после 1917, када су бољшевици преузели власт. Бољшевици су одустали од националних идеја у име интернационализма. Међутим, неостваривост њихових идеја, пошто је животна пракса разорила њихову утопију, побудила је у самој Русији и у редовима емиграције националистичку реакцију. Руски фашисти признају идеју Бога и веровање у њега изражено религијом, као што сматрају да је развој земаља повезан са етничким бићем народа, у историјским границама где се поједина народна племена упућују на живот једних с другима. Од специфичних особина цивилизације и културе неког народа зависи његов развој. Треба уклонити парцијални утицај егоистичких класних интереса, који спречавају пуни развој Руског народа. И сама Трећа интернационала схватила је да се неће спонтано одиграти општа, светска револуција, и предузела је борбу против оних који су оцењивали да ствари саме од себе иду у прилог светској револуцији. А. Брин, анализом чинилаца на руској политичкој сцени, даје аргументе у прилог схватању да ће националистички оријентисани Руси имати све већи значај у хаосу политичких струјања у Русији.

5 Бора Младеновић, Манија подражавања, ЛГ, бр. 1, 1933, стр. 5.
6 А. Брин, Национализам руских фашиста, ЛГ, бр. 3 – 4, 1933, стр. 2.

У другом броју „Лесковачког гласника“ Драгољуб Трајковић пише о јашуњским манастирима.[7] Они су подигнути после пада Србије под турску власт и били су намењени верским потребама простог света, сеоара, раје. У складу са таквом наменом, они су више документи и споменици историје него ремек-дела неимарства која имају уметничку вредност. Постоје мушки и женски манастир. Мушки манастир служи као парохијска црква, а женски је обновљен 1932. године и настањен руским калуђерицама. Живопис је можда био леп, али је у каснијем осликавању првобитних површина под фрескама искварена могућа лепота првог осликавања.

У трећем броју Драгољуб Трајковић упознаје читаоце са монахињама у женском манастиру Св. Богородице.[8] Он је мишљења да су калуђери и калуђерице имали оправдање за постојање у турско доба, а да данас тих оправдања нема. По Драгољубу Трајковићу, монаштво је анахронизам. Ипак, тврди он, ако нема оправдања за замонашење данас, има бар објашњења зашто се људи и жене замонашују. Женски манастир је подигнут 1499. године трудом и залагањем монахиње Ксеније. У турско доба, постојали су манастирски епитропи. Њихова сврха, као угледних грађана, била је да заступају манастир пред турским властима, пошто се манастирско имање водило на њихово име. Сва имања, па и црквена, кад није било физичког лица које придржава право на њима, имала су да припадну султану. Зато су манастири бирали угледног чорбаџију, са здравим потомством, да заступа манастир, као епитроп. Касније, институција епитропа прелазила је на потомка, тако да је манастир и после смрти старог заступника имао сва права на своме имању. Епитроп је, као што се види из изложеног, тутор, старатељ манастира. Новчана средства монахиње су добијале прикупљањем добровољних прилога који су се звали „писанија“. Тутори су могли бити, осим угледних чорбаџија из града, и сељаци из оближњих села, чија је дужност била да обављају тешке послове на манастирском добру.

У четвртом броју читаоцима је понуђен приказ предавања Јована Јовановића о социјалној структури Лесковца и околине.[9] Текст је потписан иницијалима Д. Т., што упућује на Драгољуба Трајковића. Јован Јовановић је одустао од чисте социологије, стављајући акцент на етнологију, јер од састава становништва по пореклу зависи и његов социјални статус. Предавач је указао на Лесковачку котлину, као на циљ многих сеоба и једну од плодних котлина у моравској и вардарској области. Истакнуто је да истраживања о етничком саставу лесковачког краја још нису ни почела, с изузетком доњолокошничког пароха Драгутина Ђорђевића, који је вршио испитивања насеља у својој парохији. Тек кад се обаве неопходне научне предрадње, у које треба да се

7 Д. Трајковић, Јашуњски манастири, ЛГ, бр. 2 , 1933, стр. 2.
8 Д. Трајковић, Јашуњски манастири, ЛГ, бр. 3, 1933, стр. 2.
9 Д. Т., Социјална структура Лесковца и околине, ЛГ, бр. 4, 1933, стр. 3.

укључе свештеници, учитељи и гимназисти, социологија лесковачког краја, до које се долази прво путем утврђивања етнолошких чињеница које касније постају социолошке, биће приступачна расправи и научним објашњенима проблема које отвара. Предавање је одржано на Народном универзитету.

У петом броју један сажет текст, непотписан, привлачи пажњу. Реч је о тексту „Катаклизма на помолу“.[10] Непознати аутор тврди да обичан, просечан човек каткад стоји изнад слепе масе. Масу води инстинкт, она је посвећена томе да слуша вођу. Тако се ствара већина која мења изглед и природу читавих држава. Фашизам тих тридесетих година постаје све јачи. Некад га је Европа само толерисала, а сада му још и помаже. Када је Хитлер почео да подстиче милитаризам у Немачкој не само да није спречаван у томе него су његовој држави опроштени дугови. Политичари, који су се испрва подсмевали Хитлеру, заваравају се као мала деца надом да он неће заузети непријатељски став. Фашизма има и у суседној Бугарској, али ни бугарски фашисти не само да нису ометани у своме деловању него им је одобрен „избеглички“ зајам. Анонимни писац чланка предвиђа, имајући у виду Италију, Бугарску и Немачку, да предстоји светска катаклизма, пред којом они који попуштају захтевима фашиста, не би ли их задовољили, затварају очи.

У шестом броју Драгољуб Трајковић пише о књизи „О врањској ношњи ранијих година“, доктора Јована Хаџи Васиљевића.[11] Текст је насловљен „Богатство старога Врања“. Јован Цвијић је строг и систематичан дух који није много залазио у психологију балканских популација. Као и његов славни суграђанин, Врањанац Бора Станковић, Хаџи Васиљевић има пуно дара за психолошку анализу. Са уздизањем читлук-сахибија, који наслеђују старе спахије, као и формирањем богатог трговачког слоја, који се претежно бавио трговином ужетом, хришћани стичу повластицу да се облаче исто тако богато као Турци, што је Турке љутило, али се нису могли супротставити новој економској реалности. Драгољуб Трајковић цитира Хаџи Васиљевића: „око половине 19. в. хришћани у Врању нагло су узимали маха на свима линијама, па и у ношњи“. Са богаћењем, Врањанци хришћани су правили одела по турском кроју, користећи уз то златни вез, чоју и свилу, као нове материјале, којих код Турака није било. То расипање блага на одела гневило је Турке, тако да су хришћанке прихватале ферецу (вео, зар), да би под њом криле раскошну одећу.

У седмом броју „Лесковаког гласника“ читамо краћи непотписани приказ предавања на Народном универзитету Александра Андрејевића,[12] апелационог судије из Скопља, о условима брака. Андрејевић

10 Аноним, Катаклизма на помолу, ЛГ, бр. 5, 1933, стр. 1.
11 Драгољуб Трајковић, Богатство старога Врања, ЛГ, бр. 6, 1933, стр. 2.
12 Аноним, О условима брака, ЛГ, бр. 7, 1933, стр. 1.

спомиње конгрес социолога, где није било представника наше земље, на којем је превладао став да наводаџилук није потребан, што је изазвало реакцију у публици, па је неко узвикнуо: „јадне наводаџије!“ Даље се предавач бавио окружењем брачне заједнице, родитељима и тазбином. И локалне феминисткиње су изнеле своје ставове да љуту жену не треба питати шта јој је, да кад јело није укусно, треба тврдити супротно, а кад жена пође од куће, не треба је питати куда иде итд. Тако је, овим тезама феминисткиња, завршено предавање Александра Андрејевића.

Предавање Радована Зоговића, књижевника, „Жена у току историје и данас“, на Народном универзитету, представљено је у осмом броју од приказивача са иницијалима Д. Т., што опет упућује на Драгољуба Трајковића. Зоговић ствари посматра дијалектички, што значи у њиховом постајању и нестајању, тако да бива очигледно да жена није имала одувек положај који сада има и да тај положај неће задржати вечито него да ће се он мењати. Ништа није вечно, све је променљиво, осим воље за живот која је увек и свуда стална. Зоговић показује како се развој породице подудара са развојем забране за брак између сродника, после промискуитета (слободног полног саобраћаја у хорди). Пад материнског права, означен моногамном породицом, по једном од твораца материјалистичке концепције, јесте светскоисторијски пораз жене, јер је приватна својина, везана настанком за овај период, у власништву мушкараца.

У седмом броју под насловом „Хришћанска вера и љубав, а не мржња“[13] непотписани аутор прилаже чланак о предавању професора С. Роце на прослави Св. Саве у Сплиту. Ослањајући се на Штросмајера, Роце веру као извор сукоба по начелу верске разлике, не сматра вером већ празноверјем. Католици и православци треба да се руководе начелом да је брат мио - које вере био. Предавање професора Роце било је проткано мишљу о свесловенству, заједништву и верској толеранцији.

У деветом броју[14] лесковачки лекар и књижевник Жак Конфино потписује текст о доласку Тамаре Ђорђевић, филмске глумице са псеудонимом Ита Рина, у Лесковац. Драги Славуј, власник лесковачког биоскопа „Славуј“, решио је да Лесковчанима скине звезде с неба. Ита Рина се обрела у Нишу, па је тамо одмах похитао Драги Славуј, колима Николе Јовановића, да доведе славну глумицу у Лесковац. Ита Рина била је у друштву два господина и једне даме. Жак Конфино се представио као сарадник „Лесковачког гласника“, о којем је нешто чуо менаџер Ите Рине, што је репортеру поласкало. Ита Рина се интересовала каква је новина „Лесковачки гласник“. Конфино је одговорио да је то новина исто тако пристојна као „Славујева“ сала. Било је мало света, јер се све дешавало у десет сати пре поднева, и то радног дана, али

13 13 Аноним, Хришћанска вера и љубав, а не мржња, ЛГ, бр. 7, 1933, стр. 2.
14 14 Жак Конфино, Ита Рина у Лесковцу, ЛГ, бр. 9, 1933, стр. 2.

Ита Рина није била незадовољна, јер су је малобројни Лесковчани дочекали срдачно. После гостовања Ите Рине, Драги Славуј је наредне недеље приказао филм „Фантом Дурмитора“, у којем је једну од главних улога баш она имала.

У деветом броју непотписани приказивач представља публици материју предавања „Толстој и његова борба“ Јулија Маханеца,[15] професора лесковачке гимназије. Толстојев живот није био живот обичног човека. У младости Толстој је лутао, и у дословном и у пренесеном смислу, тражећи себе. У другом периоду, он открива поље за уметничку делатност, обележено ауторском вештином и успесима. Смрт брата нагони Толстоја да на ствари овог света гледа другим очима. После тог трагичног догађаја, Толстој се није могао вратити на старо и младалачки пригрлити лепоту живота. Уметнички рад, хваљен и цењен, отвара Толстоју врата аристократског друштва. Он, уз све то, осећа празнину у души, коју, окренувши се истинама вере, покушава да испуни прихватањем Бога у себи. Самосвојно тумачење верске догме води Толстоја у сукоб са црквом, тако да га Свети синод Руске православне цркве искључује из редова верника, јер није могао толерисати Толстојево застрањивање. Толстој се удаљава из светских и мондених кругова, чија врата му је отворила његова изузетна уметност. То је трећи период Толстојевог живота. Он жели да своје имање подели сиротињи, будући да је, као племић, поседовао велике површине земљишта. Ту се Толстој сукобио са женом, која му је дотле у свим стварима била верна сарадница. Толстој умире 1910. године, у Астапову, изван своје куће. Предавање Јулија Маханеца на Народном универзитету било је топло поздрављено.

У деветом броју инжењер А. Брин потписује текст „Које године је рођен Христос?“.[16] Према еванђелистима, Јосиф и Марија иду из Витлејема са малим Христом да би се пописали у римском попису становништва, обављеном по начелу да се свако јави у свој родни град. Попис је наложио легат Квириниј, управитељ Сирије, који је имао надзорну власт над Јудејом. Према датирању овог пописа, све изгледа тако као да се Христ није био још ни родио у доба пописивања и великог Иродовог покоља невине деце у Витлејему. Ако се Христ родио 754. године од грађења Рима, Ирод је умро четири године пре његовог рођења. Такође, Квириниј је дошао на управу у Сирији, и наложио попис, у трећој или четвртој години пре Христа. Христ, чији је живот отпочео великим римским пописом, неизоставно се родио три или четири године раније, него што се сада узима. Због тога што се не знају године Христовог рођења и смрти, неки људи помишљају да је он измишљена личност. На тај начин, сматрају измишљеним и покољ у Витлејему, и римски по-

15 Аноним, Толстој и његова борба, ЛГ, бр. 9, 1933, стр. 1.
16 А. Брин, Које године је рођен Христос?, ЛГ, бр. 9, 1933, стр. 1.

пис, јер о њима нема трагова у хроникама. Многи значајни догађаји, одговара сумњичавима А. Брин, нису забележени, што не значи да се нису одиграли. Пуно тога истинитог, наставља Брин, саопштио је еванђелист Лука, па нема разлога ни да његова повест о покољу и попису буде сматрана за измишљену. У другом наставку[17] (десети број) А. Брин открива забуну у погледу имена налогодавца пописа. Попис је наложио заправо Квинтилиј, Квиринијев претходник, који је помешан са својим наследником због сличности у звучању имена, или погрешком преписивача. Ирод је починио многа недела, што објашњава зашто римски историчари нису записали ништа о покољу деце. Јосиф Флавије, Јеврејин који је писао за грчко и римско читатељство, није хтео да читаоци о Ироду, најмоћнијем јудејском владару, помисле да је сујеверан и да због некаквих пророчанстава убија и властите потомке, па је прећутао те крваве детаље Иродове владавине. Заиста, Ирод је побио и неке најближе сроднике, у страху за престо, а међу њима и синове Антипатра, Аристобула и Александра. Римским хроничарима је убиство безимене деце изгледало неважно у поређењу са суровошћу да се побије властито потомство, које је пало под сумњу да ће, како пророчанство каже, од њих изићи Спаситељ и Давидов потомак да сруши Ирода. Бележећи све што је страшно и занимљиво, Макробије, који је живео крајем четвртог и почетком петог века, наводи речи римског цара, који, кад је чуо да је Ирод побио своје потомство, изјављује да је боље бити свиња него Иродов потомак. Цар прави алузију на јеврејску забрану свињског меса за јело, јер би Иродови синови остали живи да су били свиње. Прикупљајући све занимљивости у својој „несређеној енциклопедији“, Макробије није имао разлог да прећути ни покољ деце, ни синоубиство од стране Ирода. А. Брин наводи да је астроном Кеплер израчунао годину „Месијине звезде“, коњункције Јупитера и Сатурна, на 744. после подизања Рима, што значи више година пре него што се узима да је Христ рођен. У једанаестом броју[18] А. Брин завршава своју колумну о години Исусовог рођења, потврђујући да су еванђеља аутентична и да им треба веровати.

У тринаестом броју доктор Жак Конфино штампа текст „Бог чува Лесковац“.[19] Текст је ироничан и говори о Ветерници, на чијим обалама и у чијем току град гомила нечистоћу. За ироничног Конфина разлог што ток Ветернице није уређен и што се у њу свашта баца лежи у култу природног, јер што је природно то је и лепо, макар да је реч о бацању отпадака и изливању нужничких вода у речни ток. Што се више препуштају природи и природном понашању крај Ветернице, Лесковчани су здравији. Њима нико и ништа не може нашкодити, Бог

17 А. Бриген, Које године је рођен Христос?, ЛГ, бр. 10, 1933, стр. 1 – 2.
18 А. Брин, Које године је рођен Христос?, ЛГ, бр. 11, 1933, стр. 2.
19 Жак Конфино, Бог чува Лесковац, ЛГ, бр. 13, 1933, стр. 2.

чува Лесковац. За овакво стање Конфино окривљује Општински санитет, чији шеф, доктор Раде Свилар, у четрнаестом броју одговара Конфину да је напао Општински санитет зато што није дозвољено да из лесковачког санаторијума у Ветерницу отиче нужничка нечистоћа.[20] Конфино је био један од двојице власника санаторијума. У истом броју Конфино даје полемички одговор.[21] Није важно што санаторијум није добио дозволу за одвођење нужничких вода у Ветерницу, питање је зашто је то другима дозвољено. Уосталом, сматра Конфино, за санаторијум је предвиђена септичка јама, у којој се отпадне воде пречишћавају. Септичка јама, по Конфиновом пројекту, била би на посебан начин сазидана и опремљена потребним хемијским средствима, да би се у Ветерницу испуштала само нешкодљива вода. У петнаестом броју доктор Свилар објашњава да ни други нису добили дозволе за изливање нечистоће у Ветерницу,[22] да је реч о одвођењу кишнице, а не опасних отпадних вода, и да, иако Конфино пише о пречишћавању и септичкој јами, ни то не би била довољна гаранција да воде из санаторијума уопште нису заразне, пошто у њему има разних болесника, а међу њима и оних који се сматрају болесним од заразних болести.

Шеснаести број доноси нови одговор Жака Конфина,[23] који сматра да Свилар, доктор опште медицине, није стручан као што би то био специјалиста хигијене, који, пошто поседује стручна знања, не би сматрао да су пречишћене воде шкодљиве. На челу градског санитета требало би да буде доктор хигијеничар. Конфино се чуди енергији уложеној у борбу против изливања воде из септичке јаме у Ветерницу, и тражи да Свилар да објашњење зашто је то тако, јер шеф санитета није тако строг према оној неколицини грађана чије се отпадне воде, премда без сазнања и одобрења санитета, испуштају у Ветерницу. Наиме, Свилар је потврдио да наводно ипак има само неколико кућа чија се нечистоћа одводи у Ветерницу. У тексту „Поводом полемике о септичким јамама“,[24] један читалац даје истоветну дијагнозу као Конфино, да је на челу санитета неопходан хигијеничар а не лекар опште медицине. Да му је хигијена специјалност, сматра читалац потписан са Б., Свилар би знао да је дозвољено пречишћену воду поново користити, ако је потребно, и за заливање поврћа које се једе некувано и непечено. Штавише, Свиларева дужност је, тврди Б., да популарише изградњу септичких јама, што је најбоље и најбезболније решење за град без канализације. Свака боља кућа требало би да има посебно изграђену септичку јаму, како би животна средина Лесковчана била здравија. Б.

20 Раде Свилар, Уредништву “Лесковачког гласника“, ЛГ, бр. 14, 1933, стр. 2.
21 Одговор Жака Конфина, ЛГ, бр. 14, 1933, стр. 2.
22 Раде Свилар, Уредништву “Лесковачког гласника”, ЛГ, бр. 15, 1933, стр. 4.
23 Жак Конфино, Уредништву “Лесковачког гласника”, ЛГ, бр. 16, 1933, стр. 2.
24 Б., Поводом полемике о септичким јамама, ЛГ, бр. 16, 1933, стр. 2.

поручује Лесковчанима да, ако им је стало до угледа, граде септичке јаме, чија изградња кошта око две хиљаде динара, што Б. сматра приступачном ценом. Хранислав Митровић,[25] пензионер, придружује се полемици запажањима како побољшати хигијену живота без уређаја који су скопчани са већим трошковима.

У седамнаестом броју инжењер Бора Поповић критикује хаос у изградњи Лесковца.[26] Неке грађевине, што је важно за изглед вароши, зидају се у линији, као што је потребно, а друге кваре склад, јер их пројектанти и градитељи одмичу од линије. Последице немара у изградњи, сматра Поповић, осетиће се у будућности кад већ буде касно за интервенцију. Надзорне грађевинске власти треба да пазе на то да грађевине буду у линији. Осим тога, треба водити рачуна о изградњи у центру града, где не би смело да буде места за којекакве грађевине, што се, на несрећу, у Лесковцу допушта, него само за репрезентативне примере грађевинарства. На другој страници истог броја В. Пр. (по свој прилици, Видоје Прокоповић) потписује текст „Наша национална песма у светлости садашњице".[27] Писац текста је мишљења да су поштоваоци националних вредности и националне песме недопустиво малобројни. Оно што има вредност народног блага сматра се старомодним и отрцаним. Омладина тражи нешто из иностранства. Важно је само да су песме и игре стране, макар да су лошије од онога што домаћа старина нуди. В. Пр. мисли да је то најчешће и случај. Наша домаћа песма по вредности је изнад стране, па се ретко дешава да захтеви за иностранним новинама имају оправдања у вредности оног што се прима из туђине. Деветнаести број доноси одговор Живојина Војводића на текст Б. Поповића о грађевинској политици у лесковачкој општини.[28] Војводић сматра да грађевинска управа чини све што је у њеној моћи и да ради најбоље што се може у датим условима. Сложена власничка питања немогуће је решити без трошења великог новца пре него што се уопште почело са градњом. Ни у престоници, Београду, неко време после повлачења Турака ништа друго се није могло постићи у погледу градње осим да се следи наслеђена замршена грађевинска линија, а како се то могло у Лесковцу урадити боље него у Београду, није јасно.

Инжењер Бора Поповић у двадесетом броју наставља полемику са Живојином Војводићем.[29] Поповић нема разумевања за проблем власништва над грађевинским земљиштем. Једна од зграда у центру не само да није репрезентативна и да не представља зграду у строгом смислу речи већ је „голубарник". Зграда је ширине свега три метра, јер

25 Хранислав Митровић, Да ли би Лесковац могао бити здравији и без уређаја, који су скопчани са већим трошковима?, ЛГ, бр. 16, 1933, стр. 2.
26 Бор. П. Поповић, Све по старом, ЛГ, бр. 17, 1933, стр. 2.
27 В. Пр., Наша национална песма у светлости садашњице, ЛГ, бр. 19, 1933, стр. 2.
28 Живојин Војводић, Стрпљења, ЛГ, бр. 19, 1933, стр. 2.
29 Бор. Поповић, Докле стрпљења, ЛГ, бр. 20, 1933, стр. 2.

власник грађевине у настајању није успео да откупи већи простор под туђим власништвом, тако да му није остало ништа друго него да зида на свом скученом простору. Поповић је дознао да је та зграда, за коју не би смело да буде места у центру града, у власништву једног од браће Војводића, што даје одговор на питање зашто се Живојин Војводић, чији брат гради „голубарник“, нашао погођеним и зашто реплицира Поповићу. Поповић, премда ставља примедбе на Војводићеве аргументе, ипак је задовољнији његовом полемичношћу и каквом-таквом уљудношћу, него претњама које је добијао поводом текста о септичким јамама. Тако дознајемо да је непознати читалац, писац текста о септичким јамама, заправо инжењер Боривоје Поповић. Такође, открива се још једно ауторство. Инжењер А. Брин, који је потписао неколико занимљивих текстова, заправо је инжењер Андрија В. Бриген, руски емигрант. У тексту „Архитектура у културном животу“[30] Бриген сматра да је у савременом тренутку архитектура занемарена уметност. Дела вредна и достојна пажње су реткост у свакој уметности, па и у архитектури. Као што у сликарству постоји жири који на изложби препоручује изузетно успела остварења публици, шетајући се градом, људи треба да издвајају оне куће које успела грађевинска остварења, премда помешане са великим бројем рђавих грађевина. У средњем веку, и у старијим епохама, све до деветнаестог века, важне су биле палате и храмови, као и друге велике архитектонске целине, а сада је важећа архитектонска јединица појединачни стан. Зато архитекти не оживљавају изглед појединих кућа са мањим и средњим становима, већ изглед читавих улица, пошто је мали или средњи стан у XIX веку постао безличан, погодан за масовну градњу. Кад је грађевинска машта обуздана законима становања у малом стану, она поново тражи излаз у компоновању великих грађевинских целина, читавих насеља. Инжењер Петар В. Батјушкин одговара Бори Поповићу у тексту „Све по старом...“ да је одмицање од регулационе линије законито и да не нарушава архитектонски склад.[31] Када се одједном подиже више грађевина у такозваном „густом насељу“, по закону постоји обавеза да се све зида у регулационој линији. Код средњих и ретких насеља, регулациона линија не налаже да се зида на њој. Штавише, пожељно је да зграде буду одмакнуте. Улица ће можда бити проширена, тако да одмакнуте зграде неће бити рушене. Осим тога, куће које нису одмах до улице, пријатније су за становање. Добро је кад пројект остави простора за окућницу и врт пред кућом. У случају „голубарника“ у власништву г. Милана Цекића Војводића, Батјушкин још једном истиче да други власници парцела нису имали новца за реконструкцију својих делова грађевинске целине, тако да је Војводић добио потпуно законити дозволу да са својим делом чини шта хоће. Батјушкин позива Поповића да

30 Андрија В. Бриген, Архитектура у културном животу, ЛГ, бр. 20, 1933, стр. 2.
31 Петар В. Батјушкин, Све по старом, ЛГ, бр. 20, 1933, стр. 2 – 3.

још једном разгледа „голубарник“ па тек онда донесе суд да грађевина накарађује град. У двадесет првом броју инжењер Бора Поповић доказује да су и средња насеља у обавези, по закону, да поштују регулациону линију, већ према томе како се одлучи за поједину улицу, да буде изграђена уз регулациону линију или даље од ње.[32] Ако нека зграда буде уз линију или даље од линије непрописно према важећој одлуци, онда на њој не сме да буде проширења и преправки, што иде на штету власника, који нема пуну слободу да поступа према жељи са својом имовином. Поповић закључује полемику љут што му је Батјушкин оспоравао стручност и тврди да упркос томе што је овај општински геометар већ три године, није ништа урадио. Његов посао би био, између осталог, комасација грађевинског земљишта, да се убудуће не би дешавали случајеви као са градњом господина Војводића. Инжењер Андрија В. Бриген у двадесет првом броју понавља тезу да архитектура у савремено доба није толико популарна као друге уметности.[33] Али, и она се мења заједно са материјалима који се користе у грађевини и има нешто значајно да каже о човеку и његовом бићу. Нови материјали, гвожђе и бетон, као и њихов спој, армирани бетон, побуђивали су сумњу. Међутим, њихова употреба довела је до стварања изванредних модерних архитектонских дела, која не кваре изглед насеља, него делују логично и допадљиво.

У двадесет трећем броју текст потписан са С.Т., а насловљен „Скопско народно позориште“,[34] говори о гостовању скопског позоришта у Лесковцу. Писац чланка примећује да је публика у Лесковцу већ образована и да је пуно гледалаца који у позориште долазе због позоришта. Публику су створили лесковачко градско позориште и позориште из Скопља, на ранијим гостовањима.

О љубави Лесковчана према позоришту речито говори просечних три стотине лица на свакој од двадесет девет представа, међу којима се истичу представа „Преко мртвих“ Д. Николајевића, „Мистер долар“, „Београд некад и сад“ академика Нушића и „Господа Глембајеви“ од Мирослава Крлеже. С. Т. хвали глумце и режију Народног позоришта из Скопља. Међу глумцима нарочите похвале заслужују: Добрила Џимић, Мери Подхраски, Мила Гец, Пера Јовановић, М. Живановић, М. Џимић, А. Јовановић, С. Јовановић, Ј. Геца, М. Великовић и П. Богатинчевић. Управник позоришта је др Б. Војиновић, главни редитељ Ј. Срдановић, лектор и заменик управника Ж. Петровић.

У двадесет четвртом броју инжењер А. Бриген представља Савез руске националне омладине.[35] Он анализира стање на руској политичкој сцени и закључује да контрареволуција није више ствар

32 Бор. Поповић, Никад више, ЛГ, бр. 21, 1933, стр. 2.
33 Андрија В. Бриген, Архитектура у културном животу, ЛГ, бр. 21, 1933, стр. 1 – 2.
34 С. Т., Скопско народно позориште, ЛГ, бр. 23, 1933, стр. 3.
35 А. В. Бриген, Наш одговор, ЛГ, бр. 24, 1933, стр. 2.

буржоаских кругова, који су потпуно уништени, него самих радника и сељака, који су изложени невиђеној експлоатацији и виде да руско друштво тоне у беду, док су циљеви петогодишњег развојног плана далеки и недостижни. Управо недаће петолетке, као симптоми пропасти народне привреде, изазивају, по Бригену, расуло у партији. Вође деснице, Бухарин, Томски и Риков, који су некада упозоравали на последице пропасти петолетке, увиђају да је за опомене касно, па уплашени анархијом у земљи „више не критикују и не упозоравају, већ позивају на учвршћивање Стаљинове диктатуре“. Задатак руских националистичких омладинаца је да, без тенденција рестаурације и уз увиђање дубоких промена у руском друштву после револуције, траже решење „нових социјалних проблема.“ И поред тога што је организација емиграната, а не становника саме Русије, руска национална омладина настоји да буде достојна будуће „велике националне Русије“. У истом, двадесет четвртом броју, непотписани аутор у тексту „Из просветне градине“ пореди пужа и корњачу са човеком.[36] Као и ове животиње, које са собом носе своје куће, своје оклопе, човек, ма где да се затекне, носи у души слику завичаја. Равничар хвали равницу, брђанин планину из које потиче. Несимпатични су незадовољни људи који се стално жале на ово или оно, а не покушавају ништа да стање поправе. Човек мора да нађе начина да се прилагоди условима живота и да се помири са чињеницама порекла; човеку треба да је угодно у властитој кожи. Мићун Павићевић пише текст под насловом „Анегдоте о Црногорцима - Омер паша као солдат“.[37] Чувени Омер-паша се на почетку невероватне приче, као Мађар по поданству Аустрији, нашао у улози аустријског војника у Будви. Одатле бежи у Црну Гору и постаје војни бегунац. У Црној Гори радио је за богате и угледне људе разне послове, а нарочито био коњушар. Пошто је Аустрија затражила изручење бегунаца, он се склања, са препорукама од ранијих господара, у Србију, где се, после извесног времена, потурчује. Догурао је до чина паше и као Омер-паша интервенисао 1862. године у Црној Гори, покоривши је војном силом која му је била поверена.

Инжењер Андрија В. Бриген, потписан иницијалима А. В. Б. у наредном, двадесет петом броју, пише текст „Пјатиљетка“.[38] У овом прилогу Бриген демаскира петолетку - петогодишњи план привредног развоја - као нешто супротно од декларисаног економског напретка и преображаја. Бољшевици су тврдили да ће се петолетка остварити са невиђеним успехом. На светско тржиште из совјетске Русије избачени су производи који су се продавали у бесцење. Крајњи резултат овакве економске политике било је осиромашење Русије, тако да су производи четири пута скупљи него што су били. Опљачкана блага су инвести-

36 Аноним, Из просветне градине, ЛГ, бр. 24, 1933, стр. 3.
37 Мићун Павићевић, Анегдоте о Црногоцима, ЛГ, бр. 24, 1933, стр. 3.
38 А. В. Б(риген), Пјатиљетка, ЛГ, бр. 25, 1933, стр. 2.

рана у производњу, која није вратила улагање. Нико не преузима одговорност у хаосу руског привредног живота. Комесари имају револуционарне заслуге, па уместо да решавају очигледне проблеме пред њима, глуме да ти проблеми не постоје. Упркос томе, има света који верује бољшевичкој пропаганди и очекује велика дела од совјета. Због петолетке проливено је много мастила и крви. Мало их је који трезвено и без пристрасности гледају на стање у Русији, а они не спадају међу људе који потврђују велика очекивања подгревана бољшевичком пропагандом.

У двадесет шестом броју „Лесковачки гласник" на првој страници доноси предавање Богољуба Горуновића омладини Народне одбране у Сомбору о народној интелигенцији.[39] Све интелектуалце Горуновић дели у две групе: оне који су понесени високим идеалима и баве се најтежим и најсложенијим питањима уметности и науке, и друге, које исто одликује надахнуће највишим идеалима, окренуте ширењу научних истина у народу. То су учитељи, свештеници и просветитељи. И једни и други раде на општу корист и налазе највећа научна и етичка уживања у несебичној делатности. Међутим, снобови и други користољубиви интелектуалци баве се науком из себичног интереса. Да такви однесе превагу, никад не би било никаквог напретка. Наука и народни живот не постоје одвојено. И најпреданији научници, задубљени у тешке научне проблеме, налазе мотиве за рад у народу. Поред институција окренутих најскривенијим и најтежим питањима, треба стварати институције које одговарају непосредним народним потребама - као читаонице и болнице, јер би било смешно изградити елитну установу, са слабом или никаквом применом, у неком крају земље где још царују глад и празноверица. Укратко, не треба нудити колачем неког ко нема ни хлеб. Римска империја је цветала док су се у њој разумевале потребе народа. Чим је почео раскошни живот виших кругова, што је довело до одређивања патрицијa, царство је почело да пропада. Пример одређивања су и мађарски племићи, свикли да живе на туђ рачун. Они нису схватили истине новог доба и потребу да се буде једно са народом, па су зато пропали. Сједињени у нерскидиву целину, српски народ и његови учитељи и официри изнели су терет Првог светског рата заједно. Следећи поуку о увек неопходном јединству са народом, омладина треба да се упозна једнако са народним животом као и са најновијим научним дотигнућима. Само такав друштвени покрет, инспирисан идеалима науке и љубављу према народу, води у напредак.

У двадесет седмом броју инжењер Бриген, потписан инцијалима А. В. Б , залаже се против успостављања дипломатских односа са совјетском Русијом.[40] Успоставити дипломатске односе са совјетском вла-

39 Богољуб Горуновић, Народна интелигенција, ЛГ, бр 26, 1933, стр. 1.
40 А. В. Б(риген), Успостављање односа са Совјетском Русијом, ЛГ, бр. 27, 1933, стр. 1 – 2.

дом не значи успоставити везу са самим руским народом. Они који су за прихватање стања у Русији као аргумент истичу то што се сто педесет милиона Руса још није дигло на устанак да би се збацио тирански режим. Бриген одговара да они који су таквог мишљења мало знају о побунама у протеклом периоду, које су угушене у крви, употребом војне силе и свих врста модерног наоружања. Други аргумент оних који прихватају дато стање руског друштва каже да свако сме да уреди властиту кућу како жели. Руси имају право да своју државу организују како им драго. Лењин је тврдио да ће револуција пропасти ако и у другим земљама не избију сличне револуције. Трећа интернационала, Коминтерна, заправо је штаб из којег се изводи и планира светска револуција. То значи, комунистички режим тежи да прошири бољшевички поредак у све земље света, тако што им, у суштини, не признаје суверенитет, а све земље света, које признају совјетску владу, премда немају реципрочно признање, виде у Русији земљу слободну за одлуку о властитом уређењу. Као што је познато, совјетска Русија је подстицала забрањену делатност комунистичких партија у многим земљама. Стаљин доказује да је револуција увек и свуда на ратној нози са капитализмом, мада има случајева када капиталисти помажу првој успелој социјалистичкој револуцији на свету. Постоје богати магнати који склапају споразуме са совјетима, упркос идеолошким разликама, имајући у виду само добитак. Хитлер је стекао симпатије многих Руса, када је у једном говору открио антикомунистичка убеђења и анализовао погубне последице владавине бољшевика у Русији. Немци желе да засада оставе Русију у стању у коме се налази, јер војни интерес да се закључи пакт о ненападању тренутно иде испред свих других интереса. Пактови и споразуми, који се склапају са совјетима, тежак су ударац Русима у ропству бољшевизма, тако да Руси почињу да цене само оне који отворено покажу да се не мире са совјетским уређењем. Бриген даје до знања читаоцу да ће управо Немачка, у догледно време, предузети нешто против бољшевика и њиховог унутрашњег уређења. У двадесет осмом броју Бриген белешком подсећа читаоце на 17. јул 1918, када је побијена руска царска породица од стране бољшевика.[41] „Бели“ адмирал Колчак заузео је место заточења царске породице, али је већ било касно, тела жртава су одавно бачена у оближњи рудник. Колчак је замолио шефа француске мисије при своме штабу, да преузме кости цара, царице и њихове деце и преда их њиховој најближој родбини у иностранству. Колчак је погинуо, али су кости сачуване. Бриген сматра да је дан страдања Николе Другог велики дан не само за Русе него и за све Словене по националности, ако се зна шта је све цар учинио за Словенство.

У двадесет деветом броју „Лесковачки гласник“ преноси садржај текста белгијског новинара Пола Нереја „Месец дана међу Југослове-

41 А. В. Б(риген), Једна тужна петнаестогодишњица, ЛГ, бр. 28, 1933, стр. 1

42 Аноним, Утисци белгијског новинара из Јужне Србије, ЛГ, бр. 29, 1933, стр. 1.

нима“ из листа „Насион Белж“.[42] Нереј пише о јужној Србији, у коју је онда спадала и Македонија. Срби су 1912. извојевали победу над Турцима, којом су добили земљу која се протеже све до Битоља. Кроз ову српску покрајину протиче Вардар, чије су таласе заливали крвљу српски борци, познати из саопштења и ратних извештаја током Првог светског рата. Вардар окружују планине висине две хиљаде метара. Јужна Србија (Македонија) налази се између Албаније, Грчке и Бугарске. Албанци и Југословени се не воле, за шта је, по Нереју, крива међународна политика. До Албаније води свега неколико старих и запуштених путева кроз непроходне високе планине. Граница са Грчком је мирна, а односи Грчке и Југославије веома добри. Друга је ситуација са Бугарском, која има претензије на овај део Југославије, што је био узрок Другог балканског рата. Из Бугарске у Југославију прелазе комите, који немају ништа заједничко са старим комитама, борцима против Турске власти, већ су обични разбојници и пљачкаши. Зато је цела граница према Бугарској заграђена бодљикавом жицом, а народу подељени муниција и оружје. Ту су и посебне војне јединице да надзиру безбедност границе. На Вардару поштују шестојануарски прелазни режим и имају поштовање за краља, који се, не ретко, обраћа своме поданику из јужне Србије, присећајући се његових ратних јунаштава и прилике када га је због њих одликовао. Поданици се отимају око тога ко ће пре краљу пољубити руку. Предели око Вардара су до скора били познати по маларији. Било је пуно мочвара, а планине су „биле систематски огољене од Бугара и Немаца“. Мочваре су великим делом исушене, народу је подељен кинин, а Хигијенски институт у Скопљу увео потребне хигијенске навике у понашање становништва. Представници Лиге народа радо долазе у Хигијенски институт, чији су изванредни успеси међународно познати. Што се тиче посечених шума, саде се младице на великој површини земљишта. Непријатељи тих младица су овдашње козе. Поведена је борба против ширења ових животиња, које угрожавају озелењавање. Школовање деце старије од осам година је обавезно. Школе су државне и бесплатне. Има сто четрдесет хиљада ученика у Вардарској бановини, на милион и шесто хиљада становника. Скопски Филозофски факултет је основан после рата као огранак Београдског универзитета. Становништво Вардарске бановине обрађује плодну земљу, премда тешку за обрађивање. Познати производи Југа су пшеница, бели пасуљ, дуван и воће. Велико индустријско средиште бановине је српски Манчестер, Лесковац, који даје посла за око петнаест хиљада радника у ткачницама. Међутим, новац је на Југу реткост јер се не тргује и не продаје као некада у овим кризним временима. Привредно је важно и рударство, а постоје налазишта бакра, цинка, олова, лигнита и мермера и оникса. На Југу има муслимана, католика и најбројнијих - православаца, као и мањи број припадника других вероисповести. Сви они живе сложно. Југ Србије, својим пејзажима и историјс-

ким споменицима, представља туристички занимљив део Југославије. Набрајањем туристичких атракција, Нереј завршава извештај.

У тридесетом броју кристалишу се нека питања у вези са председником општине и решењем електричног питања.[43] У тексту „Мобилизација снага“ непотписани коментатор истиче три својства доброг вође, имајући у виду председника лесковачке општине Михајла Буринчића: властите идеје и иницијативу, умеће организовања посла и способност да се истраје на том послу. Оне општине које имају овакво вођство напредују, оне које то немају, тапкају у месту. Способни председници општина у стању су да подстакну и друге на рад, па тако, поред оног што сама општинска управа чини за напредак општинских послова, долази до гомилања добрих резултата, које постижу други у сарадњи са њом. Као што генералштаб мудрим вођством и груписањем снага постиже ратну победу, тако вођство општине, промишљеном „мобилизацијом снага“ ради на на општу добробит. У тексту „Ко има очи нека види ! Ко има уши нека чује!“ аутор потписан псеудонимом „Бил“, даје кратку историју електричног питања у Лесковцу.[44] Да би се решило електрично питање, Лесковчани имају лепу амбицију да саграде електричну централу, будући да им уговор са Електричним друштвом истиче 1934. године, а у току је 1933. Буринчић, актуелни председник општине, игнорише напоре да се узме зајам од четири милона динара код државне Хипотекарне банке за изградњу централе и настоји да продужи век старим споразумима о снабдевању струјом, потписаним са већ поменутим Електричним друштвом. У складу са непотписаним коментаром о природи успешне општинске управе, „Бил“ се труди да разобличи Буринчићеву инертност и неспособност, или, још горе, корумпирани интерес да се ништа не покрене с мртве тачке у погледу нове електричне централе. И лесковачки народни посланик Тодор - Тоша Тонић обећао је помоћ у решавању овог отвореног питања општинске управе, пошто, како сам тврди, нема више никакве обавезе према Михајлу Буринчићу, а спрега „мрачних сила“, која спречава повољан исход електричног питања, више не постоји.

У тридесет првом броју непотписани коментар под насловом „Затишје“ даје анализу година после Првог светског рата.[45] Завршетак рата није донео потпуно олакшање. У свету влада криза. Криза је невидљиви непријатељ. Људи имају утисак да се боре са неким, о томе сведоче ударци које добијају, али се не зна ко их задаје. „Ако је икада Бог хтео да казни човечанство, он је то постигао за ових десет година“, тврди непознати коментатор. Лондонска конференција посвећена решавању светске кризе - није успела. Кад се државници врате са одмора, борба са невидиљивим непријатељем наставиће се. Требало би да затишје

43 Аноним, Мобилизација снага, ЛГ, бр. 30, 1933, стр. 1.
44 Аноним, Бил, Ко има очи, нека види! Ко има уши, нека чује!, ЛГ, бр. 30, 1933, стр. 2.
45 Аноним, Затишје, ЛГ, бр. 31, 1933, стр. 1.

што дуже траје како би се прибрале снаге на измаку. Оваква ситуација, као што се види из цитиране мисли о божјој казни, наводи коментатора да помишља како пословица о човеку који је сам ковач своје среће није тачна. Ако умислимо да су кључеви за решење кризе код свакога од нас, што чекићем кујемо своју срећу, чекић у рукама се може поломити, јер се није водило рачуна о томе да решење проблема није само до појединца који се бори са тешкоћама.

Непотписани текст „У равноме Стигу" пружа путописни осврт на предео од изласка Млаве из Горњачке клисуре до њеног утока у Дунав.[46] У тим границама се простире плодна стишка равница. У извесном погледу, она је налик на Косово, само што је плоднија. То нагони њене становнике да се питају да ли су заслужили такав божји дар као што је њихова равница. Стиг је житница. Има пуно богатих села са добродушним и вредним људима који радом теже да заслуже божји дар плодне земље који им је дат. Пре само педесет година Стижани су вршидбу обављали коњима. Међутим, Стиг је први увео нове машине, жетелице и вршалице. Пионири модернизације пољопривреде били су Цветко Павловић и Алекса Нешић. Познати индустријалац Бајлони отворио је парни млин у Стигу пре осамдесет година. Он се није старао само за увећење властитог богатства него је, да би се одужио народу и земљи који су му донели велику добит, подигао цркву и школу. Други богаташ, преноси легенду непознати путописац, не само да није подизао задужбине него није желео да плаћа ни порез. Потрошио је више новца на то да на власт доведе човека који му неће тражити порез, него што би, да је био несебичан, дао на плаћање дажбина. Клетва због тврдичлука је стигла богаташа и све му је пропало. Овом романтичном и поучном причом непознати аутор закључује текст о Стигу.

У тридесет трећем броју непознати коментатор поздравља обнову Вуковог огњишта.[47] Вук Караџић је био човек здраве народне традиције, а у нашем народу се ничега тако не боје као гашења кућног огњишта. Наши људи прихватају и подижу и туђу децу, само да би избегли затирање прадедовске ватре. Вук је оставио аманет својим потомцима да се враћају његовом старом кућном прагу у Тршићу и, премда је живео у Бечу, често долазио да види родни дом и да надгледа послове на имању. Он је у Тршић доводио чак и своју жену. У духу Вуковог завештања, добро је да је његова родна кућа обновљена. Али шта је са другом српском светињом - Светим Савом? Поред тога што је у Београду започета изградња катедрале посвећене Светом Сави, до Дежеве, близу Новог Пазара, где је био Немањин двор, не постоји ни пут. Вук је отац модерне српске књижевности, а Свети Сава, први српски архиепскоп, родоначелник наше средњовековне књижевности и на тај начин писмености уопште. Коментатор у тексту „А Свети Сава?"

46 Аноним, У равноме Стигу, ЛГ, бр. 31, 1933, стр. 2.
47 Аноним, А свети Сава?, ЛГ, бр. 33, 1933, стр. 1.

скреће пажњу читалаца на место рођења и крштења Светог Саве, са жељом да се и о њему достојно побрине, као што је то случај са Тршићем, местом Вуковог рођења.

У истом броју Милан П. Павловић потписује текст „Шта све смета духовном развоју нашег села“.[48] Много се говори о кризи која мучи цео свет, па и нашу земљу. Криза се нарочито осећа на селу. Неки овој појави приступају површно, сматрајући заостајање села последицом ратног пустошења, што значи да је томе једино време лек и да оно протицањем доноси оздрављење и залечење рана. Узрок материјалној кризи, међутим, представља духовна криза. Ако се село духовно обнови, доћи ће и до материјалног напретка. Ако морални препород села узму за свој циљ, они који настоје да помогну сељацима, заузели су исправан став. Али, ни то није довољно. Једни оснивају сеоске задруге, други се залажу за васпитавање домаћица са села, трећи образују сеоске читаонице. Овакво разједињено деловање напамет је суштински неорганизовано. Нема преко потребног ослањања једних на друге у раду на побољшању сеоских услова живота. Треба основати јединствену установу чије поље делатности је село, а из ње ће се гранати и развијати нове и посебне установе, без слабљења концентрисаног и добро осмишљеног деловања на целину сеоских прилика. До сада је био случај да се оснује, нпр. читаоница, па да се више и не завири у средину где је отворена, тако да изабрани управни одбор сам лупа главу шта са новом установом. Систематски рад захтева да се стално навраћа у средину са чијим се просвећивањем отпочело и да се координирају активности реформатора. Црква поучава сељаке њиховом моралном задатку, а школе такође делују у духу таквог залагања цркве. Но, има сељака који су тобоже завршили основну школу, али се после школовања никад нису прихватили оловке, па тек на регрутацији изјављују да су неписмени. Павловић се изјашњава против палијативних мера у раду на препороду села, као и против брзоплетости, јер што је брзо, како се и у народу сматра, не доноси плод.

Тридесет четврти број доноси непотписани текст „У јеку партијског стварања“.[49] Текст је коментар о приликама у политици Краљевине Југославије после шестог јануара, када је краљ узео власт у земљи због критичних околности политичког живота. Све партије имају исте програме: југословенство, јединство, монархија. Шестојануарска диктатура представља брисање свих чињеница дотадашње делатности партија. Партије треба поново основати и поставити их на здраве темеље. Премда су програми партија исти, а у изгледу је оснивање само радикалних, четири партије, и још мноштва других, нису исти људи који те програме носе и по томе се ваља определити. Премда сваки официр зна

48 Милан П. Павловић, Шта све смета духовном подизању нашег села, ЛГ, бр. 33, 1933 стр. 1.

49 Аноним, У јеку партиског стварања, ЛГ, бр. 34, 1933, стр. 1.

стратегију и тактику, не задобија сваки официр победу. Само ретки политичари воде своје партије до остварења њихових циљева. Наш народ се понаша на два начина, који су рђаве крајности: или преко партијског избора испољава индолентност или јури стрмоглавце, не разотривши добро куда води пут којим се нагло појурило. У одлучивању о политици на народ утичу поједине личности, без обзира на партију. Или супротно: у интересу партије гласа се за личност која се не цени много. Партијска опредељења, личне везе и актуелне привредне потребе су од пресудног значаја за ново партијско оријентисање народа. Овај број доноси белешку поводом смрти Андрије Бригена, руског емигранта и сарадника „Лесковачког гласника".[50] У тренутку очаја, остављен без средстава за живот, Андрија Бриген се убио скочивши из брзог воза на путу између Грделице и Лесковца.За њим је остао нештампан рукопис о светом кнезу Владимиру. Пре смрти лично је организовао парастос убијеном руском монарху Николи Другом и радио на оснивању Савеза руске националне омладине. Његовом заслугом отворена је читаоница за руску омладину која је примала све руске листове из емиграције. Одајући последњу пошту своме сараднику, редакција овим текстом демантује гласине о Бригену као авантуристи и сумњивом лицу, истичући његов дар и моралне особине.

У тридесет петом броју читаоца очекује непотписани коментар „Од Светог Саве до Ериоа".[51] Татари су у доба византијске управе Балканом покварили равнотежу између византијског становништва и Словена, који су се мирно бавили земљом поред својих суседа. Потомци Татара су данашњи Бугари. Сукоб између ондашњих Татара, па Бугара и Срба касније, довео је до тога да Срби прихвате улогу кротитеља азијског елемента на Балкану. И Свети Сава је умро у Бугарској, у Трнову, тражећи начин да се Бугари и Срби помире због добробити земље где су и једни и други поставили границе. Некада су оружје били буздован и нож, а данас ратници имају бомбе. То је све што се изменило. Рат је закон односа Срба и Бугара. Ни посета Бугарској Ериоа, познатог француског напредног политичара, упркос речима посвећеним мирољубивој сарадњи између два балканска суседа, није ништа изменила. Анонимни аутор у тексту „Туђински империјализам и Југославија"[52] пише о пропагандној кампањи коју води Италија против Југославије и југословенског туризма. Ширећи гласине и лажи уз помоћ југословенских отпадника, као што су Павелић, Кошутић, Перчевић, Перлец, Саркотић и други, који раде за туђи новац, Италија одбија туристе од Далмације и привлачи их на италијанску обалу. Као некада Беч и Пешта, Италија је постала средиште антијугословенске кампање. Италија ствара слику о јадранској обали Југославије као интегралном

50 Аноним, Андрија Бриген, ЛГ, бр. 34, 1933, стр. 2.
51 Аноним, Од светог Саве до Ериоа, ЛГ, бр. 35, 1933, стр. 1.
52 Аноним, Туђински империјализам и Југославија, ЛГ, бр. 35, 1933, стр. 1.

делу италијанске територије. Истина је, међутим, да на седамсто хиљада Хрвата и Срба, дуж јадранске обале Југославије, има само четири хиљаде Италијана, што износи нешто више од пола процента.

У тридесет седмом броју анонимни писац излази пред читаоце са коментаром „Quo vadis Лесковац“[53] - што је на латинском исто што и: „Куда идеш?“ Појединци доносе одлуке запитани куда то иду по таквим одлукама, на своју штету или корист. Неке одлуке решавају судбину народа, држава или градова. О судбини Лесковца одлучује општинска управа. Нажалост, то се често чини мимо воље оних који су је бирали, јер Лесковац већ дуже време нема добру управу. После шестог јануара, када је краљ преузео власт и наложио поновно образовање политичких странака, води се више рачуна о личним особинама политичара, уместо да се, као некад, има у виду само страначка припадност. За општинску власт грабе се људи надахнути личним интересом, што није проблем по себи, јер се нико не бави ничим без икаквог интереса, него то што треба увидети који су туђи интереси, пошто их и други имају. Када се ради тако да се усагласе интереси и пронађе општи и заједнички интерес, општинска управа има расположење народа уз себе. Одмах после Првог светског рата положај председника општине нудио се свакоме, али откако је тај положај лукративан, не може се наћи нико достојан тога звања. Није реч о томе да председник општине треба да буде неко изван овог света, попут некаквог свеца. Али, он би морао да ради оно што је рекао, а не да једно обећа, друго одлучи на општинским одборима, док се треће спроводи у дело. Тражећи погодну личност за председника општине, Лесковчани се везују за поједине омиљене личности, са мишљу да би све било у реду када би се оне кандидовале, али се касније, свеједно, нађе пуно противкандидата који сматрају да нису ништа гори од фаворита. Из тих разлога, коментатор пита Лесковчане: „Quo vadis, Лесковац?“

У тридесет осмом броју Михајло Буринчић, председник лесковачке општине, у дужем отвореном писму редакцији „Лесковаког гласника“ - „Права истина - званични подаци о електричном питању“,[54] брани се од оптужби да је агент Електричног друштва, који због тантијема спречава изградњу лесковачке електричне централе. Истина, Лесковац је добио кредит од Хипотекарне банке у висини од четири милиона динара, али је сврха кредита решавање других општинских питања, а не подизање електричне централе. Закон обавезује општину да употреби средства за предвиђене сврхе. У противном, трошење кредита на оно за шта није изворно намењен, повлачи законску одговорност. Упркос тврдњама његових противника, Буринчић доказује да нема новца за централу, ни из кредита, ни на неки други начин. Зато се он

53 Аноним, Quo Vadis, Лесковац, ЛГ, бр. 37, 1933, стр. 1.

54 Мих. Ј Буринчић, Права истина – званични податци о електричном питању, ЛГ, бр. 38, 1933, стр. 3.

обратио Нишлијама да би они преузели снабдевање Лесковца струјом. Буринчић истиче да он не настоји да се концесије за снабдевање струјом оставе код старог Електричног друштва, како његове намере тумаче опоненти. Штавише, сам Буринчић је увидео да су уговори са Електричним друштвом неповољни за Лесковац. Он се потрудио да раскине уговор са друштвом после 1934. године, са којом његово важење истиче. Буринчић сматра да то потврђује да није агент Електричног друштва и да се свако, на основу докумената, може уверити о његовој правој улози у целој афери. У истом броју читамо „Одговор Одбора за спровођење електричног питања“.[55] Кредит из 1930. заиста је био одобрен у друге сврхе, а не за решавање снабдевања електричном струјом, али ни такав он није искоришћен, кривицом председника општине. Лесковац има добре изгледе да за 1933. годину добије нови кредит у сврху подизања централе, и не сме се дозволити да на сличан начин пропадне. Буринчићева сумњичења да чланови одбора имају политичке разлоге за свој напад на председника општине - увредљива су. Осим кредита, и Лесковчани су спремни да издвоје средства за централу. Није важно ко је и како је 1925. закључио уговор са Електричним друштвом, важно је да се он већ једном раскине и да од 1935. године Лесковчани почну да се снабдевају јефтином и квалитетном струјом из градске електране. У четрдесетом броју чланови Одбора за спровођење електричног питања у тексту “Очекујући промену општинске управе“[56] понављају тврдње да има материјално заинтересованих да стари уговор о снабдевању струјом опстане, пошто су неки банкари остварили велику добит продајом права дистрибуције једној страној фирми. Људи из кругова уплетених у аферу имају интерес да све остане како је било. Одбор је успео да, износећи истину пред надлежне, издејствује смену општинске управе. Али, они који су за очување постојећег стања већ убацују своје људе у нову општинску управу. То је недопустиво, јер би иначе сав труд одбора био узалудан.

У четрдесет првом броју анонимни коментатор пише о општинској управи и електричном питању у Лесковцу.[57] Највећи геније био би онај ко реши начин избора власти. Иако је најбоље да се о свему одлучује демократски и да народ и народна воља буду основ уређења, дешава се да и народ крене странпутицом, заборављајући своје интересе, па и интересе државе и друштва. Као последица тог поремећаја, јавља се аутократија. Поједини људи у тим околностима, када самовлашће покушава да реши проблеме настале услед заостајања демократије, понашају се као да имају право на патент патриотизма. Демократски се није могло доћи до избора председника општине, што ће пресећи аутократи, ако не и слободно споразумевање политичких страна, и

55 Одговор Одбора за спровођење електричног питања, ЛГ, бр. 38, 1933, стр. 3.
56 Аноним, Очекујући промену општинске управе, ЛГ, бр. 40, 1933, стр. 1.
57 Аноним, Две године консултовања, ЛГ, бр. 41, 1933, стр. 1.

поставити за председника неког кога су дословно једва одвојили од карташког стола за који је био засео. Шестојануарска диктатура има циљ да се избори са блокираним и помешаним интересима у политичком животу, јер је моћ доношења одлука паралисана. У Лесковцу се већ две године повлачи питање смене општинске управе, а одлуке ниоткуда. За те две године, могло је да прође време целе једне управе и да се приступи бирању нове, треће општинске владе. Није тачно што тврди Буринчић да је покрет за смену општинске управе настао недавно. Има већ две године како је отворени проблем електричне централе дао повода да се затражи смена на челу општине, а само питање струје старо је десет година.

„Лесковачки гласник“ у истом броју преноси писање „Флајшер фербандс цајтунга“ из Берлина у сажетим цртама.[58] Репортер берлинског листа у путопису саопштава читаоцу утиске из Југославије. Још 1876. Србија је била вазална државица у склопу Турског царства, да би 1913. повећала своју територију. Победом у Првом светском рату, Срби су поставили темељ стварању Југославије. То је велика земља у којој живи четрнаест милиона становника. Југославија има стратешки значај, преко ње воде путеви на Југ и Исток. Београд је пун странаца, а хотели увек заузети, тако да је тешко наћи слободно место. Улажу се велики напори да Београд постане прави европски град. Није редак случај да поред модерне петоспратнице стоји кућица из турског времена. У Београду сада има правих асфалтираних улица, али се оне често завршавају уским и неравним уличицама са калдрмом. Срби су упорни и истрајно се боре за своје циљеве, што се види по напору да модернизују престоницу и целу земљу.

У четрдесет другом броју, читамо непотписани текст „Пут њ. в. Краља“,[59] о одјецима краљевог изузетног животног пута у страној штампи. Француска штампа позитивно оцењује шестојануарску диктатуру и преузимање власти од стране монарха. По Французима, краљ „не укида политичке слободе, већ само сузбија амбиције кад оне пређу преко допуштених граница“. Краљ Александар је као престолонаследник командовао Првом армијом српске војске у Првом светском рату и, заједно са оцем, краљем Петром, прошао албанску Голготу српских војника. У Солуну је реорганизовао српску војску и успешно је водио до победе. Александар је краљ - војник. Поделом државе на бановине, краљ решава унутрашњу кризу, а својим дипломатским путовањима пружа допринос светском миру. Југославија као земља која тежи мирољубивим решењима тежи и остварењу повољне међународне ситуације.

У претходном броју, четрдесет првом, инжењер Влад. П. П. открива да је Михајло Буринчић, председник лесковачке општине, за време бу-

58 Аноним, Немачки лист о Југославији и Београду, ЛГ, бр. 41, 1933, стр. 1.
59 Аноним, Пут Њ. В. Краља, ЛГ, бр. 42, 1933, стр. 2.

гарске окупације у Првом светском рату био један од потписника молбе да се Лесковац припоји Бугарској.[60] Потписани Лесковчани имали су преиначена презимена на начин како се презивају Бугари(нпр. Буринчић - Буринчев). Бугари су покушавали да асимилишу Србе са Југа и прикажу их као етничке Бугаре. У четрдесет другом броју текст „Да почнемо где смо стали", из пера инжењера Влад. П. П.,[61] отвара могућност да се потписницима молбе за уједињење суди за издају. Нажалост, закон који сарадњу са окупатором санкционише са двадесет година робије, застарео је. Буринчић је трговао са Немцима, дружио се и картао са Бугарима. Био је осион према своме народу, у којем је убијао наду за ослобођење. Осим тога, одговарао је младићe да се не придруже четничким устаницима Косте Пећанца. Уредник „Лесковачког гласника" даје примедбу тик испод текста о издајницима, да су многи од потписника потписали молбу из страха за живот, под принудом; казну заслужују само они који су се приклонили непријатељу из користољубља.[62] На крају, уредништво „Лесковачког гласника" „жали што је то питање убачено у лист без нарочите потребе". У четрдесет и другом броју једна нотица, једна сасвим кратка белешка, обавештава читаоце да је општина предузела потребне мере да се добије кредит од четири милиона динара за електричну централу.[63] Коначно, електрично питање је кренуло набоље. У наредном, четрдесет трећем броју пише да Михајло Буринчић на плакатима у граду негира да је кредит прихваћен захваљујући његовом одсуству, а заслугом његовог заступника - Жарка Спасића.[64] Уредништво поручује Буринчићу да се не брине за то што му савременици не признају заслуге за електрично питање, јер ако они то одбијају, праведна историја исправиће њихову грешку и запамтити Буринчића по залагању за решавање овог проблема. У истом броју открива се идентитет инжењера Влад. П. П. јер се у другом од два његова текста у броју, он потписује са Влад. Поповић. У тексту „Кад неког хоће Бог да казни, он му прво одузме памет, или, чега се паметан стиди, тиме се луд поноси", Поповић сажима историју кредита Хипотекарне банке, који, због Буринчићевог противљења, умало два пута није одбијен.[65] Прво је тај кредит од четири милиона 1930. изигран и није ни подигнут. Други пут, текуће 1933, Буринчић је поново покушао да не потпише облигациона документа на основу којих се кредит додељује, али за време његовог одсуства та важна формалност је ипак обављена. У другом тексту, „На примедбу уредника",

60 Влад. П. П., Бесан пас, ЛГ, бр. 41, 1933, стр. 2.
61 Влад. П. П., Да почнемо где смо стали, ЛГ, бр. 42, 1933, стр. 3.
62 Примедба уредника, ЛГ, бр. 42, 1933, стр. 3.
63 Аноним, Електрично питање кренуло на боље, ЛГ, бр. 42, 1933, стр. 2.
64 Аноним, Електрично питање кренуло на боље, ЛГ, бр. 43, 1933, стр. 2.
65 Влад. П. П, Кад некога хоће Бог да казни, он му прво одузме памет, или, чега се паметан стиди, тиме се луд поноси, ЛГ, бр. 43, 1933, стр. 2.

Поповић одговара уредништву да није претерао потезањем болног питања у тексту о потписницима молбе за уједињење са Бугарском, јер је и сам, у спорном тексту, истакао да међу потписницима има оних који су били приморани да ставе потпис на издајнички документ.[66] Али, ту су и они који су хтели да се додворе Бугарима, а такав је управо Буринчић. Сретен Динић, уредник „Лесковачког гласника“, има неке своје разлоге што штити Буринчића, било да је у питању страх да ће његов лист изгубити новчану потпору општине, било нешто друго. Динић је дао простора у новинама за демаскирање Буринчићевог блокирања рада на подизању лесковачке централе, али није претеривање ни прозвати Буринчића због издајства у Првом светском рату, јер све док су сведоци ратних збивања живи, њихова је дужност да хвале борце за слободу Србије, а будуће генерације ће вероватно прихватити њихово историјско дело, осим ако не одлуче да суде Србима који су се тукли са „братским Бугарским народом“ уз прихватање његових претензија на Југ Србије. Жарко Ј. Спасић у истом броју тврди да није учинио ништа важно за добијање хипотекарног кредита, јер је сам Буринчић испунио последњу формалност, захтевом да се одобрена средства употребе за подизање електричне централе.[67]

У четрдесет четвртом броју Народна одбрана, организација чији је челник у Лесковцу, Богољуб Горуновић, у двадесет шестом броју штампао текст о интелигенцији, непотписаним текстом „Пре двадесет и пет година“, подсећа читаоце на годишњицу анексије Босне од стране Аустроугарске.[68] Текст опсује спонтани народни покрет за заштиту српских интереса, против аустроугарског присвајања српских земаља. Коментар из истог броја осврће се на лагани раст запослености и оживљавање привреде.[69] Ипак, све се то збива уз инфлацију, а здрава привреда не зна шта је инфлација, нити се у економски здравим срединама посеже за инфлацијом да би се подстакло кружење новца. Инфлација утиче на прекомерно задуживање сељака, што је нарочито лоше за аграрне земље, каква је Југославија. У истом броју „Лесковачки гласник“ доноси неуспели интервју са лесковачким народним послаником Тодором Тонићем.[70] Упитан да ли је на страни народа који тражи подизање електричне централе или неколицине богатих који ометају њену градњу, Т. Тонић је одговорио да му је додијало да буде са сиромасима. То је суштина његовог одговора, који је он варирао на неколико начина, док је сарадник „Лесковачког гласника“ узалуд покушавао да уозбиљи уваженог народног посланика и натера га да одговори ваљано на постављено питање.

---

66 Влад. Поповић , На примедбу уредника, ЛГ, бр. 43, 1933, стр. 2.
67 Жарко Ј. Спасић, Електрично питање кренуло на боље, ЛГ, бр. 43, 1933, стр. 2.
68 Аноним, Пре двадесет и пет година, ЛГ, бр. 44 , 1933, стр. 1 – 2.
69 Аноним, Ка бољим данима, ЛГ, бр. 44, 1933, стр. 1.
70 Б., Интервју госп. Тодора Тонића, народног посланика, ЛГ, бр. 44 , 1933, стр. 2.

Четрдесет пети број садржи редакцијски текст „Акција и реакција“ који обавештава читаоца да је Михајло Буринчић тужио наше новине због увреде.[71] Чињеница је да „Лесковачки гласник“ јесте писао против Буринчића, али се водило рачуна о томе да је он, као председник општине, представник народа, па тако нису истеране до краја његове увреде и вулгарности на рачун противника. Ако Буринчић не одустане од тужбе, биће поднесено десетак противтужби чланова Одбора за спровођење електричног питања. Време је да се полемика реши на уљудан начин, пре него што ток догађаја узме смер који је касније тешко изменити. Ово поглавље у писању наших новина, већ треба закључити. Коначни резултат спора Буринчића са присталицама изградње електричне централе је градња овог енергетског постројења у крају Лесковца званом Подворце, чиме је решено замршено електрично питање.

У четрдесет шестом броју читамо коментар „Питање омладине“.[72] На селу су људи задовољни кад имају довољно имања да поделе својој деци. Али кад има сувише наследника, па њиве постану тако мале да испружен човек ногама прелази у туђу парцелу, то показује да сувишне треба отерати у град да потраже срећу. Ни у граду није лако. Држава налаже да се у школама оцењује што строже, како би се извршила селекција оних који су за даље школовање. Познати су примери знаменитих људи који су имали слаб успех у школи, што им није сметало да постигну изванредне резултате доцније. Неки типови се спорије развијају; развој је, уосталом, индивидуална ствар, не може се прописати. Ту лежи објашњење зашто школски успех није увек тачан показатељ шта ће ко постићи у животу. Упркос томе, држава не може себи да дозволи да троши на хиљаду слабих ђака, да би заштитила једног надареног, који има проблема са постављеним школским нормама, које, као опште, не одговарају његовим особеним интересовањима. Некада, раније, када некоме школа није ишла од руке, давали су таквог ђака на занат. То је био најбољи пут ако не у трулу раскош, оно бар у пристојан живот. Међутим, индустрија потискује занате: упола је мање ковача од појаве аутомобила. Обућара је такође мање јер су им конкуренција фабрике обуће итд. Тако, нема више места за омладину ни међу занатлијама. Зато је питање омладине и њеног места у привреди и друштву уопште једно од „горућих“ савремених питања. Текст „Наш асфалт“, потписан са Т., указује на проблем недостатка савремених асфалтираних улица у Лесковцу, које се још увек диче турском калдрмом.[73] Кад је суво и топло, у Лесковцу се не може живети од прашине. Ако човек пожели поветарац освежења, упада у ковитлац загушљивог праха као у какав отрован дим, тако да не може дисати. Ако падне киша, Лесков-

71 Аноним, Акција и реакција, ЛГ, бр. 45, 1933, стр. 1.
72 Аноним, Питање омладине, ЛГ, бр. 46, 1933, стр. 1.
73 Т., Наш асфалт, ЛГ, бр. 46, 1933, стр. 1 – 2.

чани су до глежњева у блату. Процењујући штету од неуређених улица, које нису постављене ни коцком, а камоли асфалтиране, Т. стиже до броја од три милиона динара колико Лесковчане годишње кошта њихова небрига за модерно уређење улица. „Лесковачки гласник“ доноси у овом броју напис о сто двадесет првој годишњици Његошевог рођења, састављен из три дела.[74] У првом, набрајају се манифестације у част ове важне годишњице широм Југославије, у другом је одломак текста о Његошу академика Слободана Јовановића, а у трећем је мишљење Јована Цвијића о Његошу, које употпуњује Јовановићево гледање на великог песника.

У четрдесет седмом броју штампан је текст о Ламартину и освећивању његовог споменика у Београду, уз откривање спомен-стуба у Земуну.[75] Ламартин је пророчки наслутио, пошто је видео ћеле-кулу у Нишу, да је ова кула саздана од лобања српских бораца за независност, знак који претходи уједињењу и ослобођењу једног народа. Ламартин је у француском парламенту три пута узимао реч у корист српског народа. Прошло је сто година откако је Ламартин боравио у нашој земљи и током десетодневног задржавања у Земуну редиговао белешке о Србији. Споменик Ламартину подиже Друштво пријатеља Француске. Скулптуру споменика је урадио вајар Долинар. На свечаностима поводом значајне годишњице биће изасланик Француске академије, књижевник Абел Бонар. Исти број нуди читаоцу текст о предавању Његовог преосвештенства нишког епископа др Јована о вери на Народном универзитету.[76] Владика Јован је мишљења да привредни и технички напредак, као и рад на што бољим условима материјалне егзистенције, иако имају велику важност, не исцрпљују до краја човекове потребе. И у најбољим околностима, када је испуњено све што је потребно за материјално благостање, човекова душа се показује слабом ако није утврђен људски дух и ако у човеку нема вере која испуњава финоћом његов унутрашњи свет. За Канта је вера сазнање воље божјег закона, по Хегелу, до вере се долази размишљањем, а Шлајермахер тврди да је вера „осећање зависно од неког бића већег од нас“. Владика др Јован сматра да је неопходно допунити дефиниције вере споменутих филозофа сазнањем да вера обухвата цело људско биће, а њен извор је у самом њеном творцу, Богу. Епископ наводи Толстојеву мисао: „Вера је снага која одржава човека. Највећа сила која из основе може човека препородити“. Вера је потребна свакоме, без обзира на пол, старост или имовно стање. Предавање је било одлично посећено, дошли су и они који иначе не долазе на сличне скупове, а предавач је био после предавања топло поздрављен. Текст „Уточиште бродоломника“ говори о Југославији као циљу емиграната.[77] Срби су нашли уточиште на

74 Аноним, Прослава Његошевог рођендана, ЛГ, бр. 46, 1933, стр. 2.
75 Аноним, У славу Ламартина, ЛГ, бр. 47, 1933, стр. 2 – 3.
76 Аноним, О вери, ЛГ, бр. 47, 1933, стр. 3.
77 Аноним, Уточиште бродоломника, ЛГ, бр. 47, 1933, стр. 1 – 2.

Крфу после преласка Албаније у току Првог светског рата. После Октобарске револуције многи Руси су се склонили у Југославију, створену јунаштвом крфских изгнаника. Они су се убрзо привикли на домаће услове па би, ако се случајно деси да се скоро врате у домовину, имајући у виду њихову прилагођеност условима ове земље и јаку делатност, ипак оставили снажан утицај за собом на друштво које их је, као прогнане, прихватило. У новије доба Југославија прихвата и Јевреје из Немачке, који су у Првом светском рату били жестоки противници Срба и њихове борбе против Немачке. Сада, пошто су пронашли други дом у земљи коју су некада блатили и клеветали, они имају повољно мишљење о њој. На тај начин Југославија је постала мета емиграната, слично Швајцарској, али, док Швајцарска прима само појединце, наша земља прихвата целе изгнане народе, иако притиснута економском кризом и оскудицом. Ђорђе С. Блажић се брани од напада Тодора Тонића, коме се замерио штампањем интервјуа у коме је народни посланик грубо рекао да не може бити на страни сиромаха, а сада тврди да није казао оно што је казао.[78] Блажић позива Тонића да пред грађанима наступе сваки износећи чињенице свога рада за интересе Лесковца, уместо да воде полемику на новинским страницама, и препусте грађанству да донесе коначни суд о двојици противника. Ако је тај суд неповољан по Тонића, требало би да врати мандат посланика који је добио на изборима.

У четрдесет осмом броју текст „Једна заједничка линија“ осврће се на фашизам и бољшевизам.[79] Њима је заједничка антидемократичност, поредак заснован на сили и смањеном учешћу народа у власти. Мусолини и фашистичка Италија већ су заморили Европу сталним и све новијим захтевима. Последње што је Мусолини захтевао - Друштво народа састављено од великих сила - очигледна је бесмислица. Такво друштво је већ постојало у доба Бизмарка и Берлинског конгреса 1878, али је, засновано на неправди и притиску на слабије, само довело до Првог светског рата. Овај број доноси приказ предавања Димитрија Хаџи Митића на Народном универзитету са темом: „Шта је филозофија“?[80] Филозофијом се баве малобројни људи. У савременом тренутку, када сви теже материјалној добити, укоренило се мишљење да се филозофијом, која је бескорисна, баве људи који немају друга посла. Филозофија се развила у старој Грчкој; Грци су од свих народа највише допринели да се филозофија као наука развије. Они су је сматрали науком над наукама, љубављу према мудрости, љубављу према знању. У средњем веку, вера је била важна за све области живота, па и за науке и филозофију. Путем вере долазило се до мудрости и знања. Вера је нешто објективно, док је филозофија субјективна, потиче од самог човека, а не из трансценденције која надмашује размере људског бића.

78 Ђорђе С. Блажић, Изјава г. Блажића, ЛГ, бр. 47, 1933, стр. 2.
79 Аноним, Једна заједничка линија, ЛГ, бр. 48, 1933, стр. 1.
80 Аноним, Шта је филозофија, ЛГ, бр. 48, 1933, стр. 3.

Димитрије Хаџи Митић потом је испитао многе дефиниције филозофије потекле од чувених људи и филозофа, и био поздрављен аклама-цијом публике по завршетку предавања.

Четрдесет девети број доноси политички коментар „Реваншерска тактика“.[81] Италија, Немачка, Мађарска и Бугарска уцењују међународну заједницу. Као што у покеру незадовољни играч устаје од стола и прети да ће оставити игру, реваншисти прете да ће напустити Друштво народа. Уцењени играчи - остале чланице Друштва народа - онда попуштају и праве уступке уцењивачима. Реваншисти су навикли у ранијем историјском периоду, да владају туђим народима и желе да такву власт у савремено доба обнове. Отуда плебисцити, велики народни зборови и кукасти крстови, што све служи застрашивању других држава, које морају да оставе најпречe послове да би тражиле начин за одржање мира угроженог агресивном политиком реваншиста. У тексту „Наш водовод“,[82] у истом броју, писац чланка потписан са Т., тврди да је водовод у Лесковцу могао бити постављен још пре пет година. Према истраживањима покојног професора Цвијића, Лесковац лежи на језерима са питком водом. Прво језеро је на дубини од четрдесет метара, друго на педесет, а треће на седамдесет метара. Сва три извора питке воде имају воду веома доброг квалитета. Најбоља вода је у трећем слоју, за њом је онда вода из другог слоја, и, као најгора је вода из првог слоја. Лесковчани расипају новац на бунаре и пумпе, уместо да инвестирају у постављање водовода који је толико економичан да би себе исплатио за осам до десет година.

Педесети број доноси нови политички коментар насловљен „Политика поткопавања“.[83] Енглеску бије глас да није никад радила против међународних уговора за које се обавезала да ће их поштовати. Међутим, Енглеска је упоредо са Немачком принудила Француску да се повуче из запоседнуте рурске области, а управо је надзор Француске над њом, по Версајском споразуму, једна од гаранција мира. Штавише, Енглеска је подржавала све Немачке тезе, чак и кад су оне представљале отворени напад на Версајски мировни споразум. Таква политика, која иде у прилог реваншистима као што су Немци и Италијани, с правом је названа „политиком поткопавања“, којом савезници постављају замке једни другима, што ратоборна друга страна користи за стварање онакве ситуације какву жели.

Педесет први број доноси текст о обележавању 17. децембра, краљевог рођендана, у Лесковцу.[84] Поводом рођендана, резервне војне старешине су обукле униформе; то су била једина униформисана лица, јер

81 Аноним, Реваншерска тактика, ЛГ, бр. 49, 1933, стр. 1.
82 Т., Наш водовод, ЛГ, бр. 49, 1933, стр. 1.
83 Аноним, Политика поткопавања, ЛГ, бр. 50 , 1933, стр. 1.
84 Аноним, Прослава краљевог рођендана у Лесковцу, ЛГ, бр. 51, 1933, стр. 1.

тада у Лесковцу није било војске. Литургија у Саборној цркви обављена је у десет сати преподне. Забава у хотелу „Костић“, коју је организовало Удружење резервних официра и ратника, била је скромно посећена, али је зато имала интиман и другарски карактер, погодан за евоцирање успомена на минуле ратове.

Да не пропустимо, у претходном броју Димитрије Хаџи Митић, приказ чијег је предавања на Народном универзитету већ анализован, одговара на неповољни приказ истог предавања у „Недељним новинама“ од 3. XII 1933.[85] Неко ко је тако строг према његовом предавању, пуном цитата дефиниција филозофије разних мислилаца, или зна све из области филозофије, или не зна ништа из те области, па у свом незнању ниподаштава предавача. Митић позива свога критичара да сам одржи предавање и покаже какав је предавач, ако већ уме да ставља такве озбиљне примедбе.

У педесет другом броју Жак Конфино у хумором прожетом тексту, у коме коментарише предавања на Народном универзитету, потцртава да је проблем са овим предавањима то што њихову оцену дају новинари, који нису специјалисти ни за једну област.[86] Предавачима не преостаје ништа друго, премда су стручњаци за одређене области, осим да прихвате шта су им рекли њихови критичари и, ако је потребно, да предају боље и темељитије се спремају за предавање. Постоје два типа приказа. У једном се концизно износи садржај теме претресане на Народном универзитету, у другом се даје пре свега оцена предавања и предавача. Кад критичари износе само оцену предавања, публика је заголицана да дође и сама чује предавање, да би упоредила оно што је чула са оценом. Ако у новинама дају сажету тему, публика не мора да долази на предавање, јер ће потребне информације о његовом предмету прочитати у новинама. Бар тако, са дозом хумора, закључује Конфино.

Непотписани аутор у истом, педесет другом и последњем броју за 1933. годину, пише о рефлексијама Владе Дворниковића о свезналицама као психолошком и социјалном типу.[87] Као што лекар проучава аномалије, тако и етички и културни психолог може да се бави неправилностима у психолошком развоју појединца и друштва у целини. Има мрачних типова људи који учествују у стварању историје једнако као светли људски типови. Кад не би били штетни, такви би били смешни. То су људи који шире мит о таленту који сам од себе успева, док они који су без њега, тобоже, морају само да раде да би нешто постигли. Они не разумеју да се и таленат развија радом и да је он управо умеће и знање како радити. Овакви људи се разумеју у све и о свему површно, брзо али и погрешно, саопштавају наметљиво своје мишље-

85 Димитрије Х. Митић, Одговор, ЛГ, бр. 50, 1933, стр. 3.
86 Жак Конфино, Народни универзитет и његови критичари, ЛГ, бр. 52, 1933, стр. 2.
87 Аноним, Нешто из социјалне психологије, ЛГ, бр. 52, 1933, стр. 3.

ње. Они не воле само једно: да раде, и то систематски. Ако их суочимо са радним задацима, видећемо да њихово болесно самопоуздање нестаје.

У испитаном узорку текстова срећемо се са коментарима, обично на првим страницама „Лесковачког гласника“, о политичкој ситуацији или питањима културе и живота. Између два светска рата новинарство је било у додиру са литературом више него што је то данас случај, па у оваквим текстовима има доста литерарних елемената, какви и доликују „мудросној литератури“, намењеној поуци читалаца. Суве информације су обично допуњене рефлексијама о животу и човеку. Друга врста текстова којима смо се бавили су прикази предавања на Народном универзитету у Лесковцу. Како је приметио Жак Конфино, сарадник наших новина, прикази сажето износе материју предавања и нису оцењивачки, него информативни. Трећа врста текстова су чланци о преображају села или некој другој актуелној теми оног времена. Четврто, има полемика, и то три велике полемике у 1933. години. Полемика између Жака Конфина и Радета Свилара, полемика између Боре Поповића и Живојина Војводића и полемика председника општине Буринчића са Одбором за спровођење електричног питања. „Лесковачки гласник“овако подељеним типовима текстова, пружа верну и живу слику ондашњег Лесковца и Краљевине Југославије, уз обиље обавештења о савременом свету суоченом са кризом и претњом нове светске конфлаграције на помолу.

„Лесковачки гласник“ 1933. године имао је за главног и одговорног уредника Сретена Динића. Излазио је једном недељно. Међу сарадницима ових новина су Драгољуб Трајковић, Јован Јовановић и Жак Конфино. Новине су биле финансиране годишњом претплатом и продајом, што се види из огласа у којима се апелује на читаоце и претплатнике да подмире своје истекле обавезе или уплате претплату за наредни период. Новине су уживале одређену финансијску подршку општине, премда су биле приватне. Уређивачка политика је читаоцима пружала могућност да се обавесте о ситуацији, домаћој и међународној, а такође, уредништво је штампало текстове који су ширили општу културу публике и нудили сазнања о уметности и цивилизацији уопште. У испитиваном годишту нарочито занимљиве текстове образовног карактера, делимично политички интониране, са критиком стања у совјетској Русији, потписао је инжењер Андрија В. Бриген, руски емигрант. Уредништво је прихватало сарадњу свих који су имали нешто да кажу, чак и кад су били критички настројени према властима. Тако, потписан са Б., инжењер Бора Поповић се придружио Жаку Конфину у критици општинског санитета. Услов за сарадњу био је само тај да се редакцији остави кључ за исправно читање потписа. Редакција је могла одбити да открије право име критички настројеног аутора, али је ипак, у сваком случају, тачно знала ко је он. Редакција је стајала иза тексто-

ва својих сарадника и била спремна да се бори за дознавање пуне и доказане истине. Аутори су, упркос могућим потешкоћама, откривали идентитет и право име, пристајући да се носе са теретом притиска јавности, када се то захтевало од њих. Сретен Динић се у датом годишту само једном суздржао од давања подршке полемичком аутору, када је изразио резерву да не треба потезати питање одговорности потписника молбе за уједињење са Бугарском, насталом за време окупације у Првом светском рату, јер су многи потписници били силом приморани да ставе потписе на издајнички документ. Писац текста у коме се отвара ово болно питање, Влада Поповић, упркос томе, тврди да је било оних који су се потписали из користољубља, а у такве убраја и актуелног председника општине Михајла Буринчића. „Лесковачки гласник“, као гласило трговачке омладине, сведочи, између осталог, и о достигнутом степену демократије оног времена.

SUMMARY

Dragan Tasić

CULTURE AND SOCIAL TOPICS IN LESKOVACKI GLASNIK FROM 1933

Between two world wars, the newspaper Leskovački glasnik was published in the town of Leskovac. Topics of this newspaper were various, so it is possible to find, as it is highlighted but this review a lot of interesting issues related to culture, art, social issues, urbanism, hygiene and medical related problems. Editor of Leskovački glasnik was Sreten Dinić during 1933. The most important among his cooperatives were: Dragoljub Trajković, Jovan Jovanović, Žak Konfino, Andrija V. Brigen, Bora Popović and Vlada Popović. This paper covers and review articles and discussions/debates written during the 13th year of publishing, more precisely, year 1933.

UDK: 314.12 : 94]„1914/1918“

Јован Миљковић

ПОПУЛАЦИЈА ЈЕВРЕЈА У ЛЕСКОВЦУ УОЧИ И ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Лажним нападом на радио-станицу у Глајвићу отпочео је Други светски рат. Претходна снажна дипломатска офанзива Британаца и Француза није дала очекиване резултате, а епистоларно споразумевање Чемберлена, Даладијеа и Хитлера приближило се апсолутној нули. Забринутост на свим странама. Први прави знак у Лесковцу да је рат почео био је долазак десетак пољских Јевреја – избеглица у град на Ветерници. Лесковчани су добили неке нове информације. Би-Би-Си им више није био довољан. Општа забринутост. Страх је почео да се остварује. Велика забринутост настала је у јеврејској заједници. Сигурност коју су имали до доласка пољских Јевреја наједном је нестала. Остварени су неки контакти са њима и из прве руке добијене су поузданије информације о ситуацији у Пољској. Међутим, врло брзо лагана паника је нестала, а страх скоро сасвим ишчезао. Још увек су сва та ратна догађања била веома далеко. Али, скептици су упозоравали и даље на реалну опасност која се приближавала.

Уочи рата популација Јевреја у граду била је прилично бројна. Мада су у својим дућанима-радњама имали врло добру комуникацију, неки контакти друге врсте са домаћим становништвом нису били чести нити квалитетни. Јеврејска општина је била организована прилично архаично, а верски аспект у начину живота јеврејског живља био је доминантан. Парадигматичан је архетипски модел живљења и понашања. „Живот је текао тумачењем од хахама и свештеника. Старији људи су читали Мегилу и Пурим. Понекад су доминирали свештенички обреди са обавезним придикама.“[1]

Лесковац је у том периоду био прави мали космополитски град. Најбројнији су били Руси, муслимани и Јевреји. Било је и неколико немачких породица. После Првог светског рата Лесковац је постао завичајни град за неколико чехословачких породица, али и за странце

1 Проф. др Живојин Јефтић, *Др Жак Конфино – лекар и писац*

који су дошли у овај град са свих страна и који су се ту настанили и основали своје породице. Људи различитих конфесија живели су и радили у условима доста добре верске и међунационалне толеранције.

Брза капитулација Француске изненадила је чак и оне добре познаваоце политичких и ратних догађања. Денкерк је заиста преплашио Лесковчане, а 27. март је већ означио почетак рата и на овом простору. Уследило је бомбардовање Београда, 6. априла 1941. године, а затим и Лесковца два дана касније. Тако је Хитлер почео да остварује своју на брзину разрађену „Директиву 25". Штуке, месершмити и дорнијеи обрушили су се на мирни град. Бомбе и нису биле толико велике, али су доносиле смрт. Само у једном рову (склоништу) страдало је тридесетак људи.[2]

У јеврејској заједници права паника. Са исељавањем се закаснило. Немачка је симултано напала Југославију и Грчку. Сви путеви према Грчкој су затворени, а окружење пронемачки расположено. Код Грделице је повучена демаркациона линија између смањене Србије и увећане Бугарске, која је према Јевејима такође била непријатељски расположена . Изгледа да јеврејска заједница није имала јасну алтернативу, мада је све ово могло да се предвиди. Није било правог расположења да се напусте домови и град. Мислило се да се неће догодити неко веће зло. А догодило се. И то врло брзо. Већ 19. априла 1941. године уследила је наредба о обавезном пријављивању свих чланова јеврејске заједнице, а затим и о ограничавању слободе кретања, или, боље, нешто као полицијски час, али само за Јевреје. Врло јасан дискриминаторски поступак према јеврејској популацији. Нешто касније, 12. јуна 1941. године, из Банске управе Моравске бановине, са седиштем у Нишу, стигла је у Лесковац наредба којом се драстично ограничавају људска права Јевреја. Јеврејске породице могле су да купују намирнице само у продавницама специјално одређеним за њих, и то од 11 до 12 часова. „Јеврејским трговцима била је забрањена свака продаја хране и других намирница. Права парадигма глупости! Пропагандни окупаторски мрак који је стигао у град преко Банске управе. Јевреји нису могли изилазити у све локале, већ само у оне који су одређени за њих и Цигане. Јевреји нису смели посећивати биоскопе и позоришта, нису се смели појављивати на пијацама пазарног дана и што је главно, на рукаву су сви морали носити жуте траке са јеврејским знаком (хексаграм – Давидова звезда, прим. аутора). У наредби је изричито писало да ове траке морају носити сви Јевреји оба пола."[3]

Затворени у својим катоптричким собама, хапшени су скоро сасвим без отпора. Хапшења су изведена сукцесивно – најпре су похапшени одрасли мушкарци (августа 1941), а нешто касније мушка деца од 6 до

2 Јован С. Миљковић, *Слово о мојој школи, интерпретација.*

3 Др Миливоје Перовић, *Лесковац у рату и револуцији.*

16 година. И најзад – жене. Све се то није много примећивало. Све је изведено смишљено да би се избегла драматичност масовних хапшења, као што је то био случај са хапшењем Цигана 5. децембра 1941. године.

У лесковачком затвору Јевреји су били изоловани од осталих затвореника. Одатле су одвођени у концентрациони логор на Црвеном Крсту у Ниш. Прве егзекуције лесковачких Јевреја догодиле су се новембра 1941. године.

А у Лесковцу?

„Једанаестог дана тог леденог децембра 1941. године, на стратиште крај града, одведено је, на жалост, право из школе код реке, 310 родољуба. Рафали. Сви утихнуше у једном трену. Умиру Лесковчани усправно. По други пут на истом месту, у другом рату и од другог окупатора.“[4]

Том приликом стрељани су последњи чланови јеврејске заједнице: Жаки Берах и син Аврама Алхалела са још неколико сународника. Тек неколицина њих успело је да се пребаци на територију Албаније, која је била под италијанском окупацијом.

Тако је свих дванаест јеврејских породица, колико их је било уочи рата, задесила, поред оне биолошке, и генетска смрт.

Јеврејска општина, породице и појединци поседовали су годинама мукотрпно стицану покретну и непокретну имовину. Јевреји – трговци су у својим дућанима имали разноврсну робу, лекар Нисим Алхалел кућу и ординацију с медицинском опремом, а скоро све породице су имале личне и породичне драгоцености, вредно покућство, па чак и сакралне антиквитете, личне белешке, књиге и новац. Сем тога, Аврам Алхалел, свештеник, имао је своју кућу и две радње и био један од најбогатијих Јевреја у Лесковцу.

Сва јеврејска добра, још док су хапшења била у току, Немци су на најбруталнији начин запленили, игнуришући природна и људска права Јевреја, читавог једног народа. Задржали су све што је највредније, а оно што није било по њиховом укусу продали су лесковачкој општини за симболичних педесетак хиљада динара.

Продаја и препродаја јеврејске покретне и непокретне имовине „вршена је на признаницу“, бесправно и без икаквих докумената.

Ствари лесковачких Јевреја куповали су, по правилу, богатији Лесковчани, општински чиновници, па и сељаци. Чак је председник општине Михајло Николић Сикичка лично куповао, продавао и поклањао ствари својих суграђана – Јевреја. Тако су, на пример, „немачке власти продале целокупни намештај и покретности, Јеврејина Бука Романа који је купио Сава Цокеј за суму од тридесет хиљада динара која се је имовина састојала: више шифоњера, шпорета, кревета и др. – из пет

4 Јован С. Миљковић, *Слово о мојој школи, интерпретација.*
5 ИСТАРХ; Лесковац.
6 ИСТАРХ; Лесковац.

просторија"[6] – пише у једном документу од 26. октобра 1941. године. А у другом документу Станојко Раденковић и Петар Тимић, даваоци изјаве, потврдили су да је „пок. Глигорије Станковић из Лесковца, купио целокупни намештај, постељне ствари, посуђе, два кревета, два душека, три јоргана, једну шивећу машину, један шпорет, један казан, два шифоњера, један астал, пет столица и лекарске инструменте."[7]

„Сва ова имовина била је својина доктора Алхалела" – наглашавало се у наставку изјаве.

Ни јеврејско гробље није било поштеђено!

У ранијем периоду, између два светска рата, јеврејска општина је лепо одржавала гробље. Надгробни споменици су претежно били од белог мермера – мрамора. Кад је сеоски пут поделио гробље на два дела, већи и уређенији део остао је дубоко испод пута, у самом подножју Хисара, а мањи, окружен православним надгромним споменицима, нешто изнад. У ратном периоду, одмах после трагичне погибије Јевреја, почело је пустошење јеврејског гробља. Нису то урадили Немци, већ домицилно становништво са градске периферије и сељаци из оближњих села. Постепено су развлачили и односили мермерне плоче, претходно и прилично оштећене. Нико није покушао да спречи ову вандалску девастацију јеврејског гробља. Остали су само постаменти, такође прилично оштећени. Током времена, после рата, ту је створена мања дивља депонија смећа, испод пута. Нешто касније, Млади горани су засадили багрем. Није било никаквог пијетета према покојницима који су ту сахрањивани у најранијем периоду. Општинске власти никада нису покушале да заштите или барем обележе овај простор.

Данас, једва могу да се примете делови постамената који штрче из земље.

7 ИСТАРХ; Лесковац..

Табела 1 *Јеврејска домаћинства уочи Другог светског рата*

Ред. бр.	Презиме и име	Занимање	Адреса у ратном периоду	Број чланова домаћинства	Имовина пок.	Имовина непок.
1	Алхалел Аврам	свештеник	Поенкареова 19	5	кућа и два дућана	има
2	Алхалал Бухор	трговац	–	4	нема	има
3	Алхалел Мика	трговац	–	5	нема	има
4	Алхалел Нисим	лекар – санит. мајор	Дунђерски трг 8	4	кућа	има
5	Берах Чиби	мењач новца	–	5	нема	има
6	Ешкенази Бухор	мењач новца	–	3	нема	има
7	Јудић Јосиф	–	Вардарска 33	5	нема	има
8	Карио Бенко	трговац	Млинска 36	3	има	има
9	Карио Јеша	трговац	Војв. Путника 75	4	кућа	има
10	Карио Рафаел	трговац	Цара Николе 1	3	кућа	има
11	Кон Ђорђе	–	Трг Љубе Давидовића 17	3	нема	има
12	Пијаде Велизар	лекар	Палата Јањић	4	–	има
13	Романо Буко	–	Краља Петра 20	4	нема	има

Табела 2 *Број ученика Јевреја који су матурирали у Реалној гимназији у Лесковцу између два светска рата*

Ред. бр.	Презиме и име	Школска година	Успех	Напомена
1	Алхалел М. Нисим	1920/21.	одличан	
2	Алхалел Б. Соломон	1921/22.	–	
3	Карио Х. Алберт	1923/24.	одличан	
4	Берах Ч. Давид	1924/25.	–	
5	Карио Х. Валерија	1930/31.	–	
6	Карио Б. Алберт	1931/32.	добар	
7	Алхалел У. Леон	1932/33.	одличан	
8	Романо Б. Режина	1937/38.	врло добар	
9	Пијаде В. Јелисавета	1937/38,	–	

РЕФЕРЕНЦЕ

1. Проф. др Живојин Јефтић, Др Жак Конфино – лекар и писац
2. Др Миливоје Перовић, Лесковац у рату и револуцији, Београд, 1968. године
3. Јован С. Миљковић, Слово о мојој школи, Лесковац, Народни музеј, 1988.
4. Јован С. Миљковић, Све ратне године лесковачких основних школа, Народни музеј у Лесковцу, 2002.
5. Требјешанин – С. Димитријевић – Х. Ракић – С. Младеновић, Сто година лесковачке гимназије, Лесковац, 1979.

Архивска грађа

1. Необјављени документи из ратних дана, Историјски архив у Лесковцу, скр. ИСТАРХ.
2. Школски прозивник Основне народне школе „Учитељ Јосиф“ у Лесковцу.

SUMMARY

Jovan Miljković

JEWISH POPULATION IN THE TOWN OF LESKOVAC ON THE EVE OF AND DURING WORLD WAR II

Shortly before the World War II, Jewish population was noticeably numerous; although the contacts were made during business transactions, Jews did not have more contacts with native population. Jewish borough was archaically organized, including dominating religious aspect. During attack of Germany on Yugoslavia, Jewish population couldn't make to get out from Serbia on time; meanwhile, the demark line was formed near the town of Grdelica; accordingly, they could not pass over it since the Bulgarians, felt hostility towards them. Starting of April 19th, 1941, a directive in terms of obligatory registration for all members of Jewish community was issued, as well as the command related to limited motions only for them.

They were arrested without any resistance, successively – firstly adult men, 16 – year –old children after them and at last - the women. They were separated from other prisoners at the jail in Leskovac and transported from this jail into concentration camps, and their possessions were taken away.

UDK: 373.3 : 94](497.11) „1941/1944“

Верољуб Трајковић

ОСНОВНА ШКОЛА ОРАШАЧКА У ВРЕМЕ ОКУПАЦИЈЕ 1941–1944.

ОПШТЕ ПРИЛИКЕ У ВРЕМЕ ОКУПАЦИЈЕ

После краткотрајног Априлског рата 1941. године приступило се комадању Краљевине Југославије. За Србију је тада речено да треба да остане што је могуће мања и да се према њој морају примењивати посебне мере.[1]

Време од 1941. до 1944. године било је изузетно сложено у условима тешких страдања и патњи, оштрих и крвавих борби са окупатором и његовим сарадницима. Немачка управа у Србији је, преко цивилног комесаријата Милана Аћимовића, а касније и владе Милана Недића, под чијим патронатом је било Министарство просвете, покушавала да после краткотрајног прекида нормализује стање у школству.[2]

Међутим, школство у периоду окупације 1941-1944. године у целој Србији и у лесковачком крају није у потпуности обновљено, нити је, може се рећи, било редовно. Стална тежња за приказивањем стања у школству као редовног основна је карактеристика Недићеве школске политике. У току окупације многе школе су оштећене и уништене, а све неоштећене школске зграде заузете су за непријатељске војнике (касарне или војне болнице), док је школски инвентар углавном уништаван.

Да би имало преглед о политичкој опредељености ученика, Министарство просвете тражило је од директора школа категоризацију ученика по групама, и то:

1. национално поуздани,
2. комунисти и
3. они који лако подлежу сугестијама и утицајама.

---

1 Др Фердо Чулиновић, Окупаторска подела Југославије, Београд, 1970.

2 Комесаријату Милана Аћимовића, иако је имао цивилни карактер, била је надређена немачка врховна и контролна власт, преко војноуправног команданта, а Милана Недића је 29. августа 1941. године именовао за председника српске владе војноуправни заповедник генерал Хајнрих Данкелман.

Наређено је да се сви који су се нашли под редним бројем два ставе на списак за искључење из школе без права на полагање испита.

Рад у школама је регулисан разним одлукама, расписима, упутствима. Пре оснивања Главног просветног савета, његову функцију је обављао Просветни одбор.

На предлог Просветног одбора, Министарство просвете и вера прописало је наставни план и програм за основне школе 30. јануара 1943. године, по коме се радило почев од школске 1943/44. године.[3]

Наставни план[4]

Ред. бр.	Предмети	разреди I	II	III	IV
1.	Наука о вери с моралним поукама	1	1	2	2
2.	Српски језик	11	11	7	7
3.	Отаџбина и њена прошлост	-	-	4	6
4.	Природа и човеков рад	-	-	5	5
5.	Рачун и геометрија	5	5	4	4
6.	Певање	1	1	2	2
7.	Телесне вежбе и дечје игре	2	2	2	2
	Укупно	20	20	26	28

Ван контроле окупаторске власти и Министарства просвете и вера Недићеве владе, постојале су на територији Србије и партизанске школе. Прве школе су отворене у Ужичкој Републици, а касније у Пустој Реци, Црној Трави и на другим ослобођеним територијама. То је био један од основних задатака у ослободилачкој борби. Радило се у тешким условима, без подесних просторија, без довољно квалификованих кадрова, без основних средстава, па и без табле и креде. За наставнике су оспособљавани средњошколци на посебним курсевима за рад с децом или на аналфабетским течајевима. Сами су правили програме, користећи из старих уџбеника оно што је одговарало. У неким крајевима су одржавана саветовања просветних радника на којима су, уз подршку месних или среских народних одбора, тражена решења и давана упутства за унапређивање рада. То су, у ствари, били и први кораци на реформисању и грађењу нове, југословенске, социјалистичке школе.[5]

Сами партизански одреди постајали су школе у којима се стално радило на просвећивању или дошколовању људи. Разјашњавани су циљеви Народноослободилачке борбе, улога и задаци радничке класе и њене авангарде – Комунистичке партије; истицани су братство, једин-

3 Министарство просвете и вера, Одлука, С. бр. 86, 30. јануар 1943.

4 Драгутин Гроздановић, Просвета, школство, и култура у лесковачком крају 1941-1945. Лесковац, 1973.

5 Драгутин Гроздановић, просвета, школство и култура у лесковачком крају 1941-1945. Лесковац, 1973.

ство и равноправност наших народа и народности.[6] Али да се не би све свело на објашњавање, на улогу само живе речи, морало се радити и на описмењавању великог броја неписмених, на њиховом оспособљавању, да се и сами могу служити књигом. На томе се радило стално, упорно. Смењивали су се борба и учење. Зато су партизански одреди постајали праве школе у којима су нарочито омладинци стицали знања о себи, о људима и њиховим односима.

У партизанским школама није било довољно уџбеника. Стари су одбачени, а нових није било довољно. Постојала су издања партизанских буквара:

1. партизански буквар, рађен за основце и неписмене одрасле;
2. буквар пропагандне секције артиљеријске бригаде Пете народноослободилачке ударне дивизије из 1944. године, намењен неписменим борцима;
3. буквар за аналфабетске течајеве у НОВ. Овај буквар је издало пропагандно одељење Врховног штаба НОВ и ПОЈ.[7]

Паралелно са успостављањем окупационе власти у Србији, вршене су припреме за оружани устанак у лесковачком крају. Већ у јесен 1941. године на територији лесковачког округа постојали су партизански одреди на планини Кукавици, у Јабланици и на терену Бабичке горе.[8] Ширење устанка у лесковачком крају изазива непријатељске офанзиве у којима су многе школе биле попаљене или су потпуно уништене, а неке делимично оштећене. Зато је морало да се ради у порушеним учионицама или у сеоским кућама и по колибама.

На основу извештаја начелства среза лесковачког од 25. августа 1941. о целокупном раду и свим опажањима код среског начелства, упућеном Банској управи Моравске бановине, види се да је на територији овог среза било 40 основних школа, 346 учитеља и 8.736 ученика.[9] Према подацима Министарства просвете из 1941. године, у лесковачком срезу у току окупације радило је 39 школа, од чега 4 градске и 35 сеоских.[10]

РАД ШКОЛЕ У ВРЕМЕ ОКУПАЦИЈЕ

Државна народна школа „Карађорђе Петровић“ у Орашцу радила је за време окупације у врло тешким условима због честих борби које су

6 Јован Марјановић и Перо Морача, Наш ослободилачки рат и народна револуција, Београд, 1958.

7 Др Тихомир Продановић, Прилог проучавању идејно-педагошких и методичко-дидактичких карактеристика уџбеника литературе из времена НОБ-е, Глас САН-а, VIII, Београд 1960.

8 Димитрије Кулић, Бабички партизански одред, Ниш 1961.

9 Архив Војноисторијског института, фонд Недићеве архиве, кутија 28, регистарски број 48/1-1.

10 Момчило Павловић, Верољуб Трајковић, Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. студија и документа, Лесковац 1995.

вођене на територији општине Орашац, па и шире, између непријатељских војника и Бабичког партизанског одреда, који је деловао на овом терену.

Почетком школске 1941/42. године формирана је Комисија за набавку школских потреба, а за чланове су изабрани: учитељ Александар Ђорђевић, председник школског одбора Илија Миленковић и члан школског одбора Драгутин Цветановић, а за њихове заменике Милан Ђокић, Драгутин Марковић и Љубомир Станковић, сви чланови школског одбора школе.[11]

Због стално великог броја ученика уназад неколико година у одељењу школе у Јарсенову, покренут је поступак, почетком октобра 1941. године, за отварање новог одељења школе у Горњој Купиновици.[12]

Наставницима школа општине орашачке, Бојани Срдановић, одељење у Орашцу, Александру Ђорђевићу, одељење у Јарсенову, Десанки Б. Младеновић,[13] одељење у Градашници, и Душану Михаиловићу, одељење у Пискупову, стигло је половином октобра 1941. године наређење Банске управе Моравске бановине да се не удаљују без одобрења из места службовања.[14]

У вези са наредбом начелника среза лесковачког о оснивању одсека за народно просвећивање и оснивању народне читаонице и књижнице, школски одбор је на седници од 8. новембра 1941. закључио „да је немогуће основати одсек за народно просвећивање због насталих тешких прилика у селу и околини. Књижница и читаоница ће се основати у школској згради Државне народне школе у Орашцу“.

На истој седници одбора промењен је председника школског одбора. Уместо Илије Миленковића, који је поднео оставку, за председника је постављен Милан Ђокић.[15]

Једна од првих акција Бабичког партизанског одреда после његовог оснивања, октобра 1941. године, јесте напад на зграду оштине Орашац и уништавање општинске архиве у потпуности.[16] Због сарадње са окупатором, стрељан је дугогодишњи председник општине Орашац и председник школског одбора Државне народне школе у Орашцу Илија Миленковић.[17] У циљу јачања политичког утицаја на овом терену, Бабички одред је, поред борби које је водио, одржао велики број зборова и конференција у Орашцу, Јарсенову, Горњој Купиновици и дру-

11 Деловодни протокол Државне народне школе у Орашцу, 1941.
12 Исто.
13 Десанка В. Младеновић је дошла за учитељицу Државне школе у Градашници 27. августа 1940. године, после одласка учитеља Душана Крстића. АС. Г-183 МП НРС (досије) М-LXVI - бр. 39.
14 Деловодни протокол Државне народне школе у Орашцу, 1941.
15 Књига записника 1931-1943.
16 Светозар Ђ. Крстић, Записник о људима и догађајима у лесковачком крају 1929-1945, Београд, 1996.
17 Димитрије Кулић, Бабички партизански одред, Ниш, 1961.

гим селима. У селу Јарсенову, реорганизацијом Бабичког партизанског одреда, долази до оснивања Друге власотиначке чете.[18]

Због борби које су вођене почетком 1942. године, школа у Орашцу није радила 42 дана, и то од 6. фебруара до 19. марта; школа у Градашници није радила 47 дана, од 2. фебруара до 20. марта; и одељење школе у Јарсенову није радило 63 дана, од 6. фебруара до 9. априла 1942. године.[19]

Управа школе је 19. марта обавестила начелство среза лесковачког да је рад Државне народне школе у Орашцу почео 19. марта 1942. године и да рад одељења школе у Јарсенову није почео „због порушене школске зграде".[20]

Школску зграду у Јарсенову запалили су бугарски непријатељски војници у фебруарско-мартовским борбама против Бабичког партизанског одреда.

Начелство среза је наредбом од 25. марта захтевало од старешине села да се хитно направи договор са општинском управом, како би школа што пре била оспособљена за рад.[21]У међувремену, учитељ школе Александар Ђорђевић доставио је списак уништеног школског намештаја и учила, као и списак уништених ствари учитеља око евентуалне надокнаде штете. Тек почетком наредне школске године начелство среза је доставило извештај да је буџетом предвиђен износ од 10.000 динара за поправку школске зграде у Јарсенову.[22]

На седници школске управе од 25. маја 1942. године промењен је Месни школски одбор. Будући да је Милан Ђокић, председник Месног школског одбора, захтевао да буде разрешен, на његово место је постављен тадашњи председник општине Орашац Цветан Ђокић.

На предлог управнице школе Бојане Срдановић, изабрани су и чланови Одбора: Драгутин Цветановић, Милан Ђокић, Драгутин Марковић и Љубомир Станковић. Поред конституисања Месног школског одбора, на захтев сељака Горње Купиновице, на овој седници је донесена одлука да се отвори ново одељење Државне народне школе Орашца у Горњој Купиновици. Месни школски одбор је сачинио записник са образложењем и прикупљеном документацијом за отварање новог одељења и послао га начелнику лесковачког среза на одобрење.[23]

Зграда која се нудила за отварање школе била је власништво Пејчић Петра, а школски стан је био власништво Пејчић Арсенија, обојица из Горње Купиновице. Они су дали изјаву да своје зграде уступају за шко-

18 Исто.
19 АС, Г-3, Министарство просвете и вера 1941-1944. ф. 42, бр. 25.
20 Деловодни протокол Државне народне школе у Орашцу 1942.
21 Исто.
22 Исто.
23 Књига записника 1931-1943.

лске потребе. Општинска управа је, с друге стране, дала гаранцију да ће село сносити трошкове до краја буџетске 1942. године.[24]

Нацрт школске зграде.[25]

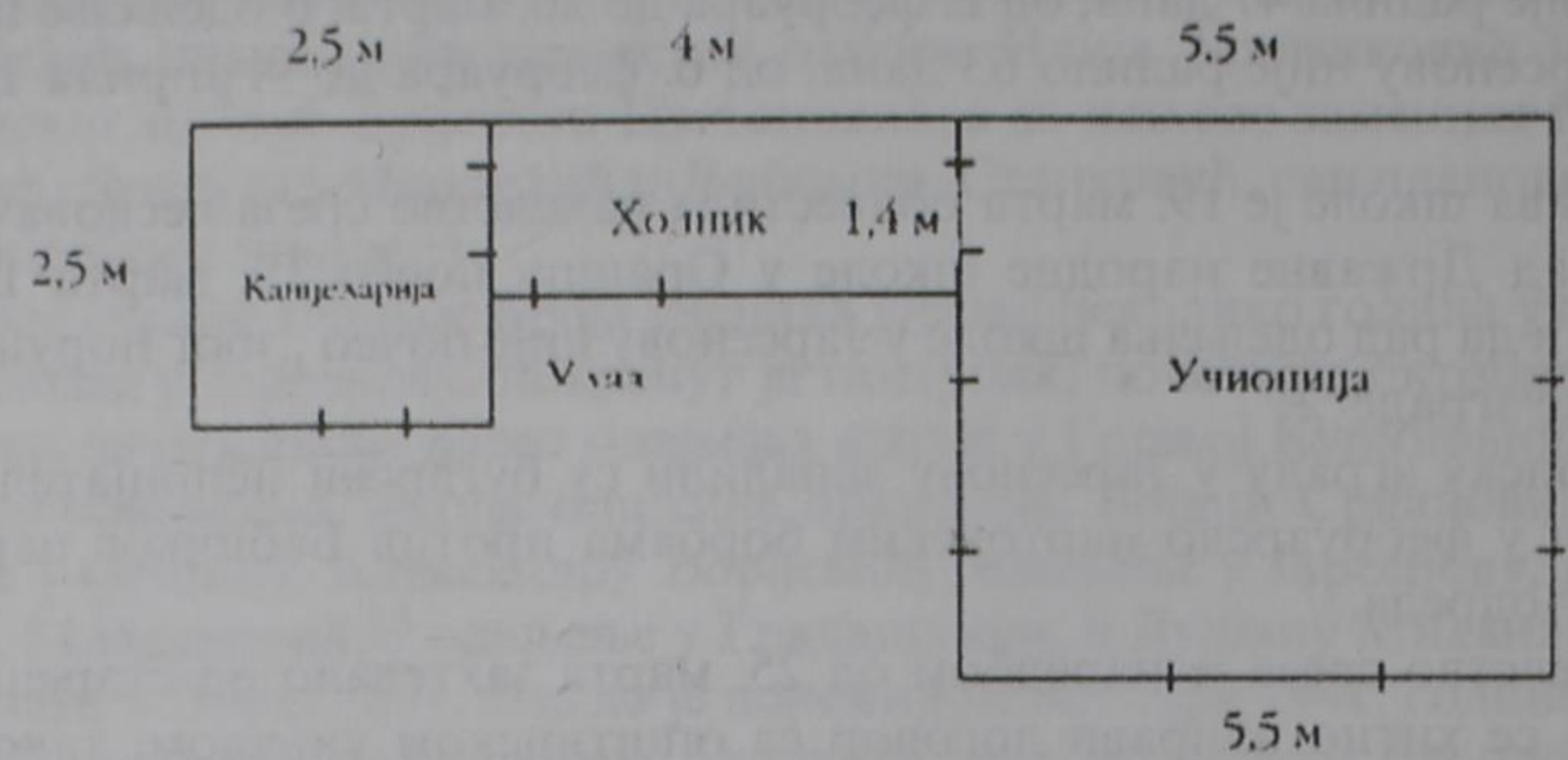

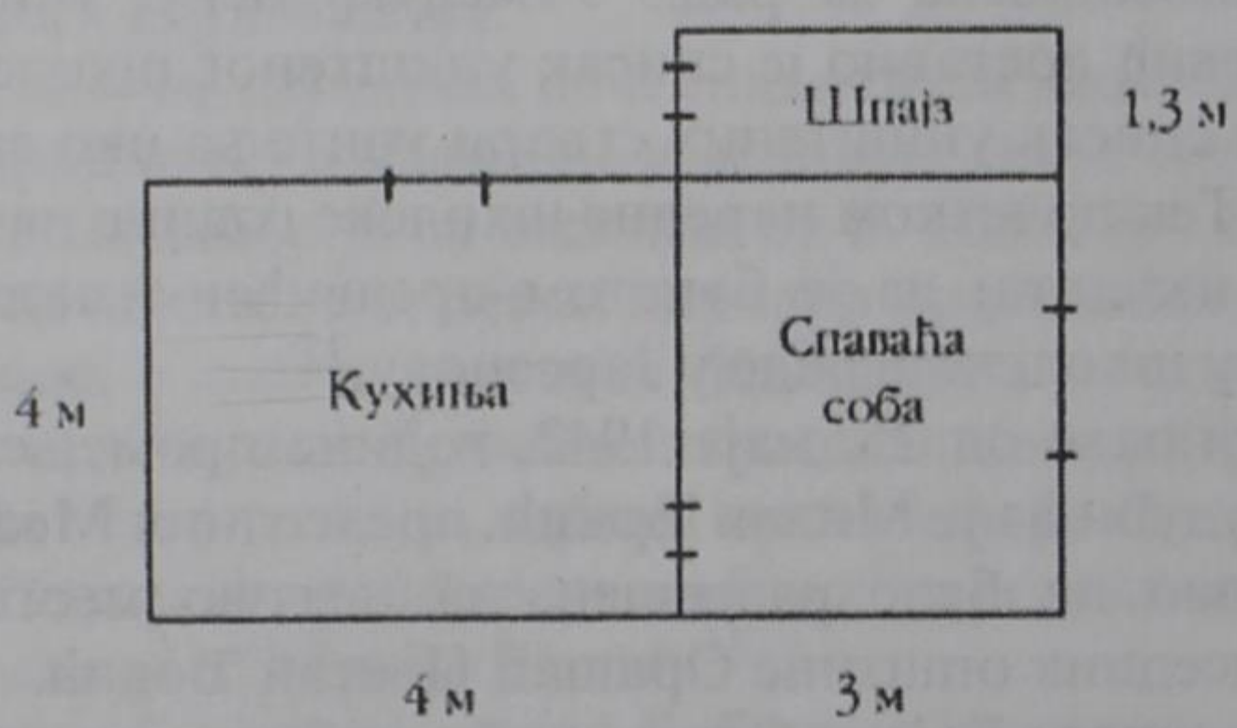

На основу овлашћења Министарства просвете и предлога Месног школског одбора у Орашцу, среза лесковачког и начелства среза лесковачког, 25. јуна 1942. начелник округа лесковачког донео је одлуку да се у Државној народној школи у Орашцу, среза лесковачког, отвори ново, треће по реду одељење у Горњој Купиновици, па ће школа у Орашцу имати три одељења.[26]

У складу са Уредбом о вршењу надзорничке службе, школски надзорник Живојин Трифуновић је 1. јуна 1942. године извршио завршни преглед рада наставника Државне народне школе „Карађорђе Петровић“ у Орашцу, среза и округа лесковачког, за школску 1941/42. годину. На основу извршеног прегледа, надзорник је констатовао да ова школа има два одељења, и то једно у Орашцу, а друго у Јарсенову.

24 Исто.
25 Исто.
26 АС, Министарство просвете и вера 1941-1944, одељење за основно образовање, Г-3, ф-57, бр. 53.

Школске 1941/42. године у одељењу I, II, III и IV разреда у Орашцу наставу је изводила учитељица Бојана Срдановић. Она је била на боловању од 8. децембра 1941. до 20 јануара 1942. године, у време када је рад школе био у прекиду. Поред овог, био је још један прекид, у периоду од 6. фебруара до 19. марта 1942, тако да школа у овој школској години није радила 2 месеца и 26 дана.

Бројно стање уписаних ђака приликом обиласка школе одељења у Орашцу од стране школског надзорника било је: у I разреду укупно 46 ђака, и то 26 мушких и 20 женских, у II разреду 17 ђака, 14 мушких и 3 девојчице, у III разреду 14 ђака, 11 мушких и 3 девојчице и у IV разреду свега 15 ђака, 12 мушких и 3 девојчице. Укупно је у одељењу било 92 ђака, од којих 63 мушка и 29 женских. Међутим, број присутних ђака приликом обиласка надзорника био је скоро дупло мањи, само 54, од којих 47 мушких и 7 женских. Учитељица је са ученицима градиво правилно обрадила и добро утврдила. Управнички послови су такође добро оцењени.[27]

У одељењу школе у Јарсенову укупан број уписаних ђака био је 64, од којих 55 мушких и 9 девојчица.

У I разреду било је укупно 39 ђака, 32 мушка и 3 девојчице,

У II разред ишао је само 1 ђак,

У III разреду било је укупно 15 ђака, 13 мушких и 2 девојчице,

У IV разреду било је 9 ђака - сви мушки.

За разлику од одељења у Орашцу, у одељењу школе у Јарсенову број присутних ђака у тренутку обиласка школе од стране школског надзорника био је знатно бољи. Од укупно 64 ђака, 47 је било присутно, и то 40 мушких и 7 женских.

Наставу у сва четири разреда од почетка школске године изводио је учитељ Александар Ђорђевић. Прекид школе због рата у овој школи трајао је 2 месеца и 3 дана. Због спаљивања школске зграде од стране бугарске војске „приликом чишћења терена од партизана“, школа је поново почела са радом 10. априла 1942. године у згради црквеног конака.

У одељењу I, II, III и IV разреда у Јарсенову пређено градиво није било утврђено, али будући да је до краја школске године било још времена, то је могло да се у потпуности уради.

Управница Државне народне школе Орашац обавестила је начелство среза да је поступљено по наредби начелства (бр. 3402), од 2. априла 1942. године, о оснивању задруга на селу и ширењу задругарства[28] и да је у Јарсенову основана задруга.[29]

Крајем јуна школа је обавештена да ће се завршни испит у Орашцу обавити 7. јула, председаваће Тома Стевановић, учитељ из Мрштана; а

27 Књига записника 1931-1943.

28 Творац српског задругарства и један од највећих народних просветитеља био је Михајло Аврамовић. Види Сретен Динић, Народни просветитељ, Лесковац 1930.

29 Деловодни протокол школе, 1942.

у Јарсенову 9. јула 1942, председаваће Зарије Цветковић, учитељ из Јашуње. У истом обавештењу учитељ Александар Ђорђевић одређује се за председавајућег завршног испита у Државној народној школи у Градашници и одељењу те школе у Пискупову.[30] О току завршног испита начелство среза лесковачког је, по завршетку, уредно обавештено. Школски одмор – распуст, по наредби власти, трајао је од 1. до 15. августа.[31]

Школска 1942/43, по наредби начелства среза лесковачког, почела је 16. августа 1942. године. Учитељи школе Бојана Срдановић и Александар Ђорђевић јавили су се на дужност.[32] Убрзо, њима се прикључио учитељ новоотвореног одељења школе у Горњој Купиновици Живојин Д. Крстић.

Након почетка рада трећег одељења Државне народне школе Орашац у Горњој Купиновици, крајем децембра 1942, Месни школски одбор је послао молбу начелству среза лесковачког о издвајању овог одељења у самосталну школу, са седиштем у Горњој Купиновици. Један од разлога за издвајање је удаљеност одељења од централне школе, лош пут и немогућност достављања поште на време.[33]

Крајем године одељењу школе у Г. Купиновици је одлуком начелства од 17. децембра 1942. додељена помоћ од 4.000 динара.

Школске 1942/43. године Државна народна школа „Карађорђе Петровић“ у Орашцу у сва три одељења имала је, приликом првог редовног прегледа школе од стране школског надзорника Живојина Трифуновића, укупно уписаних 190 ђака, и то у одељењу школе у Орашцу 99, у Јарсенову 55 и у Горњој Купиновици 36 ђака.[34]

Одељење школе у Орашцу било је комбиновано од I, II, III и IV разреда. Бројно стање уписаних ђака било је у I разреду 41, у II разреду 28, у III разреду 14 и у IV разреду 16, што укупно износи 99 ђака. Приликом обиласка овог одељења од стране школског надзорника број присутних био је веома мали: у школи је било присутно само 48 ђака, и то у I разреду 16, у II разреду 18, у III разреду 10 и у IV разреду свега 4 ђака. Учитељица је била Бојана Срдановић.[35]

Школска зграда у Орашцу после дугогодишње употребе била је руинирана, склона паду, те је било неопходно да се изврше извесне поправке, а да се истовремено изврше и припреме за подизање нове школске зграде.У супротном, школа би морала, због безбедности ученика, да се затвори.[36]

30 Исто.
31 Исто.
32 Исто.
33 Деловодни протокол школе, 1942.
34 Књига записника 1931-1943.
35 Исто.
36 Исто.

Одељење школе у Јарсенову је такође било комбиновано од I, II, III и IV разреда са укупно 55 ђака. У I разред било је уписано 28 ђака, у II разред 22 ђака, у III разред 1 и у IV разред 14 ђака. И у Јарсенову је број присутних ђака приликом редовног прегледа био скоро за половину мањи од укупног броја уписаних. На часовима је тог дана било присутно 30 ђака, и то у I разреду 11, у II разреду 17, а у III и IV разреду био је присутан по 1 ђак. Учитељ одељења био је Александар Ђорђевић.[37]

Проблем са школском зградом коју је запалила бугарска војска почетком 1942. године у селу Јарсенову још увек је био актуелан. Кредит који је школа добила није искоришћен. Стога је школски надзорник обавезао управника школе, са наставником одељења, и Месни школски одбор да се договоре са мештанима Јарсенова око што хитније оправке школе, како би деца могла да редовно похађају наставу. У супротном, школа ће бити затворена због лоших услова рада у црквеном конаку, где је пивремено радила.[38]

И на крају, у новоотвореном одељењу школе у Горњој Купиновици у првој години рада било је уписано 36 ђака. Одељење је било комбиновано од I, II, III и IV разреда. У I разред уписана су 24 ђака, у II разред 11, у III није било ниједног ђака и у IV разред био је уписан само 1 ђак. Приликом прегледа школског надзорника Трифуновића, присутност је била сасвим задовољавајућа, од укупно 36 ђака, 28 их је било у школи. У I разреду било је одсутно 6 и у II разреду 2 ђака. Учитељ је био Живојин Крстић.[39]

Школска зграда у овом одељењу била је привременог карактера, те је требало обезбедити документацију за отварање наменске школске зграде.

Почетком 1943. године школа је добила упутство да ниједан од наставника не сме да држи било какво предавање без одобрења немачке Крајскомандантуре. Актом начелства среза лесковачког наставници одељења Државне народне школе одређени су да предају веронауку у својим одељењима. Школа је крајем априла доставила начелству на уништење све књиге које су биле забрањене од стране немачке врховне команде.[40]

Завршни преглед рада за школску 1942/43. у Државној народној школи у Орашцу обављен је 8. јуна 1943. године од стране школског надзорника Живојина Трифуновића. Број присутних ученика на завршном прегледу био је упола мањи од броја уписаних (од 190 уписаних у сва три одељења на крају године настави су присуствовала 102 ђака, или 53,68%[41]). Настава, предвиђена планом и програмом рада, правилно је извођена, а прекида у раду ове школске године није било.

---

37 Исто.
38 Исто.
39 Исто.
40 Деловодни протокол школе 1943.
41 Књига записника 1931-1943.

Месни школски одбор је 13. јула 1943. послао молбу шумском референту да одобри набавку материјала за поправку школе у Јарсенову. Месни школски одбор је јула добио наредбу од стране начелства среза да на седници одбора донесе одлуку о подели Државне народне школе у Орашцу тако што ће одељења школе у Орашцу, Јарсенову и Горњој Купиновици постати самосталне школе.[42]

Школска 1943/44. година, наредбом начелства среза лесковачког, почела је 1. септембра 1943. године.

У међувремену, донета је одлука о подели одељења Државне народне школе „Петровић Карађорђе" у Орашцу на посебне, односно самосталне школе у Орашцу, Јарсенову и Горњој Купиновици.[43] Оваквом одлуком општина Орашац у школској 1943/44. години на својој територији имала је четири самосталне школе: у Орашцу, Јарсенову, Горњој Купиновици и Градашници, којој је припадало село Пискупово.

Као и раније, и ове године је школски надзорник Трифуновић извршио први преглед рада Државне народне школе у Орашцу, 6. октобра 1943. године. Школа је, поред једног комбинованог одељења од ђака I, II, III и IV разреда ниже народне школе, имала, по први пут, и један разред више народне школе.[44] Укупно је било уписано 115 ученика, у I разред 43, у II - 22, у III - 25 и у IV - 17 ученика, док је у I разред више народне школе било 8 ђака. Приликом прегледа школе била су присутна 54 ученика или 46,96%, и то у I - 17, у II - 13, у III - 14 и у IV разреду 10 ученика. Од 8 ученика I разреда више народне школе, није присуствовао ниједан.[45]

Због недоласка великог броја ученика, школски надзорник је издао налог Месном школском одбору да поступи у складу са Законом о народним школама. У спровођењу наставног плана и програма надзорник је сугерисао да се приликом извођења наставе поклони већа пажња националној групи предмета.[46]

Школска зграда у овој школској години скоро да је била неупотребљива, била је склона паду, тако да је надзорник Трифуновић још једанпут упозорио Месни школски одбор да отпочне са изградњом нове или ће, у супротном, бити приморан да предложи затварање школе.[47]

Октобра 1944. године ослобођен је Лесковац и лесковачки крај. Период од првих неколико година после ослобођења протекао је, поред осталог, у стварању нових услова за развој школства. Паралелно са борбом за обнову земље вршено је обнављање и нормализовање рада

42 Деловодни протокол школе 1943.
43 Исто.
44 Књига записника 1931-1943.
45 Исто.
46 Исто.
47 Исто.

школа и културно-просветних установа у условима када је велики број зграда у којима су оне раније биле смештене био уништен или пак оштећен. Школске учионице често су биле потпуно празне, без учила и потребног прибора.

Одмах по ослобођењу Лесковца и лесковачког краја, 11. октобра 1944. године, приступило се рашчишћавању и обнови порушеног града.[48] После ослобођења, у лесковачком крају настале су корените политичко-економске и просветне промене.

Основна школа „Карађорђе Петровић“ у Орашцу некон ослобођења Лесковца и околине обавештава просветног инструктора Наду Радовановић да је отпочела са радом 20. октобра 1944. године. Због поправке школске зграде имала је прекид у раду од 3. до 6. новембра, да би 7. новембра наставила са радом.[49]

Учитељ – управник школе и даље је била Бојана Срдановић, учитељица, постављена одмах по избијању рата, а за послужитеља школе мобилисан је Тома Јовановић из Орашца.[50]

SUMMARY

Veroljub Trajković

ORASAC PRIMARY SCHOOL DURING
THE TIME OF OCCUPATION 1941-1944

Public (national) school Karadjordje Petrovic, at Orasac functioned during occupation (II World War) in very difficult conditions caused by often fights on the area of the prior municipality Orasac, even wider; those fights were between enemy soldiers and Babicki partisans´/resistance squad, which covered this terrain.

For the duration of occupation the Municipality of Orasac school staff was as follows: Bojana Srdanovic, the school branch at Orasac, Aleksandar Djordjevic, the school branch at Jarsenovo; Desanka B. Mladenovic, the school branch at Gradasnica and Dusan Mihajlovic, the school branch at Piskupovo.

Due to fights during 1942, the school at Orasac was closed for 42 days (starting of February 6th to March 19th); the school at village Gradasnica did not functioned for 47 days Starting of Febrary 2nd to March 20th); and school branch at village Jarsenovo which was closed for 63 days starting of February 6th to April 9th 1942.

Meanwhile, it was came to agreement to separate school branches of Public (national) school Karadjordje Petrovic, at Orasac on apart, i.e. self-regulating schools in villages Orasac, Jarsenovo, Gornja Kupinovica and Gradasnica, with the village Piskupovo as well.

During October 1944, the town of Leskovac including it s neighboring was liberated. The period of the first few years after liberating included new condiotns for developeing education system.

The primary school Karadjordje Petrovic, at Orasac after libearating of the town of Leskovac and its surrounding inform educational inspector Mrs. Nada Radovanovic that it started with work on October 20th, 1944.

48 Архив Србије, фонд Народна власт, фасцикла II, План за обнову града Лесковца.
49 Деловодни протокол Основне школе „Карађорђе Петровић“ у Орашцу, 1944.
50 Исто.

UDK: 069.51 : 94 : 929

Живан Стојковић

„ДРАЖА ЈЕ НАДМУДРИО ТИТА “
– Одговорност за изговорену реч

После дугогодишњих настојања, у Лесковцу је 22. октобра 1979. године почела са радом прва високошколска установа у јужноморавском региону – Технолошки факултет, као девети члан Универзитета у Нишу. Био је то један од крупних догађаја у просветној и културној историји овог града. Могућност школовања високошколских кадрова биохемијске и текстилне струке био је важан услов за даљи развој целог југа Србије. Борба за његову афирмацију била је важна најпре због разбијања схватања да факултете не треба оснивати у провинцији и да они треба да буду лоцирани само у већим градским центрима. Стварање повољне климе у локалној средини и изграђивање поверење према кадровима са академским звањима било је, такође, од велике важности. Један од оних који су се латили тог пионирског задатка био је и доктор социолошких наука Милан Миладиновић, пензионисани пуковник, родом из Косанчића, који је прихватио позив да конкурише за избор наставника за предмет Основи марксистичке филозофије. Дошао је из Новог Београда у Лесковац и постао универзитетски наставник у звању ванредног професора. Имао је ту част да 22. октобра 1979. године обележи почетак рада ове установе својим првим предавањем и да га студенти одмах прихвате као врсног предавача и доброг професора. Без обзира на поодмакле године, наступао је са задивљујућом енергијом не само у процесу наставе већ и у научном раду. Истовремено, користио је сваку прилику да учествује на разним скуповима, научним симпозијумима и другим сусретима саопштењима која су увек привлачила значајну пажњу пре свега научне јавности. До почетка рада на Технолошком факултету са објављеном докторском дисертацијом, бројним чланцима који су верификовани на научним скуповима, саопштењима и објављеним књигама постигао је реноме познатог научног радника и етичара Социјалистичке револуције. Сфера његовог интересовања биле су филозофија, социологија, етика, историографија, а са педантно вођеним дневником, који је достигао

обим од око 20.000 страница, уврстио се и у ред изузетних хроничара и сведока актуелних друштвених збивања у земљи и свету.

Прва година рада Технолошког факултета донела је велику радост и узбуђења, али је пред сам крај другог семестра смрт Јосипа Броза Тита био догађај који је доживљен са доста пијетета, али је то био и почетак борбе за очување његовог дела. Зато никога није изненадило доношење Закона о очувању имена и дела Јосипа Броза Тита који је имао за циљ да спречи оглашавање и деловање оних снага које су тај догађај желеле да искористе за напад на социјалистички друштвени систем и на ревизију истине о Народноослободилачком рату 1941-1945. године и Социјалистичкој револуцији, чији је учесник, као првоборац, био и др Милан Миладиновић. На комеморативном скупу поводом Титове смрти на Технолошком факултету говорио је управо професор Миладиновић. У то време значајна пажња поклањана је и обележавању годишњица из историје радничког и социјалистичког покрета Србије и Југославије. Једна од таквих је и стогодишњица рођења Димитрија Туцовића. Тим поводом Марксистички центар Универзитета у Нишу је 10. јуна 1981. године организовао Округли сто на тему Димитрије Туцовић о радничкој класи и партији. У Лесковац је упутио појединачне позиве др Милану Миладиновићу, ванредном професору, мр Живану Стојковићу, доценту и вршиоцу дужности декана Технолошког факултета, и Храниславу Ракићу, директору Народног музеја. У свечаној сали Универзитета у Нишу скуп је отворио проф. др Миливоје Андрејевић, управник Марксистичког центра, а уводни реферат је поднела др Слободанка Стојичић, доцент Правог факултета у Нишу. Своја саопштења су изнели мр Рака Томовић, проф. др Душан Паравина, Ђорђе Стаменковић, директор Историјског архива у Нишу, Драгомир Булатовић, др Милан Миладиновић, мр Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Анђелко Петровић и проф. др Мирослав Ђорђевић. Милан Миладиновић је имао саопштење Допринос Димитрија Туцовића афирмисању пролетерског морала и хуманости. Након изнетих реферата, започела је дискусија. Први се јавио Миладиновић и мимо очекивања критички се осврнуо на сваки реферат. Највише простора је, међутим, посветио излагању проф. др Мирослава Ђорђевића, истичући да га цени и као предавача и као научника, али се није сложио са његовом оценом да је на изучавању историје Србије крајем XIX и почетком XX века мало учињено. Напротив, одржано је неколико научних скупова о Светозару Марковићу, Радовану Драговићу, Филипу Филиповићу и, на Златибору, о Димитрију Туцовићу. Периоду њихових деловања посвећене су и неке докторске дисертације. Затим, постоје бројни написи о економским и политичким односима и о грађанским партијама и култури. Сложио се са њим да у историјској обради тога периода има још доста грађанског позитивизма, али је присутна чињеница да се са становишта марксизма врше фундамен-

тална истраживања радничког покрета у Србији. Даље је рекао: „Пошто ми је рат и револуција посебно истраживање мислим да је Ђорђевић подценио југословенску буржоазију пре рата. И не само Ђорђевић него се потцењује и Дража Михаиловић као представник југословенске буржоазије у Србији и Југославији. Дража Михаиловић је **ако хоћете надмудрио Јосипа Броза Тита у разговорима**, а Дража Михаиловић није био глуп јер је знао чим комунисти мењају постојећи политички систем власти, да уствари успостављају нови и да се ради о новој држави. Уосталом пише писмо Лошићу 21. децембра 1941. године и истиче која власт треба да остане. Дакле, он се бори за власт, ону која је била 27. марта, значи буржоаску и због тога је Дража Михаиловић веома не само добар војник, него и велики политичар, без обзира што је он издајник. Али мислим да га ми мало потцењујемо. И друго, ми смо ишли на недопустив компромис са доктором Шубашићем и његовом владом. Друго заседање АВНОЈ-а одузело је право влади, избегличкој влади, да представља Југославију, а ми после Другог заседања, без Трећег заседања, без ревидирања те одлуке успостављамо везу са избегличком владом и чак пристајемо да сарађујемо са њом. Према томе, морали би дубље да идемо, само ми немамо овде времена да улазимо у теоријске расправе, па ми то објашњавамо међународним признањем итд., а то је компромис између револуције и контрареволуције“. Одговарајући на примедбе Миладиновића, др Мирослав Ђорђевић је поновио ставове о развоју радничког покрета у Србији и улози Димитрија Туцовића, истичући значајна лутања у закључивању историчара о том периоду њеног развоја и уопште се није осврнуо на тврдње Миладиновића о односу Тита и Драже и компромису са буржоазијом. Први је на то реаговао Анђелко Петровић, професор историје, наглашавајући да се највероватније ради о забуни, јер као дугогодишњи професор историје нигде у литаратури није могао да нађе оваква тумачења, па се, по његовом уверењу, ради о некој забуни или је нешто друго посреди. Тако је исказана почетна сумња у изнете ставове др Миладиновића. Осећајући потребу да то разјасни, он се поново јавио за дискусију и рекао: „Ја бих морао да вас упознам са мојом биографијом. Ја сам борац од 1941. године. Према томе, сад ћу вам рећи зашто. Ако сте ви пратили разговор друга Тита са Дражом Михаиловићем, видећете да су постојала два споразума. Први споразум је прекршен. Друг Тито је ишао да успостави други споразум. По другом споразуму Тито је уступио одговарајући број оружја за наоружање Драже Михаиловића. Јер, тим оружјем је Дража Михаиловић после напао партизане у Ужицу. Друго, јер су партизани ослобађали градове, а четници су користили резултате тих акција. Ко је, шта је руководило Јосипа Броза Тита да иде на преговоре? Руководила га је борба за општи национални фронт, борба против окупатора. Али ако вас савезник једном превари; једном изневери ваш договор, да ли онда треба ићи на његово уништавање

или му опет дозволити да савезник буде слободан, па да се касније (покаже), а било је података о томе да Дража Михаиловић већ успоставља везу са Недићем и са Немцима. Да ли је требало чекати или је требало разрачунати се са четницима. Према томе, моје инсистирање на овоме је да не смемо потцењивати нашег класног и националног непријатеља, јер његовим потцењивањем умањујемо историјске заслуге које смо остварили. То је једна ствар. Што се тиче споразума Тито-Шубашић ја сам читао, јер је моја тема Народноослободилачки рат и социјалистичка револуција и њене моралне вредности, читао сам све извештаје партијских организација из армије, из Народноослободичаке војске и друге документе у Архиви Централног комитета (Комунистичке партије Југославије) где борци реагују - каква је то сад сарадња, какав је то споразум са избегличком владом. Ми смо објашњавали, а био сам заменик комесара бригаде, да се ради о међународном признању и да је то ради окупљања свих националних снага као што сте и ви учили на факултету. Али ја овде не говорим са тог становишта. Говорим као социолог и филозоф. Вршим анализу једног чина који је остварен. Са оног (аспекта) како га ја вршим у историјским условима у којима је дат ми му можемо дати оправдање јер је био јак притисак Стаљина да морамо да идемо на сарадњу. Али је чињеница сам акт као акт, донет је мимо Другог заседања АВНОЈ-а, мимо одлуке, јер су одлуке Другог заседања АВНОЈ-а ревидиране, а право на ревидирање тих одлука има само тело које их је донело. У том случају треће заседање АВНОЈ-а одржано је у Београду у присуству посланика из 1938. године и уследило је признање избегличке владе и узгред да вам кажем да у првим изборима послератним у којима је учествовала и реакција нама у Армији је речено власт нећемо дати ни по коју цену. Зашто смо ишли на компромис са избегличком владом, зато што смо сигурни да имамо оружану снагу у земљи и да је наша револуција већ толико јака да јој споразум са контрареволуцијом не може нанети никакве штете. Али је чињеница да ми као социолози, историчари, сада и филозофи вршимо анализу ми морамо да је вршимо онако како је она дата а не дакле са оног становишта како сам је објашњавао у рату или како смо је објашњавали, али ово стоји и ми морамо да извршимо дубљу социолошку анализу шта је било са споразумом Тито-Шубашић.“

И док се проректору Универзитета у Нишу проф. др Обраду Костићу допао такав полемички тон у дискусији, мр Рака Томовић је Миладиновића окарактерисао као протагонисту мисли да је споразум Тито-Шубашић компромис, док је за њега то била последња изгубљена битка избегличке владе, што је у складу са стратешким недогматским марксистичким промишљањем револуције.

Уочивши заоштравање дискусије и осетљивост питања, председавајући, проф. др Миливоје Андрејевић, није био за то да се даље отвара

расправа у вези са тим и да се о томе може разговарати на посебном скупу. Покушао је и да оправда Миладиновића због тврдњи да је Дражa надмудрио Тита, означавајући то као велику страгијску и тактичку игру, а и да је потребно схватити суштину, а не форму, како је Миладиновић то тврдио. Незадовољан, пак, негативном оценом свога излагања од стране Миладиновића, Ђорђе Стаменковић је истакао да нигде у литератури није наишао на таква тумачења која износи Миладиновић и да се мора да поведе рачуна шта ће се од ових материјала штампати у часопису „Марксистичке теме“. Уочивши да дискусија може да узме даљи нежељени ток, проф. др Миливоје Андрејевић је још једном покушао да ублажи негативан утисак који су оставиле тврдње Миладиновића, истичући да свако може да има своје мишљење о одређеним питањима па је пожурио да заврши расправу. Пошто је планирано да саопштења буду штампана у часопису, затражио је од оних учесника који су донели цео текст, јер су за излагања имали само по 15 минута времена, да их оставе, а да ће осталима после скидања са магнетофонске траке излагања бити достављена на ауторизацију. За ово је остављен рок од месец дана.[1] Тако је оконачна расправа на округлом столу, али је много тога остало недоречено. Било је и збуњености и љутње учесника, а осећала се изражена напетост. Пошто се радило о времену непосредно после Титове смрти, када је оданост његовом делу била не само питање части већ и доказ патриотског, утолико пре што је криза на Косову била на врхунцу и представљала пробни камен опстанка Титове Југославије. Тек у разговору са Стојковићем и Ракићем у Нишкој бањи, непосредно после завршетка скупа, Миладиновић је схватио тежину изговорених речи, али је још увек био уверен да нико не може да доведе у питање његова права револуционарна опредељења као првоборца и историчара социјалистичке револуције и тумача њених етичких вредности. Чак није био уверен да је у том облику изнео тврдњу о односу Тита и Драже. Ситуација је постала озбиљна кад је затражио да преслуша траку и добио одговор да то није могуће, јер је трака већ закључана. Сви напори да се до ње дође остали су безуспешни. И атмосфера на заједничком ручку била је непријатна и наговештавала је буру. Као учесник бројних научних скупова, Миладиновић је и даље био уверен да ће му дискусија бити достављена на ауторизацију, па да тек онда буде јавно доступна, али то се није догодило. Машинерија сумњи и оптужби је покренута. На тежину последица које могу да настану Миладиновића је упозорила и уводничар, др Слободанка Стојичић. Уследили су дани ишчекивања и усмених коментара и реаговања. Када је Миладиновић, као члан Савета универзитета у Нишу и представник Технолошког факултета, успео да 16. јуна 1981. године добије фотокопију првог дела своје дискусије, предао ју је декану Технолошког факултета мр Живану Стојковићу.

Видно потресен после добијања фотокопије нередиговане дискусије, а и коментарима у Нишу, Миладиновић је декану, са којим је становао у истој згради, оставио писмо следеће садржине:

„Жико, отишао сам у Косанчић. Нисам смео овде да заноћим, јер не бих могао да заспим. Идем пешице (Косанчић је од Лесковца удаљен око 20 км) и стићи ћу у Косанчић око 21 час. Нисам сигуран да ли ћу се жив вратити овде.

16. 06. 1981.

17.10 Твој Миле“

Задња реченица је била прецртана, али тако да се јасно може прочитати.[2] Озбиљност поруке била је очита. Зато је Живан Стојковић одмах обавестио Хранислава Ракића и заједно су колима пошли према Косанчићу, распитујући се успут код мештана да ли је прошао Миладиновић. На сву срећу, затекли су га у његовој радној соби у Косанчићу, клонулог и уморног. На малом сточићу лежао је напуњени пиштољ. Одузели су му га и није се противио. Покушали су да га смире и заједно су се вратили у Лесковац. Било је чудно да такав човек, борац, професор, пун животне енергије, тако трагично прими то што му се догодило. После дужих разговора, прихватио је да настави борбу, али да прихвати и реалност. Већ наредног дана Стојковић је заказао седницу Координационог тела за кадровску политику Факултета којој је присуствовао др Миладиновић. После читања текста дискусије, закључено је:

1. Координационо тело сматра да су неприхватљиви ставови изречени о нашој револуцији у дискусији др Милана Миладиновића на округлом столу о саветовању о Димитрију Туцовићу у Нишу 10. јуна 1981. године и ограђује се од истих.

2. Захтева од др Милана Миладиновића да редигује своју дискусију и да писмено изнесе став у вези са оваквим иступањем, који ће доставити Секретаријату Основне организације Савеза комуниста и Координационом телу факултета до 19. јуна у 12 часова.

3. Одржати заједнички састанак Координационог тела, Секретаријата ОО СК и Комитета за општенародну одбрану на коме ће се прочитати дискусија, радигована дискусија и писмено образложење др Милана Миладиновића у вези са оваквим иступањем.

4. Са закључцима са заједничког састанка упознати: ОО СК Факултета, ОК СК (Општински комитет Савеза комуниста) Лесковац и Универзитетску конференцију СК Нишког универзитета.[3]

У редигованој дискусији Миладиновић је навео:

„Желим да кажем још неколико речи о односу друга Тита према четничком покрету Драже Михаиловића. Друг Тито је био ангажован на окупљању свих националних снага око платформе народноослободилачке борбе. У том циљу остварује први договор са Дражом Михаило-

вићем о заједничкој борби, међутим, овај то изневерава и чак напада партизанске снаге. Сасвим је разумљиво да је уследила против акција која је довела до окружења остатака четника и Штаба Драже Михаиловића на Равној гори. У тој ситуацији Тито прави велики гест и место да нареди коначно уништење четника, јер су за то постојали сви услови, он пружа још једну шансу Дражи Михаиловићу да споразумно наставе борбу против окупатора и домаћих издајника. Тако долази до нових споразума којим се предвиђа заједничка борба а притом обећава и даље одређени број пушака и муниција за наоружање четника. Међутим, Дража није искрено мислио да испуни тачке споразума а што се убрзо и потврдило. Он је већ имао контакте са Немцима и Недићем. У погодном тренутку заједно са окупатором крши споразум и напада на партизанску снагу. Ту се види његово лицемерство, подлост и демагогија. На супрот њему Тито је искрено, као прави комуниста приступио и склапању и остваривању споразума. Дакле, Дража Михаиловић је **мислио да је овим споразумом надмудрио и обмануо друга Тита**, што не одговара историјској истини и говори о томе да је свака буржоазија па и југословенска спремна на сарадњу са црним ђаволом само да сачува своје класне привилегије како је то говорио К. Маркс. Тако су за Дражу Михаиловића, као представника буржоазије, класни интереси увек били изнад народних. Он је хтео по сваку цену да сачува те интересе. Револуција је својом снагом све те шпекулације и намере контрареволуције онемогућила да се остваре. Тито је правилним односом разоткрио лажи Драже Михаиловића и југословенске буржоазије и доказао да је се једино КПЈ борила за национално јединство и водила оружану борбу. Наиме, да само партизани воде борбу против окупатора и домаћих издајника а не четници који су постали слуге окупатора. Таквим понашањем југословенска буржоазија је постала и национални издајник. Из тога произилази да је представник југословенске буржоазије настојао на све начине прво да спречи да дође до оружаног устанка, а касније када му то није успело, наступио отворену сарадњу са окупатором и поведе оружану борбу против НОПЈ. Ту се Дража показао као прави експонент чувања интереса југословенске буржоазије што се не треба да потцени. Што се тиче односа према политичкој власти Дража Михаиловић је добро знао да промена постојеће плитичке власти и стварање нове значи ударање темеља новој држави. Стога је он био упоран у захтеву да се не уништава постојећа власт него да остане она која је била 27. марта 1941. године. То се види из његовог писма од 21. децембра 1941. годне упућено војводи Лошићу у Босни. Са наше стране, тј. НОР и Револуција неминовно су морали да руше постојећу власт јер је престављала ослонац окупатора и вршила насиље над народом. Рушењем постојеће ницала је нова власт у виду народноослободилачког одбора.

Што се тиче споразума између др Шубашића и Тита, познат под називом „Споразум Тито - Шубашић“ јасно је дошло до изражаја настојање југословенске буржоазије, која је пропала са намером да преко Драже сачува своје привелегије, да то учини преко савезника у антихитлеровској коалицији. Она је успела да помоћу влада САД и Велике Британије и Совјетске владе, која је водила рачуна о својим великодржавним интересима изврши притисак да дође до поменутог споразума. Међутим, иако се овде на први поглед чини да је дошло до делимичног одступања од одлука Другог заседања АВНОЈ-а којом се одузима право избегличкој влади да представља народе Југославије оне су готово у целини садржане у споразуму. Избегличка влада је морала да призна да је НОВ и ПОЈ једина оружана снага која се борила против окупатора у Југославији, да призна национални Комитет народног ослобођења и Тита као врховног команданта оружаних снага, да одустане од захтева повратка краља у земљу пре него што народ одлучи о томе и да у АВНОЈ уђе одговарајући број посланика изабраних на изборима 1938. године а који се нису компромитовали сарадњом са окупатором. На тај начин је одбачен четнички покрет Драже Михаиловића. И овде се показала снага Титове личности, који је и ради међународног признања НОП-а, окупљања свих снага за борбу окупатора издајника, добијања помићи од савезника и очувања већ стечених тековина револуције ишао на споразумевање. Ово је још један доказ како се југословенска буржоазија грчевито борила да сачува бар минималне шансе за поновни повратак на власт. Титова величина и снага НОР и Револуције била је у томе што су утемељени у народу па су сви покушаји да се доведе у питање победа и тековине револуција постали безуспешни. Уз то познавајући Титове мисли и дело нигде нисам наишао да је он потцењивао свог класног противника.“

Затим је објаснио разлоге због којих је учествовао у дискусији.

„Прво, да укажем да иако је Србија Туцовићевог доба донела најнапреднији закон о радњама и радницима српска биржоазија у стварности је вршила најдубљу експлоатацију радника. Стога се један закон мора посматрати у односу на његово остваривање у животу чиме се мери стварна напредност. Ту треба да се јасно одреди однос између норми и стварности.

Друго, да истакнем велику улогу авангарде у подизању класне свести, организовању и ангажовању класе у класној борби.

Треће, да се све појаве у друштву не могу објашњавати само економским чиниоцем већ и улогом револуционарне свести и личности. Хтео сам да истакнем Енгелсове речи које је он упутио младим марксистима који су занемаривали друге а само узимали економски фактор. Тиме нисам довео у питање основни принцип о примарности економског на другим чиниоцима.

Четврто, да није само довољно да се види како је Димитрије Туцовић деловао на марксистичком образовању и васпитању него и на ефекат те делатности на основу ангажовања социјалиста и радника у класној борби. Усвојеност револуционарних идеја и мисли доказује се револуционарним чином.

Пето, по мени умањивање вредности револуције могуће је остварити нихилистичким односом – обезвређивањем онога што је створено, а може и путем потцењивања националног и класног непријатеља. Ангажовао сам се у дискусији ради истицања правих вредности револуције КПЈ, Тита, радничке класе и свих бораца. У доказивању навео сам два примера - издајничко понашање Драже Михаиловића и договор Тито - Шубашић.

Шесто, изјављујем да ћу се и убудуће борити за истину о НОР-у и Револуцији и против свих оних који умањују њене вредности.

Седмо, на крају могу да кажем да сам био у посебном психичком стању и направио сам и неке грешке које су са правом могле да доведу до несхватања мојих правих намера и смисла речи о ономе што сам стварно хтео да кажем. Зато се ја лично ограђујем и одбацујем оне делове дискусије који нису у складу са мојом револуционарном оријентацијом и идејним опредељењем. Не мислим да се правдам јер је моја мисао одштампана у близу 40 књига и брошура и преко хиљаду других библиографских јединица. Узгред да кажем да сам о другу Титу написао и објавио 11 књига и брошура, бројне студије и преко стотину библиографских јединица обрађујући у њима етичко хуманистичку и филозофску мисао.“[4]

Рачунајући да ће, како је то било уобичајено, редигована дискусија показати да није постојала никаква намера да се умањи значај Титове личности и победе Социјалистичке револуције, Миладиновић је очекивао расплет који је по његовој логици био реалан. Тврдње су изнете у дискусији која је могла бити објављена тек када буде ауторизована, а јавност о томе није била обавештена, па ни последице нису могле бити велике. Међутим, преварио се. Већ наредног дана, 18. јуна 1981. године „Политика експрес“ објављује кратак чланак под насловом „Шта је хтео професор?“ који доносимо у целини: „Да су будућност и „слух“ за дисонантно иступање појединаца неопходни, показао је „случај“ који се догодио на недавном саветовању у Нишу о Димитрију Туцовићу. Према речима др Милорада Божића, председника Универзитетске конференције СК Нишког универзитета, тада је др М. Миладиновић, професор Технолошког факултета у Лесковцу, без икаквог правог повода наступио величајући улогу буржоазије. Професор Миладиновић је изрекао и неке оцене које се не могу прихватити и толерисати. Професорово „размишљање“ о улози Драже Михаиловића је, нема сумње, произвољно и супротно ставовима наше историографије, а и неке друге његове тврдње. Сигурно је да ће о овом иступању др Мила-

диновића, који је и члан Савета Универзитета у Нишу, бити још речи. Извесно је да ће оцену онога што се догодило изрећи Универзитетски комитет СК Нишког универзитета, а затражиће се и оцена са Технолошког факултета у Лесковцу".[5] Како није потписан, чланак је, значи, био редакцијски. Оваква најава даљег обрачуна добија све више на значају. Како се пак радило тек о другој години рада Технолошког факултета, сваки ексцес који је повезан са њим наносио му је знатну штету, што је још више компликовало ситуацију и утицало и на самог Миладиновића.

По ранијем договору, 19. јуна 1981. године одржан је заједнички састанак Секретаријата основне организације Савеза комуниста, Комитета за општенародну одбрану и друштвену самозаштиту и Координационог тела Технолошког факултета.[6] На дневном реду је било разматрање дискусије др Милана Миладиновића на саветовању о Димитрију Туцовићу одржаном у Нишу 10. јуна 1981. и изјашњавање поводом тога. Прочитана је поново дискусија др Миладиновића, затим је он прочитао своју редиговану дискусију и разлоге учествовања на скупу. Прихваћени су закључци Координационог тела за кадровску политику факултета од 17. јуна 1981. године и редигована дискусија и писмено образложење за учешће др Миладиновића на скупу. Формирана је и радна група за припрему састанка ОО СК Факултета коју су чинили мр Момчило Коцић, Љубомир Јовановић и Драгослав Пешић. Одлучено је, такође, да се записник са овог састанка достави Општинском комитету Савеза комуниста Лесковац, Универзитетском комитету Савеза комуниста Ниш и Међуопштинском комитету Савеза комуниста Лесковац. На крају састанка др Миладиновић је обавестио присутне да је тек на упозорење мр Живана Стојковића и Хранислава Ракића, одмах после завршеног саветовања, постао свестан да је употребио речи које имају супротно значење од онога што је хтео да каже, али се надао да ће у редигованој дискусији то исправити.[7] Истог дана мр Момчило Коцић је цео материјал однео у Ниш, али није успео да успостави контакт са председником или секретаром Универзитетског комитета Савеза комуниста.

Тога дана у лесковачком Народном музеју заказано је одржавање скупа који је посвећен стогодишњици рођења Димитрија Туцовића, па је учешће Миладиновића било под знаком питања. У разговору Живана Стојковића и Хранислава Ракића, директора Народног музеја, са председником Општинског комитета Савеза комуниста Лесковац Томом Митићем и председником Скупштине општине и председником Савета факултета Милорадом Вељковићем договорено је да др Миладиновић не учествује на овом скупу, што је била превентивна мера за евентуално ново компликовање ситуације.

Веза са Универзитетским комитетом Савеза комуниста није била добра. После изјаве др Милорада Божића „Политици експрес", било је

јасно да се припрема састанак овим поводом, али је било тешко доћи до њега или др Драгољуба Стојановића, секретара овог комитета. О целој ситуацији и предузетим мерама декан Живан Стојковић, мр Момчило Коцић и Љубомир Јовановић детаљно су обавестили Милорада Вељковића и Томислава Митића. Како се др Драгољуб Стојановић и даље није оглашавао, Живан Стојковић, Момчило Коцић и Љубомир Јовановић самоиницијативно су га посетили са намером да се детаљније обавесте о припремама за састанак Универзитетског комитета који ће бити посвећен овим питањима. Нажалост, нису добили никакве детаљније информације, а арогантан став Стојановића унео је још већу забуну.[8] Верујући још увек у оне који ће одлучивати о њему у Универзитетском комитету, др Миладиновић им се обратио писмом:

„Драги другови,

У вези настале ситуације око моје дискусије на Округлом столу о Димитрију Туцовићу доставио сам Вам редиговану дискусију и разлоге који су ме руководили при том. Сада Вам достављам књигу др Милана Скакуна „Библиографија радова др Милана Миладиновића (1944-1979)“ објављене 1979. године. После тога објавио сам још преко педесет нових библиографских јединица. Из целокупног мог стваралаштва видна је моја револуционарна, идејно-политичка, марксистичка, комунистичка и самоуправна оријентација и опредељење. Ту се види и какав је мој став према вредностима НОР и револуције, личности, мисли, и дела друга Тита и социјалистичком самоуправљању.

Према обавештењима која сам имао неке од мојих радова, који се односе на њега, читао је и друг Тито. Моји радови су извор за писање семинарских и дипломских радова у Партијској школи „Јосип Броз Тито“ у Кумровцу, на неким факултетима а и другим школама. У најновијој скрипти, која је штампана посебно место сам дао другу Титу као борцу против ревизионизма, његовој револуционарно-хуманистичкој личности и материјалистичкој дијалектици у његовој мисли и делу. Одржао сам на стотине предавања у партијским школама широм земље, семинарима, партијским и другим организацијама, разним школама итд. из марксизма, вредностима наше револуције и етичко-хуманистичкој мисли и делу друга Тита.

Због ситуације у којој сам се нашао морам да будем нескроман, што није својство комунисте и етичара социјализма, и да вас обавестим о мишљењима дела наше филозофске и етичке науке која ме сматра оснивачем етике социјалистичке револуције (по нашем сазнању до сада изведене социјалистичке револуције немају научно обликовану своју етику сем наше), нормативне етике социјалистичког самоуправљања и етичко-хуманистичке мисли друга Тита.

У намери да укажем на неке марксистичке поставке и истакнем вредности НОР и револуције, личности, мисли и дело друга Тита, у слободно интерпретираној дискусији направио сам и грешке које су ме

довеле у садашњу ситуацију и изазвале сумњу у моје искрене и добре намере. Ја сам реаговао на дискусију др Мирослава Ђорђевића у оном делу где је изјавио да је југословенска буржоазија била неспособна да сачува свој класни интерес. Пошао сам од тога ако је она била неспособна онда какве су историјске заслуге КПЈ, друга Тита, радничке класе и свих бораца у њеном обарању и освајању политичке власти и заснивању социјалистичких друштвених односа. Очување буржоаских интереса није зависило само од буржоазије него, пре свега, од снага сицијалистичке револуције која је доказана на делу. Из тога сам закључио да се тиме умањују историјске вредности социјалистичке револуције. Сада видим да сам погрешио у навођењу аргумената којима сам хтео да докажем одлучујућу улогу револуције у обарању буржоазије и ослобођењу земље од окупатора и контрареволуционара. Као првоборац наше револуције од првих дана водио сам и водим сталну борбу против југословенске буржоазије и свих издајника наше земље. Мислим да после таквог мог револуционарног деловања и понашања не треба да доказујем своју оданост социјалистичкој револуцији, делу и мисли друга Тита, социјалистичком самоуправљању и комунистичким идеалима.

Из свега овога што сам навео не желим да умањим своју одговорност за неодговорне, али ненамерне, речи које сам изговорио на поменутом скупу.

Молим да у одговарајућој форми упознате чланове Универзитетског комитета СК са овим писмом, мојом ауторизованом дискусијом, разлозима за учешће у дискусији, библиографијом радова и белешком о мени која се налази отштампана у Библиографији радова.“[9]

И ово писмо је било без икаквог одјека. Састанак Универзитетског комитета Савеза комуниста увелико је био у припреми, али без укључивања представника Технолошког факултета. О разговору са др Драгољубом Стојановићем мр Живан Стојковић је обавестио Милорада Вељковића, Томислава Митића и председника Општинске конференције Социјалистичког савеза радног народа Лесковац Томислава Илића.

Са великим узбуђењем очекивао се и ванредни састанак основне организације Савеза комуниста Технолошког факултета који је одржан 26. јуна 1981. године. Несумњиви ауторитет др Миладиновића код радника факултета и студената утицао је на збуњеност и зебњу, мада се исход већ знао, а највише захваљујући признавању кривице Миладиновића. Већ на почетку састанка Миладиновић се критички осврнуо на своје иступање на Округлом столу у Нишу, истичући да је том приликом употребио неколико термина који нису у складу са оним што је стварно хтео да каже. Сматра да је непотребно помињао Дражу Михаиловића, а понајмање је то могао да уради као револуционар, а и због чињенице да су му четници маја 1943. године убили рођеног стрица. То

се односило и на погрешно употребљен термин компромис између револуције и контрареволуције. Зато је обадве тврдње одбацио. Без обзира на све то, Основна организација Савеза комуниста је, прихватајући све изложене материјале, формирала Другарско веће које су чинили др Срећко Димитријевић, доцент, Љубомир Јовановић, секретар Факултета, и студент друге године Драгослав Пешић, које је имало задатак да утврди кривицу и партијску одгворност професора Миладиновића.[10]

Истог дана када је заказана и седница Универзитетског комитета Савеза комуниста (29. јун 1981) Другарско веће је обавило разговор са др Миладиновићем постављајући му следећа питања: „Ви сте учествовали на научном скупу поводом стогодишњице рођења Димитрија Туцовића. Како је дошло до тога да дискутујете о НОР-у и револуцији? Шта вас је руководило да узмете учешће у дискусији по излагању др Мирослава Ђорђевића? Објасните зашто сте употребили термин „надмудрио“. Дошли смо до закључка, на основу дискусије, да сте преценили улогу Драже Михаиловића за време рата. Објасните Ваше праве намере у вези са делом дискусије која се односи на споразум Тито-Шубашић. Шта Вас је навело да посебно потенцирате компромис између револуције и контрареволуције? Познато је да сте више пута учествовали на научним скуповима где сте покретали питања из НОР-а и револуције, да ли сте покретали питања о којима је реч? Ваша докторска дисертација односи се на вредности револуције, да ли сте у било ком виду покретали питања о којима сте дискутовали на округлом столу у Нишу?“ Одговори су, углавном, садржали оно што се већ налазило у до тада разматраним материјалима. На крају разговора са Другарским већем Миладиновић је рекао: „Осећам се кривим што сам у тежњи да афирмишем вредности и тековине револуције употребљавао аргументе на неадекватан начин па је и дошло до овог догађаја. Признајем да сам у намери да парирам др Ђорђевићу на умањење снаге буржоазије увећао њену моћ иако ми то није била намера. Моја прва дискусија по свом садржају је у складу са намерама да афирмишем вредности револуције, али по терминима које сам употребљавао таква позитивна оријентација могла је да изазове овакав однос према мени. Стога се осећам кривим за такав поступак иако су ми намере биле сасвим јасне и не дозвољавам да било ко у њих сумња и доведе их у питање.[11]

Сазнавши да се у Општинском комитету Савеза комуниста Лесковац припрема састанак поводом његовог иступања, др Миладиновић му се обратио писмом упозоравајући Комитет да је уобичајено да се позове и онај о коме се ради, утолико пре што је он члан Савеза комуниста. Сложивши се са тим да се један део његове дискусије може погрешно тумачити, др Миладиновић је Комитету доставио књигу др Милана Скакуна „Библиографија радова др Милана Миладиновића (1944-1979)“, истичући да се на основу ње може видети о чему пише и

за које се ставове бори. Посебно је нагласио да је у својим радовима обликовао етику југословенске револуције, нормативну етику социјалистичког самоуправљања и етичко-хуманистичку мисао и дело друга Тита.[12]

Незадовољан начином припреме састанка Универзитетског комитета који треба да расправља о др Миладиновићу, Технолошки факултет је упутио предлог за покретање политичке одговорности руководства Универзитетског комитета Савеза комуниста у Нишу, наводећи да секретар Универзитетског комитета др Драгољуб Стојановић није присуствовао скупу, а да је председник, др Милорад Божић, напустио скуп још пре подношења пријављених саопштења и није се вратио до његовог краја. Скупу нису присуствовали ни руководиоци друштвено-политичких организација и друштвено-политичких заједница општине и региона Ниш. Није испоштован закључак округлог стола и уобичајена пракса да се излагања и дискусије најпре ауторизују, па тек онда презентују јавности. Председник и секретар Универзитетског комитета нису затражили званично мишљење од организатора скупа Марксистичког центра о овом догађају. Такође, Универзитетски комитет и Марксистички центар нису упутили никакав допис или обавештење основној организацији Савеза комуниста Технолошког факултета поводом иступања др Миладиновића. Једини контакт са Универзитетским комитетом успостављен је 24. јуна на захтев секретара основне организације Технолошког факултета. Разговарано је са др Драгољубом Стојановићем, али од њега нису добијене никакве информације, предлози нити сугестије. Уместо тога, др Стојановић се веома дрско понашао. Он и др Божић доставили су председнику Општинске конференције Савеза комуниста Лесковац Томиславу Митићу само први део дискусије др Миладиновића. А у разговорима за покретање одговорности руководства Универзитетског комитета наводи се:

„а) није обављен разговор са другом Миладиновићем о чијем се иступању расправља већ му је председник УК друг Божић предао ксероксиран само први део дискусије приликом његовог присуствовања седници Савета Универзитета и том приликом изјавио Миладиновићу да не брине иако има притисака и да ће он зауставити сваку расправу док се дискусија не ауторизује,

б) потпуно је заобиђена ОО СК Технолошког факултета у припреми састанка УК,

ц) члановима УК и осталима позваним на седницу упућене су неауторизоване дискусије, са премештањем редоследа дискутаната и то је њихов једини материјал а остало су фотокопирани записници акција и мера ОО СК Технолошког факултета у Лесковцу,

д) није формирана радна група за адекватну припрему седнице УК уз претходно расветљавање свих чињеница од значаја за потпуну оцену о овом догађају,

е) УК није обавестио ОО СК Факултета о иступању његовог члана о чијој се дискусији расправља и није показао никакво интересовање за рад ОО СК о овом догађају.“

Милорад Божић, у својству председника УК, на састанку ОК СК у Нишу, искористио је неауторизован први део дискусије (јер за други није знао да постоји) и дао изјаву за штампу коју је објавио дневни лист „Експрес политика“ под насловом „Шта је хтео професор?“ са наглашеним истицањем Технолошког факултета и на тај начин нанео велику штету угледу Факултета, иако је знао да је Миладиновић на скупу иступао као научни радник (позив и материјал упућени су на личну адресу, а Факултет није обавештен о одржавању научног скупа).

Покушај пребацивања слабости на другог у организовању оваквих скупова доказује неспособност организатора и прикривање сопствене политичке одговорности.

Другови Божић и Стојановић покушали су да овај догађај искористе за стварање политичке каријере, иако су знали његов значај и тежину за васпитање и оспособљавање младе генерације на тековинама револуције.

На основу изложеног, недвосмислено се може закључити да другови Божић и Стојановић нису адекватно примењивали одредбе Статута СКЈ и показали политичку неспособност да руководе УК и правилно реагују поводом овог случаја. Због тога предлажемо утврђивање њихове политичке одговорности и смењивање са дужности које обављају у Универзитетском комитету.“[13]

Осетивши да постоји намера да се састанак Универзитетског комитета искористи не само за оцену иступа др Миладиновића већ и за напад на Технолошки факултет који се у другој години свога постојања бори за афирмацију и опстанак, руководство Факултета је објашњавало да организатор скупа у Нишу није био Технолошки факултет већ Марксистички центар и да су позиви за скуп достављени личностима које се баве том проблематиком, па су по тој основи из Лесковца позиве добили Живан Стојковић, Милан Миладиновић и Хранислав Ракић, као и да на скупу нису учествовали само наставници Универзитета. Посебно је била видљива намера др Драгољуба Стојановића, секретара Универзитетског комитета СК, који је био и председник Савета Технолошког факултета у оснивању. Пошто није био задовољан што му нису испуњени сви захтеви за стицање личне користи, желео је да злоупотреби политичку моћ за рушење угледа Факултета. Поводом тога било је припремљено и писмо „Неки поступци проф. др Драгољуба Стојановића, секретара Универзитетског комитета Савеза комуниста Ниш, 29. јуна 1981. године.[14]

У доста напетој атмосфери, 29. јуна 1981. године одржана је седница Универзитетског комитета Савеза комуниста у Нишу са једном тачком дневног реда „Анализа идејно-политичких ставова садржаних у

дискусији на округлом столу „Димитрије Туцовић о радничкој класи и партији". На састанак су позвани председници конференција Савеза комуниста факултета Универзитета у Нишу, ректор и проректори Универзитета, председник Комисије за идејни и теоријски рад Универзитетске конференције СКС, управник Марксистичког центра Универзитета, представници Универзитетске конференције Савеза социјалистичке омладине, секретар Основне организације Савеза комуниста и декан Технолошког факултета у Лесковцу, представници међуопштинских конференција Савеза комуниста Ниш и Лесковац и представници општинских комитета СКС Ниш и Лесковац.[15] Из Лесковца су састанку присуствовали: мр Живан Стојковић, мр Момчило Коцић, др Срећко Димитријевић и Љубомир Јовановић, чланови Другарског већа, Милорад Вељковић, др Милан Миладиновић, мр Мирослав Здравковић, председник Међуопштинског комитета Савеза комуниста јужноморавског региона, Томислав Митић, председник Општинског комитета Савеза комуниста и Томислав Илић, председник Општинске конференције Социјалистичког савеза радног народа Лесковац. После уводног излагања др Мирослава Божића, председника Универзитетског комитета Савеза комуниста, дискутовало је преко двадесет учесника састанка. Сви су осудили недопустиве грешке научног радника и професора Миладиновића које су изречене на основу неадекватне аргументације и површне квалификације. Оштру осуду изнео је и мр Мирослав Здравковић, наводећи, између осталог: „Негде, у неким научним круговима, спомиње се теза 'величајмо непријатеља да бисмо величали сопствене успехе' која је неодржива ни са историјског, ни са научног, ни идејно-политичког становишта. Дискусија друга Миладиновића на научном скупу о Димитрију Туцовићу садржи површне и неприхватљиве квалификације". По схватању Томислава Митића, ставови и мишљење професора Миладиновића одступају од ставова политике Савеза комуниста Југославије. За такве недопустиве и неаргументоване тврдње он мора да сноси одговорност. На крају су усвојени закључци:

„1. Ограђујемо се и осуђујемо иступање проф. др Милана Миладиновића на Округлом столу у Нишу 10. 06. 1981. године. Његови ставови и процена неких историјских догађаја НОР-а и револуције су неприхватљиви, неаргументовани и идејно-политички штетни,

2. Подржавамо активност на Технолошком факултету у Лесковцу у вези потпуније оцене поводом иступања проф. Миладиновића и тражимо да ОО СК оцени идејно-политичку одговорност проф. Миладиновића и изрекне одговарајућу меру, а друштвено-политичке структуре Факултета да оцене целисходност даљег радног ангажовања др Миладиновића на предмету „Основи марксистичке филозофије."

3. Универзитетски комитет у Нишу, заједно са ОК СК и МОК СК и ОО СК Технолошког факултета у Лесковцу, пратиће реализацију изречених ставова и закључака и укључиће се у њихово спровођење."[16]

Током овог састанка било је јасно да ће професор Миладиновић морати да плати високу цену за несмотрени иступ на скупу. Није вредело ни што је признао кривицу ни што се одрекао изречених речи. Партијска казна је требало да буде само увод у његово уклањање са Факултета и одузимање стана. Требало је доказати да је првоборац и носилац Споменице 1941. године, истакнути етичар и научник, неподобан за наставу и рад са младима. Требало је доказати чврстину партијског ауторитета. Видно разочаран и тешко погођен најављеним исходом и драмом која је следила, није могао да схвати да се његова Партија, којој је посветио већи део свог животног века, може да буде немилосрдна и да не уважава признања за учињену грешку. Тврдња пак да је његова дискусија преамбициозна је покушај да се уђе у комплексну проблематику која, по њему, није довољно истражена. У њој се могла назрети и намера др Миладиновића да први иступи са тумачењем појединих догађаја за које још нема могућности.

Већ наредног дана, 30. јуна 1981. године одржан је ванредни састанак основне организације Савеза комуниста Технолошког факултета коме су присуствовали и Томислав Митић, председник ОК СК Лесковац, и новинар „Наше речи“. Најпре су изнети закључци са састанка Универзитетског комитета Савеза комуниста у Нишу, а затим је разматран извештај Другарског већа у чијем закључку је наведено да су ставови изречени у вези са преговорима Тито-Дража Михаиловић и споразума Тито-Шубашић са научног скупа и историјског становишта супротни ставовима наше историографије. Научни радник и универзитетски професор има посебну политичку одговорност за јавно изречену оцену, иступања и понашања у нашем друштву. За неодговоран однос према историјски и политички оцењеним догађајима и иступањима на научном скупу која нису у складу са политиком Савеза комуниста, ценећи истовремено његову активност у организацији Савеза комуниста на Факултету, Другарско веће је предложило да се професору Миладиновићу изрекне идејно-политичка мера последња опомена, уз уверење да ће она поправно утицати на његов будући рад и иступање. После дуже дискусије, Основна организација Савеза комуниста донела је:

„Закључке:

1. Чланови ОО СК Технолошког факултета ограђују се и осуђују иступање проф. др Милана Миладиновића на Округлом столу у Нишу 10. 06. 1981. године. Његови ставови и процена договора Тито - Дража Михаиловић су неприхватљиви и неаргументовани, исто тако, његова оцена о споразуму Тито -Шубашић и наглашавање да тај споразум представља компромис револуције и контрареволуције је историјски произвољно третиран и неаргументован.

2. ОО СК Факултета оцењује да иступање проф. др Милана Миладиновића на поменутом скупу није било у складу са идејно-политичким ставовима и политиком СКЈ, па стога прихвата предлог Другарског већа да се проф. др Миладиновићу изрекне идејно-политичка мера ПОСЛЕДЊА ОПОМЕНА.

3. ОО СК Факултета сматра да има места да се покрене и оцени даље ангажовање проф. др Милана Миладиновића као наставника на предмету „Основи марксистичке филозофије". Оцену идејно-политичке подобности за извођење наставе проф. Миладиновића на Факултету даће: Координационо тело, Комитет за ОНО и ДСЗ, ОО СК, Научно-наставно веће и КК ССО, а коначну одлуку донеће самоуправни органи Факултета на предлог радне групе.

Радну групу чине: др Светолик Сретић, продекан за наставу, мр Госпава Ђорђевић, асистент, и Новица Ђорђевић, студент друге године. Радна група ће коначан предлог по овом питању доставити Савету Факултета најкасније до 15. септембра 1981. године.

4. Са овим закључцима ОО СК Факултета упознаће ОК СК и МОК СК у Лесковцу и УК СК у Нишу".[17]

После ових састанака и одлука започела је жестока медијска осуда иступа професора Миладиновића. У листу „Политика", 1. јула 1981. године, осванув је чланак „Полемички жар или нешто друго?", а у поднаслову: „Речи учесника у револуцији и научних радника не могу да се правдају неодмереношћу". У листу „Политика експрес" чланак је носио наслов „Прекрајао историју", а у „Вечерњим новостима", „Провидно лукавство др Миладиновића", где је речено да је оштро осуђено иступање др Миладиновића и нетачне тврдње о Другом заседању АВНОЈ-а, споразуму Тито-Шубашић и улози Драже Михаиловића.[18]

Првих дана јула одржана је и седница Општинског комитета Савеза комуниста Лесковац која је изазвала велико интересовање локалне јавности управо због тога што се радило о познатом професору и Технолошком факултету. Нису ни тада вредела објашњења да се професор Миладиновић пријавио лично за скуп, а не преко Факултета, а постајале су тенденције да се на одговорност позове и декан Факултета Живан Стојковић, који је, по уверењу неких чланова Комитета, омогућио овакво иступање, а и због тога што није одмах реаговао и осудио га. Наравно, то није прошло, али је и Општински комитет оштро осудио наступ др Миладиновића када је на неприхватљив, неаргументован и историјски нетачан начин говорио о споразуму Тито - Шубашић и преговорима између Драже Михаиловића и Јосипа Броза Тита. Није уважено ни то што се Миладиновић оградио од своје дискусије на Округлом столу и признао да је начинио грешку, што му није узето као оправдање. Зато је Општински комитет потврдио изречену партијску казну: последња опомена пред искључење из Савеза комуниста, коју је

изрекла Основна организација Савеза комуниста Технолошког факултета. Истакнуто је да је такво иступање нанело штету угледу и раду Општинске организације Савеза комуниста Лесковац и лесковачком крају који је у читавом револуционарном периоду био познат по доследној борби за идејно-политичку чистоту и спровођење политике Савеза комуниста Југославије. Заузет је и став да др Миладиновић није подобан да и даље буде наставник Технолошког факултета. Покренута је и иницијатива да се опозове из Савета Универзитета у Нишу, као и да врати стан који је добио од Факултета.[19]

Најзад је, 13. јула 1981. године, уследио завршни чин. Савет Технолошког факултета је усвојио захтев професора Миладиновића за споразумни раскид радног односа и донео закључак да до 1. септембра врати стан. И опет су уследили написи у дневним и локалном листу „Наша реч“ чији су наслови „Професору Миладиновићу престао радни однос“, „Професор без катедре“ и „Без катедре за лажне тезе“. А нешто касније, опширним и доста увредљивим чланком, огласио се о овом догађају и недељник „Нин“.[20]

Како би се обезбедио професор за нову школску годину, већ 28. јула 1981. године у листу „Политика“ био је објављен конкурс за избор у сва звања и пријем на рад са пуним радним временом једног наставника за предмет „Основи марксистичке филозофије“ и „Основи социологије“. Поштујући донете одлуке, др Миладиновић је 1. септембра 1981. године предао кључеве од трособног стана и вратио се у Нови Београд.

Тако је окончана драма угледног професора, првоборца и етичара, човека коме је остао само горак укус неправде која му је нанета. Но, као и сваки дисциплиновани члан Савеза комуниста, прихватио је све одлуке, није се жалио, али је остала непремостива горчина у његовој души. То више није био онај професор Миладиновић који је безгранично веровао у људско поштење и правичност, који је обликовао етику револуције, у коју се не може уклопити осуда коју је доживео за изговорену реч, и то и поред тога што се од ње јавно одрекао. Платио је превисоку цену која подстиче на анализу дубљих разлога таквог исхода. Али није се предао. Наставио је да пише, иступа на научним скуповима, да потврђује своје искрено опредељење, да научно и објективно приказује Народноослободилачку борбу и Социјалистичку револуцију. Када је, међутим, минула еуфорија острашћеног приступа за чување историјских тековина новијег доба, Технолошки факултет га је позвао и на седници Савета јавно му се извинио за нанету неправду. И то је професор Миладиновић примио достојанствено и са видним поштовањем. Али до смрти је ипак остао ожиљак који је било тешко избрисати.

Скраћенице:

КПЈ - Комунистичка партија Југославије

НОПЈ - Народноослободилачки покрет Југославије

НОР - Народноослободилачки рат
САД - Сједињене америчке државе
АВНОЈ - Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије
НОВ и ПОЈ - Народноослободилачка војска и партизански одреди Југославије
СК - Савез комуниста
ОО СК - Основна организација Савеза комуниста
ОК СК Општински комитет Савеза комуниста
УК Универзитетски комитет
СКС - Савез комуниста Србије
МОК СК - Међуопштински комитет Савеза комуниста
СКЈ - Савез комуниста Југославије
ИО ОО Извршни одбор основне организације

Извори:

1. Фотокопија дискусија на округлом столу на Универзитету у Нишу, 10. јуна 1981, на тему „Димитрије Туцовић о радничкој класи и партији", Архив Технолошког факултета у Лесковцу (у даљем тексту АТФЛ), неинвентарисана грађа (у даљем тексту н. г.)

2. Писмо Милана Миладиновића Живану Стојковићу од 16. јуна 1981, Архив АТФЛ, н. г.

3. Записник са састанка Координационог тела за кадровску политику Технолошког факултета у Лесковцу, од 17. јуна 1981, АТФЛ, н. г. Присутни: мр Живан Стојковић, декан, др Светолик Сретић, продекан за наставу, мр Момчило Коцић, секретар ОО СК, Страхиња Булајић, председник ИО ОО Савеза синдиката, Љубомир Јовановић, секретар Факултета, и др Милан Миладиновић.

4. Редигована дискусија др Милана Миладиновића од 17. јуна 1981. и Разлози за учествовање на округлом столу 10. јуна 1981. у Нишу, АТФЛ, н. г.

5. „Шта је хтео професор?", „Политика експрес", 18. јуни 1981, АТФЛ, н. г.

6. Записник са заједничког састанка Секретаријата ОО СК, Комитета за општенародну одбрану и друштвену самозаштиту и Координационог тела за кадровску политику Технолошког факултета, 19. јуна 1981, АТФЛ, н. г.

Присутни: мр Момчило Коцић, мр Живан Стојковић, др Светолик Сретић, Страхиња Булајић, Јасмина Јанаћковић, Драгослав Демић, Драгослав Пешић, Љубомир Јовановић и др Милан Миладиновић.

7. Записник са заједничког састанка Секретаријата ОО СК, Комитета за општенародну одбрану и друштвену самозаштиту и Координационог тела за кадровску политику Технолошког факултета, 19. јуна 1981, АТФЛ, н. г.

8. Списак предузетих мера у вези са дискусијом др Милана Миладиновића на скупу у Нишу, 10. јуна 1981, АТФЛ, н. г.

9. Писмо др Милана Миладиновића Универзитетском комитету СК Ниш од 21. јуна 1981, АТФЛ, н. г.

10. Засписник са ванредног састанка ОО СК Технолошког факултета од 26. јуна 1981, АТФЛ, н. г.

11. Извештај о раду Другарског већа ОО СК Технолошког факултета од 30. јуна 1981, АТФЛ, н. г.

12. Писмо др Милана Миладиновића Општинском комитету СК Лесковац од 21. јуна 1981, АТФЛ, н. г.

13. Разлози за покретање политичке одговорности руководства УК СК Ниш од 29. јуна 1981, АТФЛ, н. г.

14. Неки поступци проф. др Драгољуба Стојановића, секретара УК СК Ниш, 29. јуна 1981, АТФЛ, н. г.

15. Позив за састанак УК СК Ниш од 23. јуна 1981, АТФЛ, н. г.

16. Информација о идејно-политичким ставовима у дискусији др Милана Миладиновића, ванредног професора Технолошког факултета у Лесковцу на округлом столу у Нишу, 10. јуна 1981. године „Димитрије Туцовић о радничкој класи и партији“ од 1. јула 1981, АТФЛ, н. г.

17. Записник са ванредног састанка ОО СК Технолошког факултета у Лесковцу од 30. јуна 1981, АТФЛ, н. г.

18. „Полемички жар или нешто друго?“, „Политика“, 1. јули 1981, „Прекрајање историје“, „Политика експрес“, 1. јули 1981, „Провидно лукавство др Миладиновића“, „Вечерње новости“, 1. јули 1981, АТФЛ, н. г.

19. „Неприхватљиви, неаргументовани и историјски нетачни ставови“, „Наша реч“, 10. јули 1981, АТФЛ, н. г.

20. Засписник са седнице Савета Технолошког факултета у Лесковцу од 13. јула 1981; „Без катедре за лажне тезе“, „Политика експрес“, 14. јули 1981, „Професор без катедре“, „Вечерње новости“, 16. јула 1981, „Професору Миладиновићу престао радни однос“, „Наша реч“, 17. јули 1981, „О професору, књигама и осталом“... НИН, 26. јула 1981, АТФЛ, н. г.

SUMMARY

Živan Stojkovic

„DRAZA OUTWITTED TITO“ – RESPONSIBILITY FOR A SPOKEN WORD

Marxism centre of the University of Niš organized on June 10th, 1981, Round table related on topic about Dimitrije Tucović in working class and party. One of attendees was Ph. D. Milan Miladinović, the assistant professor of the University of Niš. During discussion, not including topic, Miladinović said that during negotiations Draža (Mihajlović) managed to outwit Tito, and afterwards he gave his opinion that at the end of the word there was made a compromise with bourgeoisie. Since it was period right after death of Josip Broz Tito, it was unacceptable to say this statement. There was started with machinery of confirming political responsibility. There was no help although the professor Miladinović wrote and publicly rejected this statement. After a number of meetings and discussions the next step was punishment by the party and the last warning prior elimination, and after that eradicating from the Faculty and taking away his apartment in Leskovac. All specified included great media campaign and verdict for the professor who lectured Marxism on the Faculty. Difficulty but proudly, the professor Miladinović behaved as the warrior and the person who had all reasons to be awarded as the awarded by memorial for the year 1941, which is one of the greatest awards for partisans warriors in Second World War. As well-known ethic, he continued to scientifically establish moral values of Socialistic revolution and after a decade he got rehabilitation on Faculty of Technology. However, he died with hard wound and severe paid punishment for the words he said.

UDK: 069.51 : 929](497.11)

Хранислав Ракић

САРАДЊА ПРОФ. ДР МИЛАНА МИЛАДИНОВИЋА СА НАРОДНИМ МУЗЕЈЕМ У ЛЕСКОВЦУ

(Допринос проф. др Милана М. Миладиновића изучавању историографског, социолошко-етичког и образовно-васпитног процеса у току Народноослободилачког рата на територији Лесковца и околине)

Др Милан М. Миладиновић почео је сарадњу са Народним музејем у Лесковцу крајем шездесетих година прошлог века. Први његов рад објављен је у „Лесковачком зборнику“ IX, 1969. године, и од тада је био веран сарадник овог часописа све до краја живота.

Проф. др Милан М. Миладиновић је рођен у Косанчићу 27. јануара 1924. године. Основну школу завршио је у родном месту, гимназију је започео у Скопљу, а матурирао је у Београду. Дипломирао је 1959. године на Филозофском факултету у Београду – група филозофија, а докторирао на Филозофском факултету у Нишу 1979. године. Завршио је Вишу војну академију Југословенске народне армије. На свој захтев, пензионисан је у чину пуковника. Носилац је „Партизанске споменице 1941.“ и многобројних ратних и мирнодопских одликовања.

У рату је обављао многобројне функције: био је члан Окружног комитета Савеза комунистичке омладине Југославије за Лесковац (ОК СКОЈ), руководилац СКОЈ-а 46. дивизије и заменик комесара 11. српске ударне бригаде Народноослободилачке војске Југославије. Радио је у Главној политичкој управи и Опуномоћству ЦК СКЈ за ЈНА.

После пензионисања активно се бавио васпитно-образовним радом и изучавао са више аспеката нашу ближу историјску прошлост. Био је веома активан предавач: одржао је многобројна предавања широм Југославије, сем у Словенији. Обављао је бројне функције у области издавачке делатности (уредник, рецензент, промотер, писац предговора и уводника, приказивач итд.).

Бавио се стручним етичким, социолошким и историографским проблемима. Први рад објавио је у листу „Млади антифашист“ 1944. године, који је излазио као орган Окружног одбора Уједињеног савеза антифашистичке омладине Лесковца на слободној територији. Објавио је

преко педесет књига и брошура, око две стотине чланака и научне радове у двадесет и једном броју Зборника, затим, двеста седамдесет и седам чланака у разним листовима и ревијама. Рецензирао је близу педесет књига, а промовисао педесет и четири. Написао је преко двадесет предговора другим ауторима. Учествовао је на 169 научних скупова, а од тога на 18 међународних. Радови су му објављени на шеснаест страних језика. Укупно је објавио око 1.400 библиографских јединица.

Био је члан многих стручних и друштвених удружења и за тај свој рад добио је признање „Златну плакету др Војислав Стојановић", коју му је доделило Удружење професора и научника Србије. Поседовао је многе колекције вредне пажње. Водио је социолошко-етички и филозофско-економски дневник од 1967. године, који има око 17.000 страна.

И поред толике енергије на свестраном испољавању своје личности, проф. др Милан Миладиновић није заборавио да истражује и научно презентира историјску прошлост свога завичаја.

Када је прикупљао грађу из наше прошлости, што је мукотрпан посао, умео је људима да се приближи, оствари непосредан контакт и интелигентно оствари свој циљ. Писао је лаким стилом, поткрепљеним разумљивим објашњењима. Његово стваралаштво је вишеслојно и разноврсно, што потврђују и радови објављени у „Лесковачком зборнику", као и књиге у посебним издањима Народног музеја у Лесковцу и другим ванмузејским издањима.

Његови радови објављени у „Лесковачком зборнику" могу се разврстати у више категорија. Бавио се морално-политичким ликом комуниста, историографијом, марксистичким образовањем и васпитањем, пропагандом у Народноослободилачком рату, социолошко-етичким и социолошко-историјским приступом значајним догађајима из наше ближе историјске прошлости. Упоредо је објављивао и радове поводом неке годишњице, значајних догађаја или личности. Свакако, најзначајнија проблематика којом се бавио у својим радовима у „Лесковачком зборнику" је историографија, углавном Народноослободилачког рата у доњем подручју Пусте Реке. Чланци и расправе „Борба против Бугара код Косанчића и Бојника фебруара 1942. године", „Мартовске борбе у доњем делу Пусте Реке 1942. године", „Борбе у доњем делу Пусте Реке јануара 1943. године" и други то недвосмислено показују.

Успешно и са великом ерудуцијом, бавио се морално-политичким ликом комуниста и развијањем морала у Народноослободилачком рату. У тој области посебно су значајни чланци: „Морално-политички лик комуниста на југу Србије у НОР-у и револуцији", „Револуционални морал у деловању народноослободилачке власти на југу Србије", „Рад КПЈ и СКОЈ-а лесковачког ратног округа на развијању морала у НОР и револуцији", „Револуционарлни морал у устанку 1941. године на територији лесковачког ратног округа."

Научна истраживања, која су карактерисала немирни дух проф. др Милана Миладиновића, објављивао је не само у издањима лесковачког Музеја већ и у многим центрима Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Схватајући значај марксистичког образовања и васпитања у НОР-у, објавио је више радова на тему: „Рад КПЈ и СКОЈ-а на марксистичком образовању и васпитању 1941-1945. године", „Тито о марксистичком образовању и васпитању у НОР-у и социјалистичкој револуцији", „Рад политичких комесара јужноморавских бригада на изградњи политичке свести". Исто тако, схватајући значај агитације и пропаганде у НОР-у, објавио је аналитички рад „Политичко-пропагандни рад КПЈ и СКОЈ-а у окупираним градовима на југу Србије". Његове расправе одликовале су се жустрином, зналачким потврђивањем ставова ваљаном аргументацијом. Посебно је полемисао са онима који су после увођења вишепартијског система покушавали да минимизирају народноослободилачки и антифашистички покрет у Другом светском рату како би се додворили грађанским и антикомунистичким опцијама. То је и био повод да у „Лесковачком зборнику" објави рад „Од апологетике до нихилизма у писању о Народноослободилачком рату на југу Србије 1941-1945. године". Посебно ценећи патриотизам српског народа за време ослободилачких ратова, писао је о хероизму и традицији српског народа 1915. године и патриотизму и родољубљу у Топличко-јабланичком устанку 1917. године.

У свом целокупном активном стваралаштву бавио се темама којима је хтео да скрене пажњу истраживачима да још није све истражено, да их подстакне на изучавање свестране богате прошлости нашег краја, као у прологу за Зборник „Књижница и читаоница у Горњем Бријању 1926-1943. године". Бавећи се струком која је омогућавала истраживања са више аспеката, објавио је и два значајна рада: „Социолошко-етички значај пробоја Солунског фронта и завршетак Првог светског рата" и „Социолошки приступ балканским ратовима 1912. и 1913. године". Учествовао је на многобројним научним скуповима на којим је својим научним саопштењима и дискусијама помагао рашчишћавању многих питања из наше блиске историјске прошлости. Тиме је давао велики допринос изношењу и потврђивању историјске истине.

Са посебним задовољством можемо констатовати да су сви објављени радови др Милана Миладиновића веома комплексни, засновани на коришћењу архивске грађе, објављене литературе и, наравно, критичком преузимању прикупљене грађе не терену.

На годишњицу смрти проф. др Милана Миладиновића можемо с пуним правом да истакнемо да смо изгубили верног сарадника, искреног друга и пријатеља који је својом активношћу, непосредношћу и интелигенцијом пленио људе, умео да се коректно понаша у свакој прилици, због чега је био омиљен и поштован. Младима је прилазио отворено, али обазриво, и увек их је саветовао како могу највише да допринe-

су науци за коју су били опредељени. Његов другарски однос према млађима остављао је утисак који се тешко заборавља.

У „Лесковачком зборнику“ објавио је тридесет и три запажена научна рада на 404 штампане стране (формат А/4 и 60 (формат Б/5) и пет књига, и то: три самостално и две у коауторству. Аутор је више дискусија и приказа књига објављених у „Лесковачком зборнику“. Целокупно његово стваралаштво, у сарадњи са Народним музејем у Лесковцу, афирмисало је на само издавачку делатност овог музеја већ и југ Србије и незаобилазно је за изучавање историјске прошлости југа Србије у будућности.

Проф. др Милан М. Миладиновић бавио се са више аспеката и ширим подручјем Југославије, али је неизмерно волео свој крај и са њим био у сталном контакту. Свакодневно се интересовао за збивања шта се предузима у издавачкој делатности и који су његови задаци у програму ове делатности. Са њим је било милина радити, јер је са лакоћом и искреном преданошћу извршавао све што се од њега очекивало, или све што је обећао.

Сећајући се са посебним пијететом проф. др Милана М. Миладиновића, могу са нескривеним задовољством да истакнем да је он до последњег дана живота неуморно радио и живео за своју породицу, свој народ и нашу науку, изучавајући историјску прошлост и верујући у будућност.

У прилогу дајемо библиографију објављених радова проф. др Милана М. Миладиновића у „Лесковачком зборнику“ и посебној библиотеци Народног музеја у Лесковцу, чиме ћемо на најбољи начин потврдити све напред речено о њему и његовом делу.

БИБЛИОГРАФИЈА

Објављених радова проф. др Милана М. Миладиновића у „Лесковачком зборнику“ и посебним издањима Народног музеја у Лесковцу 1969-2000.

1. Лесковачки зборник

1. Морално-политички лик комуниста на југу Србије у НОР-у и револуцији (ЛЗ, IX/1969, стр. 69 - 86).

2. Лењин и југословенска социјалистичка револуција (ЛЗ, X/1970, стр. 5-18).

3. Борба против Бугара код Косанчића и Бојника фебруара 1942. (ЛЗ, XI/1971, стр. 49-62).

4. Злочини окупатора у доњем делу Пусте Реке фебруара 1942. године (ЛЗ, XII/1972, стр. 41-54).

5. Мартовске борбе у доњем делу Пусте Реке 1942. године (ЛЗ, XIII/1973, стр. 223-242).

6. Револуционарни морал у деловању народноослободилачке власти на југу Србије (ЛЗ, XIV/1974, стр. 13-28).

7. Борбе у доњем делу Пусте Реке јануара 1943. године (ЛЗ, XV/1975, стр, 49-79).

8. Рад КПЈ и СКОЈ-а на марксистичком образовању и васпитању 1941-1945. године (ЛЗ, XVI/1976, стр. 97-111).

9. Рад КПЈ и СКОЈ-а у лесковачком ратном округу на развијању морала у НОР и револуцији 1941-1945 (ЛЗ, XVI/1976, стр. 203-225).

10. Тито о марксистичком образовању и васпитању у НОР-у и социјалистичкој револуцији (ЛЗ, XVII/1977, стр. 5-12).

11. Ослободилачка и револуционарна активност у доњем делу Пусте Реке априла-децембра 1942 (ЛЗ, XVII/1977, стр. 25-43).

12. Револуционарна и ослободилачка борба у доњем делу Пусте Реке почетком 1943 (ЛЗ, XVIII/1978, стр, 347-359).

13. Рад и борба партијске и скојевске организације доње Пусте Реке маја-јуна 1943 (ЛЗ, XIX/1979, стр. 73-91).

14. Организациона структура и садржај рада партијске организације у јединицама НОВ и ПОЈ на југу Србије 1941-1945. (ЛЗ, XX/1980, стр. 69-91).

15. Успон револуционарне борбе у доњем делу Пусте Реке август-септембар 1943. године (ЛЗ, XX/1981, стр. 71-83).

16. Револуционарни морал у устанку 1941. године на територији лесковачког ратног округа (ЛЗ, XXII/1982, стр. 89-112).

17. Развој револуционарног 1942. доказ континуитета оружане борбе на југу Србије (ЛЗ, XXIII/1983, стр. 63-89).

18. Коста Стаменковић - етика револуционарног чина (ЛЗ, XXIV/1984, стр. 79-9).

19. Рад политичких комесара јужноморавских бригада на изградњи политичке свести (ЛЗ, XXV/1985, стр. 71-85)

20. Нови квалитети у моралу јединица НОВ и ПОЈ југа Србије у завршним операцијама за ослобођење земље (ЛЗ, XXVI/1986, стр. 231-243).

21. Доња Пуста Река у НОР и социјалистичкој револуцији крајем 1943. године (ЛЗ, XXVII/1987, стр. 353-367).

22. Јачање моралне снаге партизанских јединица јужне Србије после саветовања у Калуђерцу (ЛЗ, XXIX/1989, стр, 267-275).

23. Политичко-пропагандни рад КПЈ и СКОЈ-а у окупираним градовима на југу Србије (ЛЗ, XXX/1990, стр, 23-31).

24. Народноослободилачка борба у доњој Пустој Реци почетком 1944. године (ЛЗ, XXXI/1991, стр. 203-215).

25. Од апологетике до нихилизма у писању о Народноослободилачком рату на југу Србије 1941-1945. године (ЛЗ, XXXII/1992, стр. 43-53).

26. Социолошко-етички приступ Топличком устанку 1917. године (ЛЗ, XXXIII/1993, стр. 127-137).

27. Недићевско-љотићевска пропаганда против антифашистичког и ослободилачког покрета на југу Србије 1941-1944. године (ЛЗ, XXXIV/1994, стр. 71-82).

28. Антифашистички рат или рат против становништва (ЛЗ, XXXV/1995, стр. 281-289).

29. Хероизам и трагика српског народа 1915. године (ЛЗ, XXXVI/1996, стр. 239-245).

30. Патриотизам и родољубље у Топличко-јабланичком устанку 1917. године (ЛЗ, XXXVII/1997, стр. 193-204).

31. Књижница и читаоница у Горњем Бријању 1926-1943. године (ЛЗ, XXXVIII/1998, стр. 211-231).

32. Социолошко-етички значај пробоја Солунског фронта и завршетак Првог светског рата (ЛЗ, XXXIX/1998, стр. 371-381).

33. Социолошки приступ балканским ратовима 1912-1913. године (ЛЗ, XLII/2002, стр. 101-115).

КЊИГЕ

1. Основне моралне вредности социјалистичке револуције у Југославији 1941-1945 (библиотека Народног музеја, књ. 27, Лесковац 1980).

2. Од времена бржи, Тихомир Ракић Вељко. Посебна издања, књ. 4, Лесковац 1984.

3. Зоре у срцу, Станимир Вељковић Зеле. Посебна издања, књ. 7, Лесковац, 1987.

5. Хранислав Ракић, Милан Миладиновић, У црвеном јату, Милорад Диманић Милош. Посебна издања, књ. 10, Лесковац 1988.

6. Милан Миладиновић, Живан Стојковић, Социологија морала у делима Димитрија Туцовића. Посебна издања, књ. 21, Лесковац 1994. године.

SUMMARY

Hranislav Rakić

COOPERATION OF PH. D. MILAN MILADINOVIĆ WITH THE NATIONAL MUSEUM IN LESKOVAC

Ph. D. Milan M. Miladinović started with cooperation with the National Museum of Leskovac during the high '60 of the prior century. His first paper was published in „Leskovački zbornik", in 1969, and since then he is a faithful cooperator of this magazine till the end of his life. His works could be grouped into few categories. He studied moral political image of communist, historiography, Marxism education and schooling, media covering during National-liberation war and social–historical approach, as well as happenings from historical past. Works of Ph. D. Milan Miladinović are very complex ones, basis on usage of archive data, published literature and, certainly, using critically taken over data from the field.

He published 33 noticeable scientific papers and five books as part of Leskovac collection of papers as follows: three autonomously and two as the coauthor.

As annex of paper the author gives bibliography of papers of Ph. D. Milan M. Miladinović published at „Leskovački zbornik" including special editions of National Museum in Leskovac for the period of 1969-2000.

UDK: 069.51 :75](497.11)

Живојин Прокоповић

СЛИКАРСТВО ЈОВАНА БИЈЕЛИЋА

- Из збирке слика Народног музеја у Лесковцу -

Дела Јована Бијелића, сликара снажне и блиставе боје, чувају се у Народном музеју, Музеју савремене уметности, Галерији Павла Бељанског, сарајевској Уметничкој галерији и у другим музејским установама, као и у многим приватним колекцијама.

Лесковачки Народни музеј у свом фонду слика поседује 23 дела Јована Бијелића и тако се придружује оним установама које могу да понуде доста добар, али не и потпун увид у стваралаштво овог плодног и значајног српског сликара.

Наш град средином седамдесетих добија нову музејску зграду са модерном поставком и галеријом. Да би се афирмисали и обогатили фонд слика и нова ликовна галерија, која служи не само за излагање слика из збирке Музеја, него и за изложбена дела реномираних уметника, Скупштина општине Лесковац одваја из буџета средства за откуп слика. Хранислав Ракић, дугогодишњи директор Музеја, који је оставио видан траг иза себе, и Никола Кусовац - реализовали су ову племениту идеју.

Дакле, Музеј је, попуњавајући своје збирке, откупио значајну колекцију слика од колекционара уметничких дела Живојина Поп Ценића из Београда. Међу тим сликама налазе се двадесет и три слике Јована Бијелића, затим цртежи Тителбаха, Драгана Лубарде, Паје Јовановића, Зуке Џумхура и др.

Лесковачка збирка обогаћена је једним делом из велике колекције уметничких дела породице Поп Ценић. Михајло Поп Ценић знао је како да употреби и најбоље да искористи новац. Он купује слике, а његови синови Живојин и Боривоје настављају да попуњавају и проширују значајну збирку, али и да буду мецене и наручиоци портрета својих чланова породице. А сликали су их најпознатији српски сликари, међу којима се истичу Јован Бијелић и Паја Јовановић. Наиме, у време окупације, када је Бијелић био чест гост ове гостољубиве породице, насликао је „Портрет Михајла Поп Ценића са породицом“ (кат.

бр. 2). На овом групном портрету препознајемо све чланове породице који се после родног Лесковца настањују у Прокупљу, а потом долазе у Београд. Уочавамо, такође, и Михајла кога је нешто касније овековечио Паја Јовановић. „Портрет Михајла“ настао је последњих дана 1945. године, неколико месеци пре Михајлове смрти. На овом групном портрету истичу се ликови Живојина и Борислава које је Бијелић неколико пута портретисао. На једном од Бијелићевих портрета Борислава (кат. бр. 5), на полеђини слике крупним штампаним словима пише: Борислав Поп Ценић, сликар - Париз, рођен 1918. у Лесковцу. Борислав је, дакле, сликао и сигурно је његов допринос био велики у формирању породичне колекције слика. У Паризу је драг гост многих наших сликара, а претпоставља се да је и он поседовао велику збирку слика. Постојао је договор да Боривоје поклони слике и део старог намештаја лесковачком Музеју. Нажалост, овај договор није остварен. Његов брат Живојин продао је 1978. године део породичне збирке Народном музеју у Лесковцу. Годину дана касније умро је Живојин Поп Ценић, и тада престаје свака сарадња са лесковачким Музејом. Збирка Поп Ценићевих слика није тако позната у београдским круговима колекционара. Међу тридесетак колекционара који су успешно формирали своје колекције и дали им печат и интересовање, нема имена Поп Ценића.[1]

У лесковачком Музеју чувају се 33 слике из ове значајне породичне колекције слика. Поред 23 Бијелићева дела, својим квалитетом истичу се „Портрет Михајла Поп Ценића“ Паје Јовановића, затим „Пазарни дан“ Владислава Тителбаха, „Жена у ентеријеру“ Босе Валић Јованчић и др.

Јован Бијелић је насликао велики број портрета породице Поп Ценић (осам портрета се чува у нашем Музеју), затим пределе, једну мртву природу и „Девојку са књигом“ која спада у најбоље и највредније дело из фонда слика Лесковачког музеја. А збирка, током пет деценија, стицана је великом муком и одрицањем или племенитим намерама дародавалаца. Садржи око 280 дела и претежно за тему има српско модерно сликарство у периоду од 1920. до данас.

У збирци се чувају и цртежи и акварели сликара који су забележили изглед лесковачке вароши на крају 19. века: Владислав Тителбах, „Пијаца у Лесковцу“ (1888), Феликс Каниц, „Лесковац“ (1889), а акварел Алексеја Ханзена „Лесковац“ је из 1920. године.

У збирци лесковачког Народног музеја налазе се изванредни акварели Милана Врбића који је можда најбоље осетио и насликао град у коме је живео.

Дела Христофора Црниловића, Благоја Стојановића, Смиље Стојановић Табак, Бранислава Дочића и Ванђела Бадулија употпуњују део збирке слика прве половине 20. века.[2]

Послератни период у нашој збирци је нешто богатији јер је допуњен поклонима уметника са текућих изложби и легатством београдског

Народног музеја, који поводом прославе педесет година рада Народног музеја у Лесковцу, 1998. поклања 17 дела Ксеније Дивјак.

Фонд музеја је из године у годину растао али историчари уметности нису задовољни откупом који није увек вођен у складу са музеолошким принципима и потребама Музеја. Јер, од галерије Народног музеја и њеног фонда слика, од њеног ангажовања и политике зависи презентација квалитета и уметнички ниво ликовне културе.

Збирка слика Музеја има важну улогу у формирању естетских и уметничких критеријума, тако потребних за процењивање српске и лесковачке ликовне баштине. Зато смо често стављали у програм изложбу насловљену са „Избор из Фонда слика Народног музеја у Лесковцу". Тако је наше последње појављивање на „Тешњарским данима" у Ваљеву, односно у Галерији њиховог музеја изазвало велику пажњу ваљевске културне јавности.

Поред лесковачких аутора којих, разумљиво, има највише, послератни период заступају слике аутора као што су Недељко Гвозденовић, Стојан Ђелић, Младен Србиновић, Велизар Крстић, Милан Блануша, Ксенија Дивјак, Соња Ламут, Душан Јевтовић, Тафил Мусовић и др.

Писање о стваралаштву лесковачких аутора чија дела чине највећи део музејске збирке слика била је дескрипција виђеног или набрајање урађеног. Тек почетком седамдесетих, када су се појавили први критички и аналитички текстови о лесковачком уметничком животу, заживела је права, креативна ликовна критика.

У међуратном Лесковцу ликовне изложбе су права реткост, а прикази у ондашњој лесковачкој штампи бележили су најчешће односе публике према излагачима. Тако је, поводом прве изложбе слика у Лесковцу, одржане на Ускрс 1925. године у дворани Реалне гимназије, изашао приказ у ондашњој лесковачкој штампи у којем извештач, између осталог, пише: „Ми имамо толико богаташа и толико културних установа и ниједан се није сетио да посети ту изложбу и да купи који рад, како би на тај начин украсили зидове њихових одељења и локала, који су потпуно голи".[3]

После Другог светског рата почиње да излази „Наша реч", недељник који у својој културној рубрици започиње критички да приказује изложбе лесковачких уметника. Били су то образовани новинари који су пратили ондашње културне догађаје, наравно, везане за ликовни живот у граду. У „Нашој речи", 1957. године, поводом изложбе академског сликара Јована Поповића, изузетно сензибилан и образован новинар Олег Тхорик пише: „Оригинална и уметничка платна: Општи је утисак: Јован Поповић се представио као немиран, истраживачки дух, а његова остварења досежу прилично висок уметнички домет. А још више обећавају".[4]

Николај Тимченко, Вили Хубач и други образовани људи пишу о ликовним манифестацијама у Лесковцу, а њихове поједине оцене могу

се са пуним правом уважити као траг критике, која би требало да буде разумљива нестручном читаоцу и усмерена у правцу препоручивања уметничког дела.

Ваља указати на још један моменат значајан за даљи развој ликовне критике у граду. Наиме, у то време Лесковац добија, да тако кажемо, прву генерацију школованих историчара уметности. У град се после завршених студија на Одељењу историје уметности Филозофског факултета у Београду враћају: Зорица Ђуретић Стојковић, Марија Петковић, Живојин Прокоповић, а нешто касније и Срђан Марковић. Марковић постаје кустос Музеја и приказује изложбе у „Нашој речи", „Ликовном животу" и у другим публикацијама. Он оставља маркантан траг у ликовној критици нашег града. О сликама Јована Бијелића из музејске збирке писао је 1978. године поводом поменуте изложбе.[5]

*

Јован Бијелић рођен је 9. јуна 1886. у босанском селу Колунићима. Основну школу завршио је у Босанском Петровцу, а нижу гимназију у Сарајеву. Право уметничко формирање и озбиљнији рад на сликарству започео је 1908. године на Академији у Кракову, где је провео пуних шест година. Једно време је учио код Влаха Буховца у Прагу. Од 1915. до 1919. прихвата место професора цртања у Бихаћу. У Кракову 1916. године жени се Софијом која ће му родити ћерку Дубравку и сина Северина. Прву самосталну изложбу Бијелић је имао у Загребу 1919. године. Убрзо прелази у Београд за сценографа Народног позоришта. Исте године је упућен на тромесечне студије у Праг, Дрезден и Берлин. Заједно са Вељком Станојевићем, добија велику наруџбину за израду историјске слике за Гардијски дом. Један је од оснивача „Облика" и његов истрајни члан. Бијелић је као сликар и личност допринео популарности модерне уметности у Београду. „Човек наочит и у пуној мужевној снази са ореолом авангардног вође, он је у себи на необичан начин спојио супротност између личности и дела: тај добри, благи, ћутљиви, повучен човек, пун бескрајне босанске стрпљивости, спорости, инертности, претварао се пред сликарским платном одједном као препороћен у темпераментног и страсног сликара ужарених очију и распаљених емоција."[6]

У атељеу на крову Друге мушке гимназије његов живот је пролазио у сликању. Ту је струјао и главни уметнички живот велеграда. Имао је и многобројне ученике: Николу Граовца, Ђорђа Поповића, Павла Васића, Алексу Челебоновића, Даницу Антић, Пећу Милосављевића и др. На прагу четврте деценије Бијелић је био изграђен и зрео сликар са делима која су га изнела у прве редове модерних уметника. Од 1930. до 1941. године његово стваралаштво је достигло зенит сопствене естетике и лични израз са изразитим романтичним обележјем. Дакле, у пери-

оду 1918-1941. Бијелић је много радио и стални је учесник југословенских изложби у земљи и иностранству.

Ратно време Бијелић је провео у Београду, где и даље ствара, али са мање елана. После рата, у време социјалистичког реализма, нападан је, као и други велики уметници. Чак му је одузет атеље на Косанчићевом венцу. Међутим, после 1950. године, примиће многа признања, а постаће и академик. „Више бих волео да сам академац", рекао је на вест да је изабран за академика.

У дугом и плодном животу био је боем и сликар, а поред несређеног живота, алкохола, удараца судбине, једина ћерка стрељана му је за време окупације. Оставио је велико, иако умногоме неуједначено дело. „... Већ близу осамдесете са упола изгубљеним видом сликао је и сањао о новим изложбама; Два три месеца пред смрт дошао је (становали смо у истој кући Лоле Рибара 35), знајући да радим у поподневним и ноћним часовима - да види како сам решио питање осветљења. Причао је занимљиво; његове речи биле су обојене хумором и блискошћу. Таквог, сећам га се као професора и из Јосићеве улице. Последњих година могао се видети како оронуо дијагонално прелази улицу и улази у кафану „Бока" да би поседео и осетио поднебље своје боемске младости. Видео сам га, затим, мртвог једног мартовског јутра на још изгуженом чаршаву самртничке постеље у црном оделу у коме се губио провидан, смањен и воштан - прво живот, па болест узели су од њега све и смрти оставили само земне остатке. На његовом погребу, ветровитог поподнева, под облачним небом, поред уметника, глумаца, академика, грађана, било је и његових кафанских другова, с оне стране времена и историје - један му је непредвиђено над раком, чак, одржао последњи говор."[7]

*

Најбоље слике из збирке Народног музеја у Лесковцу „Девојка са књигом" (кат. бр. 8), „Мртва природа" (кат. бр. 7), припадају Бијелићевом периоду колористичког експресионизма четврте деценије. Бијелић је до свог колористичког експресионизма дошао преко припремних фаза: он се током треће деценије приближио конструктивном стилу у коме кубично ређање форме води масе у дубину. У циклусу слика које су настале од 1923. до 1925. године нестао је густ експресионистички садржај. Нешто касније, у прелазном периоду, Бијелић са тонског постепено прелази на колористичко сликање. У „Девојци са књигом" боја се појављује у акценту, а у „Купачици", из галерије Павла Бељанског, боја местимично добија самосталност свог звучног одређења. Прелаз од конструктивног ка колористичком сликарству био је тиме у Бијелићевој уметности завршен. Са „Купачицом" Бијелић је најзад поставио

сопствено сликарство оригинално, далеко од школа, теорија и туђих утицаја.

„Бијелић је током четврте деценије све више ослобађао свој сликарски говор, мењајући при томе само поједине елементе унутар једне већ формиране целине: оно што представља темеље Бијелићевог поступка, то је непосредност и брзина сликарског чина, у коме уметник више не води првенство рачуна о предметној суштини форме, већ се слободно препушта колористичкој егзалтацији саопштеној једним калиграфским, а на моменте гестуалним потезима.“[8]

Дакле, овај Бијелићев период представља уметнички врхунац у његовом сликарству. Више аутора слаже се да се два платна из овог периода могу сматрати ремек делима и Бијелићевим и српске уметности уопште: то су „Девојчица са колицима“ (1933) и „Босански предео“ (1938), оба из збирке Музеја савремене уметности.

Сличан процес видимо и у истовременом портретном сликарству: многобројне портрете радио је тако да се задржавао на приказу одређеног лика (портрет Едена Гајића, 1932; портрет Владимира Дворниковића, 1933 и др.). Али Бијелић снажном и блиставом бојом налази решења у којима се уместо описне физиономије јавља представа незаборавних ликова, које у себи носе јаку експресивну ноту: портрет уметника, 1932; „Девојка са бокалом“ (1935). „Има ли лепшег примерка од „Човека са жутим шалом“, у коме су срећно спојени светло и боја, потези и фактура, драматичан звук и топло људско осећање.“

И трећи Бијелићев доминантни мотив „Мртва природа“ садржи „сличне пиктуралне“ и изражајне ознаке: „мада понекад управо овде Бијелићева обимна продукција доживљава свој квалитетно најнижи ниво, у делима у којима је уметник успевао да постави свој властити пластички проблем (као што је случај са „Мртвом природом“, „Мртвом природом са папагајем“, 1932; „Мртвом природом“ (1935-1936), колористичка организација слике достиже слободу и разуђеност највиших домета унутар Бијелићеве карактеристичне морфологије.“9

У послератном периоду у Бијелићевом стваралаштву настају нова дела у којима стари мајстор уноси неке карактеристичне новине. У то време Бијелић слика пределе у којима преовлађује широки простор са приказом олујног неба, док је појас земље локализован у доњем делу слике. У лесковачкој збирци налазе се две слике са истим предметним мотивом, односно сличне „Олујном небу“ (1954).

Његов последњи циклус слика су „Импровизације“ из 1960. године, које се у реализацији приближавају чистој апстракцији. Убрзо, једног мартовског јутра 1964. године Бијелић умире, остављајући велики број слика, које зраче метафизичким немиром и страшћу великог мајстора српског сликарства. „Страст која хуји његовим платнима подсећа на топао развигорац.“

*

Бијелићеве слике из лесковачког Народног музеја у тематском слоју обухватају ауторове доминантне мотиве и припадају различитим периодима његовог стваралаштва: то су портрети, предели и мртве природе.

Бијелић је у распону од десетак година насликао велики број портрета породица Поп Ценић. Међу прве портрете спада групни портрет шест чланова ове занимљиве породице. У дну слике је сточић са мртвом природом: грожђем, крчазима и белом драперијом. За сточићем седе супруга Стојанка, која у левој руци држи нож, а у десној кришку лубенице, и Михајло. Између њих седи и њихов син Борислав, обучен у тамноплаву војничку униформу. Црвени акценти лубенице оживљавају у првом плану слике тамније површине које чине одећу портретисаних. У горњем делу слике стоје остали чланови породице. Живојин је елегантно обучен, а његова бела кошуља је најсветлији део слике. Лик Михајла са овог групног портрета и његов портрет који је нешто касније насликао Паја Јовановић, добар су пример за упоредну анализу стила сликања ова два великана српског сликарства. Гледано у целини, Јовановићев портрет Михајла Поп Ценића, лесковачког трговца настањеног у Београду, боље је урађен, нарочито у сликању лица: физиономија лика је обликована кратким и оштрим потезима и намазима четке, која оставља свој траг у пасти. Лице Михајла на Бијелићевом портрету је урађено тврђе, нема оних богато варираних тонова и полутонова окерног инкарната, који одликује добро урађене портрете. Уморан, мало спуштен поглед Михајла, са групног портрета, одаје човека на измаку живота. И остали ликови, нарочито лица на Бијелићевом портрету породице Поп Ценић делују као „нашминкани“, њихови инкарнати су тонирани са више ружичасте боје. Дакле, портрет породице Поп Ценић Бијелић је насликао тврдо у тамној гами са пропорцијама које не прате оне његове најбоље портрете, али је несумњиво задовољио захтеве портретисаних; „Стојанка Поп Ценић“ (кат. бр. 4) парадни је стојећи портрет жене у српској народној ношњи с почетка прошлог века. У позадини, као кулисе, насликани су обриси брда са балканском архитектуром; „Портрет Ване Поп Ценић“ (кат. бр. 3) назив је портрета старице, рађен вероватно по фотографији, у црном, забрађене, такође, црном марамом. Једини акценат је пригушени бели троугао испод браде и бела кошуља која се назире испод црне одеће; „Портерт Живојина Поп Ценића“ (кат. бр. 13), представља мушкарца у тиркизнозеленом сакоу, са црвеном краватом. Урађен је у акварелу, лако, са задржаном свежином и спонтаношћу; „Портрет Боривоја Поп Ценића“ (кат. бр. 5) је допојасни седећи портрет, у рукама држи неке илустроване новине. Изванредно моделован са појачаним акцентом на волумену. У позадини, као мизансцен, део је куће са зеленилом; други „Пор-

трет Боривоја Поп Ценића“ (кат. бр. 13), рађен је акварелом. У плавом сакоу и белој кошуљи са спортском крагном. Акварел је нешто „гушћи“ него што је уобичајено за ову технику, али поседује спонтаност и свежину, као и „Женски портрет“ (кат. бр. 14), вероватно особе из породице Поп Ценић. Занимљив је и други портрет Живојина Поп Ценића, робусно моделован, а у позадини је сценографски конципиран пејзаж. Тон, валерски концепт, и даље преовлада над бојом

Набројани портрети породице Поп Ценић неуједначеног су квалитета и сигурно је да је сликар удовољавао захтевима својих пријатеља и покровитеља. Уметник се више задржао на описима физиономије портретисаних него на решења колористичких конотација или експресионистичких нота. Сликао је тамном гамом, смењивао топле и хладне тонове и уносио класичне елементе у композицију и начину извођења. Тек у неколико портрета заблистају акценти топле и светле боје и снажнији израз у психолошком продору у карактер личности. Појединим портретима придружују се и неки ликови сликани гвашем, у којима Бијелићева огромна продукција доживљава свој квалитетно најнижи ниво.

Да подсетим, Бијелић је истицао да је насликао близу три хиљаде платна, а да су само двадесетак несумњиво добра. Међутим, добри познаваоци Бијелићевог стваралаштва сматрају да је уметникова оцена прострога. У друштву појединих чланова породице Поп Ценића говорио је да ради две врсте слика: за себе и за купце. „У првој није могао да прави компромисе; у другој јесте, тако да поред дугог низа блиставих дела тече река мртвих природа са лубеницама и рибама, вазама и крушкама, предела са водопадом Јајца, Маглаја, Циганки са ћилибарским ђерданима - које већ две деценије плаве београдске комисионе.“ Протић у даљем тексту пише да „његове мане, међутим, у сразмери су са његовом врлином“; и кад су слаба у односу на њега самог та су платна још увек добра у односу на minores.“10

У Бијелићева боља дела из музејске збирке припада слика „После купања“ (кат. бр. 1), из 1923. године. Она је настала у време Бијелићевог експерименталног периода типично конструктивног стила треће деценије, у коме се посткубистичка геометријска редукција форме прилагођавала једној скоро реалистичкој тематици слике. Полуакт у лежећем положају дат је у хармонији широких тонских површина и поступном односу светлости и сенке. Једре форме женског тела скривају сликарева лирска осећања.

Две слике из лесковачке збирке, „Мртва природа“ (кат. бр. 7) и „Девојка са књигом“ (кат. бр. 8), припадају периоду када је Бијелићево сликарство достигло свој уметнички врхунац.

У ликовном погледу слика „Девојка са књигом“, пригушено тамније гаме, показује Бијелића у његовом најбољем издању. То је, вероватно, и најбоља слика из целокупног фонда слика нашег Музеја. „Девојка са књигом“ је и добар пример Бијелићевог кретања ка колоризму и ка

слободној поставци намаза. Слика открива у својој пластичној грађи извесно двојство између цртачке основе, форме и боје. Наиме, ако пажљиво погледамо слику (сликана на лесониту, 68 x 79,7 цм), у својој основној поставци, лако уочавамо младу девојку која седи и држи књигу. Сликар није желео да превазиђе читљивост физиономије и задржава се на приказу одређеног лика. Међутим, на појединим површинама слике, на пример, црвеној капи, устима или љубичастој одећи девојке, боја местимично добија пуну самосталност свог звучног одређења. Богата фактура косе саткана је од браон и црне боје са акцентима жуте, док доњи део одеће полако напушта материјализацију приказаног лика девојке. Дакле, занемаривање стварног лика младе девојке и свођење слике на збир колористичких површина спроведено је до одређене границе, али слободни потези плаво-зелене површине на левој и покретне вертикалне површине на десној страни слике, као и доњи део хаљине, показују да колористичка организација ове слике достиже слободу и разуђеност приметну и на његовим најбољим пејзажима. Из таквих колористичких пластичних захвата настају портрети чије се физиономије претварају у скоро „енигматске маске“, носећи у себи снажну експресивну ноту.

У овој слици, а и на осталим платнима, постоји и друга вредност линије, везана искључиво за боју, мада Лазар Трифуновић поставља питање да ли њу у том облику „треба називати и даље линијом, или је боље употребити термин обојени цртеж, нешто слично француском hachurc, пошто је у томе суштина проблема. Пред светлом и блиставом бојом валери су се у већини повукли, али нису потпуно нестали, већ су се појавили у другом руху. Њихову ранију улогу преузео је обојени цртеж: ређање кратких потеза различитих праваца једне боје у истој боји - разни потези црвене у црвеној, жуте у жутој“.[11] Једноставно речено, обојеним цртежом постигнут је исти циљ раније остварен помоћу валера. Зато „Девојка са књигом“ добија неку необичну светлост саткану од широко разређене игре снажних боја и њених валерских вредности. И још нешто, свакој интензивно обојеној површини слике Бијелић је додавао белу или црну, тако да је жакет младе девојке „обојен“ црно, а умекшан плавом и сивом, не ремети валерску равнотежу, јер се збир осталих колористичких површина супротставља тамним са циљем да се истакне боја, која Бијелића навише интересује. Саградивши свој систем ликовних менталних кодова, према свом ликовном сензибилитету и идејама, Бијелић својим сликарством, денотирајући једну идеју, конотира дубљи хумани садржај.[12]

У Бијелићевом периоду који неки историчари уметности називају „конструктивистички реализам“ посебно место заузимају мртве природе. Ђорђе Поповић пише: „Прво, компоноване у знаку правог угла, чију је строгост ублажавао ритмичким облицима предмета око увек усправног главног предмета, који је носио зграду композиције, оне су биле

сликане у богатим разноврсним сивим тоновима (сиво, мрко, бело и црно у знаку правог кубизма), заносило је и Бијелића. Пасажи којима су се кубисти церебрално служили ради ознаке атмосфере, код Бијелића су моћно средство за стапање слике у целину. Као што и по свом значењу мртва природа заузима у то доба централно место у ликовним уметностима, тако се она и по својим размерама равна са сликама ма ког другог рода, те и код Бијелића размере мртвих природа иду од платна средње величине до платна највећих сразмера, од мртве природе - „портрета“ до мртве природе - „композиције“. У том раздобљу његовог рада најзначајнија су му дела, „Мртва природа са фетишом“, „Мртва природа са сламним шеширом и књигом“, и безбројне веће мртве природе“.[13]

„Мртва природа“ (кат. бр. 3) из лесковачког Музеја није датована, али стилске анализе показују да је на сликама крајем 1930. или почетком 1931. године, нешто после наведених познатих слика са истим мотивом. Јер, прелаз са тонског на колористичко сликарство, завршен је по многим стручњацима 1930. године, када је боја коначно и трајно постала основна тема Бијелићевих слика. Међутим, у почетку она је још увек опседнута традицијом пластичног стила, што показује пример из нашег Музеја. Мртва природа са рибом, воћем, зделом и крчагом урађена је врло пастуозно, са извесним рецидивима посткубизма у третману постоља зделе и крчага. Сликар је применио класичну расподелу светлости и сенке, која је истакла драматичност њиховог сукоба, на пример тамнију гаму основе слике са светлошћу на воће или део главе рибе. Међутим, у завршним валерским партијама светлост се прожима с бојом. Део зделе, жути лимунови, црвени облици на воћу и глави рибе акцентовани су светлим бојама, али слика у целини не делује превише светло, односно у слици преовлађује тамна гама. Јер, како је добро приметио Лазар Трифуновић, Бијелић је ретко сликао чистим бојама, што не значи да његова боја није била блистава, интензивна, сочна, натопљена фактуром. „Чак ни у тренуцима најтемпераментнијег сликања Бијелић није стављао на платно сирову боју из тубе, иако су то понекад радили Добровић, Коњовић и Јоб. Сваки његов потез био је припремљен на палети пре него што је пренет на платно. Истовремено он је развио још једну особину свога колорита када је у снажној боји задржао њену валерску вредност. То није било старо тоновање, ни игра светлог и тамног, већ истицање снаге једне боје додавањем беле и црне, због чега Бијелићеве најобојеније слике имају широко разграђену игру валера.“[14]

На нашем примеру боје, црвена и жута, своју самосталност и пун звук су везале за валерски најистакнутија места облика, као што су светли делови наранџе, дршка крчага; дакле линија не спаја већ дели форме воћа и осталих облика на слици, нема тврду и оштру контуру као у платнима других мајстора који се изражавају бојом.

Два уља на лесониту, насловљена са „Олуја“ (кат. бр. 9 и кат. бр. 11), из музејске збирке припадају Бијелићевом апстрактном експресионизму. Наиме, познато је да је у раздобљу 1935. до 1945. године сликар створио пределе изразито експресионистичког обележја, „једну згуснуту драмску садржину, напету и узбудљиву“. Олујни пејзаж са силуетом грађевине на десној страни и усковитланим небом које заузима већи део слике, слабија су дела истих назива, које у Бијелићевом стваралаштву кулминирају после 1950. године. Паста доминира и у једној и у другој слици. Потези су силовити, пастуозни и брзо пренети на платно. У тој усковитланости неба и земље дата је занимљива атмосфера која ће 1951. године довести остарелог мајстора на границу апстракције и надреализма.

„Урбани пејзаж из околине Београда“ (кат. бр.10) је слика малог формата и решена је у хармонском распону од светлозелених, тамнозелених до окер тонова са употребом белих акцената на небу и црвених у дну слике.

У другу, слабију групу слика придружују се и четири гваша. Међутим, „Девојка са шеширом“ (кат. бр.17) се издваја, јер је суптилно моделована и садржи изврсно осећање за психологију. У дну портрета суморно постављени детаљи, доприносе општој лежерности портрета.

„Сплавар“ (кат. бр. 19) је портрет човека са црвеном капом и цигаретом у руци ослоњеном на сто. Рађена је брзо и широко, са деформацијом лица. Има интервенције угљеном у циљу раздвајања форми. Портрет „Циганке“ (кат. бр. 18), са марамом на глави сликан је свеже и широко са живим жутим акцентима на марами. И, најзад, „Рибар“ (кат. бр. 20), са аласком капом на глави и цигаретом у руци, рађен је исто тако брзо и широко са деформацијама лица и интервенцијама угљеном око руку ради разграничавања форме.

„Блед“ (кат. бр. 15) и „Мостар“ (кат. бр. 16), често приказивани мотиви, рађени су рутинирано док акварел „Мотив из Босне“ (кат. бр. 22), није сличан оним сјајним циклусима слика босанских предела који у првом реду откривају унутарња психолошка расположења у тренутку настајања слике. Нажалост, на овом осредњем делу нема идиличне атмосфере, драматичне напетости и визионарске пројекције уметника.

На крају, изврсни „Аутопортрет“ (кат. бр. 21) спада у ред хронолошки последњих Бијелићевих дела из лесковачке збирке. „Аутопортрет“, биста, у духу је Бијелићевог сликарства из педесетих година. У левом углу налази се посвета породици Поп Ценић: „Пријатељима Жики и Милету Поп Ценићима, Бијелић 1950.“ Решен континуираним третманом у коме је сјајно помирио топли тон, седефасту скалу неутралних прелаза између тамног и светлог са чистом бојом. На скоро апстрактној бордо позадини лице је дато немирном игром познатих Бијелићевих потеза, четком која хитро густом, искричавом пастом преко богато варираних тонова и полутонова гради инкарнат, у коме очи и уста

„одају“ карактер сликара „мешавина академика и клошара са Саве и Дунава“.

Слике Јована Бијелића из збирке Народног музеја у Лесковцу могле би се поделити, условно, на две групе: једну коју је мајстор радио углавном да би удовољио различитим захтевима својих пријатеља и покровитеља, породице Поп Ценић. У тим портретима и појединим фитуралним композицијама сликар је правио велике компромисе, као и са другим сликама, намењеним „купцима“. Поједини гвашеви са ликовима анонимних фигура и предели „скадарлијског“ типа спадају у слабија дела из лесковачке збирке, а њихова атрибуција може да се изврши тек захваљујући потпису на њима. Међутим, и аутентичност потписа је на неколико радова доведена у питање, па је потребна озбиљнија анализа која би потврдила или оповргла сумњу у оригиналност неких Бијелићевих радова из лесковачке збирке. Можда би се могло закључити да се сликар прилагођавао некад мање, а некад више, својим меценама и, вероватно, великом броју пријатеља које је имао у свом дугом животу.

Друга група слика из збирке нашег Музеја потврђује да је Бијелић био „сликар страсти, бурних и усијаних емоција, снажне и жестоке боје“. Ова група слика представља занимљиву и драгоцену целину, посебно значајну због неколико радова који спадају у сам врх Бијелићевог сликарства: „Девојка са књигом“, „Мртва природа“ и „Аутопортрет“, пре свих.

Суштина поменутих слика није у тематском слоју него у слици самој, у ликовној организацији којом је она изражена. Ако је у питању портрет, уметника је интересовало како особу коју слика може да преради и преобликује у ликовни знак. Своје сликарство са лакоћом своди на однос форме и садржаја у којима је његов однос према природи изражен снажним, светлим и жестоким сударима боја. Бијелић је сликар који уме да осећања и идеје пренесе богатством боја на платно. Његова осећања чине један садржај универзалне и апстрактне категорије, који сликар својом имагинацијом ставља у општи визуелни фонд човечанства, напуштајући ствараоца и време у којем је настао. Споменуте, најбоље слике из лесковачке збирке уклапају се у Бијелићеву врхунску уметност у којој уметник претвара форму у колористичке симболе, кроз које трепери топло људско осећање.

НАПОМЕНА:

1. Љубица Миљковић, *Збирка Јована Обрадовића*, Народни музеј Београд, 1998, стр. 8.
2. Срђан Марковић, *Ликовни живот у Лесковцу*, 1900-1950, Народни музеј у Лесковцу 1991.
3. Д. Б., *Уметничка изложба г. Милана Врбића*, Лесковачки гласник, 24. април 1925, стр. 10.

4. Олег Тхорик, *Изложба академског сликара Јована Поповића*, Наша реч, 11. мај 1957, стр. 8.
5. Срђан Марковић, *Јован Бијелић*, Уметност, бр. 57, Београд, јануар-фебруар 1978.
6. Лазар Трифунивић, *Српско сликарство 1900-1950*, Нолит, Београд 1973, стр. 160.
7. Миодраг Б. Протић, *Српско сликарство 20. века*, Нолит, Београд 1970, стр. 166.
8. Јеша Денегри, *Колористички експресионизам четврте деценије*, Музеј савремене уметности Беорад, јуни-јули 1971, стр. 20.
9. Исто.
10. Миодраг Б. Протић, *Српско сликарство 20. века*, Нолит, Београд 1970, стр. 168.
11. Лазар Трифуновић, *Српско сликарство 1900-1950*, Нолит, Београд 1973, стр. 162.
12. Срђан Марковић, Кроз галерију Народног музеја у Лесковцу, „*Бијелићева „Девојка са књигом*“, Наша реч“, 19. агвуст 1983, стр. 10.
13. Ђорђе Поповић, *Јован Бијелић*, Каталог ретроспективне изложбе, 8-18. октобра 1957.
14. Лазар Трифуновић, *Српско сликарство 1900-1950*, Нолит, Београд 1973, стр. 163.

КАТАЛОГ

1. ПОСЛЕ КУПАЊА, 1923
уље на платну, 68,7 x 45,2 цм
сигн. г. д.: Бијелић, ћирилицом
откуп од Ж. П. Ценића
излагано:
Слике Јована Бијелића, Галерија Народног музеја, Лесковац, 3-30. септембар 1976.
Бјелићеве слике из Народног музеја у Лесковцу, Лесковац, 10-30 октобар 1977.
Избор из фонда слика Народног музеја у Лесковцу, Галерија музеја, 10-30 октобар 1980.
Избор из фонда слика Народног музеја у Лесковцу, Галерија Народног музеја у Ваљеву, август 1999.
инв. бр. 112

2. ПОРОДИЦА ПОП ЦЕНИЋ, 1940-45
уље на платну, 71,5 x 97,8 цм
сигн. д. л.: Бијелић, ћирилицом
откуп од Ж. П. Ценића
излагано:
Слике Јована Бијелића, Галерија Народног музеја, Лесковац, 3-30. септембар 1976.

Бјелићеве слике из Народног музеја у Лесковцу, Лесковац, 10-30 октобар 1977.
инв. бр. 122

3. ПОРТРЕТ ЈОВАНКЕ ПОП ЦЕНИЋ, око 1940-45
уље на платну, 39 x 52 цм
сигн. д. л.: Бијелић, ћирилицом
откуп од Ж. П. Ценића
није излагано
инв. бр. 127

4. СТОЈАНКА ПОП ЦЕНИЋ, 1940-45
уље на шперплочи, 73,6 x 120 цм
сигн. л. д.: Бијелић, ћирилицом
откуп од Ж. П. Ценића
излагано:
Слике Јована Бијелића, Галерија Народног музеја, Лесковац, 3-30. септембар 1976.
Бјелићеве слике из Народног музеја у Лесковцу, Лесковац, 10-30 октобар 1977.
инв. бр. 121

5. ПОРТРЕТ БОРИВОЈА ПОП ЦЕНИЋА, 1940-45
уље на лесониту, 63,5 x 89 цм
сигн. д. л.: Бијелић, ћирилицом
откуп од Ж. П. Ценића
излагано:
Слике Јована Бијелића, Галерија Народног музеја, Лесковац, 3-30. септембар 1976.
Бјелићеве слике из Народног музеја у Лесковцу, Лесковац, 10-30 октобар 1977.
инв. бр. 123

6. ПОРТРЕТ ЖИВОЈИНА ПОП ЦЕНИЋА, око 1940-50.
уље на лестониту, 74,2 x 94 цм
сигн. г. л.: Бијелић, ћирилицом
поклон Живојина Поп Ценића,
излагано:
Слике Јована Бијелића, Галерија Народног музеја, Лесковац, 3-30. септембар 1976.
Бјелићеве слике из Народног музеја у Лесковцу, Лесковац, 10-30 октобар 1977.
инв. бр. 103.

7. МРТВА ПРИРОДА, око 1930-40.
уље на платну, 90,1 x 40,8 цм
сигн. г. д.: Бијелић, ћирилицом
откуп од Ж. П. Ценића
излагано:
Слике Јована Бијелића, Галерија Народног музеја, Лесковац, 3-30. септембар 1976.
Бјелићеве слике из Народног музеја у Лесковцу, Лесковац, 10-30 октобар 1977.
инв. бр. 109

8. ДЕВОЈКА СА КЊИГОМ, 1930-40.
уље на лесониту, 68 x 79,7 цм
сигн. г. л.: Бијелић, ћирилицом
откуп од Ж. П. Ценића
излагано:
Слике Јована Бијелића, Галерија Народног музеја, Лесковац, 3-30. септембар 1976.
Бјелићеве слике из Народног музеја у Лесковцу, Лесковац, 10-30 октобар 1977.
Избор из фонда слика Народног музеја у Лесковцу, Галерија музеја, 10-30 октобар 1980.
Избор из фонда слика Народног музеја у Лесковцу, Галерија Народног музеја у Ваљеву, август 1999.
библ. Срђан Марковић, Бијелићева „Девојка са књигом“, „Наша реч“ Лесковац, 19. август 1983. стр. 8
Живојин Прокоповић, „Девојка са књигом Јована Бијелића“, „Помак“ Лесковац, 2000. стр. 20
инв. бр. 111

9. ОЛУЈА, око 1935-40.
уље на лесониту, 81 x 64 цм
сигн. д. д.: Бијелић, ћирилицом
откуп од Ж. П. Ценића
излагано:
Слике Јована Бијелића, Галерија Народног музеја, Лесковац, 3-30. септембар 1976.
Бјелићеве слике из Народног музеја у Лесковцу, Лесковац, 10-30 октобар 1977.
Избор из фонда слика Народног музеја у Лесковцу, Галерија музеја, 10-30 октобар 1980.
Избор из фонда слика Народног музеја у Лесковцу, Галерија Народног музеја у Ваљеву, август 1999.
инв. бр. 110

10. ОКОЛИНА БЕОГРАДА, око 1935-40
уље на картону, 26 x 21,2 цм
сигн. д. л.: Бијелић, ћирилицом
откуп од Ж. П. Ценића
излагано:
Слике Јована Бијелића, Галерија Народног музеја, Лесковац, 3-30. септембар 1976.
Бјелићеве слике из Народног музеја у Лесковцу, Лесковац, 10-30 октобар 1977.
Избор из фонда слика Народног музеја у Лесковцу, Галерија музеја, 10-30 октобар 1980.
Избор из фонда слика Народног музеја у Лесковцу, Галерија Народног музеја у Ваљеву, август 1999.
инв. бр. 116

11. ОЛУЈА, 1935-40
уље на лесониту, 35,5 x 29 цм
сигн. д. л.: Бијелић, ћирилицом
откуп од Ж. П. Ценића
излагано:
Слике Јована Бијелића, Галерија Народног музеја, Лесковац, 3-30. септембар 1976.
Бјелићеве слике из Народног музеја у Лесковцу, Лесковац, 10-30 октобар 1977.
Избор из фонда слика Народног музеја у Лесковцу, Галерија музеја, 10-30 октобар 1980.
Избор из фонда слика Народног музеја у Лесковцу, Галерија Народног музеја у Ваљеву, август 1999.
инв. бр. 128

12. ПОРТРЕТ ЖИВОЈИНА ПОП ЦЕНИЋА 1945-50
акварел, 34,3 x 41 цм
сигн. д. д.: Бијелић, ћирилицом
откуп од Ж. П. Ценића
излагано:
Слике Јована Бијелића, Галерија Народног музеја, Лесковац, 3-30. септембар 1976.
Бјелићеве слике из Народног музеја у Лесковцу, Лесковац, 10-30 октобар 1977.
инв. бр. 124

13. ПОРТРЕТ БОРИВОЈА ПОП ЦЕНИЋА 1945-50
акварел, 35 x 48 цм
сигн. г. д.: Бијелић, ћирилицом
откуп од Ж. П. Ценића

излагано:
Слике Јована Бијелића, Галерија Народног музеја, Лесковац, 3-30. септембар 1976.
Бјелићеве слике из Народног музеја у Лесковцу, Лесковац, 10-30 октобар 1977.
инв. бр. 125

14. ЖЕНСКИ ПОРТРЕТ
акварел, 36 x 50 цм
сигн. г. д.: Бијелић, ћирилицом
откуп од Ж. П. Ценића
излагано:
Слике Јована Бијелића, Галерија Народног музеја, Лесковац, 3-30. септембар 1976.
Бјелићеве слике из Народног музеја у Лесковцу, Лесковац, 10-30 октобар 1977.
инв. бр. 126

15. МОСТАР, 1945-50
темпера на картону, 48,5 x 38,8 цм
сигн. д. л.: Бијелић, ћирилицом
откуп од Ж. П. Ценића
излагано:
Слике Јована Бијелића, Галерија Народног музеја, Лесковац, 3-30. септембар 1976.
Бјелићеве слике из Народног музеја у Лесковцу, Лесковац, 10-30 октобар 1977.
инв. бр. 118

16. БЛЕД, 1945-50
темпера на картону, 40 x 25 цм
сигн. д. л.: Бијелић, латиницом
откуп од Ж. П. Ценића
инв. бр. 119

17. ДЕВОЈКА СА ШЕШИРОМ, око 1950-55
гваш, 30,2 x 40,3 цм
сигн. д. л.: Бијелић, ћирилицом
откуп од Ж. П. Ценића
излагано:
Слике Јована Бијелића, Галерија Народног музеја, Лесковац, 3-30. септембар 1976.
Бјелићеве слике из Народног музеја у Лесковцу, Лесковац, 10-30 октобар 1977.
инв. бр. 113

18. ЦИГАНКА, око 1950-55
гваш, 30,2 x 40,3 цм
сигн. д. л.: Бијелић, ћирилицом
откуп од Ж. П. Ценића
није излагано
инв. бр. 114

19. РИБАР, око 1950-55
гваш, 40,5 x 60,5 цм
сигн. д. л.: Бијелић, ћирилицом
откуп од Ж. П. Ценића
излагано:
Слике Јована Бијелића, Галерија Народног музеја, Лесковац, 3-30. септембар 1976.
Бјелићеве слике из Народног музеја у Лесковцу, Лесковац, 10-30 октобар 1977.
инв. бр. 115

20. АУТОПОРТРЕТ, 1950
уље на платну, 45,8 x 67,5 цм
сигн. г. л.: Бијелић, ћирилицом
излагано:
Слике Јована Бијелића, Галерија Народног музеја, Лесковац, 3-30. септембар 1976.
Бјелићеве слике из Народног музеја у Лесковцу, Лесковац, 10-30 октобар 1977.
Избор из фонда слика Народног музеја у Лесковцу, Галерија музеја, 10-30 октобар 1980.
Избор из фонда слика Народног музеја у Лесковцу, Галерија Народног музеја у Ваљеву, август 1999.
инв. бр. 108

21. СПЛАВАР, око 1950-55
гваш, 40,5 x 60,5 цм
сигн. д. л.: Бијелић ћирилицом
откуп од Ж. П. Ценића
излагано:
Слике Јована Бијелића, Галерија Народног музеја, Лесковац, 3-30. септембар 1976.
Бјелићеве слике из Народног музеја у Лесковцу, Лесковац, 10-30 октобар 1977.
инв. бр. 117

22. МОТИВ ИЗ БОСНЕ, око 1950-52
акварел, 72,5 x 57 цм
сигн. д. л.: Бијелић, ћирилицом
откуп од Ж. П. Ценића
излагано:
Слике Јована Бијелића, Галерија Народног музеја, Лесковац, 3-30. септембар 1976.
Бјелићеве слике из Народног музеја у Лесковцу, Лесковац, 10-30 октобар 1977.
инв. бр. 129

23. СКАДАРЛИЈА, око 1950-55
акварел, 38,5 x 58,5 цм
сигн. г. л.: Бијелић, ћирилицом
откуп од Ж. П. Ценића
није излагано
инв. бр. 130

1

2

4

3

5 6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

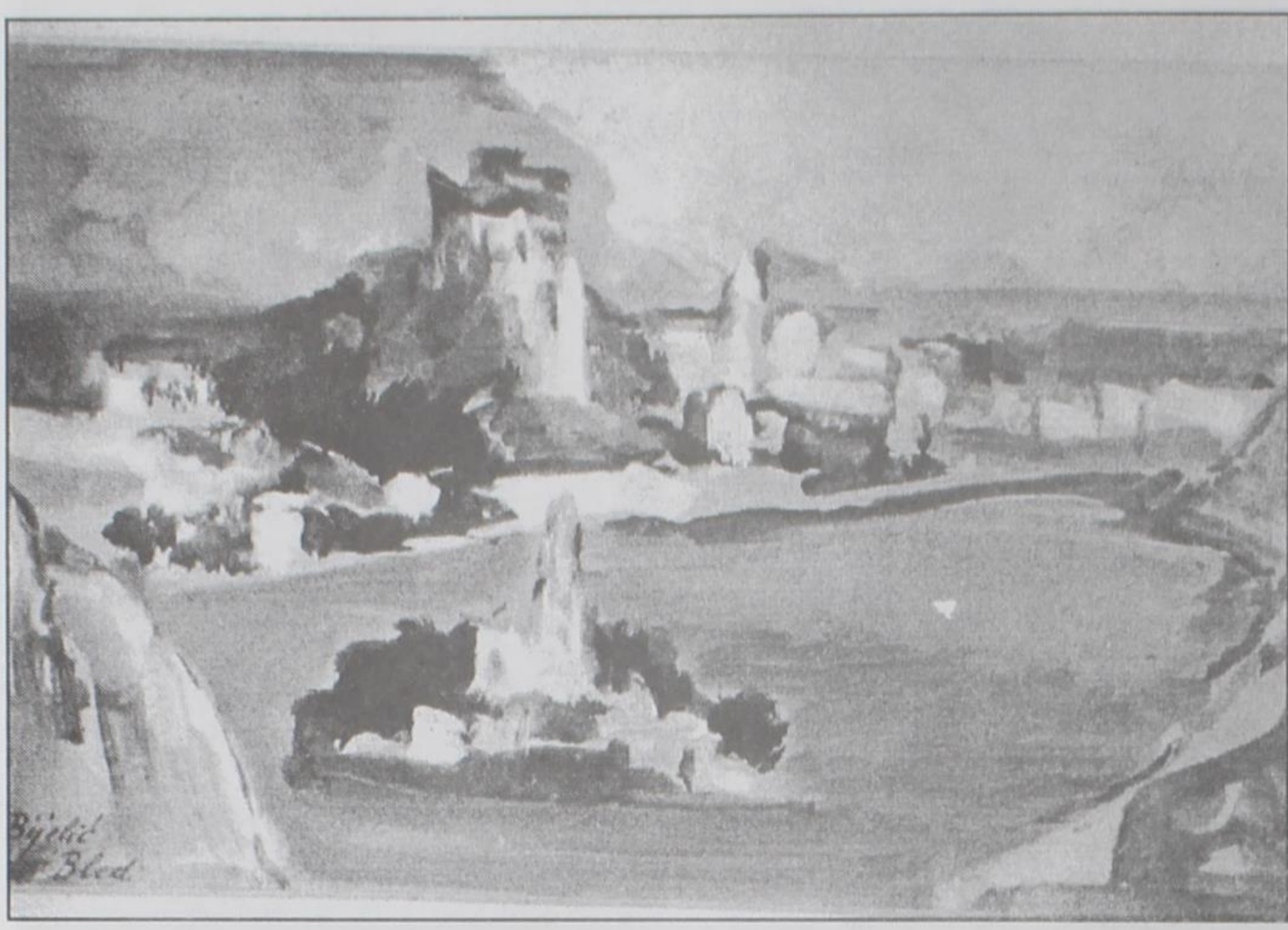

16

17

18

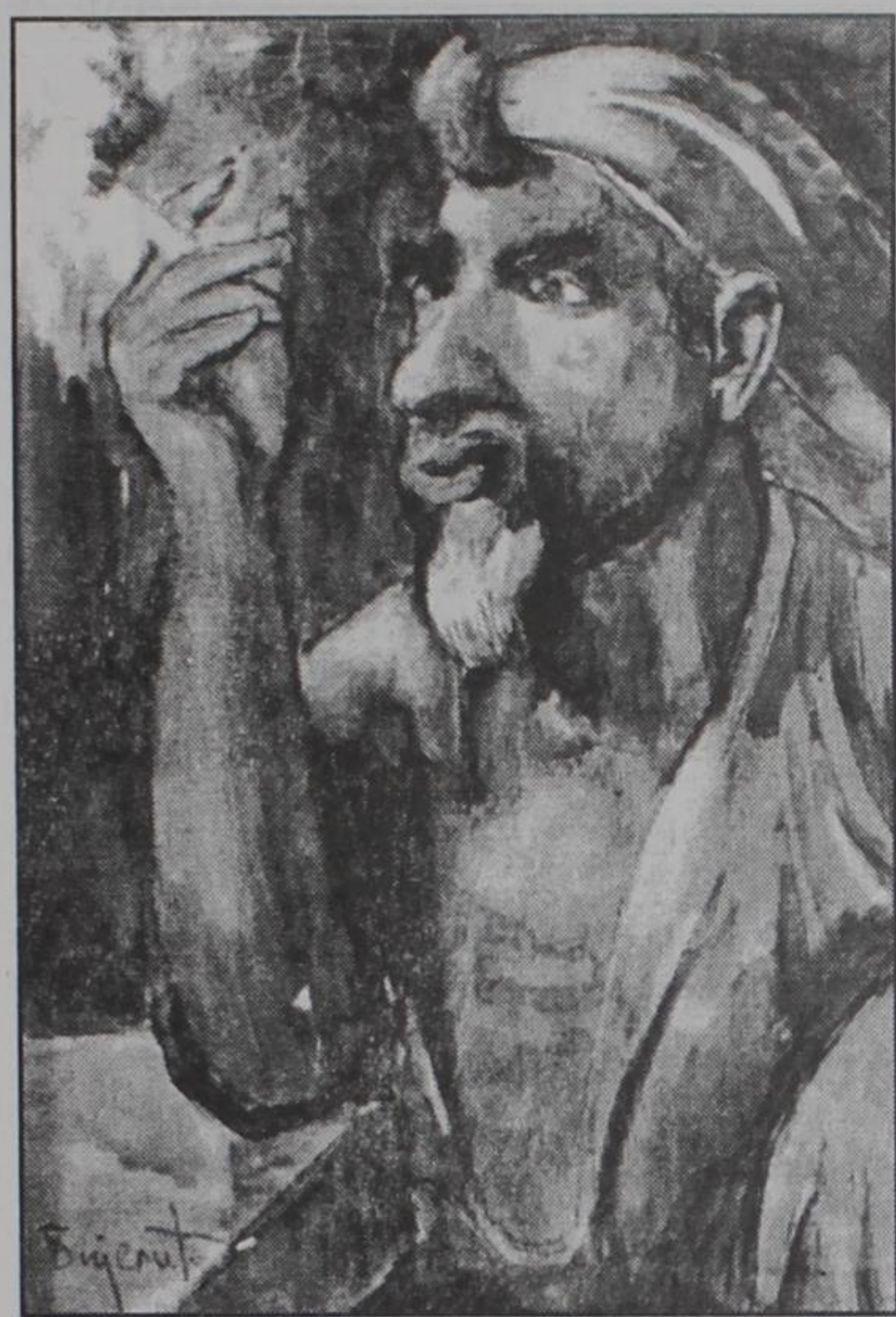

19 20

21

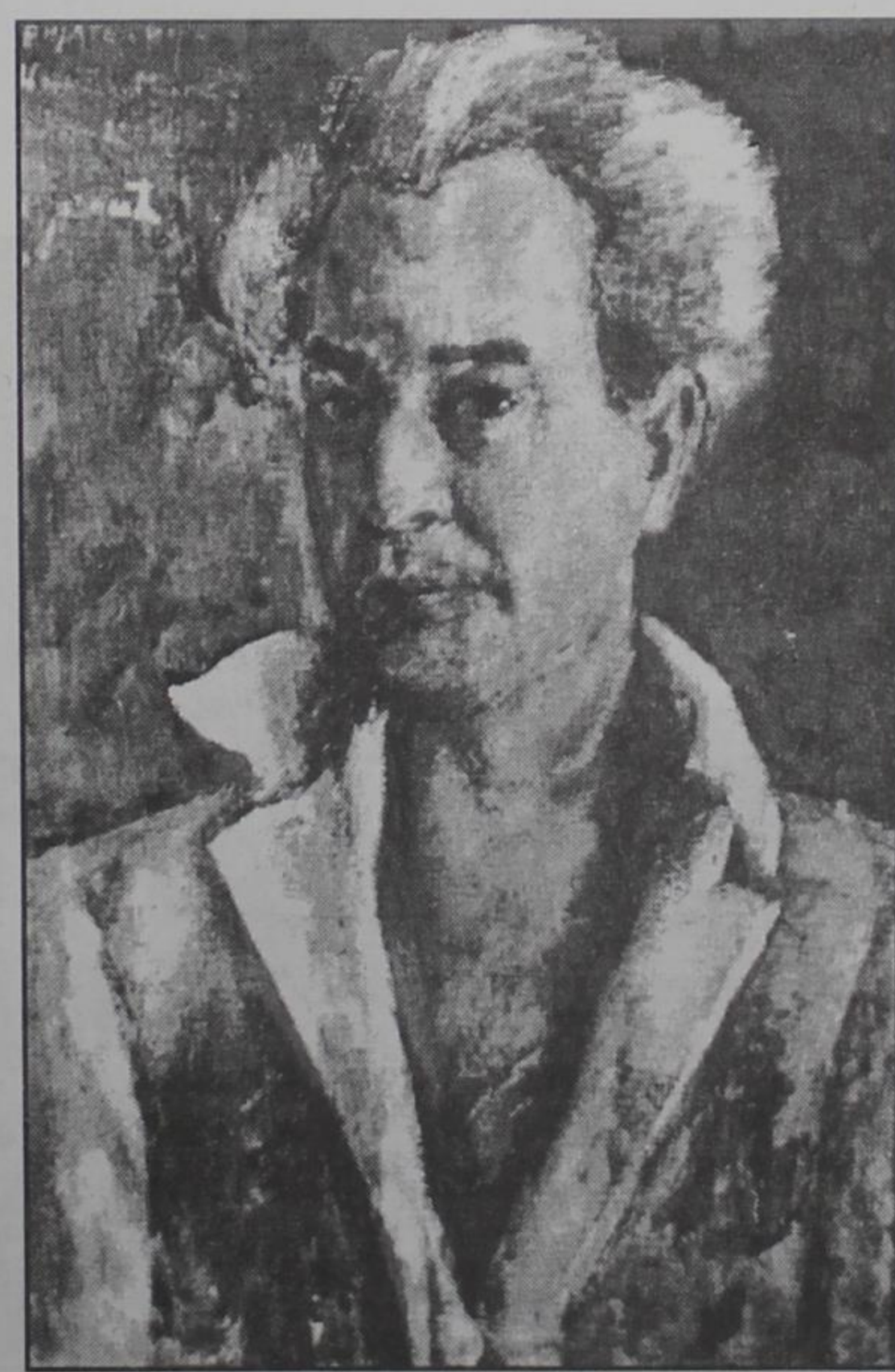

22

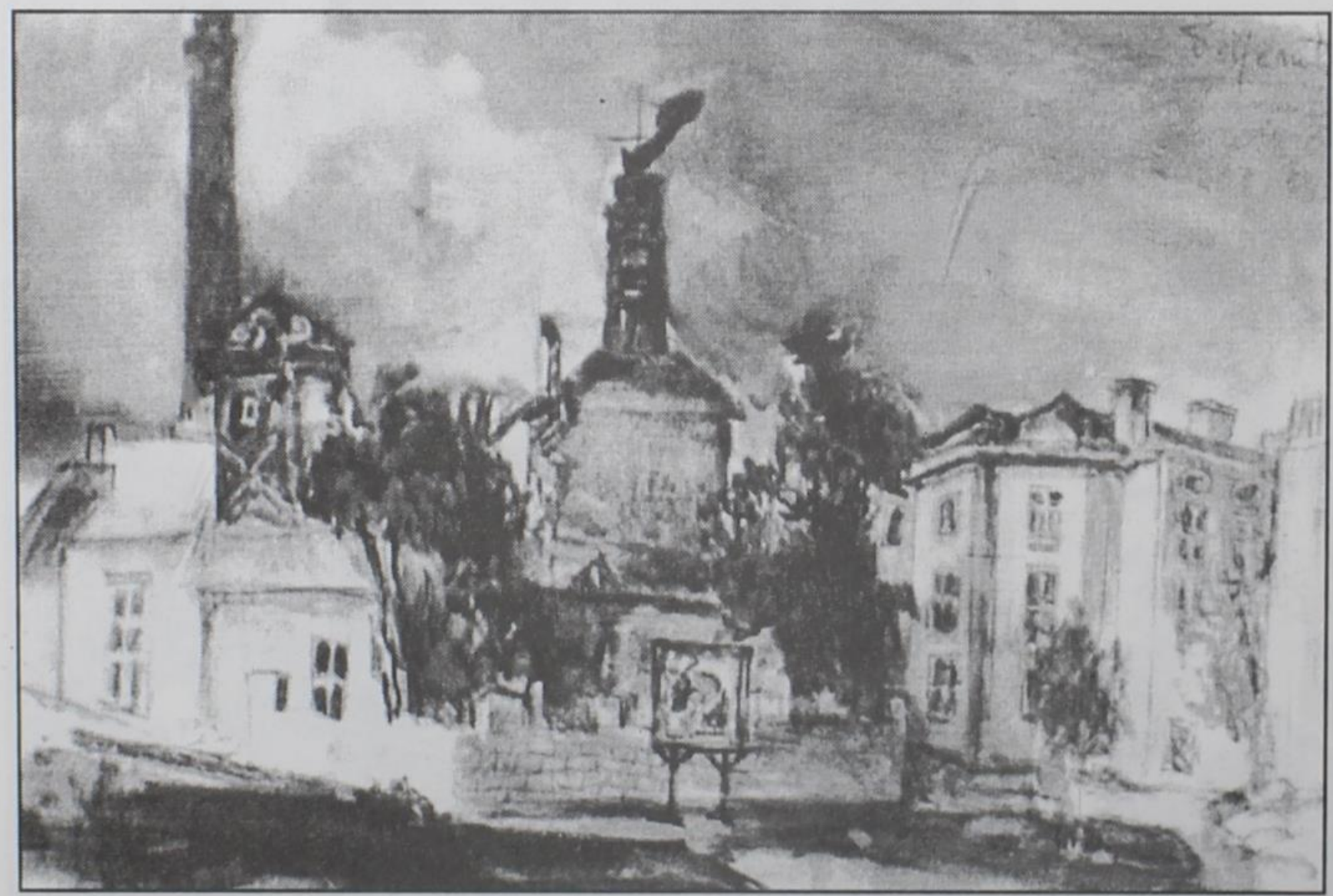

23

SUMMARY

Živojin Prokopović

PAINTINGS OF JOVAN BIJELIĆ

(Taken from the collection of the National Museum in Leskovac)

Paintings of Jovan Bijelić from the collection of the National Museum in Leskovac could be divided, as the prerequisite, on two portions: the first one, made by the master in order to meet needs of his friends and a donor, The Pop Cenićs. The painter made great compromises (as it was done with paintings planned for other buyers) as it could be seen at those portraits and figural compositions.

The second group of paintings from the collection of National museum Leskovac confirms the fact that Bileic was „a painter of passion, stormy and the highest emotions, powerful and intense color". This group of paintings presents interesting and precious entirety, particularly important since some works are among the best of Bijelić's work of art, such as: „A girl with a book", „Still life", and, among all, „Self-portrait".

Specified, the greatest paintings from Leskovac collection are among the best of Bijelić culmination since the artist converses form into colorist symbols, with affectionate human feelings.

UDK: 069.44 (497.11)

Иван Стојановић

ТЕХНИКЕ РЕТУША СТРУЧЊАКА СА ИНСТИТУТА „PALAZZO SPINELLI“ У ОДЕЉЕЊУ ЗА РЕСТАУРАЦИЈУ УМЕТНИЧКИХ ДЕЛА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ

приказ технике на примеру практичних вежби
проф. Александре Зардо[1]

Вековима постоје сликари и скулптори који проучавају рестаурацију радова својих претходника. За неке од њих ово је постала њихова главна активност, ништа мање значајна од начина интерпретације ранијих радова. На рестаурацију се гледало као на активност смештену између уметности и занатства, без сопственог дигнитета, без препознатљивог специфичног знања , знања које је само једним делом у складу са уметничким. Овакав развој је довео до тога да рестауратори схвате специфичност својих задатака. Постала је евидентна потреба за специјализацијом и јасном документацијом о предузетим мерама. Обука захтева адекватну “културну” припрему, познавање традиционалних техника, уметничку и критичку префињеност, другим речима, високо развијен баланс између ручних вештина и научних дисциплина.

Уочљив је напредак XIII у односу на претходне векове, када је боја наношена униформним пуњењем фигуре, пољима боја, углавном у графичком маниру.[2] XIII и XIV век показује изузетан континуитет у техникама и коришћеним материјалима, а примарни извор знања о техникама примењиваним током овог периода је „Il libro dell’arte“ - Cennino Cennini,[3] сликар у традицији Giotta.[4]

У XVI веку рађена је врста рестаурације али је том приликом вршена модификација уметничког дела. Није постојало поштовање према експонатима.[5] У XVII веку Maratta уводи документацију и за ретуш

1 Фаза пројекта помоћи италијанске владе музејима у Београду и Србији, пројекта *Strengthening and Assistance to Belgrade Museums (S.A.B.M.)*, који је спроведен уз помоћ *Cooperacione Italiana* и уз сарадњу и координацију Министарства културе и медија Републике Србије. У периоду од 21. јула до 06. августа сам присуствовао предавањима о реконструкцији и рестаурацији слика и био учесник у раду истих.

2 Instituto per l’arte e il restauro „Palazzo Spinelli“, 1996, 5

3 Медић М., 1999, 299 - 306

4 *Општа енциклопедија*, 1986, 702

користи акварел боју као реверзибилну методу. У XVII и XVIII веку вршена је модификација димензија експоната у односу на потребе ентеријера у којима су се налазиле.[6] Принчеви и племићи су номиновали особе[7] које су радиле рестаурацију колекција њихових слика.

Средином XVIII века у Венецији настаје Центар за рестаурацију.[8] У другој половини XIX века појављују се прве публикације о рестаурацији: Secco Suardo и Ettore Forni. Публикације су забавне, али тешке за читање. Рестаурација се посматра кроз магију. Начин рестаурације се разликује у приватном домену и националном. Рестаурација је постала неуочљива, а као реакција излазе чланци и текстови о очувању дела, залагањима да се на експонатима што мање интервенише и да се тумачи на филолошкој основи. После велике поплаве која је задесила Фиренцу 1966,[9] велики број дела је био оштећен, што је дало импулс у решавању и усавршавању рестаураторских и конзерваторских проблема. У XX веку долази до промена у рестаурацији и конзервацији, како на практичном, тако и у теоретском смислу. Манифест рестаурације „Carta di restaura",[10] који утврђује правила дефинисања уметничког дела изашао је 1972. године. Основе манифеста су реверзибилност, компатибилност и минимална интервенција.

Дошло је до умножавања и настанка великог броја техника. Методи су се разликовали од Центра за конзервацију. Rigatino,[11] Puntinato[12] и др. Наилази се на случајеве где је ретуш уоквирен црном или белом лијом. Такође, примењиван је метод испод или изнад нивоа оригинала, што слици даје 3D ефекат.[13] Ретуш је увек светлији за нијансу од оригинала и финални ефекат је блеђи. Треба познавати више метода, како би се направио избор одговарајуће.

У Италији током 30-их година дошло је до промене у домену организације музеја и стварања ЦЕНТРАЛНОГ ИНСТИТУТА ИТАЛИЈЕ (INSTITUTO CENTRALE DI RESTAURO)[14] у Риму и решавања каталогизације уметничких дела. Тадашњи директор Cesare Brandi[15] дао је основе рестаурације за даље школовање и рад. Уводи разликовање рестаурираног сегмента од оригинала, који су препознатљиви и ревер-

5 Слике из средњег века често су осликане у више слојева. Већ тада су дела Микеланђела и Леонарда сматрана врхунским делима па ипак је дошло до промене оригинала, нпр. у Сикстинској капели дошло је до доцртавања драперија на нагим телима јер се сматрало да није пристојно у цркви да буду нага тела; Johnson M., Packard E.,1971, 145 - 164

6 Долази до промена у рестаурацији и конзервацији са појављивањем приватних колекција.

7 Технике њиховог рада су строго чуване.

8 Оснивач је Pietro Edwards који се бавио рестаурацијом и писао је о својим радовима.

9 Фиренца је од тада у сарадњи са Римом и Центром за рестаурацију.

10 Готово у потпуности је усвојила принципе постављене у књизи „Teoria del restauro" и преточила их у препоручене норме.

11 Knut N., 1998, 291-295

12 Kraiger M.H., 1991, 652

13 Долазило је до конкавних и конвексних деформација.

14 Knut N., 1998, 291

15 Ibid.

зибилни.[16] Предлаже неутралну интервенцију боје али никако самог цртежа. У почетку основе су биле свуда примењиване али се убрзо увиђају њихови недостаци. У случају интервенције превише тога препуштено је осећају и слободној вољи онога који интервенише. Боја је монохромна и компактна, реагује на боје у окружењу, па је, самим тим, стављена у први план. Не даје предност ни једној методи. Cesare Brandi сматра да свако уметничко дело има две једнако важне компоненте: историјску[17] и уметничку,[18] које чине недељиву целину. Због таквог става био је оптуживан за идеалистичко мишљење о уметничким делима. По његовом мишљењу, рестаурација представља баланс једне и друге вредности.

Значајну улогу је одиграо Umberto Baldini[19] који је 70-их година био директор Доњег дворца у Фиренци. По њему, треба интервенисати само у случају где недостаје и бојени слој и препаратура. Baldini издаје чланке и текстове „Il restauro nell'unita' di metodologia“ у којој се залаже за јединствену методу, tratteggio,[20] која се заснива на принципима физичких својстава боје, на бази студирања правила посматрања перцепције. Ова техника се састоји из два дела:

* Хроматски избор (селекција),
* Хроматско апстраховање.[21]

ОБЈАШЊЕЊЕ НА ПРИМЕРУ ПРОФ. АЛЕКСАНДРЕ ЗАРДО

Госпођа Зардо је на самој репродукцији залепљеној на дасци исцртала места која су затим уклоњена скалпелом (сл. 1). Након тога, обележени део је пренет на мелинекс фолију (сл. 2), како би се тачно исекла величина одговарајућег дела (сл. 3). Притом је комад хартије залепљен на носач на коме ће се применити техника ретуша.

16 Cesare B., 1963, 12

17 Стиче се временом као сведочанство одређеног историјског тренутка. За историјску вредност материја је примарна.

18 Субјективног је карактера и зависи од: посматрача, његовог окружења, степена његове културе итд. За уметничку вредност примарна је фигуралност, поетика тог дела – оно што се на слици представља.

19 Johnson M., Packard E., 1971, 146

20 Knut N., 1998, 291

21 Погледали смо слајдове експоната на којима је била примењена метода хроматске апстракције. Показана је метода прављења улегнућа на подлози у сврси поистовећивања са оригиналном подлогом и проф. Зардо нам је указала на лошу методу у којој се претерало са обрадом подлоге јер је превише апстрактна. Када је покрет површине доста наглашен користи се отисак површине. За добијање такве подлоге, у Италији, користе стоматолошки силикон од којег израђују калуп. Користи се за велике површине, јер је на малим готово немогуће отисак поставити. Она више преферира ручну методу јер је додатна обрада обавезна па је онда боље све урадити руком, помоћу алата (ножеви, скалпели…) Ако се имитира површина онда се апстрахује. Када је покрет површине доста наглашен користи се отисак површине.

I

Цртеж се реконструише (сл. 5), а жељена боја се добија вишебројним наносом цртица које су паралелне и следе правац форме, волумена и потеза четке оригиналног наноса (сл. 6, 7). Може да буде пуна палета боја, али у чистом облику. Боје се наносе од светлијих ка тамнијим. Нови слојеви се додирују и преклапају и заједно дају жељену боју (сл. 8). Наноси боје треба да буду чисти[22] како би се у постављању боје добила оптичка хроматска напетост. Цртице креирају тон и вибрацију боја, чиме се достиже и сјај боје. Циљ процеса је миметички (сл. 9, 10). Прате се форма и површина. Када је слика малих димензија и када су на њој детаљи разређени, интервенција треба да је у складу са оригиналом. Када је слика мање дефинисана или мање детаљна (фреска), биће мање разрађена до ситних детаља. Ако се гледа на слику са одређене даљине, обојени потези се сједињују у основи и естетска линија је поново успостављена и при том прати документарни карактер оригиналних фрагмената (сл. 11). Ако, дакако, гледамо слику из непосредне близине, једино ћемо уочити да се фини потези могу распознати у односу на оригиналну рестаурацију (сл. 12).

II

Примењује се код великих оштећења. Ради се само бојом, цртеж се не коригује и крајњи резултат подсећа на неутралну боју, али превазилази њене недостатке јер истиче интервенцију. Неутро[23] је једна компактна боја која често истиче недостатке него што их смањује. Долази у додир са околним бојама стварајући хроматске контрасте који истичу део који недостаје уместо да га потисне у други план. Идеја је била да се креира једна полихромија путем укрштања, коришћењем слојева који се преклапају, чиме се добија ефекат материјала тканине (сл. 11). Постоје четири правца наношења боје: ЖУТА – мање-више вертикално, ЦРВЕНА – дијагонално укрштање са жутом (благо улево), ПЛАВА – дијагонално укрштање са жутом (у супротном смеру), ЦРНА – вертикално. Четири различите непомешане боје, у четири интерсекције рада финог покрета четкицом, коришћене су једна преко друге. Од четири боје које имамо на избору, уз помоћ оптичких филтера, преовладава она која преовладава на слици у окружењу оштећења. Зависно од слике, боје могу мало варирати. Неутралне компактне боје смањују ефекат ретуша, али га не елиминишу потпуно. Неки потези су видљиви у чистој боји, а други ће бити покривени ефектом глазуре. Изгледаће као „вибрација боје“, што чини да рестаурација изгледа „флуидно“, чак и тродимензионално. Рестаурација може варирати танану модификацију правца потеза четкицом. Ако оштећења имају правилну геометријску фигуру, доминирају и уочљивија су. Теорија каже

22 Уколико се боје мешају, губе сјај и тоналитет. На пример, печена сиена + бела = није чиста боја.

23 Knut N., 1998, 291

да на основу оригинала не можемо тачно закључити како изгледа оштећење, већ се импровизује модификујући боју. Када би се оштећење налазило у централном делу, користила би се метода хроматске селекције. Циљ технике је да се оштећење смањи, а да се оригинал истакне. Ова техника нема недостатке и мање је штетна. Много се дискутовало о коришћењу ове методе, јер отвара многа питања и различита гледишта. Данас се ова техника мало користи, а највише за фресконсликарство. Ретко се примењује на дасци и платну, а највише на сликама XIII и XIV века.

По мишљењу госпође Александре Зардо, треба имати у виду колико је у процентима оштећење веће од оригинала, па на основу тога или не интервенисати или урадити хроматско апстраховање техником којом је рађена слика.

Годинама су рестаураторски третмани подржани научним истраживањем и новим поступцима који помажу рестауратору да идентификује стање конзервације уметничког дела прецизније и да документује различите фазе кроз које је уметник пролазио да би завршио слику.

Веома је тешко успоставити јединствену технику, јер суд се мења у односу на културу и време.

БИБЛИОГРАФИЈА / BIBLIOGRAPHY

Augusti S., 1949
Tecnica a restauro, Naples ,1949.

Cesare B., 1963
Teoria del restauro, Roma, 1963.

Istituto per l'arte e il Restauro "Palazzo Spinelli", 1996
Arte su arte, Firenze, 1996.

Knut N., 1998
The Restauration of Paintings, Köln, 1998.

Johnson M., Packard E., 1971
Studies in Conservation, *Methods used for the identification of binding media in Italia paintings of the fifteenth and sixteenth centuries*, No. 16 1971.

Kraiger M.H., 1986
Slikarstvo/Metode slikanja/Materijali, Sarajevo, 1991.

Медић М., 1999
Стари сликарски приручници, Београд, 1999.

Општа енциклопедија, Просвета, четврто издање, књ. I, Београд, 1986.

Philippot A.P., 1960
Reflexions sur quelques problemes estetiques et techniques de la retouche, 1960.

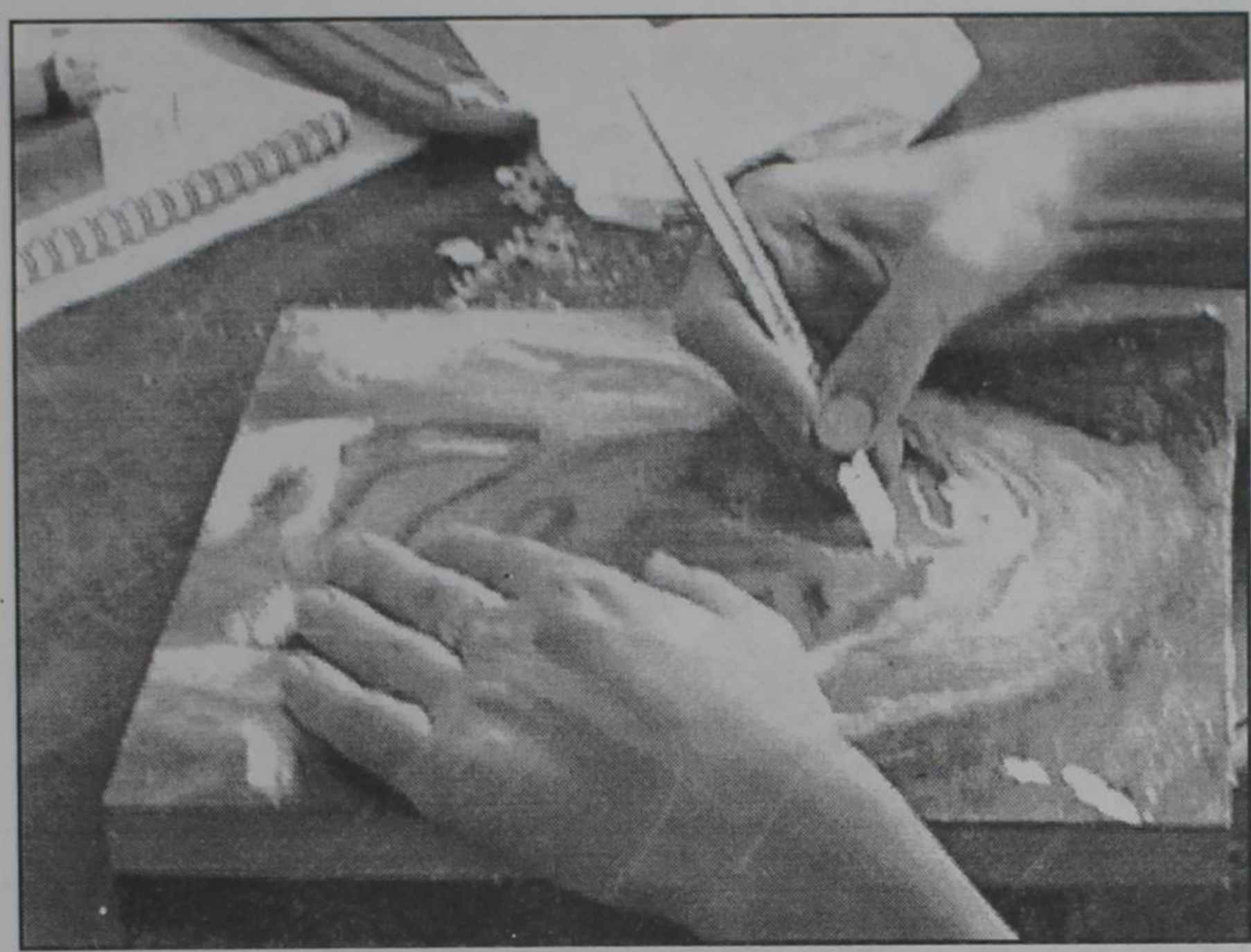

Сл. 1. *Уклањање обележеног дела*

Сл. 2 *Преношење недостајућег дела на мелинекс фолију*

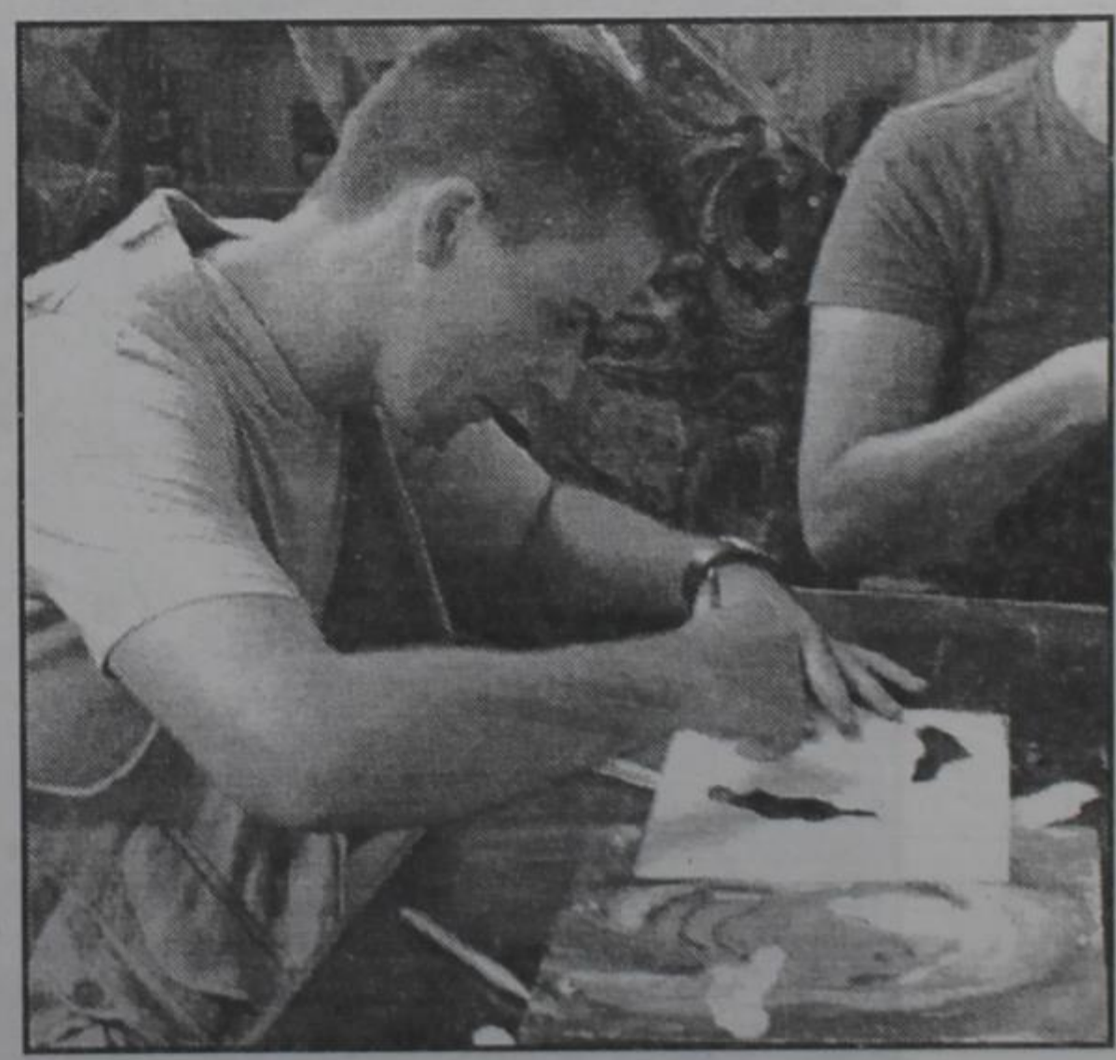

Сл. 3 *Резање комада хартије величине оштећеног дела*

Сл. 4. *Одељење за реставрацију уметничких дела (приказ технике ретуша проф. А. Зардо)*

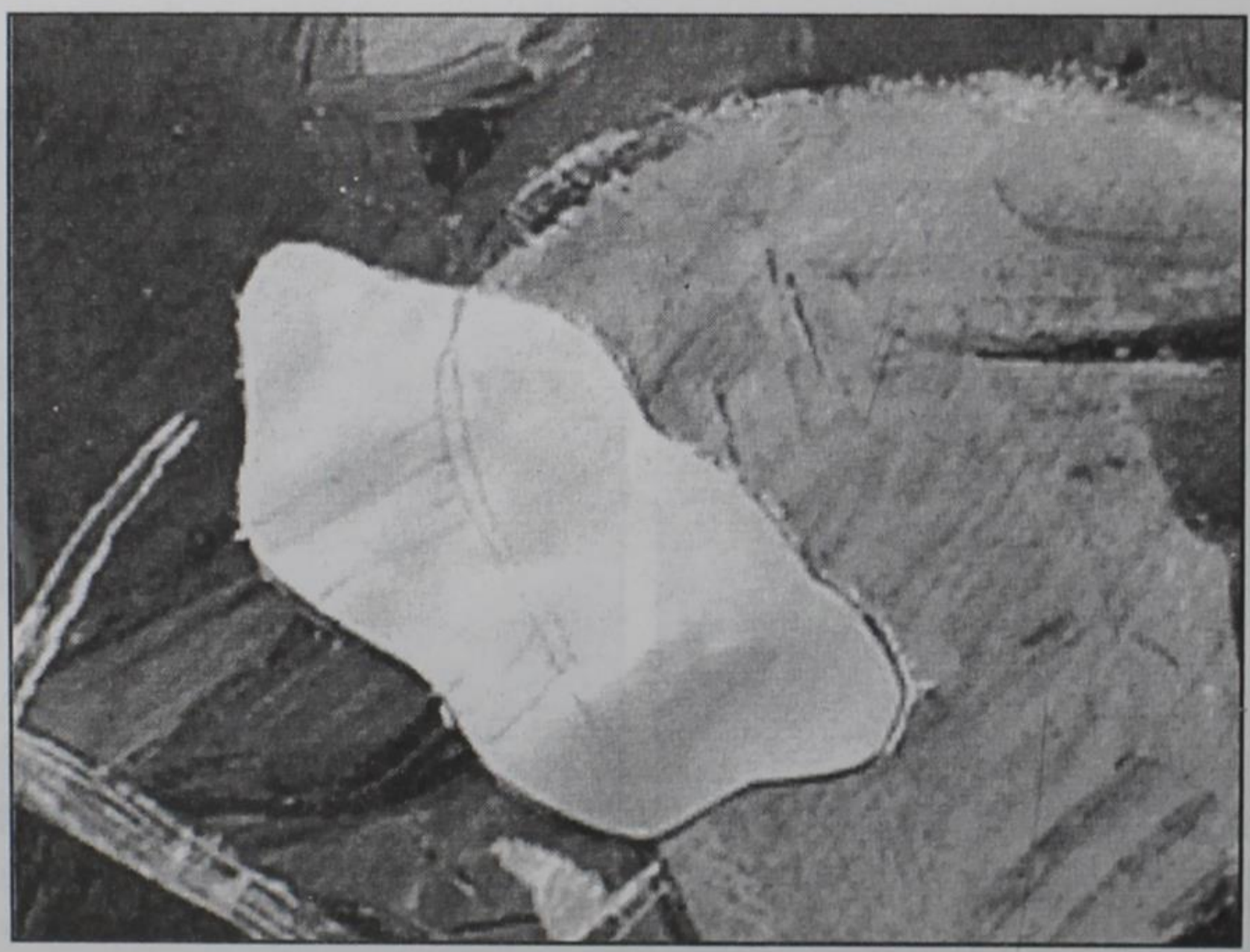

Сл. 5. *Реконструкција цртежа*

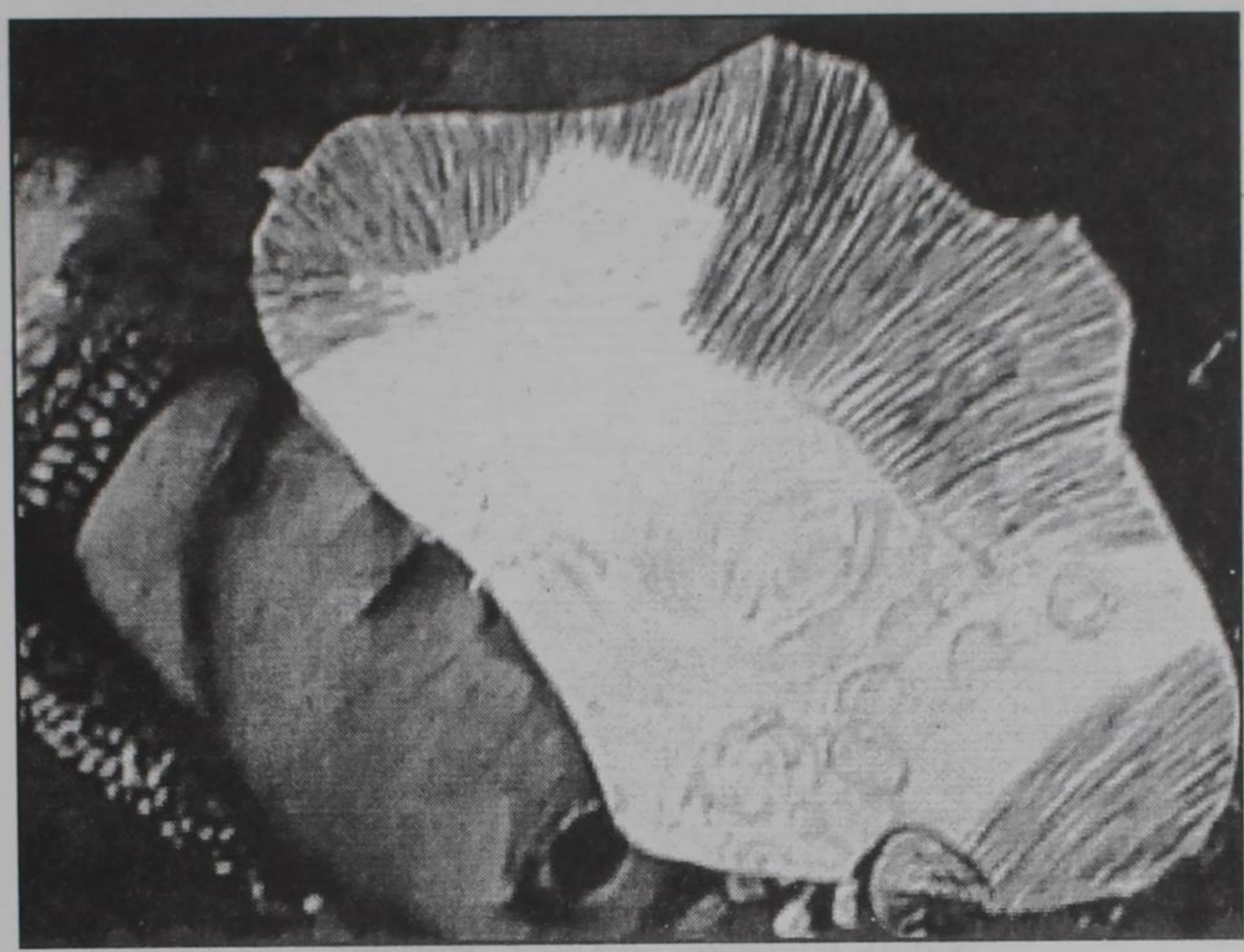

Сл. 6. *Реконструкција цртежа и примена технике решуша*

Сл. 7. *Наношење првог слоја решуша*

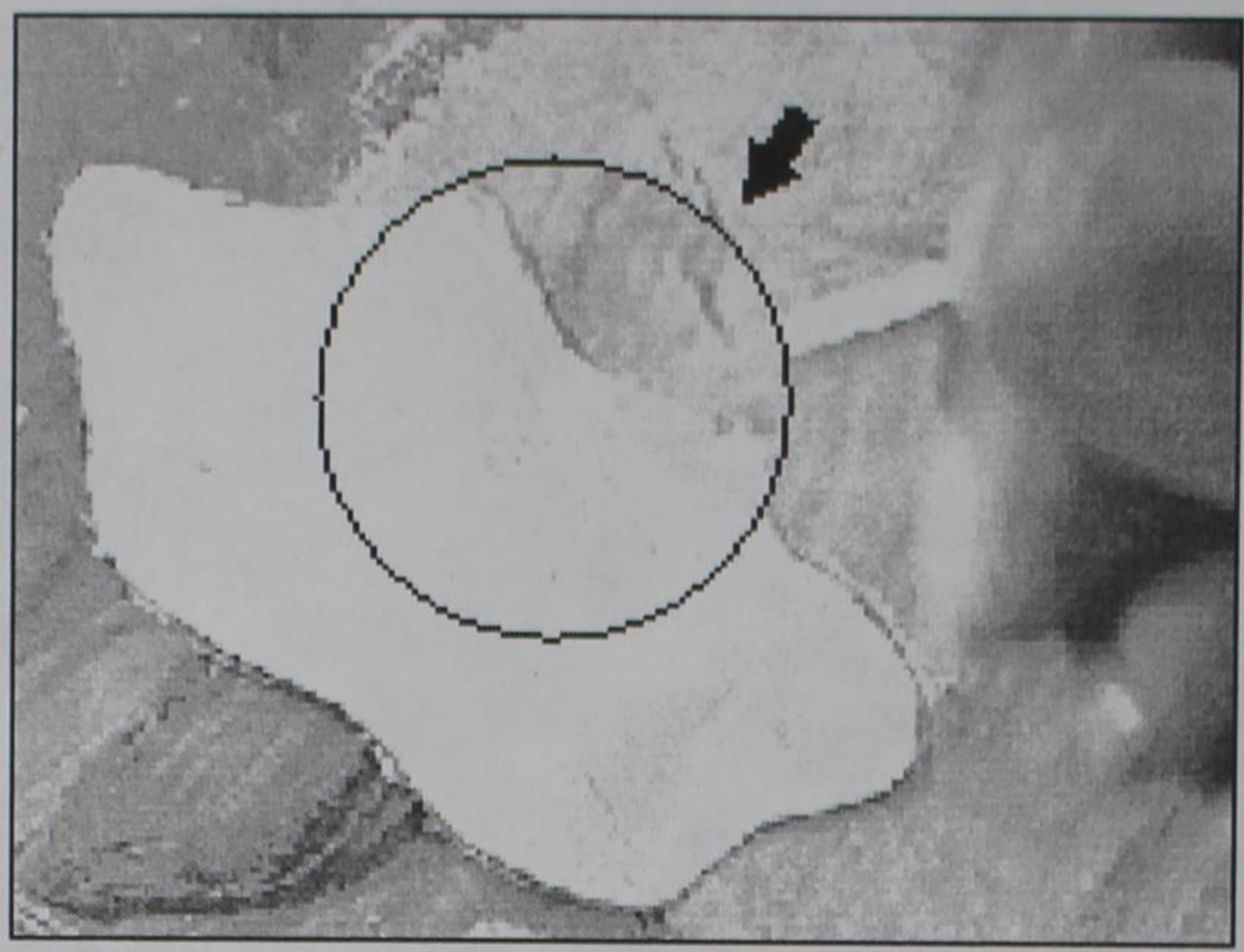

Сл. 8. *Примена технике ретуша*

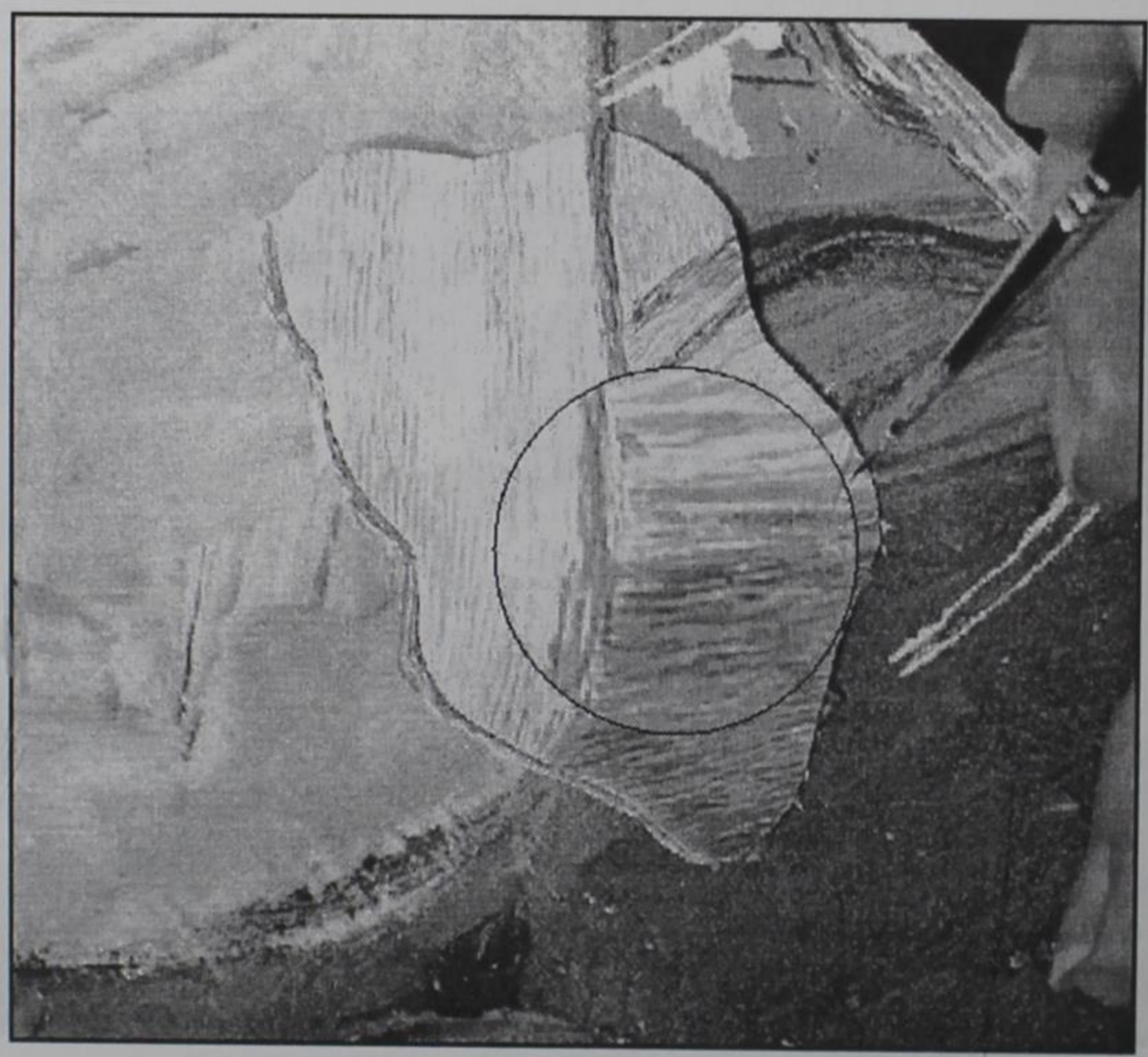

Сл. 9. *Увећани део (крајњи ефекат)*

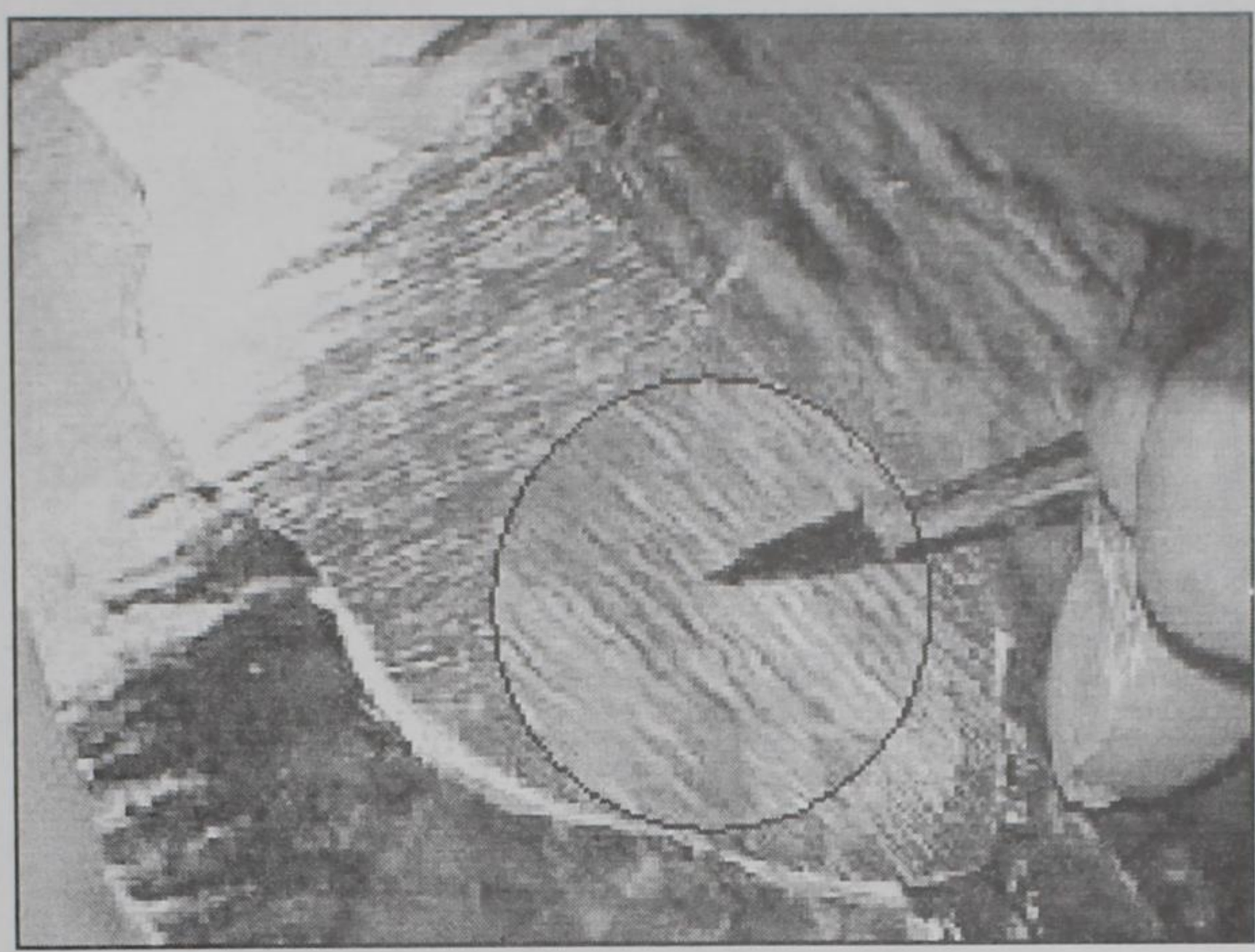

Сл. 10. *Увећани део (крајњи ефекат)*

Сл.11. *Примена технике хроматске апстракције* (горе лево) *и хроматске селекције* (крајњи ефекат)

Сл.12. *Увећани део*

SUMMARY

Ivan Stojanović

RETUSHE TECHNIQUE OF THE EXPERTS FROM THE INSTITUTE"PALAZZO SPINELLI", AT DEPARTMENT FOR ART RESTAURATION OF NATIONAL MUSEUM IN BELGRADE

Description of the technique using example of practice of the professor Aleksandra Zardo

This is the project phase covering help and Italian government to museums in Belgrade and Serbia; the project Strengthening and Assistance to Belgrade Museums (S.A.B.M.), was implemented during the period of July 14th till the end of August, with help of Cooperacione Italiana and with the cooperation and coordination of Ministry of culture and media of Republic Serbia. Professor Alexandra Zardo held lectures about restoration/reconstruction of paintings in the period of July 21st to August 8th. Using example of practice, it is presented technique of drifts in trattegio style. The method is on the basis of the principles of physical characteristics of color, using study of rules of perception.

It includes two parts:

- Chromate choice (selection) – this technique of the reconstruction of paintings and desired color is managed by numerous drifts of dashes which are parallel and directed to the form of the course, volume and moves of the paint brush of original drifts. The colors are not the same, they are not combined and they are not changing tonality.

- Chromate abstracting – it is done only by the color, the painting is not corrected and the final result reminds on the neutral color which is in contact with the other surrounding colors, including formation of the chromatic contrast. Four various unchanged colors create polychromic by mixing, using layers which are overlapping, achieving the textile effect. According to opinion of Alexandra Zardo, there should be bared in mind the fact how much the damage is bigger than original; as a consequence of the specified data adequate method should be used.

UDK: 398.3 (497.11)

Бранко Димић

НАВОЈИ (НАВИ) У ВЕРОВАЊУ ЦРНОТРАВАЦА

Навоји (нави) су самовиле настале од душа неудатих девојака чију је смрт проузроковала несрећна љубав, или немогућа љубав; а то је да девојка претерано воли неког момка а он је не воли или обрнуто. Те девојке, немајући излаз из такве ситуације „узму конопац па се обесе". Њихове душе остану да живе, уселе се у душе невиних самовила и тад почињу да се свете младим женама које се породе. Кад се млада жена породи, нарочито кад је прворотка, још „док је на сламу" такве зле самовиле – навоји, долазе у поноћ и обљубе породиљу, док се не чују први петлови, и нестану. Са собом поведу младе навојке које новорођенчету оставе црни знак на чело и нестану. Навојци су душе девојчица, које се још нису потпуно задевојчиле, а десила им се нека несрећа у првој љубави.

Веровало се да су навојци слушкиње навоја и да морају слушати све што им кажу старије „посестриме". Ако не послушају и не извршавају свако наређење, не би их више примале у друштво, те би морале саме лутати по „пусту гору, горолију".

Станиште навоја и навојака је обично неко затурено место, али врбаци око долина где људи избегавају да се задржавају. Преко дана мирују или плету своје дугачке косе са врбовим граничицама и смишљају којој породиљи ноћу да се освете.

Ако је породиља несрећна или је родила „копиле", оне је не дирају. Навоји одлазе код својих других самовила које нису способне да чине зло и моле их да такву жену и „копиле" дарују срећом јер су доста несрећни били.

Навојци су нарочито зла чинили и нису имали милости ни за кога. Које они дете обележе црним знаком, оно више не може да остане живо. Не уморе га одмах. Дете почиње да слаби и непрестано плаче и после два-три месеца умире. Сваки човек или жена не може да види тај црни знак којим га обележе навојци, а исто важи и за породиљу коју обљубе самовиле (навоји). Породиља коју обљубе навоји почиње да губи снагу и вољу према детету и према мужу, почиње да бледи, више не може да затрудни и умире за неку годину. Као знак да су биле са њом, самовиле остављају на породиљине груди црни крст.

Такав знак може да види само жена која је рођена у зору на задушницу која се пада на девет недеља пред Ускрс, а да га дели ноћ са Ђурђевданом. Детету које се роди на такав дан ништа не могу ни навоји ни навојци, а то важи и за дететову мајку. Њу штите самовиле чију су младост испуниле игра и песма.

Ако случајно дођу навојци „по дете“ које је рођено у такав дан пред задушницу и покушају да га обележе својим знаком, одједанпут има да им се расплету косе и падну у огањ у огњишту и упале се. Више не могу да се угасе и изгоре „врекајући низ долину“. Кад пси чују „врекање“, појуре за њима и како кога стигну удаве га и остане „питијиште“ од њих. То исто се деси њиховим посестримама, чим им се косе саме расплету и испадну врбове гранчице, изгубе моћ да лете и „псета их зачас стигну и удаве их“. Кад такву самовилу удаве пси, остане „поголемо питијиште“ и дугачка коса. Ту косу су жене „мађијарке“ узимале и коју младу невесту мрзе што је срећна са мужем, оне је неприметно опашу оном косом и тиме јој пресуде. Невеста „опасана“ таквом косом намрзне мужа и не може да замисли да остане с њим и напушта га. Ако таквом косом „мађијарке“ опашу неудату девојку, она остане неудата „лаже се, лаже с момче и остави га, а не знаје зашто га је оставила“.

Кад „псета“ јуре навојке и навоје тад се „цела мала узнемири“ те се људи одмах дигну, упале главње од бадњака и „насоле ги сас тамњан који су настругали од борови што су далеко – преко девет воде и да ги види сунце чим истече од исток“. Тада почну да каде куће и „клетови“ куде млади спу“. Не дај боже да се навоји сакрију у клет „куде млади спу“ – „за ту кућу више напредак нема, може да се надају да ће одма да запустеје“. Ако се навој сакрије у клет, или око куће, она више нема снаге да одлети, или ако јој је коса изгорела или се расплела и изгубиле врбове гранчице уплетене у косу, мора ту да се крије „до век“, док је „куче не надуши“. Ако се „окади сас тамјан од боровину који је преко девет вода наструган и још ако тај тамјан гори на главњу од бадњак, навоји губе снагу што им је остала и сами се претворе у „питије“.

Кад се окаде куће и „клетови“, домаћин остави ону главњу од бадњака на „вратницу“ до зоре, а на њу „досоли још тамјан“. Тиме се домаћин осигурао од навоја и навојака, али целу ноћ више нема мира у кућама, нарочито у онима у којима се млада породила.

Уутру, кад почне да свањива, старе бабе поведу „кучишта“ да их пси одведу где су се „удавили“ навоји. Веровало се да кучићи иду тамо где су остала „питијишта“. Кад се нађе „питијиште“, бабе више никад не смеју да га оставе, него наберу мало сува дрва и потпале их главњом од бадњака који донесе нека старија жена. Све док не изгори оно „питијиште“ и коса од навоја, баба се неће померити. Жене „мађијарке“ пратили су бабе потајно и користиле су прилику када се бабе удаље да узму косу од навоја „с коју може чуда да чине“. Знало се „по малу“ које су зле жене „мађијарке“ те су их потајно пратиле жене. Кад виде да су

узеле косу од навоја, биле су спремне силом да је узму и упале је, па и ако би дошло до „бијење“.

Кад сунце огреје, бабе се враћају „дома“, не доручкују него свака узима по шаку „земљицу“ од „вратњицу“ испод прага главног улаза у кућу и „клет“ и ту земљу носи да баци на „одврт“ у воденицу коју је огрејало сунце. „Земљица“ се „врља у одврт“ да се „одврне“ навој ако се негде крије око куће, да не уђе у кућу и да не направи „чуда“.

Причало се да се тако десило кад се деда-Пешина снаја породила и била „још на сламу“, поред огњишта. Преко ноћ „псета брзила навоји по малу, али деда Пеша био стар па само окадили вратницу сас главњу од бадњак, остало неје“. Како је навој „брзило њино куче“, онај се навој сакрије испод клет, „куче му ништа неје могло, иако је цео дан гледало према клет и режало“. Кад се ноћу смирило, око поноћи, навој се извуче испод клет и увуче се у кућу код породиље. Деда-Пешина жена, баба Марга, седела је и чувала снају. Целу ноћ није давала да се угаси ватра у огњишту. Негде око поноћи, само што је навој дошао код породиље, баба Марга је гледала у њега и није веровала да је могуће да дође у њихову кућу иако је све окађено. Баба Марга је била суботарка па је могла да види навоје и друге „омајотине“. Кад је видела навој, баба је узела неприметно главњу од бадњака и одједном је забола у груди навоја. Чуо се страшан врисак да се кућа „потресла“. Како је навој пао на огњиште, ту изгоре цео. Док је горео, „као да је огањ плакао и молио да га избаве да не гори.“ Баба Марга је „насолила“ тамјан на огњиште, те се све смирило.

Није прошло ни месец дана од тога дана када је изгорео навој, баба Марга је легла у подне да се одмори поред огњишта. Само што је задремала дошао јој је у сан „онај навој“ кога је гурнула у огњиште: „Слушај ме, ти, суботарке, што ме гурну у огањ те ми не даде да повернем снагу, да гу исисам из твоју снају, ја ћу ти се осветим. Овој огњиште у које сам изгорела мора да остане пусто. Мој писак чули су други навоји и навојци и они чекају час кад ће ти се освете, кад се роди ново дете. Теби не може ништа нико, ти си суботарка, од тебе моје друшке бегају као – ђавол од тамјан. Чу ли ме – ако останете на овом огњишту ћу ви се осветим, да видиш, суботарке, како боли!“

Баба Марга се пробудила и погледала око огњиште – нема никога, само јој се чини к’о да „огањ цвили“. Али, више није имала мира. После неколико дана „дигне се“ она и оде код рођаке у доњи део мале, код баба-Јане, која је од ње била старија око двадесет година. Баба Јана је имала око 100 година, „али одила је ко девојче“. Баба Јана је била главна да „брзи навоји“, она их је виђала и дању и ноћу, а њој они нису могли ништа, зато што се родила на задушницу у зору, кад је од задушнице требало да прођу девет недеље до ускрса, а Ускрс и Ђурђевдан је делила једна ноћ. Зато су њу свуда звали да „брзи тој але“ по целој Црној Трави и Власини, па понекад чак и до Предејана. Кад баба Јана

види навој где се „привлачи“ кући, она узме главњу од бадњака и прободе га, овај писне и претвори се у „питијиште“. Тад баба Јана „накладе“ огањ на оно „питијиште“ и оно изгори. Још ако осети баба Јана из ког врбака је гледају навоји, она га упали и „направи чудо од онеј але“. Кад упали врбак, подеси тако да буде „сред подне“ кад навоји не могу побећи, тад се деси „чудо невиђено“. Чује се писак у небо и чини се као да деца плачу. Баба Јана не даје да нико приђе, само пусти пса кога је водила са собом и седне да гледа чудо. Кад све изгори и смири се, „куче остане да протрчи“ око изгорелог врбака, а баба оде кући. Никада није хтела ништа да узме за услугу, јер је чула светог Ранђела кад јој је казао: „Једино тебе је Бог обдарил да видиш оној што други не виде и снагу ти дал Бог да се бориш против тој зло што видиш. Кад сатреш тој зло људи ће ти давају поклони и паре за твоју памет и снагу, али ти не смеш да узмеш ништа за тој, па макар и гладна трпела. Бог ће те куша кол'ко си јака у твоје дело, а поклони ће сами да дођу, кад Бог каже да је време за њи. Чу ли ме, Јано, тој не заборави никад. Ако ме не послушаш, ја ћу да дођем да ти извадим душу.“

Кад би баба Јана „разбрзила“ навоје, ма колико да су је молили да руча или прими дарове, није хтела никад ништа да узме, поседи малко „на ливатку“ узме „тојагу и полак отиде, чак неће да се обрне према изгорели врбак“. Док стигне кући, њено куче врати се све у пени. Баба Јана га помилује, „пресипе га сас воду од одврт“ и да му један „комат леб“ да „поврне душу“.

Кад је дошла баба Марга код баба-Јане и испричала јој шта се десило и како јој је дошла у сан „онај ала, навој“ кога је гурнула у огњише да изгори и припретио јој да ће кућу да јој затвори, баба Јана се само насмејала и рекла: „Још поодавно ги гледам доле испред малу, у Навој, како се по цел дан на онеј врбе смеју и прерипују, од мене не смеју да ударе на малу, саг ћу ги ја средим још данас. Ајде сас мене, и тебе не може ништа да учину.“

Баба Јана устала, одвезала њено куче Шару и заједно са баба-Маргом отишла да пресуди „на онеј але у навој“ испод малу. Кад су дошле у Навој, баба Јана је онај врбак у навој опасала тамјаном наструганим од боровине преко девет вода, прекрстила га главњом од бадњака и тек тада потпалила врбак. Кад се добро потпалио врбак, мирно је села „на ливатку“ и са стране посматрала како гори „проклето место“ у коме се више неће „збирају навоји и навојци“. Било је то у летњи дан „сред подне“. Чуло се пиштање и мољење да им се помогне. Оне две бабе као да нису ништа чуле. Нико није смео да каже баба-Јани зашто је упалила врбак, јер би изазвао да баба Јана „напрати навоји у његову кућу“.

Кад је врбак игорео, баба Јана је само рекла псу: „Држ' ги Шаро“, а Марги је рекла: „Ајде, Марго, више нема онеј але, никад се нема зберу на овој место, ноћас ћу ги ја, кад се одвоји ноћ од дан, опашем сас воду

од одрвт и ћу ги прексрстим сас главњу од бадњак и ћу ги прекадим сас тамјан од четири стране, наструган од боровину преко девет воде, да очистим овој место. На овој место више врба нема да никне, нити да у малу досађују навоји.“

Баба Јана је урадила што је намислила, а свом мужу, кога је звала деда Милтан, наредила да исече оне врбе, да сакупи на једну гомилу и да их упали. Више баба Јана није дала да се ту обнове врбе, а имање су „разработили“ у градину.

Навоји и навојци нису више долазили у малу да сисају снагу младим породиљама и навојци нису остављали црне знакове на чело деци, од којих деца „ислабеју“ и умру. После паљења Навоја дошле су нове генерације становника Козарнице. Навоји се нису више појављивали и заборавило се на њих. Чак се заборавило да се место испод мале Горње Козарнице звало Навој. Баба Јана се нећкала да исприча зашто је то место звано Навој, па је на крају „пред смрт испричала“: У Козарници је била нека девојка Станојка, јединица, није имала ни брата ни сестру. Били су богати, да нису знали колико злата имају. Имање су имали највише од свих. Њихово је било од садашњег крста, све до реке. „Горе из Николину вамилију бил неки момак Станоја, млого добар по душу, али његови били „танки“ сас имање. Малко по малко, Станојка и Станоје се заволе и зарекну да нико не може да их раздвоји. Крили су се од Станојкини, нарочито од њену мајку Николију, ако она чује, више од њину љубав нема ништа. Николија не би дала да Станојка излегне из кућу. Али за несрећу Станојкину и Станојину, прође нека врачарица кроз малу. Николија је наврне да врача и каже које ће да буде. Кад, не ори враже, врачарица јој исприча за њојну ћерку Станојку да се лаже сас Станоју и још да је Станојка бременита.

Кад је све то чула Николија, рипи да удави онуј врачарицу, али јој она каже да је тој унапред знала да ће да уработи, али ако не верује да иде испод крс и да ги затекне како не би волела да ги види. „Ако те лажем, ти дођи да ме угушиш.“

Николија, онако бесна, остави врачару и отрчи – под крс затекне Станоју и Станојку како је врачарица рекла. Почела је као бесно куче да вика и да удара Станојку. Кад је тој видео Станоја, пришао је и одгурнул Николију и повукао Станојку до себе. Николија, онако бесна, отрчала је до њину колибу, која је била близу, узела конопац, притрчала Станојки и рекла: „Еве, ћерко, сама себи пресуди. Више ми неси ћерка и не врћај се дома. Ако тој не уработиш сама, ја ћу ти довечер пресудим. Моја ли ће ћерка да отиде за овога гољчу, ми имамо злато на товар да натоваримо коња и он ће падне испод њега.“

Станојка је узела конопац и отишла до врбу која се надвела над долину, пребацила конопац преко дебелу грањку, врзала оглавник око гушу и рипила у долину. Станоја се тек тад освестил и почел да вика: „Станојке, које тој направи, што се обеси, па ми смо чекали наше дете,

знаш како се договоримо да бегамо у бели свет, што ме остави, што ми довек ојади срце."

Николија је мирно гледала своју ћерку све док „није рипила у долину". Али, кад је видела да јој ћерка виси на конопцу и да је гледа као да је жива, са уснама као да жели да јој нешто каже, почела је да кука, али је било касно да се каје. Отрчала је кући где је затекла врачару која је седела на троношку на сред куће.

Кад је Николија дошла, само јој је рекла: „Зар не реко како је право, пресудила си ћерки и на њојно дете с које је била бременита већ шес месеца. Али ти мене не послуша, много си бесна саг ћеш до век да жалиш. Него, да ја не причам више, да наплатим своје и да си идем. Далек је мој пут. Теби нек остане твоја казна, а мени моја даљина". Врачара је устала, узела сланину која је била окачена на греду и отишла. Врачару нису видели да је прошла кроз малу, нити су је пси пролајали. Као да је пропала у земљу.

Станојку су сахранили у врбаку у коме се обесила. Мало по мало, то је место обрасло у трње и још више у врбе. Више ту нико није имао снагу да прође ни дању ни ноћу. Плашили су се људи од навоја, да се нису ту населили, јер се ту обесила девојка. Навоји воле да се крију по врбацима, јер грање врба дању уплићу у косу које им ноћу дају снагу да лете и да се претварају у лепе девојке, чији је глас „мазан, мазан, да успављује" ону младу невесту која се породила и „таг је полак обљубе. Исисају јој снагу. Она невеста не умре одмах, него полако, копни, копни" и умре, а да се не знаје „од које болује". Дакле, навоји лежу „сас младу невесту", навојци дођу, оставе црни знак детету на чело и отиду. И од тад дете „копни, копни" и оно нестане. Такој, једно по једно дете униште ти навојци, а навоји испију снагу на породиљу. Затворе човеку кућу. Навоји су и оне самовиле које изгубе снагу па нису ко остале самовиле и које окусе од младу људску крв и душу. Оне тад „надуше" жртву и придруже се навојима да сисају снагу бременитим девојкама које су саме себи одузеле живот и које несу сахрањене у гробљу. Од душе њихове нерођене деце настају навојци који се свете на тек рођеној деци, која су некрштена. Навојци су слушкиње на оне самовиле које су се придружиле на навоји. Навојци морају да слушају које им кажу навоји зато што навојци мисле да су им навоји матере. Тешко на онуј малу у чију су близину навоји, на које су се придружиле зле „друшкиње" самовиле, „таг запусту читаву вамилију."

Једино се на тој зло може супротстави онај баба која је рођена уочи задушницу која је девет недеља испред Ускрс, а Ускрс дели ноћ од Ђурђевдана. Ја сам имала туј срећу да се родим у зору на такву задушницу. Баба Јана је причала: „Мене неје могал ништа никакв навој ни навојац, ни нека самовила и сатане су бегале од мене, али може ми моја старос. Године су ме притисле, децо моја, ко товар кад је притиснул магаре, па

кад му је на товар додал газда зечју кожу, оно је падло. Такој је и сас мене. Господ Бог ми је натоварија тежак товар од године, 112, а можда и стопетнајес, кој га знаје, за недељу дана је пролетња задушница и тачно у зору моја ће душа да остави моје уморне коске и ће да отиде куде свети Ранђел, да је он измери на његов кантар. Е, овај недеља ће буде божја зечја кожа на моје старе коске. Е, моја децо, гледам ви, а ви сте млада, убава, срећна, снага и младос ви се точе из кључали извори ваше и божје силе и врелине. Е, само да знате, колка се туга скаменила у моје груди; за малечки грумен тој вашу срећу да га имам и да га живим од јутро до подне сас мојега Милтана, чини ми се, рекла би куде је онија товар злато, Никола сакрил кад је од жал за своју ћерку скренул. Боже, децо, много се моје старе коске распричаше, ја ћу си идем, а ви вашу младос изарчите ко што голем огањ арчи сува дрва.

Ваши су извори нови извори, за неки нови источници, који ће па они своју младост да арче. Моји су, децо, сви источници пресушили ја и мој Милтан смо спремни за онај пут од који се ники не врћа. Децо моја, видим, младос вам срца потриша, останите и арчите оној што ви је од Бога, а ја да одвучем старе коске куде мојега Милтана.

Баба Јана је упалила „вењер“ и полако отишла „потпирајући се сас тојашче“. Млади су остали да арче своју младост и нико није размишљао толико о баба Јаниним речима. Свака младост гори на огњевима своје младости, судбином или стицајем околности предодређеним колико ће да горе, нико то не зна, само Бог свезнајући зна.

Али, десило се баш онако како је баба Јана рекла или прорекла. Умрла је у зору, недељу дана после седељке, на задушницу коју дели шест недеља од Ускрса, а Ускрс и Ђурђевдан једна ноћ. Баба Јану су сахранили сутрадан по задушницама, а зачудо, иако је била стара, престара, и старо и младо из Црне Траве било је на њеној сахрани. И тек су се тада сетили млади из Козарице шта је она испричала „пред смрт“ и да је свој крај прорекла. Прича о навојима и навојцима се причала на седељкама, чак су и неке бабе „суботарке“ причале да су их виделе. После тих прича о појави навоја и навојаца, старе жене „сас главњу од бадњак на коју је насолен тамјан наструган преко девет воде“ кадиле су „двор, кућу, по трипут, па чак и кошаре и трле“.

Баба Јана Милтанова где „неје брзила“ навоје, „чак у Добро Поље, Дарковац, Гаре, Власину, у Рупље их брзила“, испод села Рупје „куде је бил самоков“ а исто и у селу Дарковцу, а у Добром Пољу у долини испод цркве.

Временом, заборавило се на навоје и навојце, младе генерације у потрази за бољим животом отишле су својим путевима. То се десило и са младима из мале Козарница, отишли су куд који, а стари на „онај свет“. Место звано „Навој“ – „Испред крс“, нико не зна да се тако звало, а још мање се зна због чега је тако названо и да је нека баба Јана Мил-

танова брзила навоје. Обистинило се пророчанство баба Јанино да свака младост „арчи“ своју судбину, те није ни чудо што се заборавило на „бапске приче“.

* * *

Топоним „Навој“ није редак у црнотравском и власинском крају. Скоро у свакој мали у овом крају по неки део атара зове се „Навој“, а некима су имена промениле генерације, као у мали Козарница у Црној Трави.

„Навој“ се звало оно место које је некако затурено, „мртвичаво“, поред долине чије су обале обрасле врбама и густим ситним растињем, а то место „морало“ је да буде у непосредној близини насеља. Сам изглед места изазивао је код становника осећај претеће мистичности којој су придодавани атрибути натприродног, најчешће хтонског. Зато је било најлакше да се наметне веровање да у таквим местима хтонска бића обитавају и ноћу (нарочито у поноћ) „чуда чине“, још ако се у то уклопи стварна несрећа, као што је случај несрећне девојке Станојке из Козарнице која је сама себи пресудила и на том месту је сахрањена (јер самоубицама није било дозвољено да се сахрањују на гробљу где се иначе сахрањују становници тог насеља из кога је и самоубица). Није било тешко прогласити то место за станиште навоја, навојаца, ђавола. Нико није смео да ту зађе дању, а ноћу, да се и не говори. Место „Навој“ било је некако опипљива веза између овоземљаског и оноземљаског (космогонијског и хтонског) и ако непозван зађе на то место „грешком или намерно“ – мора бити кажњен. Казна следи одмах или касније, али она се увек односила на хтонско, на смрт, и да ће му се кућа „затре“. „Табу“ место морало се осветити човеку својим невидљивим хтонским силама које обитавају у њему.

Једина противсила од те невидљиве хтонске силе била је особа која се родила на дан или у зору празника посвећеног душама умрлих предака (задушнице). Ако су те особе као баба Јана рођене у „божји час“, онда је њихова моћ јача од моћи хтонских сила, па таква особа „спасава“ читаво насеље од „тој але“, а сматрана је за неко „надбиће“, од Бога дато. Такву особу нико није смео да увреди, па ма шта урадила (као што је урадила баба Јана, упаливши врбак) сматрало се да „тој тако треба“.

Помоћник таквој особи у борби против хтонских сила је опет „изабрана особа“, обично унук или унука те особе „богом казане или проказане“ изабранику, или нека животиња, најчешће пас. Кад се пас враћа из похода у коме се обрачунава са ђаволом или навојем, увек је „сав у крваву пену“, али увек победи.

Приручна средства којима се обрачунавају „богом дате особе“ са хтонским силама су најчешће крст од бадњака, главња од бадњака „насолена“ тамјаном који је „наструган“ са бора удаљеног од тога места

„преко девет вода“, или жар од огњишта на коме гори тамјан од боровине. Да би се такве хтонске силе, „але“, одврнуле од малу, да не доносе смрт, врло је ефикасно средство вода од „овдрт“, од воденичну воду. Вода од одврта и жар од главњу која се чува од бадњака били су универзално средство, „оружје“ против хтонских сила које нису презале да донесу пропаст једном човеку или читавој фамилији, а не ретко и целом насељу. „Тој але“ – хтонске силе, имају своје слуге, у овом случају то су навојци, који су немилосрднији од својих господара – навоја. Време деловања „ала“ је ноћ, а највећу моћ имају у глуво доба ноћи – у поноћ.

Колико год да је чувана млада породиља, навој превари ону жену која је чува од „тој але“ и обљуби је и полако јој сиса снагу. Да би се заштитила, породиља је спавала поред огњишта, а до ње жена која је чува. Између породиље (мајке) и жене која је чува спава новорођенче. На кућна врата, на надвратник, окачи се крстић од бадњака, везан „аленим“ концем, а праг се посипа пепелом од бадњака који се сакупи на бадње вече и чува се. Изнад породиље веже се крстић на „аленом“ концу. Кад се дете повија, „забоде“ му се у пелене крстић од бадњака. Најчешће кад се дете окупа, повије, „среди“ се за спавање, гаром од бадњака му се средина чела у облику тачке „уцрни“. Ово се чини да се преваре навојци ако успеју да дођу до детета да га нападну. Свака жена није могла да чува породиљу, само суботарка или „богомдана“, која види навоје или навојце и од које се ови боје да нападну дете. Дете се није смело дирати у глуво доба ноћи, ма колико плакало. Кад пукне зора, онда се преповија ако плаче. Ако мора да се преповија дете у зору, онда се просторија (кућа) прекади тамњаном наструганог са борова преко девет вода, да се истерају, ако их случајно има „онеј але“.

Чување детета и породиље трајало је до крштења или до четрдесет дана од дана порођаја. Кад дете буде крштено, више није у опасности да га „огаде навојци“, али се крстићи од бадњака не скидају све док дете не ојача. После крштења, крстићи су чували „од уроци“, да „не ватају дете“. Такође, кад се дете негде понесе, на чело му се против урока ставља црна тачка од гара од бадњачке главње, као и на средини груди мајци – дојиљи. Мајка је носила на „ален“ концу везан крстић од бадњака, да је не „урочују“ и да не изгуби млеко.

Кад је баба Јана уништила „навојци“ у Црној Трави, звали су је да их уништи у околним местима. Сви су мислили да ће да пренесе своју моћ и знање својој унуци Севделини. Иако је Севделина била „суботарка“, баба Јана јој није пренела своју моћ, већ би увек говорила: „Ја сам тој але уништила, не треба више ники да се бије сас њи, нема ги више. Кад отидем у самовилски рид, ја видим само самовиле, оне несу опасне по народ. Што да мучим дете сас нешто што не треба да знаје. Ја сам стара и ако сам огрешила сас нешто душу, ја ћу свој гре да понесем сас мене у гроб.“

Одавно је баба Јана отишла на онај свет, како је прорекла. Њена два сина су погинула у Првом светском рату, за част и слободу отаџбине Србије, а баба Јана и њен муж, деда Милтен, очували су кћери својих синова. Сви су отишли својим путем, само су остале приче о баба Јани, приче о њеној „моћи". У темељу њихове куће са источне стране, на огњишту, израсла је једна бела бреза. Можда та бреза има неко симболично значење, или је неки божји знак. То обични смртници не могу да знају. Бела бреза, онако висока и права, одолева свим ветовима, а личи на Станојку, девојку која је волела, како узаврела младост зна жестоко да воли. Била је жртва неразумне мајке и веома себичног васпитања, препуног лицемерја. Сада је свуда пустош, тешка и тужна, тамо где је некад живот бујао, препун снажне младости, оковане стегама лицемерне старости, чија су горка и себична мерила загорчавала живот младости, спутавале празноверицом или истином, не знам, Бог зна.

Мене су старе бабе уверавале да су „имали навоји" и да памте баба-Јану кад се „десило чудо". Пред сам почетак Првог светског рата предсказала је страшну несрећу за Црну Траву. Увече, пред литије, кад су се сви „збрали под крс" и наложили огањ, чији је пламен био тако висок да је скоро „лизао небо", таман што је заложен и кад се видело као „у сред дан", изненада је пао крст на западну страну. Никога није повредио, иако је било много људи. Одједном је баба - Јана клекла и почела да кука и да нариче за својим синовима, иако су ту поред ње били са женама и децом. Људи су је збуњено гледали, док се није досетила Јелена Спирина да је пита: „Што ти је Јано, које бланташ, ете ти ги синови поред тебе?" Баба Јана је клекла и гледала у ватру, није гледала у Јелену, као да јој ништа није рекла. Стојанки Диминој је скоро кукајући рекла: „Гледајте, људи, овај огањ, да ли га памтите да је некад бил повисок и поразгорен, то нам прађа свети Прекопије свој знак да ће се деси тешка несрећа над нашу земљу. Ене, видим куде убише моја два сина. Стојанке, сестре писана, еве видим твојега Јосива, прогуташе га дубоке модре воде. Солунке, неће прођу боље ни твоја два сина и они ће погину. Има да дође време, по куче с камен да се врљиш у сироче има да погодиш. Да скрочиш, на гроб ће нагазиш. Они ће се напуне сас онија што ће да помру а остали су дома. Боже мили, Црна Трава видим да се посестримила сас смрт. Скоро ће да дојде време младо девојче ће да види усамљен грм а да му се чини, ете, иде му њојан војно. Боже Јованке, што ли ме такој гледаш, дојди да плачеш с мене, видиш ли погинуше ти оба сина тамо далеко, близу бели огањ за наш народ. Један дан један, други дан други. Кућа ти опустела, на сред вашег огњишта јабука црвена расте. Милтене, Боже, име ти се не чуло, Боже, свети Ранђеле, на сред нашу кућу расте дрво сас белу кору, небо допипује. Људи, свуда видим смрт и пустош, казују ми све тој овија навоји, самовиле, а ја тој ништа не могу. Казују тешка се проклетија наднела над нашу земљу. Војници, има да им се чини да газе реку, а они ће крв

да газе до појас. Тешко Србину, али ће биде тешко и на онеј стрвине. Боже, молим те, смилуј се и утеши ме. Стојанке, мученице, чувај твојега сина јединца Јосива, у твоју кућу има четири гроба. Твоја несрећа ће да буде повисока и подубока од паклене висине и дубине. Ће остане твоја кућа на нејаку мушку главу, а нас чека иста несрећа, црна смрт. Црна ли је наша судбина, сви је Срби мати у црн повој повивала... Леле, синови моји, Проно и Лазаре, тешко на моју црну судбину. Леле, куку, мој Лазаре, мој млади невене, невина душо мајчина, црна ли ме судбина срете. Људи, матере, смрт је свуда око нас! Еве, смеје ми се!" Још није завршила нарицање, а баба Јана је пала. Није знала за себе. Тек се освестила после четрдесет дана. Кад је оплакивала живе синове, сви су мислили да је „побрљавела". Кад се „пробудила", понашала се нормално, као да ништа није било. Живот или судбина као да су је слушале. Све пророчанске речи су се потврдиле. Убрзо је почео Први светски рат. У рат су отишли сви млади људи из малу. Изгинули су: баба-Јанина два сина, Лазар и Прона, Стојанки Диминој умро је на острву Видо син јединац Јосив. Солункини синови, Гиша и Зарија, погинули су на Церу. Из сваке куће по један, није било куће у Црној Трави да није на њој био црни барјак кад се Први светски рат завршио. Боже, питам се да ли си толико црна, Црна Траво, да си се са црном смрћу посестримила? Све младо што није отишло у рат умрло је од дифтерије, те се потврдише речи баба-Јанине. У малу Козарница од дифтерије је умрло 18 душа, а у целој Црној Трави још десет пута више.

Етимологија речи „нав" вуче корене из говора старих Словена, а значење јој је било „на онај свет", свет мртвих, тј. мртвак. У Миклошићевом речнику старословенских речи, реч „НАВ" има значење – покојни. Уопште, код свих који су се бавили проучавањем веровања у наве у етимологији ове речи основно значење је ПОКОЈНИ, МРТВАК, СВЕТ МРТВИХ, СВЕТ СЕНКИ и опасних сила „од онај свет". Углавном код свих словенских народа јавља се реч нав са основним значењем ПОКОЈНИ И СВЕТ МРТВИХ.

У српском Митолошком речнику (Нолит, 1970. године) исто је објашњена етимологија ове речи, као код Миленка С. Филиповића, а то је да је то старословенска реч која има основно значење ДУША МРТВИХ.

У разним крајевима наше земље (а и других словенских земаља) реч „НАВ" јавља се у разним варијантама, али са истом етимологијом и сличним и основним и фигуративним значењем.

Реч навој у говору Црне Траве и Власине има основно значење ДУША УМРЛЕ ДЕВОЈКЕ, а навојац – ДУША УМРЛОГ ДЕТЕТА, а у фигуративном значењу је место на коме је станиште навоја и навојаца и да је то место обрасло врбама и другим растињем, а кроз њега тече обавезно неки поток. У топонимији Црне Траве и Власине није никак-

ва реткост да се у атару сваке мале таква „затурена“ места зову навоји.

За зло дете у Црној Трави и Власини каже се „прави је навојац“ или „прави је навојак, не дирај га, да ти од тој не пуца глава“. Овакво поређење може се чути и у говору Црне Траве и Власине и данас од „заосталих баба и деда који су заборавили да умру“. За злу девојку која нема милости чак ни према својима, код које су изражене саможиве црте карактера и садизам, каже се: „Леле, бегај од њу, ово је прави навој, тешко си га на онуј стрију куде отиде, боље одма да је упале.“ Оваквим поређењем кроз које се оцртавају карактерне особине неке девојке, речју НАВОЈ, без неких додатних описа, изражене су лоше стране карактера.

Топонимија једног краја, ужег или ширег, може да открије многе карактеристике становништва које ту живи, или је живело.

Кроз топонимију огледају се и обичаји, имовинске и историјске прилике, и особине места. Да би се говор једног краја што боље и изворније спасао од заборава, морају да се од заборава спасу топоними и читава њихова етимологија. Такво коренито чување говора само још више употпуњује језик српског народа и његову обичајну вредност која је део моралних особина читавог српског етноса. Из тих обичајних вредности изграђене су значајне карактерне особине нашег народа, које га духовно уздижу изнад других народа до небесних висина. Да би се све те особине што чврће уграђивале у темеље карактера српског етноса, треба још коренитије да се проучавају обичаји наших предака, како би били моралне кочнице у евентуалном „сагрешењу“ наших потомака. Зато сматрам да су најздравији нови наши потомци који стално хране здравом моралном храном своје корене, да би хранили чистим духовним соковима морал српске деце, да би знали из чијих су коренова изникли и које корене треба да хране за њихове потомке.

*

Баба - Јану памтиле су и причале ми о чудима које је чинила:

1) Моја баба, Љубица Аризановић (1877-1967),
2) Баба Руска Костић (1885-1978),
3) Баба Јула Динић (1885-1971).

Сви моји информатори рођени су у Црној Трави и живели су у њој. Поред наведених, имао сам их још, али су ови били најважнији зато што су биле савременици баба-Јане и њених „чуда“, нарочито њеног чувеног „пророчанства о Првом светском рату“.

Користио сам следећу литературу:

– Миленко С. Филиповић, Нави код балканских Словена, „Лесковачки зборник“ бр. VIII, 1968, стр. 67-74.

– Кулишић Ш., Петровић П. Ж., Пантелић И.: Српски митолошки речник, Београд, 1970. Нолит, стр. 209.

Исправка:

У „Лесковачком зборнику“ бр. XLII, за 2002. годину, објављен је рад Бранка Димића „Споменик Горуну на Старом гробљу“. Рад је техничком омашком потписан са Бранко Динић. Овом приликом нова редакција Зборника ту грешку исправља и извињава се господину Бранку Димићу и читаоцима.

SUMMARY

Branko Dimić

NAVOJI (NAVI) IN BELIEFS OF CRNOTRAVCI

The various parts of our country (including other Slovenian countries) has contains the word nav, seen in varieties, but including the same etymology and similar basic and figurative meaning: deceased, lifeless, world of deceased, world of shadows.

The word in speech of Crna Trava and Vlasina has the main meaning: the soul of dead girl, while navojac is the spirit of the dead child; while the figurative meaning includes the habitat of navoj and navojac and it is covered by willows and other reeds, with stream flowing through it.

The paper highlights authentic narrations about fighting of those underworld beings where only certain elder and blessed, chosen persons may enter. Grandma Jana could destroy navoje since she was born in dawn of zadušnica, one of the Serb Orthodox Church's three annual days of the dead; this zadušnica is nine weeks before Easter which is only one night before Djurdjevdan. She cleaned her village as well as other surrounding villages of areas of Crna Trava and Vlasina against those creatures. The end of paper includes prediction of Grandma Jana, focusing on her predictions of TheWorld War II and great misfortune for her, village she lived, the whole Crna Trava, even Serbia. Prediction came true; in addition, it is still current according to existing situation, since the grandma Jana predicted that a „white underworld for population is near“ (meaning, demographic decreasing of population)

UDK: 316.7-057.64

Тане Куртић

РОМИ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ - КУЛТУРА И НАЧИН ЖИВОТА -

КУЛТУРА РОМА

Када су пре петнаест векова Роми кренули из своје прадомовине на свој неизвесни и непознати пут, који код неких и данас траје, са собом су понели своје посебности, карактеристичне само за њих. На том свом „проклетом“ путу Роми су се сусрели са много других народа. Са некима су живели заједно, а од других су јасно били издвојени. Долазећи у контакт са појединим народима на одређеним територијама, Роми су попримили поједине њихове особености, навике, понашања и елементе њихових култура. Међутим, и много тога је, на различите начине, из културе Рома прешло у културе народа са којима су Роми директно или индиректно имали контакте и додире. Према томе, ромска култура је веома обимна и сложена, јер потиче из богате културе Индије, а елементи ове културе нису начињени само из ризнице индијске културе већ су и хибрид многих култура, цивилизација и простора. Ромска култура има све неопходне конструктивне елементе и чиниоце који представљају организовану целину, односно националну културу. Ова култура припада индијској култури али са начелима која непобитно говоре о ромском културном и етничком пореклу и идентитету. Основа ове културе почива на једном препознатљивом начину живота, којем одговара одређен поглед на свет и човека.

Док су многе културе нестајале, а друге настајале кроз развитак цивилизације, ромска култура је остала и развијала се својим током без обзира на то шта се временом дешавало ромском народу. Зашто? Најједноставнији одговор на ово питање састојао би се у следећем: без обзира на то где би се Роми зауставили или насељавали, увек су чинили компактну целину, јасно омеђену унутар једне урбане насељене средине. И данас, у сваком граду или селу где је већа концентрација овог народа постоји по једна или више њихових махала. На овај начин они су очували и даље одржавају своје специфичности, односно своју кул-

туру. Ромска култура се одржала и захваљујући архаичном и патријархалном животу Рома. Они су били носиоци културе на појединим местима, нарочито када се радило о материјалној култури (прерада метала, добијање и израда предмета од дрвета и друго), а такође одиграли су значајну улогу у преношењу културних вредности појединих народа са којима су долазили у контакт, те се, према томе, ромска култура показала веома функционалном. Без обзира на утицаје које је претрпела, ромска култура је сачувала своју суштину. Срж ове културе остала је кристално чиста: у њој срећа, љубав и слобода заузимају централно место.

Пошто ромски народ дуго није имао своју писану културу, она се преносила усмено, с колена на колено, и захваљујући томе сачуван је ромски језик, обичаји, веровања, легенде, песме, приче и друго.

Песме Рома су пуне љубави, слободе, патње, искрености и др., јер су оне део ромског живота и духа, и пуне су истинитости. Старе, изворне песме, које чува и негује музичко-поетска секција КУД „Шевкет Ибраимовић“, сасвим сигурно у сваком човеку буде осећај слободе и љубави, јер те песме су, како кажу Роми - бол. У новије време јавља се већи број Рома песника, чији стихови сликају ромски живот. Таква једна група налази се и у КУД „Шевкет Ибраимовић“ у Лесковцу.

Ево шта каже једна ромски филозоф и ромолог: „Најзрелији плод ромске културе је њена музика. Код ромске музике најдирљивије и најузбудљивије је невиност њеног заноса и спонтана радост која, повезује истовремено извођача и слушаоца. Ритам музике је уједно ритам мисли и духа, ритам срца и крвотока. Музика је саставни део живота и духа ромског народа...“

Веома је честа појава да кад чланови музичке и фолклорне секције КУД „Шевкет Ибраимовић“ изводе свој програм на сцени, публика у гледалишту истовремено са њима пева и игра.

Обичаји Рома су у виду неписаних закона са веома снажним везама које омогућавају беспрекорно поштовање, чиме се успоставља контрола и норме понашања. Обичаји су пуни неког веровања са доста магијског. За ромске обичаје је карактеристично да се увек јављају у облику карактеристичних церемонијалних ритуала. Без обзира на то што су Роми живели у различитим срединама и били изложени различитим утицајима, они су сачували огроман број својих обичаја који су до данданас остали аутентични. Од карактеристичних обичаја истакао бих ромску свадбу (romaano bijav), Бал за кућу (abav e čerese), Васуљицу, Ђурђевдан, Сунет и друго.

ЕТНИЧКО ПРИЛАГОЂАВАЊЕ И ИЗЈЕДНАЧАВАЊЕ

Изједначавању Рома највише помажу женидбене везе међу њима. По телесним одликама, Роми се знатно међусобно разликују. Тамнија комплексија и средњи раст су највише изражени међу Ромима, међутим

има доста Рома средње комплексије, а има и оних плаве комплексије. Ово показује да је међу Ромима било крвног мешања са представницима других народа.

У области материјалне културе изједначавање Рома је било најбрже, јер живе у истој средини, баве се истим или сличним занимањима и станују у сличним кућама. Видљиве разлике постоје између имућнијих и сиромашнијих домаћинстава, јер богатија домаћинства имају куће с више просторија – одељења, са бољим унутрашњим уређењем и већом хигијеном, са савременим купатилима, док сиромашне породице не могу да приуште себи све услове савременог живота.

Ношња код Рома је доста различита, а нарочито међу генерацијама. Деца и омладина носе обућу и одећу најсавременијег тренда, као деца и омладина других народа у окружењу, а то су фармерке, дуксерице, ролке, блузе, јакне, патике и друго, што се продаје на робним пијацама или у бутицима. Ношња средње генерације је веома разноврсна. Женска ношња је препознатљива: то су сукње живих боја, неке жене носе мараме на глави, разне џемпере, комплете и др. Ношња мушкараца средњих година зависи од њихове материјалне ситуације, али код већине преовладава ношење сакоа, панталона или фармерки. Мали број Рома носи одело, кошуљу и кравату. На глави неки носе шешир или качкет.

Младе жене и девојке мажу лице кремама, белилом, користе сенку и крејон, а мало или уопште не користе парфеме.

Старе жене обавезно носе на глави мараме које су у већини случајева шарене, јаких и живих боја, затим сукње на „растеж“ које су у боји или шарене, са тамнијим бојама, и блузе истог или сличног материјала и дезена као и сукње.

У празничне или слављеничке дане по ношњи жене се не разликују, без обзира на материјално стање породице.

Стари Роми носе сако, штофане панталоне или одела и обавезно качкет или шешир. По обичајима, Роми су веома изједначени, као на пример при рођењу, крштењу, женидби и др. У новије време јавља се разлика при сахрањивању из верских разлога и убеђења. Вероисповест лесковачких Рома је веома недефинисана. Поштују се и славе сви православни празници, односно живи се православно, а ритуали при сахрањивању су муслимански. Уназад неколико година све је више присталица и верника јеванђелистичке протестантске цркве, који редовно долазе на службе, молитве и проповеди које се одржавају у великом шатору.

Роми имају различите језичке дијалекте, а неки кажу да им говор зависи од племенског порекла, али језик је један. У ромском језику има речи из арапског, турског и српског језика. И до данашњег дана ромски језик није стандардизован.

Што се тиче психичких особина Рома, карактеристично је на пример да муж жену не сматра равном себи, задовољење са малим, излага-

ње претераним трошковима за свадбе, расположење је ведро и весело. Воља да се живи код Рома је изражена, без обзира на проблеме и тешкоће које прате живот.

ЗАНИМАЊА РОМА

Роми су познати по својим старим традиционалним занимањима, они су: ковачи, носачи, чистачи, џамбаси, свирачи на разним инструментима, конопљари, сепеткаши и друго. У новије време међу Ромима је све више савремених занимања, као што су радници по фабрикама, трговци, инжењери, просветни радници и др., што је утицало на промену и у раду и у животу Рома. Има ромских насеља и средина у којима је од старих традиционалних занимања само музикантство остало, а већина се бави легалном и нелегалном трговином.

Ковачки занат међу Ромима се одржао по селима, где се израђују земљорадничка оруђа, као што су мотике, лопате, секире, српови, раоници и ситнији предмети - клешта, машице и слично. Ови производи се праве по поруџбини или се износе на тржиште - пијаце.

Лесковачки Роми одлазе у наднице по селима и у Војводину или раде на пољопривредним добрима.

Данас се највећи број Рома бави трговином текстилне и техничке робе на закупљеним тезгама на пијацама. Мали број је запослен у фабрикама, и то у текстилној индустрији, металској, у ЈКП (Јавно-комунално предузеће), а неколико њих ради у хемијској индустрији.

Има Рома који су на привременом раду у иностранству.

ЈЕЛА И ПИЋА

Роми по свом материјалном стању спадају у сиромашније слојеве лесковачког становништва (мада се и ту стање мења), па им је исхрана била оскуднија. Са побољшањем материјалних могућности побољшали су се и услови за исхрану. Међутим, разноврсност намирница у исхрани, поред материјалних услова, зависила је и од традиције и образовања. Роми су скромнији у исхрани и задовољни су оним чиме располажу.

Све се више једе на начин да сваки члан породице једе из посебног тањира, са осталим сервисом за ручавање (кашика, нож, виљушка и др.). Поред меса, хлеб је важан састојак у исхрани, купује се у продавницама, а има породица у којима жене месе хлеб. Пре двадесет и више година Роми су највише користили овчије месо, док се у последње време највише користи свињско, па онда јунеће и говеђе месо.

Од поврћа Роми највише користе паприку, парадајз, пасуљ и кромпир. Купус се много користи зими и скоро да нема породице која у току недеље не користи јело од купуса, а највише тзв. „ашој“, односно вариво. Млеко и јаја користе највише деца. Алкохолна пића у великој мери користе мушкарци. Највише се пију ракија и пиво.

СКЛАПАЊЕ БРАКА

Лесковачки Роми бракове склапају у оквиру своје националне заједнице, а веома су ретки и појединачни случајеви склапања бракова са припадницима других народа или националних мањина.

Брак се склапа рано, тако да има случајева да се девојка удаје за младића - дечака, а да обоје имају по 13 година. Бракови се обично склапају између 15. и 17. године, а има и оних који се склапају када су млада и младожења пунолетни. Рано склапање бракова има своје корене из Индије, прадомовине Рома.

Момци и девојке се сами упознају и када се заволе, договарају се о брају. Брак настаје на два начина. Или се девојка проси или, због неслагања од стране родитеља „бежи", односно самостално прелази да живи са својим изабраником у кућу његових родитеља. Неретко се дешава да родитељи момка (младожење) организују отмицу изабране девојке њеном вољом или без њене воље.

Када се девојска проси, родитељи младожење иду у кућу родитеља девојке да се договоре када ће бити свадба или неко друго весеље и на који начин ће девојка званично прећи да живи код родитеља младожење. При просидби може се говорити и о миразу, уколико родитељи девојке желе да јој дају мираз. Приликом ступања у брак веома важну улогу има сродство: због крвних веза, забрањено је узети девојку из ближег или даљег рода.

Свадбе код лесковачких Рома некад би почињале у среду а завршавале се у понедељак. У новије време,, због жеље да се свадбе праве у хотелу, ово правило је поремећено, а термини свадбе зависе од тога када је хотел слободан. Свадбе су веома скупе са много званица, а обављају се уз доста јела и пића. Ромске свадбе су веома бучне и темпераментне, а прати их тачно одређени, традиционални ритуал од почетка до краја.

Брак код Рома се много више заснива на морално-породичним принципима, па због тога има доста правно невенчаних бракова. Склапање бракова код матичара није свечано, већ формално.

ПОРОДИЧНИ ЖИВОТ

Ромска породица је многочлана, јер жене рађају по више деце. Некада су жене рађале по десеторо деце, али уназад десетак година жене не рађају више од троје деце, а просечно по двоје. Више воле мушку децу, али када се роди женско, оно се више чува и пази. На више од троје деце одлучују се они брачни парови који имају претходно рођене девојчице па се на даље рађање деце иде док се не добије мушко дете. Када се дете роди, долази родбина, пријатељи и комшије да честитају приноову. Трећег дана после рођења кум даје име новорођенчету. Некада су се имена деци давала по прецима и била су више муслиманска него православна, као на пример: Трајче, Елдемез, Суља, Дене, Џафер, Бајрам, Мустафа, Расим. Сада се деци махом дају православна имена, имена из Библије, а има и западних имена.

Породицу чине муж и жена са децом, а у неким породицама су још деда и баба. Мушкарци су у честим додирима са осталим светом у окружењу, па су просвећенији од жена, које су конзервативније у сваком погледу. Са развојем трговине, међу Ромима све више жена путује ради набавке робе, што им пружа прилику да изађу из своје средине у којој се мало шта дешава и улазе у свет протока информација, људи, новца и робе. Жена је у породици задужена за одржавање куће, одгој деце и да учествује у радовима и пословима ван куће, када је то могуће.

Мајка је веома везана за децу, а и деца за њу, док не пођу у школу. Тако дете прва сазнања и информације прима од мајке која је у већини случајева веома мало образована и просвећена. Веома је мали број ромске деце која иду у обданиште или забавиште.

Када родитељи имају намеру да удају кћер, настоје да се она уда у бољу кућу и породицу, а девојка носи бољу одећу и обућу.

Породица која има више деце дели се постепено, и то како се који син жени тако се и дели, док отац и мајка остају са најмлађим сином.

У ромској породици се устаје рано. Домаћица спрема доручак за децу, а домаћин иде на посао. Затим деца одлазе у школу, а домаћица остаје да очисти и спрема кућу и ручак. Сви чланови породице обавезно се окупе за време вечере.

СМРТ И ПОГРЕБ

Пензионери и старији људи удружују се у Удружење пензионера Рома чији је основни циљ да се од прикупљене чланарине највећи део издвоји за сахрањивање преминулих чланова.

Када се деси смртни случај, родбина, пријатељи и суседи настоје да помажу породици умрлог. Ако умре сиромах, а није члан Удружења пензионера Рома Лесковца, људи међусобно прикупе новац за обављање сахране.

Сахрана код лесковачких Рома се обавља у зависности од прописа вероисповести. Неко се сахрањује по муслиманским обичајима, уз присуство оце и читање Курана, а пре сахрањивања покојник се окупа и увија у бело платно. За лесковачке Роме је карактеристично да цели живот живе православно, славе православне славе, а при сахрањивању се обавља муслимански обред. Православни Роми сахрањују се по православним обичајима у присуству попа који чита Библију. У новије време, са масовном појавом протестантске вере и јеванђелистичке цркве међу Ромима, њихови припадници се сахрањују уз присуство свештеног лица - пастира који чита Библију и хор који пева религиозне песме. Покојник се сахрањује са сандуком или без сандука, али обавезно земљу за покривање гроба држе дијагонално постављене дебеле даске. На укоп долазе родбина и пријатељи, али жене не учествују у спроводу, без обзира на који начин и по којим верским обичајима се врши сахрана. Жене сутрадан обилазе гроб. Покојник се сахрањује најмање после 12 часова након смрти. Код Рома пали се свећа педесет и један

дан, осим код припадника јеванђелијске цркве. У време када се пали свећа долазе пријатељи и родбина, а док се седи служе се колачи, сокови, вода и кафа. Овакво послуживање је и код припадника јеванђелијске цркве, али без паљења свеће.

Док гори свећа и док се седи за тих педесет и један дан, нариче се за покојником, јер се верује да је у овом периоду покојник још у кући. За седми и четрнаести дан по смрти и после пола године и годину дана по смрти обичај је да се окупе рођаци и пријатељи у кући покојника и тада се даје ручак за његову душу. При овим обредима обавезно је присуство свештеног лица уз читање Светог писма (Куран или Библија, у зависности по којој вери је покојник сахрањен).

А сутрадан се излази на гроб покојника.

На гробовима се постављају споменици. Мало имућније породице гробове својих покојника уређују што боље могу, са оградама, надстрешницама, клупама и са што је могуће више цвећа.

ГОДИШЊИ ОБИЧАЈИ

Иако се лесковачки Роми по вероисповести разликују, њихови обичаји везани су за поједине хришћанске, и то више православне празнике. Празнике поштују и старије и млађе генерације.

Роми од свих празника најмасовније празнују православну Нову годину – Васуљицу и Ђурђевдан.

Ђурђевдан је 6. маја и траје три дана. Ђурђевдан симболизује прелазак једног годишњег доба у друго и означава долазак топлијих дана. Припреме за овај празник трају више дана. Претходно се комплетно чисти и сређује кућа и све што је у њој. Првог дана Ђурђевдана, рано ујутру, коље се јагње као култна жртва. Такође, ујутру жене, девојке и деца одлазе на оближње реке (Ветерница) где беру врбове гранчице, а неке се купају у реци, а неке односе воду са реке којом се умивају остали чланови породице. Врбовим гранчицама ките се дворишне капије, кућни улази и прозори. Ови обичаји се обављају ради здравља и напретка укућана. Они који славе славу иду у цркву да се моле за здравље, напредак и срећу својих укућана и најближих и тамо купују свећу за славу. За три дана док траје празник Роми се међусобно позивају на ручак или вечеру. На други дан Ђурђевдана преподне излази се на гробље. Истог дана, у поподневним часовима, организују се у ромским насељима, на трговима, игранке са веома бучном музиком.

Поред ова два празника, славе се и други већи православни празници, као што су Свети Никола, Аранђеловдан, Божић, Митровдан, Петровдан и други.

ВЕРОВАЊА РОМА

Роми верују у снове. Када се сања жито, каже се биће здравља; када се сања пас – појавиће се непријатељ; када се сања змија – родиће се дете. Верује се да снови показују будуће догађаје.

Роми верују да је „Бенг“ – ђаво онај који може да нашкоди човеку. Верује се и у поштовање вештица које могу донети болест и унесрећити човека. Вештицом се сматра стара и зла жена.

По неким знацима, старе, уважене жене предсказују шта ће се догодити. Постоји веровање да вашке представљају паре, као и да ће онај кога сврби длан добити или дати паре. Ако некоме зуји уво, верује се да ће чути неки глас.

По облику стомака труднице предсказује се да ли ће се родити мушко или женско дете, односно ако је стомак труднице елипсасто избачен – родиће се мушко дете, а ако је више округлог облика – родиће се девојчица. Верује се и у загробни живот.

ШКОЛОВАЊЕ

Роми, као стари народ, нису бројни, али су веома способни и надарени. Кроз историју, а нарочито после исељавања из Индије, увек су се борили за голи опстанак, што је био веома важан фактор који је утицао да се код њих није формирала већа свест о потреби за образовањем. С друге стране, стално кретање и често неприхватање од нових средина овом народу нису допустили да више пажње и времена посвети сопственом описмењавању и образовању на матерњем језику.

Иако су Роми по бројности друга национална мањина у Југославији, један су од народа који скоро никада није имао образовање на свом матерњем језику. Ромска деца наставу слушају и образовно-педагошке планове савладавају на језику народа или националних мањина која су на дотичном простору већински народ. Успех ромске деце у основним школама веома је сличан и приближно исти, без обзира на то о којој школи се ради и у ком се граду ова деца школују.

Последице нешколовања ромске деце су алармантне и веома тешке. Да би се уклониле овакве последице и побољшао образовни процес школовања ромске деце, неопходно је схватити и савладати узроке који су утицали да њихово образовање буде испод свих норми и очекивања. Тој теми биће посвећен посебан рад.

SUMMARY

Tane Kurtić

ROMA'S POPULATION WITHIN AREA OF LESKOVAC

The paper is focused on culture and living habits of Roma population within area of Leskovac. The author highlights overall description of autochthonous culture of Roma population who, leaving India, their fatherland, brought their traditional culture and specific characteristics which origins they managed to keep unchanged until nowadays, although it influenced culture impact of nations whose land they inhabited.

In addition, there are given brief reviews of Roma's ethnic assimilation and their ways of integration, their occupations and living habits, custom and marriage procession, family life and funeral, religious conviction and education.

UDK: 636.001.6 (497.11)(23)

Ива Трајковић

СТОЧАРСТВО НА ЧЕМЕРНИКУ

Увод

Сточарство је најстарија привредна грана на Чемернику. Њиме се мештани баве од давнина, узгајајући стоку на традиционални начин. Миграције локалног становништва, шездесетих година 20. века оставиле су за собом полупразна села, што је утицало на смањење сточног фонда, па постоји могућност да ова традиционална привредна грана, која је некада имала номадски и полуномадски карактер - нестане. Са њом ће нестати и бројни послови, обичаји, обреди, магијске радње за здравље и плодност, етноветерина и веровања око чувања стоке.

Зато су извршена теренска истраживања, непосредним проматрањем и разговором са мештанима, општинским и привредним органима у Црној Трави, Сурдулици и Лесковцу у чијој је надлежности брига за унапређење сточарства.

Циљ рада је да укаже на традиционално сточарство које нестаје, прикаже промене које су настале у периоду после Другог светског рата, и да пружи целовиту слику.

ПРИРОДНО-ГЕОГРАФСКИ ОКВИР

Планина Чемерник припада систему Родопских планина. Налази се на југоистоку Србије, источно од Ј. Мораве, са Сурдулицом, Црном Травом и Власином на ободима. Пружа се у правцу север - југ и припада групи средње високих планина. Највећа надморска висина, на месту званом Вис (Велики Чемерник), износи 1638 м.

Земљиште чине планинске заравни са врховима и благим падинама. Обрасло је буковом шумом, а сами врхови и висораван су пашњаци на којима преовлађују висинске пашњачке траве нардус, брамус, чемерика, боровница, типац. Висински делови, по типу земљишта, припадају планинској црници, а у доњим, нижим деловима је закаснела гајњача.

На Чемернику влада умереноконтинентална, али нешто хладнија клима. Просечна годишња количина воденог талога износи 844 мм. Највеће падавине су у мају и јуну, што је веома подесно за развој ратарских култура, вештачких ливада и пашњака. Просечне падавине износе 70 мм, а релативна влажност је око 68%.[1] Чемерник је испресецан планинским потоцима који настају од бројних извора. Од потока настају реке: Чемерница, која полази са самих врхова Чемерника, креће се у правцу севера и улива у Власину у Црној Трави, Гарваница, која са Големом реком чини Цепску реку, а ова се улива у Јужну Мораву, Власина, која са леве стране прима воде чемерничких извора и Власинског језера, а улива се у Ј. Мораву код Лесковца и Врла, која са своје десне стране прима чемерничке изворе, а делимично је чине и воде власинских хидроцентрала.

ПРИВРЕДА

Становништво чемерничких села углавном се бави сточарством, земљорадњом и печалбарством. Под пољопривредним усевима се налазе незнатне површине у атарима села, тј. махала. Од житарица се гаје јари усеви: раж, јечам и овас, што условљавају климатске прилике (дужина задржавања снежног покривача, рељеф и велика надморска висина). Од поврћа највише се гаји кромпир, коме сасвим погодују овдашња клима и земљиште, па се људи углавном прехрањују њиме и млечним производима. Десетак година после Другог светског рата за исхрану се користио хлеб од ражи и јечменог брашна. Жито које су мештани производили трајало је до Божића, те су за остали део године куповали у градовима пшенично и кукурузно, „царевично“ брашно. Од 1970. године за исхрану се користи купљено пшенично брашно. Површина под усевима се смањила и скоро је занемарљива, а домаће жито се користи за исхрану стоке. Већина њива је обрасла травом и претворена у ливаде - „орнице“. Пољопривредним радовима се углавном баве жене, старци и деца, уз незнатну помоћ мушкараца који су у сезони најтежих пољопривредних радова прекидали печалбу.

Екстензивна земљорадња и сточарство су становништву тек делимично обезбеђивали егзистенцију, па су ови планинци у печалби нашли нови извор зараде. Од давнина су Црнотравци и Власинци били дунђери - зидари на гласу. Очеви су са својим синовима, од њихове дванаесте године, печалбарили у градовима око Јужне и В. Мораве, до Београда, па и иностранству. У печалбу одлазе с пролећа а враћају се касно у јесен. Код куће бораве највише преко зиме, када престају грађевински радови, а у поратним годинама преко лета у време годишњих одмора (јул, август).

---

1 Жика Ђорђевић, Инвестициони програм за оснивање пољопривредног добра за стајски и пашњачки тов јунади, оваца и јагњаца; Биро за унапређење пољопривреде у Лесковцу, Лесковац 1962.

САОБРАЋАЈНЕ ВЕЗЕ

Мештани Чемерника су до Другог светског рата имали лоше саобраћајне везе са окружењем. Путевима су се отежано кретала воловска кола, двоколице и коњи. У послератном периоду, 1952. године изграђено је Власинско језеро и направљен пут Сурдулица - Власинско језеро - Црна Трава - Власотинце. Овај кружни пут око Чемерника само је делимично приближио овдашња села главним магистралама, јер се већина налази у вишим планинским пределима. Значајно место пут добија у развоју туризма. Месни путеви се одржавају булдожерима, уз финансијско учешће општина, месних заједница и војних власти, јер имају стратешки значај. У зимском периоду локални путеви се не одржавају. Тада је становништво одсечено од света а снабдевање основним животним намирницама веома је отежано. Од локалних путева најзначајнији је Чемернички пут, који спаја Власину и Црну Траву а пролази испод самих планинских висова. Рупљански пут повезује Црну Траву са Предејаном, а Мачкатовачки пут Сурдулицу са Чемерником. На Чемернику се налази и Мусин пут, којим је 1412. године прошао турски султан Муса са својом војском на путу за Врање, и Кијевачки пут, који повезује Сурдулицу са Чемерником.

Лоша путна мрежа утицала је на економско заостајање овог подручја, што је у периоду од 1960. до 1980. године условило скоро потпуно исељавање становништва са чемерничких врлети. Људи су у потрази за послом и бољим животом настањивали градове јужног Поморавља, напустивши заувек свој завичај. Њихов одлазак је условио смањење укупног броја становништва у црнотравској и сурдуличкој општини.

Број становника Сурдуличке општине:

Година	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.
Становника	32.505	29.494	27.029	24.785	22.070

Број становника Црнотравске општине:[2]

Година	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.
Становника	12.319	9.672	6.366	3.789	2.562

2 - Савезни завод за статистику, Попис становништва и станова 1981, Београд 1987.
- Општине у републици Србији, 1991, Статистички подаци, Београд 1992. Републички завод за статистику стр. 26.
- Република Србија, Републички завод за информатику и статистику Општина у Србији 2001. год. Београд 2002. стр. 30.
- Попис становништва и станова 2002. год. Савезни завод за статистику. Републички завод за статистику. Београд 2002. стр. 97, 103.

АДМИНИСТРАТИВНА ПРИПАДНОСТ ПЛАНИНЕ ЧЕМЕРНИК

Чемерник административно припада црнотравској и сурдуличкој општини, а граница иде од села Лебета на Скијашки дом, Дојчинов Дел и Станикин крст.

Махале црнотравске општине која напасају стоку на Чемернику су: Прочоловци, Јовановци, Степановци, Жутини, Црвенковци, Вељковци, Обрадовци, Самочекинци, Станишљовци, Чука, Млачиште, Бајинци и Пожар.

Села сурдуличке општине су: Власина са махалама, Дојчиновци, Метлике (Престојчева махала), Лилковци, Ситни Гаџини, Чардарови, Луинци, Ђошини, Власина Рид (Црквена махала), Стевановци, Андрејинци, Банкови, Сурлини, Карадаци, Магдини, Манџини, Соколови, Бегови, Гробари, Кушљини, Боинци, Јанчини, Велкови, Данкови, Крстини, Страињинци.

Кијевац са махалама: Троскач, Малике, Деда-Илијини;

Село Битврђа са махалама: Близанци, Стојковци, Ђуринци, Божилови, Цволикари, Сланчини, Велкови, Балтијанци, Анџије, Витанци.

Мачкатица са махалама: Кучишњак, Србинови, Стајкови, Боровик, Голубовци, Ивановци.

СТОЧАРСТВО КАО ТРАДИЦИОНАЛНО ЗАНИМАЊЕ СТАНОВНИКА НА ЧЕМЕРНИКУ

Сточарство је на Чемернику допунски посао, а у прошлости, у време Турака, оно је било главно занимање, на шта указују топоними или материјални трагови. Тако постоје називи места: Старе куће, Селиште, Старе појате, Бачевиште, Солишта, Пландишта, Бачкала, Бечинске ливаде, Шилегарник, Јаловарник. Ова места су данас њиве и ливаде, а некада су ту живели људи или је чувана стока, као иметак који се могао брзо селити, што се често дешавало у несигурним, ратним временима. На ископавању, испирању и преради руде у средњем веку, радило је много људи.[3] Њима је било потребно доста хране, што је интензивирало развој сточарства. Скоро у сваком селу се може чути од старијих људи да су њихови преци на Ђурђевдан „иљадили". Познато је да су турски трговци с јесени на хиљаде брава овнова и јалових оваца откупљивали за Цариград.[4] Тај број грла се одржао до шездесетих година двадесетог века, мада је много стоке поклано у Првом и Другом светском рату и непосредно после њих. У то време пашњаци су били претесни за испашу, па је често долазило до сукоба око њих.

Чемерник је био погодан за сточарење, а то потврђује и боравак сточара „Ашана", који су овде долазили као прави номади са својом

3 Риста Николић, Крајиште и Власина, Насеља српских земаља, књига 8, Београд 1912. стр. 39.

4 Исто, стр. 41.

стоком у време испаше, а зими су се спуштали у жупне крајеве Ј. Мораве и Косова. Први запис о њиховом боравку у овим крајевима је из 1878. год.,[5] а последњи из 1940. год. Велики број оваца је могао овдашњем становништву да обезбеди одећу, обућу и „благоту“, а од продате стоке и производа од ње набављало се жито.

РЕЖИМ ИСПАШЕ

Својина пашњака

Под пашњацима и ливадама на Чемернику налази се око 6.000 ха. Народ пашњаке зове „утрином“, а на пашњацима могу да напасају стоку сви који плате пашарину по грлу.

Током лета забрањивана је испаша на ливадама и врховима Чемерника, те је стока мршавила. Површина Чемерника под ливадама припада друштвеном сектору и индивидуалним домаћинствима. Ливаде мештана су по ободу планине, ближе селима, и на њима је трава „питомија“, док је на самим врховима трава оштра (тзв. типац), па је и стока покошену нерадо једе. Сено користе за зимску исхрану стоке. Сурдуличка општина је продавала траву за кошење са Великог Чемерника.

Стање сточног фонда и економске могућности пашњака

Почетком двадесетог века Риста Николић је констатовао да су економске могућности планине велике, али недовољно искоришћене.[6] То је данас много уочљивије јер се становништво одселило, па траве има у изобиљу, а они који овде живе свели су сточни фонд на минимум. Главни разлог за то је недостатак радне снаге, јер по селима углавном живе стари људи и жене. Нормално је било раније да свако домаћинство има по педесет и више оваца, пар волова и краву, а у новије време само пар крава. У десетак послератних година на Чемернику је преко лета било много стоке, па се она делимично напасала и зато мршавила. Мештани су из „орнице“, и „слогове“ косили траву и увече дохрањивали стоку.

Бројно стање стоке по годинама

Сурдулица

	1960.	1971.	1981.	1991.	2002.
Говеда	15.128	11.926	10.079	6.167	3278
Овце	64.770	32.073	15.000	6.283	2.421
Свиње	11.250	8.410	6.055	4.924	3.517

5 Исто, стр. 52.
6 Исто, стр. 52.

Црна Трава[7]

	1939.	1960.	1971.	1973.	1981.	1991.	2002.
Говеда	/	6.066	/	4.795	3.647	2.216	894
Овце	250.000	31.361	12.000	/	3.010	2.141	865
Свиње	/	3.617	/	1.876	1.572	1.126	396

Пољопривредне површине у ха

	ливаде,			пашњаци[8]					
	1981.	1991.	2001.	1981.	1991.	2001.	1981.	1991.	2001.
Сурдулица	32.603	34.921	33.655	11.500	10.191	8.029	12.311	20.545	20.019
Црна Трава	17.290	15.680	15.835	7.510	7.774	7.826	7.764	6.913	6.475

Бројно стање стоке преузето из статистичких и теренских истраживања није веродостојно, јер мештани због наплате пашарине увек прикривају одређен број стоке. Промена структуре пољопривредног становништва утицала је, такође, на смањење сточног фонда. Пољопривредно становништво сурдуличке општине у току 1961. године износи 47,31 % (15.377), 1971. 38,90% (11.477), 1981. 22% (5.695), 1991. 4% (987) и даље се смањује. Пољопривредно становништво 1981. у Црној Трави 30% (1.867), 1991. 8,4% (318).[9]

ВРЕМЕ ИЗГОНА СТОКЕ

Традиционално, стока се на планину изгони с пролећа. У другој половини априла по присојним, окопнелим странама могу се на паши видети овце. Говеда се изгоне у планину почетком маја. У почетку свако чува своја, али иду заједно да се „здуше“, а касније их чувају по

7 Попис становништва домаћинства и станова 1981, Билтен 207, Републички завод за статистику 1982.
- Савезни завод за стастистику, Републички завод за статистику, Попис становништва домаћинства и станова 2002, Београд 2002, стр. 97, 103.

8 Општине у СР Србији 1981, Савезни завод за статистику, Београд 1982, стр. 112, 113.
-Република Србија, Републички завод за информатику и статистику, Општине у Србији 2001, Београд 2002, стр. 152.
-Општине у Републици Србији 1991, Републички завод за статистику Србије, Београд 1992, стр. 127.

9 Општине у СР Србији 1981, Статистички подаци, Београд 1982.
- Република Србија, Републички завод за информатику и статистику, Општине у Србији 2001, Београд 2002.
- Општине у Републици Србији 1991, Републички завод за статистику Србије, Београд 1992.

два или три „говедара“, што зависи од броја говеда. Коње с пролећа изводе у пашу на самопас, а по потреби иду по њих.

На Први мај или Ђурђевдан (шести мај) традиционално ступа на снагу забрана испаше на ливадама, а стока се изгони на пашу у планину, на сезонски попас, раније, а данас дневни. Након кошења, стока пасе по ливадама, а када се пожање жито и извади кромпир, по целом сеоском атару. Касно у јесен говеда се „пуде“ - истерују изјутра у планину, и увече се иде по њих. Са пашом се престаје почетком зиме (Митровдан, 8. новембар). Коње с јесени последње затварају у штале.

ВРСТЕ НАЗИВА СТОКЕ

Становници Чемерника од крупне стоке гаје говеда и коње, а од ситне овце, свиње и живину. У предратном и поратном перио до 1951. год., гајили су доста коза, док њихово гајење није законом забрањено. У овим крајевима се гаји брдско-планинско, нископродуктивно говече - буша, са малобројним мелезима мантофонаца и сименталаца. Репродукција се углавном врши природним путем и није било никаквих мелиорационих мера. До 1960. год. свако домаћинство је чувало пар волова за вучу и краву која се ретко телила (природни стерилитет, због слабе ухрањености), а служила је за одгајање младих јунаца - волова, те се од ње млеко користило у малим количинама. Данас свако домаћинство чува по пар крава које служе као вучна снага и за „благоту“. Годишња продуктивност ових крава је 800 - 1.000 литара млека, а телесна тежина од 250 до 350 кг.[10]

У овчарству преовлађује домаћа праменка, са малим приносом, тек 1,5 - 2 кг вуне лошег квалитета, која се користи за домаћу радиност, са малом телесном тежином и годишњим приносом млека око 30 литара. Од 1953. до 1958. год. вршена је меринизација преко сељачких радних задруга. Свако домаћинство је одређен број оваца упаривало са мерино овновима. Мелез се није одржао, већ се претопио у праменку, са траговима крви мерино овце.[11]

Данас су заступљене беле овце, а пре Другог светског рата преовладавале су црне и „суре“, куцовлашке овце.

У коњарству преовладавају домаћи брдски - босански коњи. Погодни су за ношење терета по брдско-планинском терену, за вршу и јахање. Користе разноврсну храну у малим количинама, „не пробирају“, До 1960. год. свако домаћинство је имало по једног коња, а данас је њихов број занемарљив. Боја длаке варира од беле („зелене“) до црне („вране“).[12]

---

10 Подаци преузети у пољопривредној школи „Ерозија“ у Сурдулици.

11 Подаци преузети од референта за пољопривреду, водопривреду и шумарство у Црној Трави.

12 Вран - „мрк“, Petar Skok, Etimologijski riječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, kwiga 3 JAZU, Zagreb 1973, стр. 617.

Становници Чемерника држали су и по једну или две свиње товљенице („рањенице“). Купују их с пролећа на пијацама у Сурдулици и Предејану. Заступљене су домаће расе: мангулица, моравка и њихови мелези. Оне дају већу количину масти, па се од 1970. год. осећа извесна преоријентација на беле, меснате свиње. Хране их кромпиром, „трицем“ (овсено брашно) помешано говеђом балегом, и кукурузом. Ретко се може наћи домаћинство које чува свиње за репродукцију. Разлог томе је недостатак хране и радне снаге.

У живинарству је заступљена домаћа нископродуктивна кокош, са годишњом носивошћу 100-150 комада јаја. Достиже од 1,5 до 2 кг и даје веома квалитетно месо. Од 1970. године се набавља оплемењена, расна живина. Свако домаћинство чува по двадесетак кокоши.

Мештани чемерничких села дају стоци имена по узрасту, полу, изгледу, особинама, дану доласка на свет, цвећу, боји длаке, а има и немотивисаних имена. Јагње је младунче до годину дана; „сугаре“[13] - јагње које се последње ојагњи; „дзвиска“ - овца од једне године; „шилеже“ - јагње од пола године. Овце могу бити „музаре“ и „јалове“ - које се не јагње. Овнове до две године старости зову „овне“.

Имена оваца су: Калуша,[14] Зрнка, Вакица,[14] Белка, Белоглавка, Медоша, Менђуша, Каловерка, Сурка, Грмоша, Чипа, Путаљка[15] итд. Имена овнова су: Бецко, Зрнко, Шутко, Караџа, Ђосем - кога не стригу до једне године итд. Овце терају речима: „ррр...рррррр...“, а“маме“ их - дозивају: „пррррртссс...“, „Јела је“, „тпрте“, „беее, беее“.

Називи за говеда су: теле - „телци“ младо до прве године, јунац - „јунци“ од прве до треће године; јуница - крава до треће године; „кравче“ - женско теле до прве године живота. Бикови - „бици“ су некастрирани волови, а волови- „ујаловљени“, „ушкопени“, „чукани“ бикови.[16] Јалове краве зову „штирке“. Најчешћа имена за говеда су: Булоња, Белча, Жерко, Китоња, Гаља, Средоња, Зеленко, Сивоња, Борко, Цветоња, Шарко, Мишко, Рујко, Жујко, Петко, Зека, Рушко, Мурџа,[17] ... а крава: Шара, Була, Бреза, Китуља, Данка, Зорка, Плавица, Сивуља, Суботка, Среда, Недељка, Петкана, Првуља, Белуна, ...

Говеда гоне речима: „ач“, „ојс“, „ајде“, „де“, а дозивају „Јела ја“, „Рушко“, „на“, „оди“.

Ждребе је коњ до прве године живота, „пастув“ је „неујаловљен“ коњ, „коњче“, „кобилче“ је коњ, кобила до треће године.

---

13 Сугаре - црно јагње, Виктор Веску, Румунске лексичке позајмице у српскохрватском језику, Анали филолошког факултета, књ. XII, Београд 1976, стр. 565-581.

14 Калауша - овца црна образа на Косову, синоним Вакал - Ваклуша, Трачко илирско порекло, Петар Скок, књига 2, Загреб 1972, стр. 23.

15 Путаљ - коњ путоногаст, Вук Стефановић Караџић, Српски рјечник, Београд 1935, стр. 641.

16 Ушкопити - уштроити, ујаловити - уврнути, В. Стефановић Караџић, Исто стр. 801.

17 Мурга - боја попут маслине, румунског порекла, В. Веску, исто стр. 565-581.

Имена коња су: Лишко, Цветко, Ацко, Јаблан, Ђога,[18] Зека, Лола, Мирко, Парип, Мики, Голуб, Вранча, ...

Коње дозивају: „ђа“ Ацко, „оди“. При јахању их гоне: „ђи“, „ђиха“, а на испаши речима: „тпрч“.

Чобани (пастири) и овчарски пси

Стоку на паши чувају унајмљени чобани. Овце у „буљуцима“ - стадима чувају „пасу“ овчари, говеда у „крдима“ - говедари, коње у чопорима коњари, „шилежина“, „шилегари“. Чобане зову „пастири“, „момци“, „момковице“,[19] „слуге“. Стоку традиционално чувају од Ђурђевдана до Митровдана (8. новембар), а поједини остају код газде и преко зиме. Унајмљују их „погађају“, „цене“ преко зиме. Чобани су из сиромашних породица, хране их, облаче и плаћају у новцу. Погађају их „ђутуре“ за сезонско чување одређеног броја стоке. Данас, због малог броја стоке, нема унајмљених пастира. Од 1970. године мештани чувају сву стоку на „ред“, за десет оваца „један дан“, за петнаест, сваког другог реда по два дана итд. За крупну стоку се иде по један дан за свако грло. Пастир чува „буљук“ од сто до сто педесет оваца, а крдо од сто говеда чувају три говедара.

Јагањце - шилежина по „одвајању“ чува „шилегар“ месец дана. За то време престају да сисају и придружују се овцама. Од 1970. године ретко остављају јагњад за „домазлук“ већ их продају или их кољу.

Чобани су одевени у народно одело. Са собом носе „гуњу“[20] од тканог ваљаног домаћег сукна - „бала“ са „колирком“ капуљачом, која их штити од временских непогода. Храну носе у вуненој или козињавој торби - „сакуљи.“[21] На паши се забављају разноврсним чобанским играма, свирком на фрули - „дудуку“, а чобанице су често за новац преле и плеле „ћенаре“ - чипке женама из села. Обавезни реквизит чобана је „тојага“- „помагаљка“ - штап од лесковог или другог дрвета, често украшен - нашаран скидањем коре.

Овчарски пси прате стада и чобане. У прошлости је било доста вукова, те је сваки чобанин имао једног или више паса. Пси су домаће расе и од малена расту уз стоку.

Бачија

Персида Томић је бачију дефинисала као установу удруживања ради заједничког искоришћавања стоке. Под њом се подразумева и место

18 Ђогат - бијелац, В. Караџић, исто стр. 155.
- У јужној Србији овај назив може имати и супротно значење - коњ тамније боје, „ђоката“ девојка - црнка.

19 Момкиња - слушкиња у Имоцкоме, В. Караџић, исто стр. 50.

20 Гуњ - гуња, В. Караџић, исто стр. 111.
П. Скок, исто, књ. I, стр. 634, келтски супстрат.

21 Сакуљица у румунском џак, В. Веску, исто стр. 565-581.

са зградама где се држи стока и у којима бораве чувари и бач - прерађивач млека.[22] На Чемернику је било бачија до Другог светског рата а данас на њих подсећају само топоними (Бачевиште).[23] У бачије су се удруживале целе махале фамилије, комшије. Правих бачија је било до краја 19. века, а последња забележена 1908 године у селу Сланчини. До другог светског рата бачијари су се удруживали на „млеко“ - свако музе све на ред, носи млеко кући и прерађује.

Бачије се удружују у првој половини маја а најчешће на Ђурђевдан када започиње испаша и јагањци се одвајају од оваца. Пре удруживања бачијари договорно, направе потребне зграде, унајме бача, помоћника и чобанина. Од зграда на бачевини се прави комарник за прераду млека, трла за овце, колиба за спавање. Праве бачије су биле на утрини, док су бачије на млеко прављене по њивама и ливадама. Бач и помоћник су сиромашни и поштени људи из села а за свој рад су добијали млечне производе. Храну су им доносили бачијари приликом преузимања млечних производа.

Бачијање започиње „премузом“ - мерењем млека сваког бачијара. „Премуз“ и данас представља свечаност коју прате старински обичаји, а којима је циљ да се обезбеде млечност, плодност и здравље оваца.[24] Уочи премуза овце се помешају и свако помузе своје, а то контролишу чобанин и бач. Сутрадан бачијари чувају одвојено овце, а око девет сати их помешају и свако помузе своје. Бач врши премер млека сваког бачијара а добијену количину бележи на рабушу. Млеко мере у дрвеним „ведрима“ од дванаест ока и у мањим лименим и дрвеним судовима. Количина млека у окама одређује редослед и број дана за прераду млека. Често се млеко мери због обичаја, а за сваку овцу у бачији се добија по пет килограма сира. Током бачијања сви бачијари добијају млечне производе и од јесењег, гушћег млека. Овце музу бач и помоћник изјутра у подне и увече, на излазној капији трле, између два камена „столови“ или дрвених троношки на којима седе. Помузене овце излазе на „вракњицу“.[25] На бачевини се производио полумастан, „бијени“ сир, масло и урда.

Правни знаци

На Чемернику се стока често меша, те су је, ради препознавања, обележавали. Чобани не дозвољавају никоме да уђе у буљук док не покаже свој „белег“. Обележавање јагњади се обавља на Ђурђевдан,

22 Персида Томић, Бачије у карпатској области Србије, јужно од Дунава, са освртом на бачију уопште, ГЕМ књ. XXX, Београд 1967, стр. 13.

23 Бачија, бач, бачевиште, бачијски итд, су речи румунског порекла, В. Веску, исто стр. 565-581.

24 Драгослав Антонијевић, Овчарска слава у југоисточној Србији, Врањски гласник, књ. VII, Врање 1971, стр. 323-334.

25 Вракњица - врата од прућа, В. Караџић, исто стр. 76.

приликом „одључивања“. Стални знаци обележавања су засецања, усецања, и зумбања ушију. Сва грла једног домаћинства су обележана на исти начин. Некада се по два и више знакова комбинују ради разликовања.

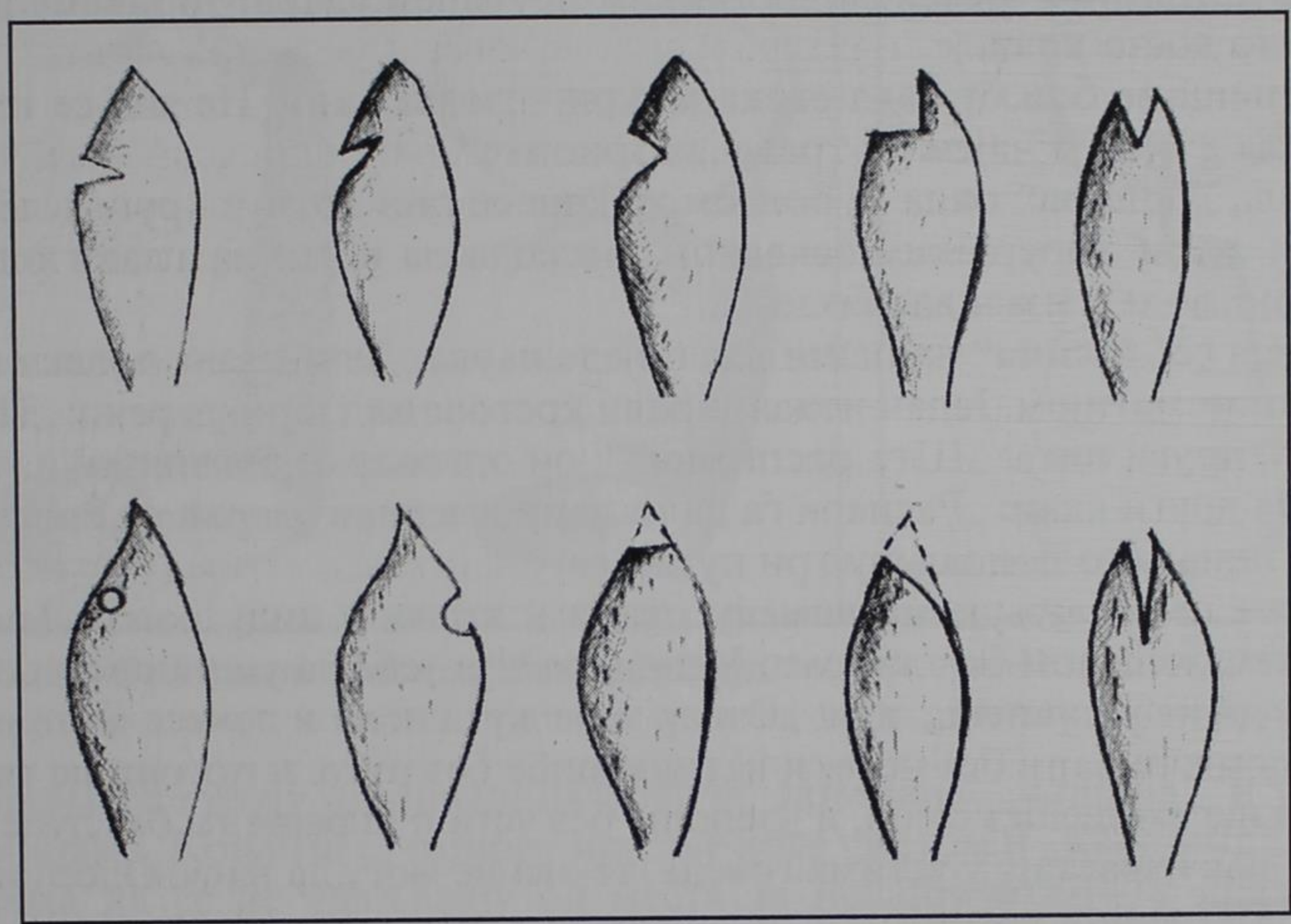

Слика 1. *Начин засецања ушију*

Сем трајних знакова, овце привремено обележавају остављањем прамена вуне на леђима, репу или челу приликом „стрига“, зафарбавањем вуне или везивањем „обојеног“ конца на реп, односно ногу. Ово раде приликом одвођења на пијацу, здруживању за пашу, заједничком ноћењу и у сличним ситуацијама ради бржег препознавања и одвајања. Крупну стоку, говеда и коње, нису обележавали нити жигосали. Препознавали су их по изгледу или неком природном белегу.

Лечење и заштита стоке

Од давнина су на овом простору бројне сточне болести мештани лечили сами. Болести и лечења су посебно познавали „пастири“ јер су на лицу места у хитним случајевима интервенисали.

Стока најчешће обољева од метиља, „огњице“,[26] „брља“, „шапа“, „усова“, „усора“, „бадње“, „крвљоше“ и „изгима“ се. Сматрају да метиљ овце поједу заједно са травом, а лече га дистолом из апотеке.

26 Огњица - свињска болест која их нападне кад једу жир, а немају доста воде. В. Караџић, исто, стр. 452.

Шап се појављује на „чапоњцима“ - папцима оваца и говеда и копитама коња те почињу да храмљу. Преноси се од заражене стоке, а лече га пресипањем ране свеже топљеном машћу.

Овца „крвљоше“ на великој температури и не пасе. Тада јој расецају ухо ножем или каменом, па танким прутићем ударају по њему да би истекло доста крви.

Огњица је болест када стока мокри - „моча“ крв. Не зна се шта је изазива а лече је чајем од траве „катрионке“.

Брљ, „брљава“ овца је болест од које се она врти у круг, а лече је вични људи хируршким захватом, расецањем коже на глави одакле исцури „вода“, изазивач болести.

Овца се „изгима“ на паши кад поједе паука. Лече је два човека имитативном магијом. Један ножем прави крстове над њом уз речи: „Пири, пири“, други пита: „Шта распиреш?“, он одговара: „Распирем паука“, на шта други каже: „Распери га да га нема.“, а први узвраћа: „Распра га да га нема“ (то понављају три пута).

Усов се појављује на вимену оваца и крава у виду рана. Лече га бајањем следећом бајалицом: „Усту, усове, ја тебе да устукнем ти овцу, краву да не устукнеш„, или: „Озгор тече жута вода и донесе жуте рибе, и дојдоше рибари без ноге, и ватише рибе без руке, и посолише ги без сол, и испекоше без огањ, и изедоше без уста и исраше ги без дупе“.

Бадње израстају у устима говеда, те ова не могу да пасу. Одсецају их маказама вични људи.

Усор се манифестује инфекцијом на мокраћном каналу а лече га петролејом, уз претходно рашчешљавање и шишање.

Сматрају да су коњи веома нежни и осетљиви на болест и прехладе, па отуда и изреке: „Коњ је као стакло“ и „Коња и жену никоме не дај на услугу“. Воде рачуна да уморан не буде на промаји. Ако дуго због рада не мокри, може угинути, па га шетају двадесетак минута, док се не помокри.

Код уједа змије, стоку лече боцкањем натеклог места иглом, трљајући песком уз бајање. Бајалице против уједа су знале само поједине жене и оне су пазиле да их други не сазнају, јер би у том случају њихово бајање изгубило моћ и пренело се ономе коме су казане.

„ЗВОНЦИ“ И САПИЊАЊЕ

Стока пасе по шумовитим травнатим оазама и ливадама. Да би се одржала на окупу, по неколико брава носе „звонац“, који звоњењем означава смер кретања стада, крда и служи „пастиру „ за оријентацију. Звонци се везују каишем око врата најјачим грлима. Постоје грла тзв. „лијарке“ (назив за сваку стоку која бежи од стада), па се и њима везује „звонац“, како би чобанин могао по звуку да их потражи.

Говеда носе велики „звонац“ око врата. Звоно „меденица“[27] ливено је од месинга и има јасан звук, а „клопотари“[28] су ковани од гвожђа. Највећи „звонци“ имају тежину и до 3 кг.

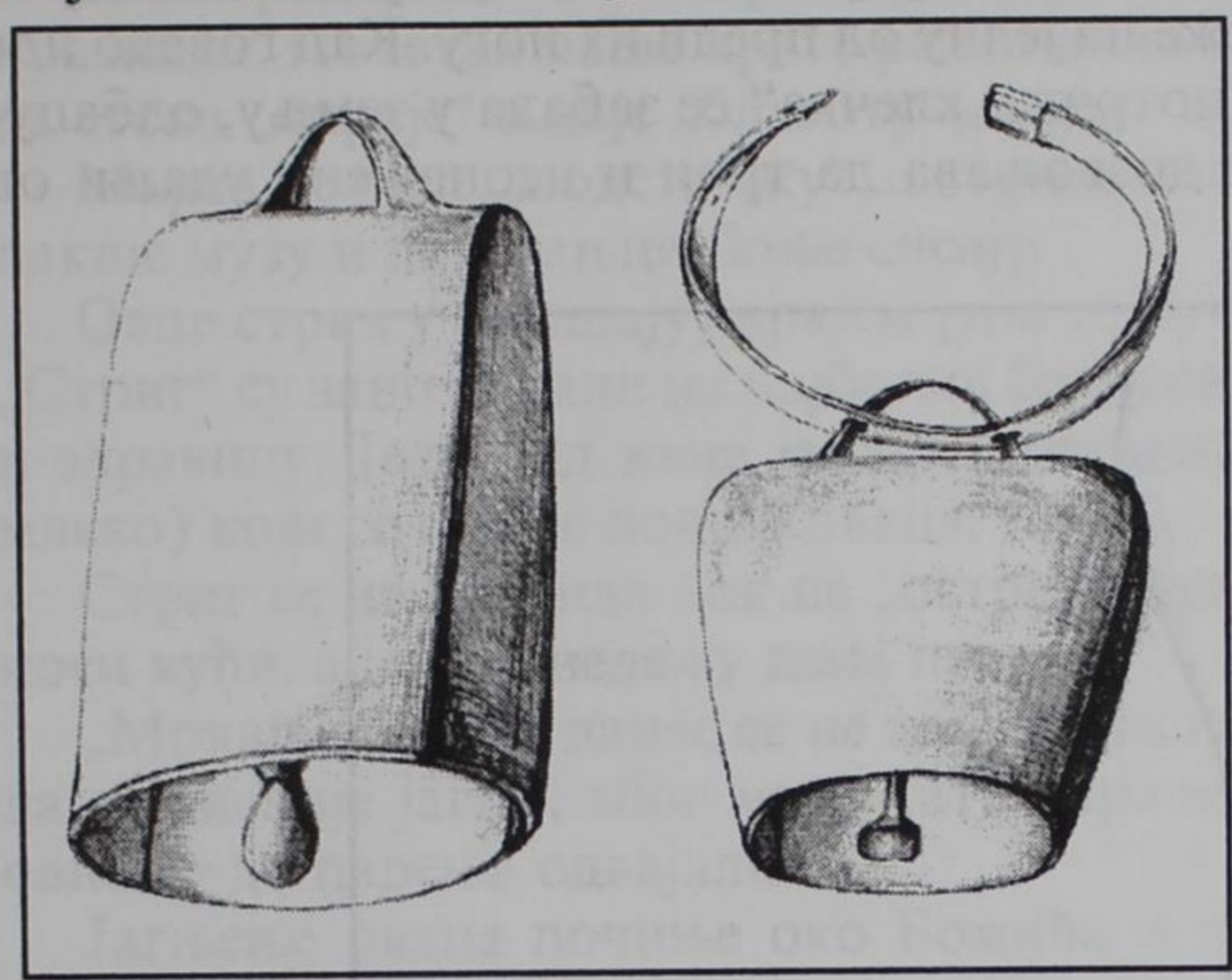

Слика 2. *Ковани „звонци“, „клопошари“*

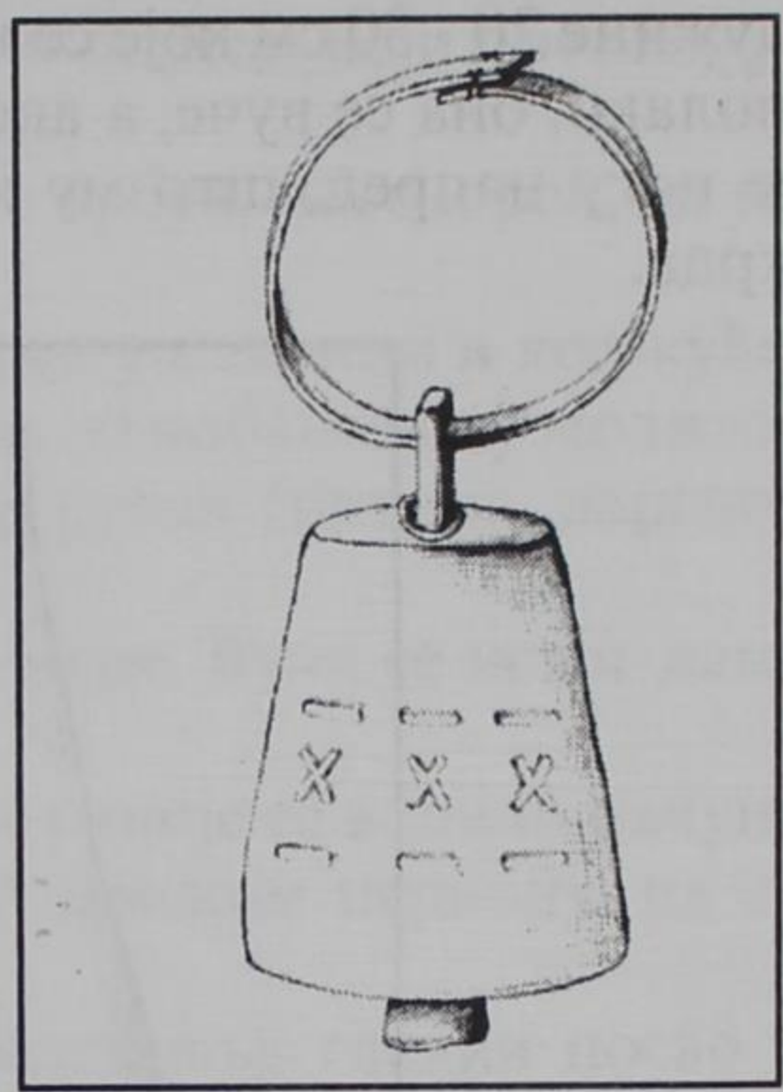

Слика 3. *Ливени „звонац“, „меденица“*

Звона се купују од локалних ковача, Јањеваца, „конџија“, и у продавницама. Коњима се сапињу предње ноге ужетом и „железима“ - букагијама да се не удаљавају од места за испашу и зађу у ливаде за кошење. Железа израђују кантарџије. Чувени кантарџија у овом крају је био Станча Власинац.

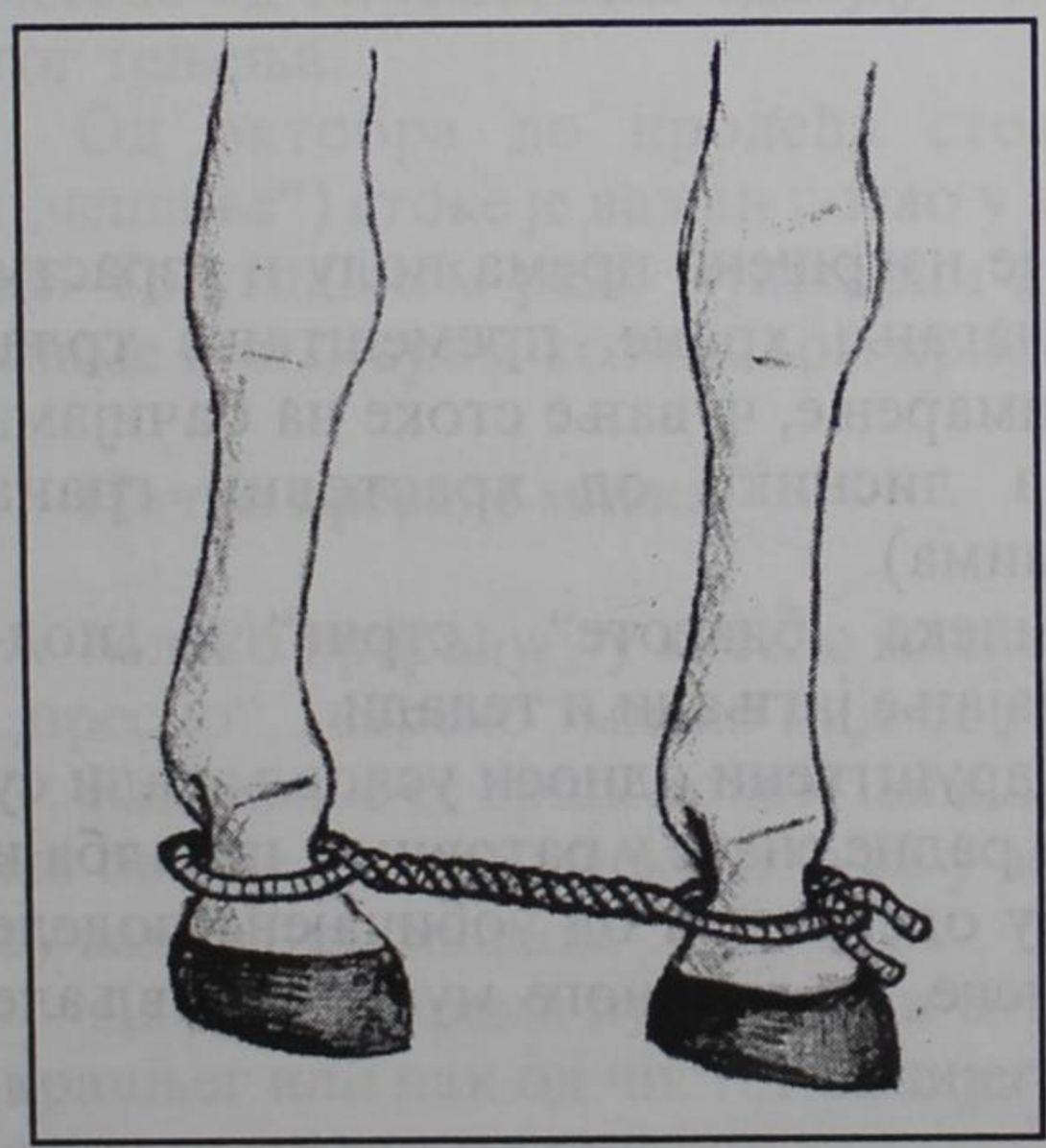

Слика 4. *Обична „сапка“*

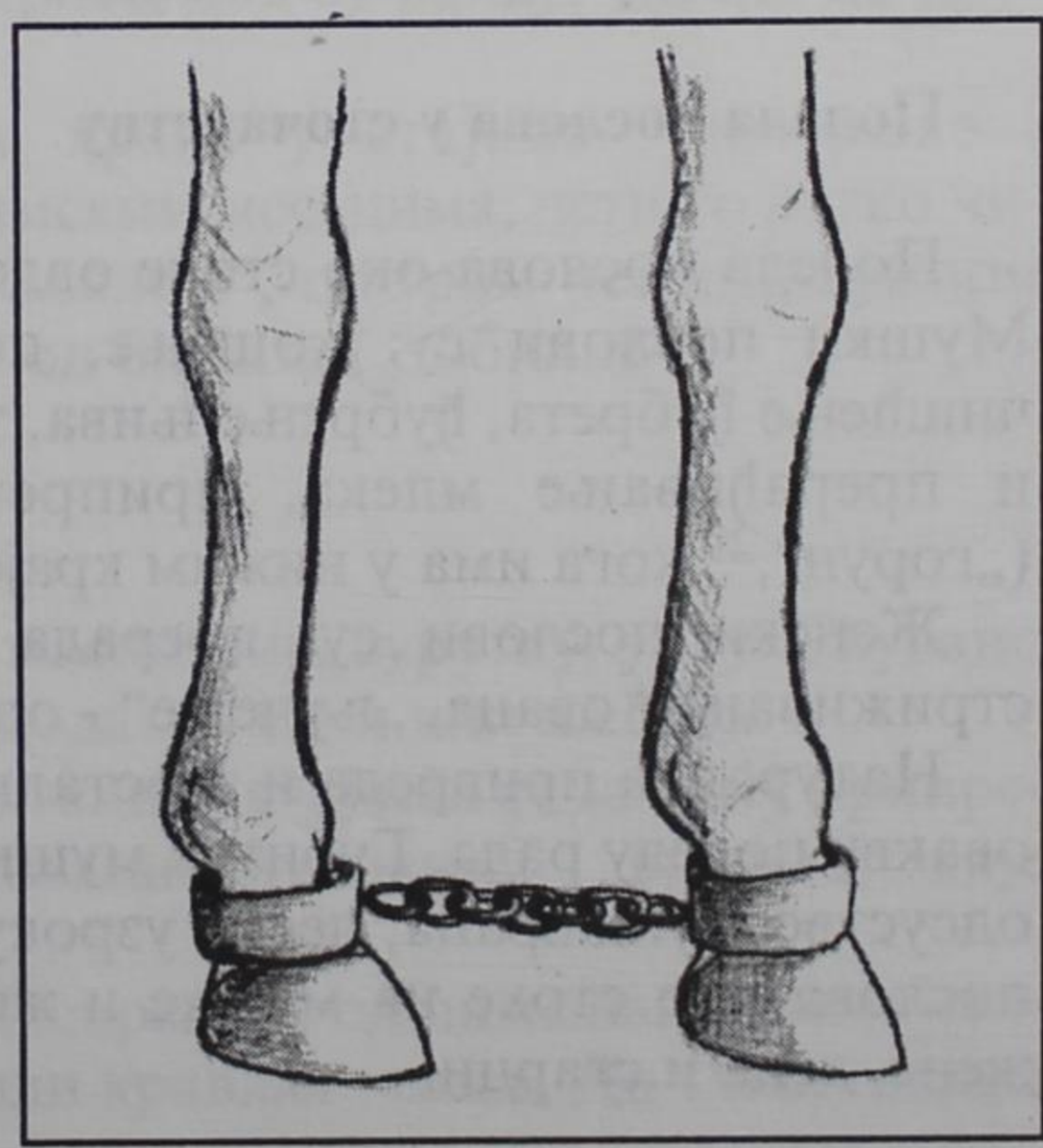

Слика 5. *„Железа“- букагије*

27 Меденица - мало звонце од меди (бронзе), В. Караџић, исто стр. 374.
28 Клопотар - ован са звоном, исто, стр. 286.

Сапињање ужетом - „сапка“ избегава се, јер га коњи често покидају, а на киши се оно сакупи, затегне и „прежили“ ноге коњу.

„Сапка“, „клечка“ за говеда „лијаре“, обично је рачвасто дрво дужине 20 - 30 см које се веже на једну од предњих ногу. Кад говедо иде полако, она се вуче, а ако потрчи, „клечка“ се забада у земљу, одбацује ногу напред, што му не дозвољава да трчи и неопажено удаљи од крда.

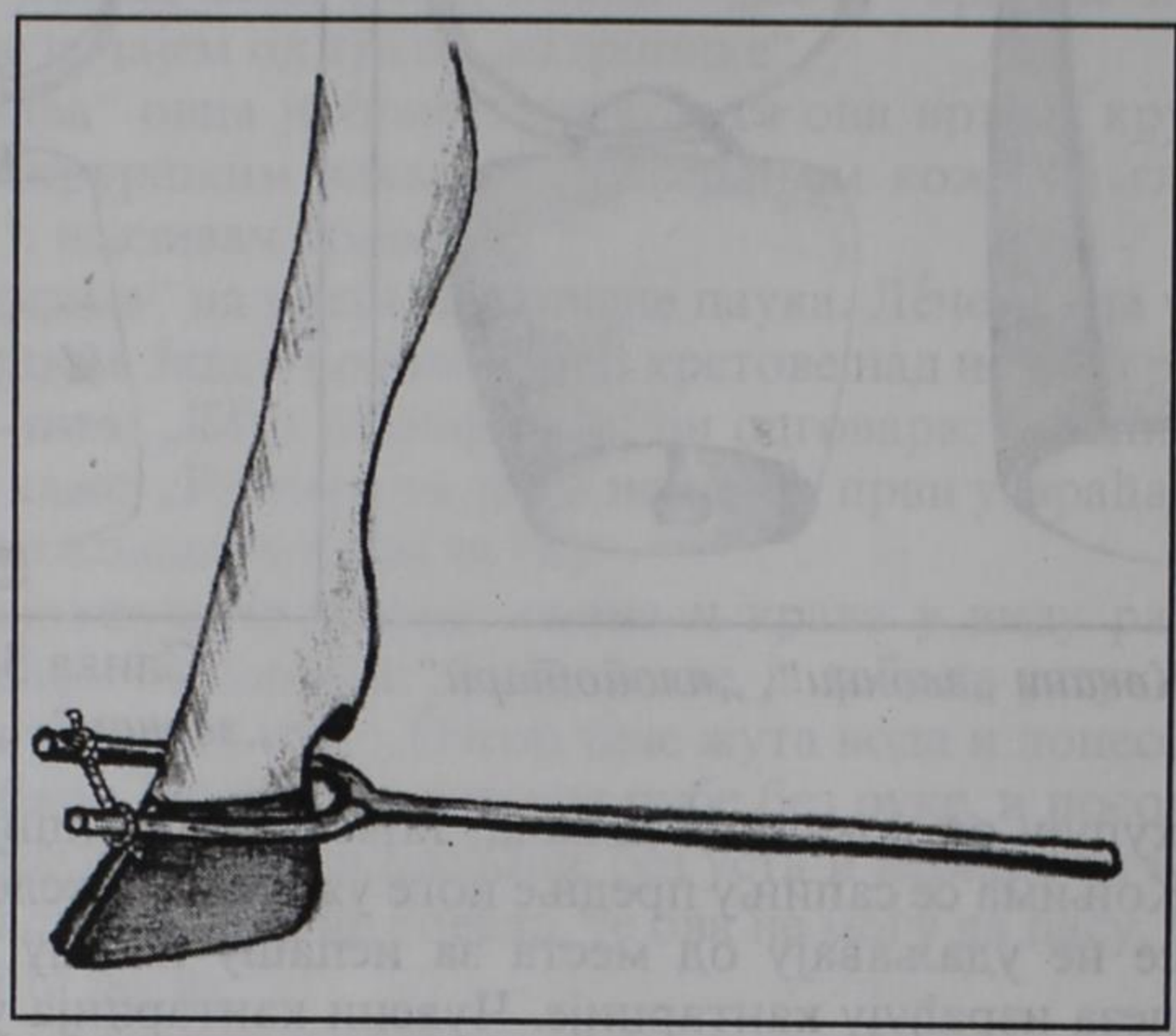

Слика 4. *„Сапка“ - „клечка“ за говеда*

Подела послова у сточарству

Подела послова око стоке овде је извршена према полу и узрасту. Мушки послови су: кошење, полагање хране, премештање трла, чишћење ђубрета, ђубрење њива, тимарење, чување стоке на бачијама и прерађивање млека, припрема лисника од храстових грана („горун“,[29] кога има у нижим крајевима).

Женски послови су: прерада млека „благоте“, „стриг“ и „подстриживање“ оваца, „ључење“ - одвајање јагњади и телади.

Натурална привреда и заостали друштвени односи условљавали су овакву поделу рада. Губитак мушке радне снаге у ратовима, печалба и одсуство мушкараца, често узрокују одступања од уобичајене поделе послова око стоке на мушке и женске, па су многе мушке обављале жене, деца и старци.

29 Горун - храст, свесловенска и прасловенска реч, П. Скок, књ. I, стр. 589-590.

Календар сточарских радова

Земљораднички и сточарски послови везани су за циклус годишњих празника. Почетак паше прате разни обичаји и обреди који обезбеђују да стока „вираје“ и даје „благоту“, множи се.

Марта се овце „подстрижу“, а стрижу им се трбух, ноге и реп, да их лакше музу и да јагањци боље сисају.

Овце стрижу (шишају) крајем јуна на трлама у планини и код куће. „Стриг“ су започињали на најбољој белој овци, уз чобанинову молитву и здравицу. Једна од жена је спремала добар ручак (питу и „варено“ млеко) који се поједе покрај оваца.

Стриг се не прекида док не „острижу“ све овце. Вуна се истог дана носи кући, а након недељу дана пере.

„Мркање“ оваца данас се не контролише, а раније се водило рачуна да се касније јагње, због недостатка хране у зимском периоду, па су овнове до парења одвајали.

Јагњење оваца почиње око Божића и представља главни посао у зимским месецима. Десетак дана након јагњења јагањци се „одључују“ - одвајају у посебну просторију где их прихрањују „трицем“, сеном и кромпиром, и три пута дневно пуштају на сисање.

У јесен се део стоке прода, а добра грла зазиме и чувају за „домазлк“. „Стелне“ краве и волови с којима ору, највећа су брига овдашњих сточара. Хране их квалитетном храном на „јасле“. Краве се „воде“ (паре) по утврђеном реду, о коме води рачуна сам домаћин. Након четири месеца од тељења, теле одвајају од краве, док су раније сисала до другог тељења.

Од октобра до пролећа стоку хране у стајама. Тимарење - („чешање“) стоке је важан посао у зимским месецима, лети то ретко чине. То углавном раде мушкарци „чешалом“, оштром четком, гужвом сламе или старом козињавом крпом од бисага, („зобнице“).

Начин прераде млека

Млеко прерађују у кисело млеко, масло, сир, сурутку, урду. Скувано „пресно“, „варено“ млеко пије се уз додатак соли или шећера.

Кисељење се врши током целе лактације, а у јесен се за зиму припрема овчије кисело млеко и чува у земљаним ћуповима - „врчвама“ које су заливане „маслом“.

Данас се спрема пуномастан сир („сирење“) од помешаног овчијег и крављег или пак од чистог овчијег или крављег млека. До 1950. године се производио постан сир.

Сир спремају од подгрејаног млека до топлоте помуженог, додавањем сиришта - маје. До Другог светског рата „сириште“ су производили од желуца закланог јагњета или јарета које сиса. Суше га 15 дана,

уситне маказама и стуцају у „чутуру“. Након тога додају со и кашику масла и тако спремљено за „сирење“ чувају у трави „уличњак“. Приликом „сирења“ сириште величине лешника завију у крпу, три пута умоче у млеко, пригњече, промешају кашиком, направе крст изнад суда „цвркну“ устима, уз речи: „Да се подсириш ко камен“. Оставе га на топло место и после неколико сати изручују у цедило. Процеђен сир се исече на „грутке“ - велије и држи у кацама. Сок „пресол“ - течност коју испушта сир, мењају месечно, а заливају га куваном сурутком „сироватком“. Из те сурутке кувањем ваде „урду“[30] и „цвик“[31]. „Урду“ једу свежу, или је прже и праве „зељанике“ - пите, а цвиком хране свиње и псе.

„Масло“ се данас не производи, а до Другог светског рата је било основна мрс, јер су свиње слабо гајили. Добијало се од расхлађеног млека у води на „кладанцу“, неколико сати, и потом „бучка“. Затим се млеко изручује у котао, а масло са врха покупи и опере пет пута у хладној води, како би се заостало млеко уклонило. Да би се продужила трајност масла, претапају га након годину дана. Служило је у исхрани као маст.

Од пресног сира, масла и кукурузног брашна спремали су јело „белмуж“ на следећи начин. Цела „бијеница“ - грудва масла - помеша се с младим несољеним сиром и кукурузним („царевичиним“) брашном и уз мешање скува. „Белмуж“ се једе врућ с хлебом и другим јелима. Обавезно је спреман за „премуз“ и повремено током године.

Судови

За мужу и прераду млека употребљавају различите судове. До 1960. год. највише су коришћена дрвена „ведра“ од 10 до 12 ока. Сир држе у дрвеним кацама до 100 кг, које су израђивали „пинтери“, „качари“ из села Гара у Црној Трави,[32] и Кијевца у сурдуличкој општини. У употреби су били и земљани ћупови и „врчве“ различитих величина од 2 до 40 кг, за сир, кисело млеко и масло. Млеко су кували у бакарним калајисаним котловима Масло су избијали у дрвеним „бучкама“ од дужица, висине до 1 м, са отвором на врху од 15 см и дном од 25 см. На бачијама су употребљаване велике „бучке“ на „ ђерам“ код којих се „чурило“ покретало ногом и тако штедела снага. Код малих „бучки“ „чурило“ - штап са избушеним кругом на дну - покреће се рукама. Данас за мужу и прераду млека користе порцуланске и пластичне судове, канте, лонце и шерпе различитих величина.

Млеко цеде лименом цедиљком, а до Другог светског рата је коришћен комад „пртеног“ платна. За цеђење подсиреног млека се користи „цедило“, платно купљено у трговини.

30 Урда - јело од јаја и млијека, В. Караџић, исто, стр. 813.

31 Цвик - кисела сурутка у Србији, Ријечник хрватскога или српскога језика, Академија знаности - умјетности, Загреб 1880-1882, стр. 868.

32 Р. Николић, исто, стр. 57.

Припремање сточне хране

Током лета стока пасе, а преко зиме је хране сеном, сламом и повремено зобом. Кошење обављају током јула, а сено суше на ливади на „просторима“ и „дену“ га у „овирке“- мале негажене гомиле, „пластове“ - гажене „овирке“, „чардаке“ - стогове зденуте на дрвету, да их стока не дохвати и у „сењаке“ ограђене тарабама или „баскијама“. Сено кући „свозе“санкама и двоколицама „колесаром“, а пласте га и товаре дрвеним вилама, које сами израђују од рачвастог лесковог дрвета. Код куће сено држе у „плевњама“ и око „плевње“ у стоговима.

Храна се крупној стоци полаже у „јасле“, а овцама у дрвене „корубе“ од дасака. Сено до појате носе у четвртастом кошу, направљеном од лескових штапова. Овце и коње хране сеном, а говеда и сламом. Овце се „крме“ на петнаест дана. „Крмило“ стављају у „корубе“ или на траву. Солишта су места где су лети стоку крмили.

У сушним годинама, кад с пролећа понестане хране, крупна стока брсти насечене букове гране. За овце су копали корење папрати, затим кували, туцали и посољено полагали. Сматрају да их ова храна добро „држи“.

С пролећа јагањцима дају посољену убрану лескову ресу. До Другог светског рата појединци су држали велики број оваца, за које нису могли да обезбеде потребну количину сена за зимску исхрану, па су овце с јесени селили на испашу у моравска села око Сурдулице и Лесковца. Мештанима су плаћали у новцу или стоци (наполе).

У зимском периоду стока се поји на „кладанац“ из издубљеног буковог корита, дужине око 15 м, а преко лета на бројним речицама и изворима.

Сточарске зграде

Данашње сточарске зграде су у насељима. До Другог светског рата у насељу су биле зграде за зимовање стоке, а за летњи период су коришћене сезонске зграде у близини пашњака, ливада и њива.

Појате ван насеља биле су са кровом до земље, на две воде, покривене сламом или папрађу.

„Трле“ - заграде од „баскија“, тараба - биле су велике због бројности стоке. У близини „трле“ налазио се „говедарник“, зграда од тараба у којој су ноћу затварана говеда. „Трле“ за ђубрење су често сељене.

Колиба је у облику зарубљене купе, са отвором за дим на врху. У њој су спавали чобани и бач и била је саставни део привремених сточарских насеља. Прављене су од букових гредица покривених сламом, папрађу или бусењем. Колиба на покретним трлама је била на санкама, због честе сеобе.

За прераду и држање млечних производа на бачијама изграђен је од букове грађе „комарник“, величине 3 x 3 x 2,5 м,[33] покривен грањем и сламом.

Данас коње и говеда чувају у шталама („кошаре“). Изнад којих је „плевња“ за држање сена и сламе. Штале и „плевње“ су углавном од „тугле“ (ћерпича) и „кованице“, а покривене су црепом и сламом. Сиромашни, без појата, овце чувају у преградама поред говеда.

Појата се налази у „авлији“, и служи за летњи, ноћни и зимски целодневни боравак оваца. Она је најчешће подељена на два дела, један за овце а други за јагањце. Величина „појате“ је 10 x 5 x 2,5 м. Израђене су од истог материјала као и штале. Испред појате се налази „трла“, „обор“, „тор“ - где музу овце, зими их ту хране, а лети оне ту ноће.

Свиње чувају у „кочак“ - мала зграда направљена од дасака и гредица, величине 2 x 2 x 1,5 м.

ПРАЗНИЦИ ОКО СТОКЕ

Магијске радње за млечност, плодност и здравље стоке

Одређени дани у години се празнују као сточни празници, с циљем да се зле силе и духови отерају и обезбеди здравље и напредак стоке. На празницима се није радило око стоке, а обављане су бројне ритуалне и магијске радње, у циљу заштите, плодности и млечности. Вртолома (24. јун) празновао се због „брља“, а Задушнице против „усова“. Први и задњи Мратињак (24. новембар) празнују се од вукова, као и Свети Ђорђе (8. јун) и Свети Лука (31. октобар). О Божићу се месе три колача, за овце, нашаран овцама, овчарима и овчарским псима, за говеда и коње, нашаран воловима, колима и коњским потковицама, за свиње и кокошке, нашаран папцима и кокошијим ногама, с уверењем да ће стока бити на окупу, множити се напредовати - да „вираје“. О Стевандану (9. јануар) овим колачима се окруже - „облете“„ трла“ и појата, „кошара“- штала, свињац и кокошињац, потом се изломе и дају стоци да их поједе.

На Бадње вече (6. јануар) „месиља“ умота у крпу со и њоме пребаци „кошару“ и појату, где падне поклопи је „карлицом“ којом крме стоку. Ту преноћи, а сутрадан је оставе где „стасује“ хлеб и ту остаје целе године. Када овце изгубе млеко током лета, дају им од ове соли, уверени да ће га повратити. Со пребацују преко зграда ради заштите од жена „мађијарки“ које „обирају“ стоци млеко током године.

На Ускрс („Велигден“) против урока стављају мушким јагањцима на рогове а женским на уши цветове - „ћитке“, а чела намажу катраном и белим луком „ да ги ветар не пропасти „ - да су здрава.

33 Р. Николић, исто, стр. 49.

Уочи Ђурђевдана домаћица носи јаје у „бробињало“ - мравињак, да преноћи, а сутрадан га ставља овцама у „крмило“, с уверењем да ће се оне множити као мрави. Исте вечери девојке и жене беру разноврсно цвеће и траве („јагличе“, „медуниче“, купине, врбе, масленку траву, ђурђевак) и пропуштају со кроз воденичну „буку“, да би њоме сутрадан посолили уситњено цвеће помешано водом из реке са „сврта“, „да се сврта масло“ и да је стока млечна и здрава.

Ђурђевдан (6. мај) је највећи сточни празник, када се изводе бројне магијске и ритуалне радње. Изјутра се плету три венца од убраног цвећа и траве, један стављају око врата првопомуженој белој овци и њеном јагњету, други на улаз у „трлу“, а трећи на суд у који се кроз прстен и избушен „кравај“ музе.

На овај велики празник се јагањци одбијају од сисе уз кађење и испред њих бацају мраве и кости закланог жртвеног јагњета, зарад напретка стада.

Истовремено, обележавају их одсецањем дела уха. „Оцечљак“ пада у посуду с млеком која се носи у „бробиљало“ - мравињак, ради напретка и здравља оваца.

Говеда крме на Ђурђевдан и Богородицу (21. септембар), здравља ради.

Коњска слава је Тодорица (21. фебруар). Тога дана кувају „царевицу“ - кукуруз, умесе и нашарају колач стилизованом коњском потковицом. Увече у шталу уносе колач, свећу, пасуљ, кукуруз и ракију и у јаслама испред коња колач преломе, дајући животињи да га „начне“. Тог дана, за здравље, коња јашу по атару села.

Каде се појаве опаке сточне болести, предузимају се бројне радње у циљу заштите. Обично се испод неког корена ископа тунел кроз који пролазе стока и људи, а на уласку „живи огањ“, добијен трењем двеју дашчица.

Поред огњева, у бакрачу држе „лек“, припремљен од разних трава, катрана и белог лука којим, помоћу штапа са крпом, пошкропе стоку по слабини и додирну главњом. Верују да ће ова радња спречити ширење болест.

„Обрано млеко“ се враћа на следећи начин: На пут оставе со и „трице“ да га туђа стока прегази, па дају својој у „крмило“.

Радње којима проналазе онога ко је „обрао“ млеко су следеће: На својој њиви, уочи младе среде (7. април) на „обрту“ (где се обрћу рало и волови) обреже се бусен и стави у стају иза врата. Пре изласка сунца, захваћену воду од воденичне „одврате“ „узавре“ односе са бусеном на „одврату“ и бају. „Што је моје, било је на лице, душманима наопако“, окрену наопако бусен, забију нож у њега и посипају врелом водом, уз речи:“Који ми је стоку обирал на нож нек се надене, који ми је стоку бирал, стока на нож да му се надене“. Верују да ће се то убрзо и остварити.

ПОЉОПРИВРЕДНО ЗАДРУЖНА ОРГАНИЗАЦИЈА ЧУВАЊА СТОКЕ

Пољопривредно газдинство „Власина“ из Сурдулице је шездесетих година у неколико наврата отварало своје фарме оваца и говеда на Великом Чемернику.

Од говеда су гајили расе монтофонце и сименталце, који су због неповољних климатских услова, слабе ветеринарске службе и недовољне неге угинули, а газдинство је пропало. Није се успело ни са гајењем оваца, из истих разлога. Данас постоје две друштвене фарме оваца за приплод, једна поред Власинског језера, а друга изнад Црне Траве.

Завод за унапређење пољопривреде у Лесковцу је 1962. године израдио пројекат којим је предвиђено оснивање фарме на црнотравском делу Чемерника, у атару села Млачишта. Планирано је да се за 4 године разору пашњаци у површини од 135 ха, од којих: 60 ха за вештачке ливаде, 45 ха за производњу јечма и овса за сточну храну и 30 ха за производњу семенског кромпира. На 50 ха би се формирали вештачки пашњаци за пашни тов квалитетних јунади, а на 80 ха ђубрењем би се побољшали пашњаци за пашни тов оваца домаће расе. За овај план су утрошена огромна средства, а до реализације није дошло. Једино је предвиђена површина засејана семенским кромпиром. На остваривању сличног пројекта 1967. године радила је „Власина продукт“ из Сурдулице, у сарадњи са пољопривредним институтом „Кирило Савић“ из Београда. Планирано је да се до 1980. године оснују 2 фарме од по 5.000 оваца са свим потребним објектима и 1.000 ха вештачких ливада. Индивидуалним пољопривредним произвођачима требало је да се да одређен број оваца на чување, како би се преостало становништво са ове територије задржало и спречила даља миграција.

За пројекте у сточарству у друштвеном сектору до 1980. год. издвојено је 145 милиона, а за индивидуални 15 милиона динара. Планирано је да 2000 оваца узгајају домаћинства, уз помоћ кредита од Међународне банке за обнову и развој и средстава Зеленог плана. У том циљу, у Сурдулици је направљен пројекат за изградњу млекаре, капацитета 10.000 литара млека у смени, која би производила тврде и полутврде сиреве. Нажалост, млеко са Чемерника и данас не стиже до млекара, јер је мало од планираног реализовано.

Осамдесетих година двадесетог века војне власти су давале петогодишњи кредит индивидуалним произвођачима, са 5% камате, уз обавезу произвођача да стално држе одређен број стоке. Ни ова мера није дала видне резултате.

Ради унапређења овчарства, друштвени сектор је 1956. и 1957. год. вршио меринизацију оваца од које се очекивало поправљање аутохтоне расе. Из више разлога, ова акција није дала очекиване резултате,

а пре свега због неорганизованог откупа вуне и меса, клања и продаје мелеза.

У говедарству је 1965. и 1967. године вршено оплемењивање буше и мелеза (буша и монтофонац - мрко сиво говече) са енглеском товном расом „абердин ангус“, која је добијена преко Уницефа. Ово је дало лоше резултате, па је убрзо прекинуто, због слабог прихватања акције на терену. Ова акција је реализована преко Пољопривредног газдинства „Власина“ у Власини. Након ове акције, у организацији „Власинапродукта“ из Сурдулице, директног наследника Пољопривредног газдинства „Власина“, на овом подручју настављена је акција оплемењавања буше са биковима сименталске расе, који су дати угледним пољопривредним произвођачима и били под сталном контролом стручне службе.

С обзиром на побољшану сточарску културу, ова акција је боље прихваћена и данас се, по речима стручњака, у овом крају налазе квалитетни мелези, на основу чега треба очекивати потпуно нестајање буше са овог неразвијеног подручја.

О здравственој заштити стоке на индивидуалном сектору брину ветеринарска станица у сарадњи са „Власинапродуктом“, на сурдуличкој територији, и ветеринарска станица на црнотравској територији.

Вакцинација стоке врши се у терминима које одређују скупштине општина и Ветеринарски центар Ниш. Сваке године се спроводи вакцинација против беснила, а 1976. године је вршена туберкулинизација крупне стоке (говеда). Ветеринарски институт Ниш прати кретање заразних болести на епизитиолошком подручју Врање -Ниш, те према њиховом стручном мишљењу, а у зависности од појава зараза, даје препоруке за предузимање мера заштите. Црни пришт се појављивао 1966. год., а свињска куга скоро сваке године. Увозом оваца заражених бруцелозом, из Француске, за фарму на Власини, крајем 20. века, нанети су велики губици сточарству.

Из свега овога, може се закључити да ће за унапређење и развој сточарства на Чемернику у будућности главну улогу одиграти приватни сектор, помогнут повољним државним кредитима.

Казивачи:

- Војислав Трајковић, с. Троскач,
- Росанда Трајковић, с. Троскач,
- Ленка Трајковић, с. Троскач,
- Јонка Дикић, с. Бајинци,
- Стојан Дикић, с. Бајици,
- Сика Дикић, с. Бајинци,
- Алекса Петковић, с. Банкови,
- Перса Дојчиновић, с. Кучишњак,
- Мироска Тончић, с. Боровик, и други.

SUMMARY

Iva Trajković

CATTLE BREEDING AT THE MOUNTAIN ČEMERNIK

Cattle breeding is traditional economy branch at the mountain Čemernik. It has all characteristics of so-called bacijski animal husbandry, specific for united/combined way of keeping sheep and milk processing into so-called bacija – as it exists in Serbia and wider, starting from the east of The South Morava, as direct result of prior way of Balkan – Thracian cattle breeding.

During Otoman period and after liberation, there were used a cattle breeding was nomad and half-nomad sort, while after World War II it was type of meadow type, as it is today. Natural – geographic factors of the mountain are ideal for cattle breeding. There were hundreds of sheep, sort pramenka, Balkan goats, herds of ox-like sort of buša and Bosnian mountainous horses, while the cattle was put on pasture during summer time on the slopes of Čemernik. The cattle – breeding provided food, dress and adequate living conditions while surplus of cattle were sold for other needs. Increased population was enforced to start with farming and migrant-working; as a consequence, cattle breeding became supplementary economy branch, as it is nowadays. Cattle was breed with great love and dedication, food was given appropriately, protected against sickness and various evils by using national medicaments and numerous magic and ritual steps on traditional technique. There are certain days of the year only for health and fertility of cattle, while the most important and the biggest saint day for cattle is Djurdjevdan (on May 6th).

Migration-flow of population after World War II from the area of mountain ?emernik and its surrounding caused decreasing of cattle fund. Nowadays, there is small number of cattle, which is not significantly improved in terms of enhanced cattle breed and it is still being kept in traditional method.

Public sector had a significant contribution on development of cattle breeding, including steps as follows: opening new farms and improved cattle breeds. However, the expected results missed.

UDK: 316. 334.2 (497.11)

Јовица М. Цвешковић

СОЦИО-ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ ЛЕСКОВЦА У СРБИЈИ

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Последњих 100 година град Лесковац, са својим непосредним и ширим окружењем које му природно гравитира, прошао је пут од једног од најразвијенијих индустријских центара у Србији до утапања у сивило југа Србије. У интелектуалним круговима овог подручја је било покушаја да се нађе одговор на ово питање које, сада већ јасно изражено, мучи све грађане. Ово је наш покушај да се том питању дода још неколико углова посматрања.

Циљ истраживања је да утврди основне макроекономске агрегате положаја општине у Србији и прецизно лоцира место које она заузима у Републици, али и у односу на друге општине, сличне величине и значаја. Паралелно са овим обухватом, пратиће се положај града Лесковца као носећег урбаног ентитета у општини, и у свом непосредном ширем окружењу, и једног од највећих градова средње величине у Србији. Допунски циљ истраживања је да се на примеру града Лесковца испробају принципи социо-економског метода анализе и из њега изведу стратешки закључци његовог будућег развоја.

Из угла локалне економије посебно је апострофиран социо-економски положај општине (и града) Лесковац у односу на просечне услове у Републици и њен компаративни положај у односу на све друге општине у Србији. Овај конкурентски положај локалних економија битан је за даљи развој једног подручја у смислу давно дефинисаног Тајбаутовог модела. Наиме, на једном релативно затвореном националном подручју постоји специфично тржиште градова и општина које посебно утиче на развој једног локалног подручја, независно од микроекономских услова који су јединствени.

Надамо се да ће ово истраживање подстаћи и друге истраживаче различитих интелектуалних оријентација да се баве овим питањем. Ако им резултати истраживања буду добро послужили, онда је оно постигло свој пуни смисао.

1. МЕСТО И ЗНАЧАЈ ОПШТИНЕ ЛЕСКОВАЦ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

1. 1. Показатељи величине

По пространству које заузима, броју становника и другим државно-географским елементима, општина Лесковац спада у групу највећих општина у Србији. Ако су елементи величине истовремено и елементи значајности, онда се може рећи да је она једна од најзначајнијих општина у Србији. Да ли то стварно одговара положају општине Лесковац у односу на своју ширу друштвено-политичку заједницу или се њен положај по неким другим критеријумима релативизује, провериће се даље уз помоћ конкретних статистичких показатеља.

Основни елементи величине квантификовани су у првој табели.

Показатељ	Република Србија	Општина Лесковац	Удео у Срб. (РС=100)	Ранг у Срб. Без КиМ (160 општ.)
Површина у км^2	77.474	1.024	1,32	10.
Број насеља	4.705	144	3,10	1. (!)
Густина насеља (бр. насеља по км^2)	0,061	0,141	231,1	1. (!)
Број становника 2002.	7.498.001	156.252	2.08	7.
Раст између два пописа	-83.436	-3.226	-	-
Број домаћинства 2002	2.614.320	48.239	1,84	11.

По свим географским и демографским карактеристикама, општина Лесковац спада у групу првих 10 најзначајнијих општина у Републици Србији. Посебно се истиче насељеност изражена бројем становника и бројем насеља. То говори о изразитој концентрисаности становништва на овом подручју, али и њиховој максималној разуђености (највећој у Србији), по местима боравка. Иза тога стоји сва сложеност државног и инфраструктурног обезбеђивања (путеви, мрежа школа, број месних заједница и др.), политичко-управног капацитета, која у одређеним условима може бити сметња просторном, па и укупном развоју општине.

Посебан проблем је стопа раста становништва која, из пописа у попис, све више пада. Са једанаестогодишњим кумулативним падом од 2,02% (односно годишњим од -0,2%), у деведесетим годинама, општина Лесковац се нашла на нивоу испод 1/2 од просечног раста становништва у Србији. Са оваквом тенденцијом већ у претходној деценији је успостављена депопулација општине, што значи да емиграциони токови према северу Србије и иностранству, надмашују имиграционе из сусед-

них сателитских општина Јабланичког округа, па и природни прираштај постојећег становништва.

Такви процеси, као и веома неуједначен и неповољан размештај становништва на територији општине (где популационо доминира град Лесковац и неколико већих центара, а широка пространства - посебно обод општине - у неким деловима су готово демографски празна) у великој мери ограничавају укупне развојне процесе у општини. Почетни кораци ка заустављању ових ретроградних процеса морају се учинити кроз дефинисање основних принципа економско-демографске политике која би се реализовала у текућем средњорочном периоду развоја (а у складу са стратегијом друштвеног и економског развоја Србије и Стратегијом развоја општине Лесковац).

1. 2. Показатељи економске снаге

У складу са географско-демографском димензијом, очекује се и величина економске снаге, односно обим производног ангажовања становништва и инсталираних капацитета. Да пропорација постоји, показује следећа табела.

Показатељ	Општина Лесковац (у 000 УСД)	Удео у Р.Србији (РС = 100)	Ранг у Р.Србији (1989.=188, а 2000.г. = 160 опш.
Народни доходак 1989. (укупно)	273.530	1,52	12. место
Бр.запосл. у друш. сект. 1990.г.	40.618	1,64	14. место
Актив.основ.сред. у друш.сект. 1989.	430.993	0,86	33. место
Народни доходак 2000. (укупно)	107.197	1,30	20. место
Бр.запосл. у друш. сект. 2000.	29.151	1,81	13. место
Активн.основ.сред. у друш.сект.2000.	641.153	0,90	34. место

Ако се упоређују обе претходне табеле, онда и по уделу општине у републичким величинама и по рангу међу свим општинама нема битнијих одступања. Значи да је акумулисани економски потенцијал општине Лесковац у свом апсолутном изразу са извесним заостајањем пратио демографску и просторну снагу овог подручја, и да је по овом критеријуму економске снаге општина једна од највећих и најзначајнијих у Републици Србији.

Такође, нема значајних промена када се посматра и временска димензија промена макроекономских агрегата. У односу на последњу ус-

пешну 1989. годину једино је погоршано стање основног макроекономског агрегата - народног дохотка - јер је општина са 12. пала на 20. место у Србији, а њено процентуално учешће у народном дохотку Србије са 1,52 пало је на 1,30%.

1. 3. Показатељи ефикасности

Са овим показатељима заокружује се прича о успешности и значајности општине Лесковац. Изабрани показатељи ефикасности пословања одсликавају економско стање у општини као последици претходно успостављених економских величина и резултата њене економске структуре.

Показатељ	Општ. Лесковац 2000.г. (УСД)	Удео у Р.Србији (РС=100)	Ранг у Србији (160 општина)
Друштв. производ по запосленом	3.452	53,15	66. место
Народни доходак- по становнику	670	63,2	112. место
Просечна зарада	43,00	73,59	96. место

Рапидан пад ранга општине Лесковац међу 160 општина у Србији (без Косова и Метохије) показује да по показатељима ефикасности економске структуре и животног стандарда она не заузима оно место које јој припада по просторној, демографској и економској величини и значају. У даљем развоју Републике Србије, из угла просторне и економске усклађености, овакво заостајање општине Лесковац је неодрживо. Њеним мерама економске политике просторног и регионалног развоја, као и локалним мерама за промену неповољне економске структуре, то стање мора се темељно реконструисати.

Место на лествици просечног стандарда и развијености у Србији нешто изнад 50% тог просека, и место у другој («лиги») половини табеле општина у Србији, показује да су на почетку транзиционог периода привреда општине и њено становништво у изразитом конкурентском заостатку. У таквим околностима, нови («сурови») тржишни амбијент у којем ће се они такмичити не признаје хендикепе, па без озбиљније социо-економске интервенције претходно стање неће се ни у ком случају променити у блиској будућности. Напротив, може доћи и до погоршања ранга општине.

1. 4. Показатељи социо-економске развијености

Нека је народни доходак по глави становника (*per capita*) глобални израз просечности и општи показатељ развијености једног социо-економског подручја. Добијени показатељ је истовремено просечни

израз производног потенцијала, с једне стране, а с друге, оквир укупне потрошње, као крајњег циља производње, и мере квалитета животног стандарда. У следећој табели моћи ће да се прати временски распоред економске развијености општине Лесковац и како се она односи према просечној развијености у њеном непосредном окружењу - Републици Србији.

Година	Народ. доходак по становнику (УСД)	Удео у Р.Србији (РС=100)	Ранг у Србији (188, односно 160 општина)
1985.	1.421	76,5	97. место
1989.	1.507	80,5	87. место
1992.	1.187	80,9	83. место
2000.	670	63,2	112. место
2002. (проц.)	794	-	-

Све три колоне показатеља су квалитативне за себе. Прва у апсолутним и релативно стабилним доларским вредностима показује просечну меру производње и потрошње по становнику. Приметан је рапидан пад те мере, нарочито после 1990. године. Друга колона показује перманентан 20-процентни нижи ниво производње и потрошње у општини према просечном у Србији до 1990. године и онда даље проширење јаза у односу на исти просек и исто окружење после 10 година. И трећа колона говори пластично о томе да једна од највећих општина у Србији по степену економске развијености и допринсу просечном развоју Републике нема очекивани значај. Чак су у неким годинама више од половине општина у Србији остваривале веће ефекте од општине Лесковац и више доприносиле просечном развоју Републике Србије.

Последње две колоне које смо дали, са «драматичним» резултатима у њима, показују да потреба за јаком државном интервенцијом на овом подручју постоји. То је истовремено и почетан основ за усмеравање економске политике локалних органа управљања и према екстерном обезбеђењу услова, али и средстава, да се стартни хендикеп општине отклони, како би она равноправно учествовала у наступајућој транзиционој тржишној утакмици.

* * *

Да бисмо претходну констатацију илустративно потврдили, у наредној табели дајемо упоредне показатеље свих врста показатеља социоекономске снаге за општине сличне величине и значаја као што је општина Лесковац. Изабрали смо 7 општина да не бисмо оптерећивали читаоца мноштвом података, мада би се слични резултати добили када би се додале и још неке сличне друге општине (Чачак, Шабац, Ужице, Смедерево).

Показатељ	Лесковац	Ниш-град	Врање	Крушевац	Краљево	Зрењанин	Суботица
Географско-демографски и просторни показатељи:							
Површина у км2	1024	597	860	854	1529	1326	1007
Ранг	3.	7.	5.	6.	1.	2.	4.
Број становн.2002.	156.252	250.518	87.288	131.368	121.707	132.051	148.401
Ранг	2.	1.	7.	5.	6.	4.	3.
Становн. Град 1991.	62.053	175.391	51.818	58.808	57.926	81.316	100.386
Ранг	4.	3.	7.	5.	6.	2.	1.
Бр.насеља	144	71	105	101	92	22	19
Економски показатељи величине:							
Осн.средс. (мил.дин. 2001.г.)	22.025	54.285	18.844	34.148	28.707	49.867	44.618
Ранг	6.	1.	7.	4.	5.	2.	3.
Нар.доход. (мил. дин. 2001.г.)	6.144	15.799	5.633	8.325	4.284	9.646	11.640
Ранг	5.	1.	6.	4.	7.	3.	2.
Бр.запосл.	34.181	75.061	27.641	35.248	31.202	35.120	40.285
Ранг	5.	1.	7.	3.	6.	4.	2.
Активно пољопр. становни.	19.195	8.756	9.010	17.329	14.331	7.495	9.972
Ранг	1.	6.	5.	2.	3.	7.	4.
Бр.незапос.	23.158	38.585	8.878	14.860	14.422	15.324	16.040
Ранг	2.	1.	7.	5.	6.	4.	3.
Градска запослен.	23.021	64.400	23.212	31.572	21.069	26.737	28.002
Ранг	6.	1.	5.	2.	7.	4.	3.

Економски показатељи ефикасности:							
Нар.дох. по станов. (дин.2001.)	38.114	63.120	63.217	61.442	34.269	73.133	79.890
Ранг	6.	4.	3.	5.	7.	2.	1.
Нар.дох. по станов. (Срб.=100)	66.1	109.5	109.7	106.6	59.5	126.9	138.6
Друш.про. по запосл. (дин.2001.)	212.694	275.982	241.736	279.534	207.138	343.073	355.870
Србија=100	73.2	95.0	83.2	96.2	71.3	118.1	122.5
Ранг	6.	4.	5.	3.	7.	2.	1.
Промет у трговини по станови. (Срб.=100)	54,7	98,1	94,9	89,4	106.4	76,8	128,8
Ранг	7.	3.	4.	5.	2.	6.	1.
Прос.мес. зарада 2001. (Србија=100)	75,1	85,1	83,4	93,4	84,0	117,2	108,3
Ранг	7.	4.	6.	3.	5.	1.	2.
Вишак прои. по запосл. (Срби.=100)	73,8	119,7	117,4	123,4	36,9	138,3	151,3
Ранг	6.	4.	5.	3.	7.	2.	1.
Просечан ранг свих показатеља	5.	2.	7.	4.	6.	3.	1.
Показатељ	Лесковац	Ниш	Врање	Крушевац	Краљево	Зрењанин	Суботица

2. ПОЛОЖАЈ У РАСПОДЕЛИ И ПОТРОШЊИ

2. 1. Примарна расподела

Структура расподеле народног дохотка општине је основ свих видова њене потрошње као крајњег циља сваке економске активности. Пре свега, утврдићемо положај општине Лесковац у односу на временски ток њених могућности да бисмо видели расположиве реалне потенцијале у различитим привредно-системским периодима. Овако утврђена структура расподеле и потрошње основ је сваке развојне политике и реални оквир за управљање развојем. Када се буду идентификовали средства и инструменти локалне (социо)економске политике, утврђени макроекономски овкир и структуре послужиће као индикатор за мерење успешности ове политике. Структура примарне расподеле народног дохотка општине Лесковац изгледа:

- у хиљадама УСД -

	Општина Лесковац		Република Србија		Удео Општине у РС	
	1989.	2000.	1989.	2000.	1989.	2000.
Народни доходак	347.500	90.705	22.928.000	6.609.481	1,51	1.37
Лична потрошња	84.984	24.430	7.175.000	1.662.864	1,18	1.46
Јавна потрошња	48.582	24.743	5.905.000	2.700.024	0,82	0.92
Инвестиц. Потрошња	16.580	5.706	2.900.700	958.524	1,73	0.59
Остали видови потрошње	197.354	35.826	6.947.300	1.288.069	2,84	2.78

У табели се уочавају неколико глобалних динамичких и структуралних релација:

- У односу на 1989. годину највећи реални пад у расподели народног дохотка 2000. г. забележен је код личне потрошње становништва општине (- 71,2%), што говори да је становништво општине у турбулентним деведесетим годинама платило највећу цену;

- У 2000. г. дошло је до потпуног изједначавања у апсолутном износу личне и јавне потрошње у примарној расподели, пошто је јавна власт успоравала процес реалног смањења овог вида потрошње;[1]

- Структурално учешће општине Лесковац у већини посматраних макроекономских категорија расподеле је смањено 2000. г. у односу на 1989. г. (као последњу економски успешну годину за општину). То говори о умањењу **конкурентске** способности социо-економске структуре општине Лесковац на специфичном тржишту општина унутар јединственог државног тржишног оквира, (по Тајбаутовом моделу);[2]

- Посебно важан развојни индикатор је инвестициона потрошња у структури народног дохотка. Са овако ниском стопом инвестиција (4,8% 1989. године, односно 6,3% последње посматране године) не може се очекивати нешто виша стопа раста, са којом се може поправити конкурентска способност локалне економске структуре, и постићи одржив социо-економски развој општине у целини. Овај индикатор је главни инструмент за управљање развојем.[3]

---

1 Треба одмах скренути пажњу да је добар део (69% у 2000. г.) ове јавне потрошње у секундарној расподели опет лична потрошња (кроз плате запослених у јавном државном сектору), но о томе ћемо нешто касније.

2 Ch. M. Tiebout., A Pure Theory of Local Expenditures, *Journal of Public Economy*, Oct. 1956, vol. 64 ss. 416-424.

3 И овде треба рећи да је један део у секундарној расподели јавних средстава инвестиционог карактера - у 2000. г. 5%, али ће о томе бити више речи нешто касније.

Но, ставар се може посматрати и обрнуто. По досадашњем кретању овог најважнијег индикатора развоја, постојећа локална економска структура мора да се мења. Пошто је и у овом случају стопа инвестиција опет излаз (*circulus vitiosus*), нужно се намеће да је за пораст ове стопе и промену затечене економске структуре, неопходно екстерно инвестирање - државна развојна средства за пораст конкурентске способности, државна социјална инвестициона средства за отклањање сиромаштва, директне стране инвестиције, банкарска монетизација тезаурисаног и «сивог» новчаног капитала.[4]

Напред идентификовани индикатори развоја једног локалног социо-економског подручја (у овом случају општине Лесковац) могу се упоредити са сличним општинама у Србији да би се видео компаративни квалитет различитих локалних економских структура. Понуђени елементи смештени су у наредној табели.

	Вишак производа По запос.	Ранг	Лична потр.по раднику	Ранг	Стопа инвест. (у %)	Ранг	Буџети општина (000 д.)	Ранг	Расходи ванприв. (000 д.)	Ранг
Србија	98.017		4.310		16,9		12.046		100.275	
Лесковац	75.302	5.	3.657	5.	7.7	6.	148	5.	881	3.
Ниш-град	94.996	3.	3.946	3.	13,5	2.	565	1.	2.520	1.
Врање	111.000	2.	3.913	4.	16,2	1.	139	7.	625	7.
Крушевац	91.310	4.	3.627	6.	10,3	5.	168	4.	689	5.
Краљево	73.833	6.	3.412	7.	11,6	3.	147	6.	657	6.
Зрењанин	25.857	7.	4.697	1.	10,8	4.	206	3.	824	4.
Суботица	123.147	1.	4.460	2.	6,2	7.	265	2.	1.008	2.

Из претходног се лако уочава да су Лесковац и Краљево у издвојеној групи градова и општина средње величине, две општине са скоро свим најнеповољнијим индикаторима развоја. У том смислу, њихов компаративни стартни положај за будући развој у текућем транзиционом периоду је много неповољнији у односу на друге општине у Србији, и у смислу Тајбаутовог модела, оне не могу конкурисати на јединственом економском тржишту Србије другим општинама. Уколико нема екстерне интервенције, спонтанитет Тајбаутовог модела водиће њиховој економској и социјалној деградацији.

4 Према једној оптимистичкој пројекцији, да би се постигла годишња стопа раста друштвеног производа општине Лесковац од 11%, потребно је обезбедити стопу инвестиција од 30% годишње. За то је потребан следећи обим инвестиционих средстава за 5 година (укупно 246,7 мил. УСД): из реалних извора локалне привреде 61 мил. УСД (реална петогодишња процена уз пораст стопе инвестирања), из приватизационих средстава 17,5 мил. УСД (25% од очекиваног петогодишњег приватизационог потенцијала), из државних средстава за отклањање сиромаштва 21 мил. УСД, директне стране инвестиције 75 мил. УСД (као 1,5% од очекиване једне милијарде страних инвестиција у Србији годишње), монетизацијом тезаурисаног и «сивог» капитала 72,2 мил. УСД (уз реалну стопу монетизације од 35% у односу на процењени укупан петогодишњи обим ових средстава).

2. 2. Секундарна расподела

Нешто детаљније посматрање структуре напред идентификованих видова потрошње води нас у секундарну расподелу оставареног народног дохотка. Када се «измере» и ове пропорције, доћи ћемо до још ближих индикатора управљања социо-економским развојем локалне економске структуре. Понуђени подаци за општину Лесковац у наредној табели су извор тих индикатора.

- у хиљадама УСД -

	1989.г.	1996.г.	2000.г.	2002.г.
Укупни јавни приходи	-	60.411	33.147	68.714
Јавна потрошња-уку.	48.582	38.860	18.763	-
- лична	31.532	28.929	12.954	-
- инвестиц.	3.536	646	251	-
Инвестициона потрош.-укуп.	16.580	27.505	5.030	-
- привредна	13.044	22.016	2.087	-
- непроизвод. буџетска	3.536	646	251	-
- производна парајавна	-	4.843	2.692	-
Потрошња буџета Општ.	2.365	6.496	3.282	9.782

Да направимо претходну дигресију у односу на прва два реда ове табеле. Укупни јавни приходи су сви приходи за све јавне потребе у земљи и општини који се прикупе од грађана и правних лица са територије једне општине. Укупна јавна потрошња је потрошња свих јавних и парајавних субјеката на истој територији. Разлика је потрошња изван оквира дате општине.

Основни динамички индикатор је лако уочљив реални вишеструки пад свих агрегата потрошње на територији општине Лесковац, како у односу на 1989. годину (када је она другачије структурирана у тадашњој општини као друштвено-политичкој заједници), тако и у односу на упоредну 1996. годину (када је општина већ функционисала као јединица локалне самоурпаве). Из структурних релација такође се лако уочава да је највећи степен умањења био у разделу потрошње за инвестиционе и развојне намене.

Што се самих структура тиче, значајан индикатор је учешће укупне јавне и буџетске општинске потрошње у односу на укупне јавне приходе који се скупе на територији општине Лесковац. У 2000. години тај

удео је тачно 2/3. У инверзном смислу, претходна релација показује колико општина Лесковац финансира државне потребе (33%), а колико њој самој остаје. Ако хоћемо да будемо прецизни, у односу на укупну јавну потрошњу директна и изворна потрошња општине је само буџетска (вид. последњи ред претходне табеле), а остало је централизовано у репубички буџет и фондове, и кроз њихову потрошњу (у институцијама које су смештене на територији конкретне општине) поново се враћа на територију општине Лесковац.

То би значило да је директна буџетска потрошња општине у односу на све јавне приходе са њене територије у просеку тек десетак процентних поена; или да од целокупне јавне потрошње на територији општине у просеку 15% се директно троши, а остатак од 85% путује у централне буџете и фондове па се опет враћа на територију општине и ту троши. Овај аналитички резултат има дубоке и далекосежне последице јер показује да директне надлежности локалних органа власти допиру до испод 1/4, а да за све остало (више од 3/4) треба организационе и институационалне акативности усмерити на државне институције, организације и фондове да би се та средства обезбедила. То умногоме усложњава управљачки механизам развоја функција локалне самоуправе на својој територији али и целокупног развоја општине.

Задржимо се још мало на личну потрошњу, и то ону јавну. Из претходне табеле се уочава да је целокупна јавна потрошња на територији општине, после свих расподела, у ствари квалификовано већинска лична потрошња. То значи да овај огроман проценат треба одмах елиминисати из основе за разматрање развојних функција локалне самоуправе (осим у делу куповне моћи, али је и она, видели смо, испод републичког просека). То све значи да тек 30% јавне потрошње у општини служи за функционално обезбеђење органа и служби, у текућем и развојном одвијању свих јавних функција, па и функција локалне самоуправе.

Но, прича није толико драматична, јер известан део јавних функција локалне самоуправе се одвија преко привредног, парајавног сектора, који је познат као комунално-стамбена делатност, а појављује се у организационом облику преко јавних предузећа. Ту већ улазимо у даље, сложеније облике расподеле народног дохотка општине (а излазимо из секундарне расподеле), па нам је потребно ново поглавље.

2. 3. Развојна (инвестициона) потрошња

Да бисмо обрадили резултате ове терцијарне расподеле народног дохотка општине Лесковац, потребни су нам основни подаци из претходних табела. Поред њих, биће обрађени подаци за континуирану петогодишњу статистичку серију података, како би резултати били статистички значајнији, с обзиром на годишњу нестабилност изабраних анализираних макроекономских агрегата. Тек после тога завириће се у

основне релације извора такве развојне политике и у оквиру тога уочити реметилачки или стабилизирајући елементи за вођење политике развоја.

- у 000 УСД -

	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.	Укупно 1996-2000
Јавна пот. -укупно	19.710	23.683	19.141	18.058	18.763	99.355
-лична потрош.	14.680	15.051	14.562	12.700	12.954	69.947
-инвест. потрош.	327	531	226	336	251	1.671
-остала	4.703	8.100	4.368	5.646	5.558	28.375
Инвестиц. потр.-ук.	13.424	4.962	6.747	3.871	5.030	34.034
-непроиз буџетска	327	531	226	336	251	1.671
-произв. парајав	2.486	2.455	1.186	1.616	2.692	10.435
-остала привред.	11.286	1.977	5.188	1.920	2.087	22.458

Непроизводна инвестициона јавна потрошња је она која је реализована у установама друштвених делатности из надлежности општине Лесковац као јединице локалне самоуправе, као и у државним и фондовским органима и установама републичке надлежности лоцираних на територији општине. У односу на укупне инвестиције у општини, тај део је у просеку око 4,8%. Каква је структура укупних улагања у друштвеним делатностима општинске надлежности, видећемо касније.

Такозвана производна парајавна (небуџетска) инвестициона потрошња је она развојна активност која је обезбеђивала све комуналне функције у изворној надлежности локалне самоуправе. Назвали смо их парајавне (небуџетске) да бисмо их раздвојили од буџетских инвестиција, иако је један део ипак изворно јавни приход. Колики, видећемо касније. Оставаривале су се искључиво преко јавних предузећа, тако да је овај део потрошње јавних прихода *de facto* изван директне буџетске контроле органа власти. Од свих јавних инвестиционих расхода највећи део (86,2%) реализован је преко јавних предузећа за обезбеђење свих комуналних функција у општини. Укупна јавна инвестициона потрошња била је у просеку 35% свих инвестиционих активности у општини (привредних и непривредних субјеката), а у неким годинама (1997, 1999, и 2000. г.) посматраног периода била је изнад половине целокуп-

не инвестиционе потрошње. Може се рећи да је јавни и парајавни сектор општине Лесковац у овом периоду диктирао инвестициону развојну динамику у општини, иако му то није примарни задатак. Али, обрнуто посматрано, и инвестициона динамика у јавном сектору је стварала услове за развој привредног сектора, који у посматраном периоду није показивао потребу за тим. Ово је, на неки начин, стварање темеља за будуће потребе привреде и грађана.

2.4. Неки видови потрошње (животног стандарда)

2.4.1. Општи ниво животног стандарда

У целини посматрано, укупан обим потрошње општине не одступа значајно од очекиваног, с обзиром на утврђену њену величину и економску снагу. Приметан је само лагани пад процентног удела у укупним вредностима и пад на скали општина. То не би морало само по себи да буде неки проблем, да није сазнања о степену развијености општине Лесковац. Зато ће се проверити и упоредити са просеком Републике и упоредним општинама, висина просечне потрошње по свим облицима потрошње у 2001. г. као стварног израза животног стандарда становништва (како колективног, тако и индивидуалног стандарда).

	Општина Лесковац (у дин.)	Удео у РС=100 2001.	1989.	Ранг у Србији (160 општина)
Расходи установа по становнику	8.345	34,9	49,4	58. место
Буџетски приходи по становнику	1.906	47,0	52,0	107. место
Остварене инвестиције у друштв. сект. по станов.	1.436	20,1	34,3	111. место
Остварене инвестиције по запосленом	7.761	24,7	39,9	114. место
Нето зарада по раднику	4.389	75,1	77,3	121. место
Број незапослених укупно	23.158	3,0	2,5	2. место
Број незапослених на 1000 становника	144	142,5		12. место
Општи ранг		45.3	50,6	117. место

У готово свим облицима подржавања колективног и личног стандарда становништва (и запослених) општина Лесковац се нашла на нивоу испод једне половине просечног стандарда становника (и запосленог) Србије, са изузетком просечне месечне нето зараде по запосленом где је «само» једночетвртинско заостајање. Значајно заостајање изнетих реалних показатеља потрошње у општини у односу на просек Републике Србије (од 2 до 5 пута) показује да је на старту транзиционог периода толики компаративни њен заостатак. То, обрнуто, значи да

јавни приходи и расходи, те инвестициона потрошња, морају најмање за толико бити увећани да би општина Лесковац имала реалну просечну шансу за нормалну тржишну утакмицу која јој предстоји!

У односу на просек Републике Србије, занимљиво је њено даље заостајање у односу на последњу успешну годину (1989) за додатних 5 процентних поена. То значи да је у свеопштој социо-економској депресији 90-их година у Србији, за толико општина Лесковац продубила своје заостајање.

Ако у овом случају може бити извесне неупоредивости због различитог финансијског статуса општине као јединице локалне самоуправе и Републике као друштвено-политичке заједнице, онда компарација са општинама отклања недоумицу. Општина Лесковац, иако по величини и апсолутној економској снази једна од највећих и најважнијих општина у Србији, стварно по достигнутом просечном стандарду свога становништва сврстава се у групу са најнеразвијеним општинама Србије. Јер, са изузетком само једног показатеља, по свим осталим, општина Лесковац је на таблици 160 општина у Србији сврстана на 107, па и нижем месту. То значи да тек 53 општина у Србији, па и мањи број, има нижи општи животни стандард становиштва него становници општине Лесковац (или, у просеку, за све показатеље, 43 општине имају нижи, а 116 општина виши животни стандард).

2. 4. 2. Показатељи социјалног стандарда

За посматрање неких видова социјалног стандарда становника општине Лесковац изабрали смо образовање и здравствену заштиту. У наредној табели су приказани основни показатељи за то посматрање, са пратећом могућношћу компаративног уочавања промене позиције у односу на последњу успешну годину (1989).

	Општ. Лесковац (у мил. $)		Удео у Реп.Срб.		Ранг у Реп. Срб.	
	1989.	2001.	1989.	2001.	1989.	2001.
Основно и средње Образовање						
Расходи школа	9,2	5,9	0,82	1,70	33.	11.
Основне школе	92	90	2,00	2,50	1. (!)	1. (!)
Бр.ученика ОШ	17741	14965	1,53	2,1	12.	7.
Расходи по учен. ОШ у $	240	191	77,70	84,37	157. (!!)	142. (!!)
Здравствена заштита						
Расходи установа	13.9	9,5	1,53	1,60	10.	15.
Број лекара	419	463	5,83	2,33	8.	7.
Бр. постеља у бол.	927		1,63		15.	
Бр. становн. на једног лекара	320	348	79,0	89,5	17.	19.

Када се посматрају ова два вида задовољавања колективних потреба, треба претходно назначити значајну различитост. У одабраној години (и у дужем периоду пре ње) основно образовање је већим делом, а средње мањим, у надлежности општине као локалне самоуправе, док је здравствена заштита на нивоу окружне (и републичке) концентрације капацитета и средстава. Из тога ће произаћи одговарајуће разлике у квалитету остваривања образовних и здравствених услуга (односно степена постигнутог социјалног животног стандарда становништва).

Показатељи о образовању могу се сврстати у две групе. Они који показују капацитете надмашују процентне уделе општине у републичким капацитетима. То значи да је мрежа основних (па и средњих) школа формирана у складу са бројем ученика и њиховом распршеношћу по великом броју насељених места општине. На пример, на 144 насељена места долази 90 школа (четвороразредних и осморазредних), по којим је величинама општина Лесковац прва општина у Републици Србији. Друга група показатеља говори нешто сасвим друго. Са укупно издвојеним средствима за образовање од 5,9 милиона $, општина пада на 11. место међу 160 општина у Србији.

Међутим, тек са квалитативним показатељима пружања основношколских услуга - расходи за основно образовање по ученику - дубиоза на овом сегменту социјалног стандарда показује се у правом светлу. Општина Лесковац са петнаестпроцентним заостајењем од достигнутог републичког просека пада на 142. место (!?), у групу са најнеразвијеним општинама у Србији. Ово је последица расцепа између велике насељености и територијалне раштрканости становништва, с једне стране, и опадајуће економске снаге и развијености општине, с друге стране, тако да она није била у могућности да свом становништву обезбеди основнообразовне услуге бар на нивоу своје економске величине и снаге, а погото не на просечном републичком нивоу. Како је основно образовање један од облика социјалног стандарда којим се обезбеђује почетна уставна равноправност свих становника Републике Србије, то ће она (Република) бити у обавези да, у будућем периоду, омогући општини Лесковац да надокнади изгубљену просечност и заостајање у односу на друге општине у Србији.

Ова позиција општине Лесковац је стратешка компаративна осујећеност и на дуги рок, у складу са напред поменутим Тајбаутовим моделом, производи социјални *geep* који цементира затечено стање друштвено-економског заостајања. Изнети индикатор социјалног стандарда локалног становништва производи стање неодрживог развоја и основ је за агресивну политику према централним инвестиционим фондовима који су још увек у републичкој надлежности.

Са здравственим стандардом ситуација је умногоме другачија. Због специфичности ове делатности, у Лесковцу, као окружном центру овог дела Републике, концентрисани су и централизовани значајни здравст-

вени капацитети. Због тога је ниво обезбеђења здравствених услуга, како у капацитетима тако и у просечном квалитету, много повољнији него што је то у просеку у Републици и повољнији од већине општина у Србији, јер је мало њих имало статус регионалног, односно окружног здравственог центра. Иако не може да буде директне аналогије, ово је очигледно један од могућих начина да се неки видови колективне потрошње (као нпр. средњошколско образовање) могу рационалније и равноправније обезбеђивати - кроз оптималнију концентрацију и дисперзију средстава и капацитета.

2.4.3. Показатељи комуналног стандарда

За истраживање достигнутог степена комуналног стандарда становника општине Лесковац изабрали смо неколико сегмената посматрања. Један од њих јесте ниво **саобраћајног стандарда** као врло важног инфраструктурног услова за било какав будући социо-економски развој општине.

	Укупна дуж.пут. у км	Савр.коло в. према уку. дуж. (%)	Локални путеви		Ранг	
			Укупно у км	% сав. коло.	Укупно	Лок.-сав. Коловоз
Лесковац	606	54,3	397	41,6	6.место	5. место
Ниш-град	389	92,0	263	92,0	1. место	1. место
Врање	596	42,8	425	28,9	7. место	7. место
Кршевац	467	71,3	292	58,9	3. место	3. место
Краљево	562	62,1	320	45,9	4. место	4. место
Зрењанин	376	88,8	219	80,8	2. место	2. место
Суботица	444	58,8	291	39,5	5. место	6. место

Сразмерно својој просторној и насељској величини, општина Лесковац има најразгранатију мрежу путева свих врста. У тако формираном капацитету саобраћајне понуде прво значајно питање је степен опремљености путева савременим коловозом. Понуђени критеријуми у окружењу упоредних општина и градова сличне величине у Србији показују да је обезбеђеност саобраћајног стандарда грађана општине испод просека. То показује да расположива мрежа путева (нешто слично као код основних школа) изискује повећане трошкове њиховог уређивања, што општина постигнутим нивоом развијености не може да обезбеди својим грађанима. С обзиром на значај овог стандарда за потенцијалну изградњу нове локалне економске структуре, може се и овде закључити да општина и на овом сегменту има уграђени компаративни недостатак.

Обезбеђење потребних средстава, као тежи задатак, и изградња политике развоја ове врсте инфраструктуре, као флуиднији задатак, стоје као императиви будућег развоја локалне привредне структуре. Савре-

мена диференцијација те структуре (између пољопривредне, индустријске и услужних делатности) на широком простору који захвата општина Лесковац не може да се изведе без испуњења претходног услова.

Други допуњујући услов изградње те структуре, нарочито код диференцијације на различите услужне сервисе, тиче се **телекомуникационих и поштанских ресурса**. Каква је затечена понуда (2001. г.) општине Лесковац, али и у односу на изабране упоредне општине и градове, видеће се у наредној табели.

	Број пошта	Број телеф. претплатн.	Бр.тел.претпл./100 станов.		Ранг у РС (160 општ.)
			Број	РС=100	
Лесковац	17	30.782	19,7	66,0	126. место
Ниш-град	25	81.068	32,4	112.0	20. место
Врање	9	20.776	23,8	80,6	88. место
Крушевац	29	34.574	26,3	88,2	70. место
Краљево	26	42.125	34,6	116.5	15. место
Зрењанин	36	39.134	29,6	102,6	39. место
Суботица	35	44.105	29,7	104,7	36. место

Већ на први поглед, из табеле се види да је и у овој области заостајање општине Лесковац у односу на компаративне градове и општине Србије сличне величине - изразито. Већ код инсталисаних капацитета, како према броју пошти тако и према броју телефонских претплатника, уочава са да само једна општина са југа Србије има слабије развијену делатност веза и телекомуникација. За будући модеран развој локалне економске структуре кроз диференцијацију између градске и руралне локалне понуде[5], од пресудног је значаја развој телекомуникационих делатности. Једноставно, ради се о делатностима «које омогућују»[6] другим делатностима да раде као основ сваког даљег развоја других услужних сервиса, који су специфичност градске привредне понуде, и увод у даљу диференцијацију услужних делатности на информатичко-развојне и образовно-истраживачке.[7]

Релативни показатељи заостајања развоја ове делатноти у општини су још драстичнији. У изабраној групи градова и општина Лесковац има убедљиво најнеразвијенију телекомуникациону мрежу. Тако је нпр. у општини Краљево, која доминира у овој групи, та мрежа за више од 75% развијенија, а напред смо већ утврдили да је према свим ре-

5 Као комплемент између урбанизма и руризма. Вид. Гаврило Михаљевић, *Предуслови развоја модерне пољопривреде и села, у: Село у новим развојним условима*, Удружење урбаниста Србије, Београд, 2003, стр. 66-76.

6 Енг. *Enabling technology.*

7 Развој модерних градова у свету управо се налази у фази ове диференцијације. Тако избор између затечене локалне производне структуре на пољопривреду и индустрију није избор. Да би се извршила просторна диференцијација на руралну и урбану економску структуру, развој ових услужних сервиса је претходан и неопходан услов.

лативним економским показатељима ова општина у друштву са општином Лесковац, као најнеразвијенија. Дакле, и у односу на ову најнеразвијенију општину у посматраној групи Лесковац има значајан компаративни заостатак у развоју делатности која је одлучујућа за било какав озбиљнији развој у будућности.

И релативни показатељи у односу на просек Србије потврђују пређашњи закључак. Иако је једна од највећих и најзначајнијих општина у Србији, од Лесковца слабије развијену телекомуникациону мрежу има само 34 општина од 160 колико их има. Овакво стање, као неодрживо, показује у ком смеру се мора водити локална економска политика у овој области, пошто се ради о делатности која је у монополској позицији и јавном предузећу које је обавља у надлежности Републике Србије.

Појединачни показатељи за различите видове комунално-стамбеног стандарда, за изабране градове сличне величине као што је Лесковац, показују:

Врста потрошње	Лесковац	Ниш	Врање	Крушевац	Краљево	Зрењанин	Суботица
Бр.станова по домаћинству[1]	1,189	1,181	1,303	1,100	1,128	1,049	1,103
Градс.саобраћ. линије км	2.740	39.614	5.552	-	-	4.206	778
Разводна електоро мрежа км	694	1.139	274	894	2.168	359	330
Јав.расвета Светл.тела	2.354	14.862	2.669	7.128	6.455	4.590	12.183
Дуж.ул. у км	226	450	237	121	181	250	374
Површ.парк. У ха	8	199	5	17	15	12	21
Површ.парк.по становн. $м^2$	1,29	11,35	0,96	2,89	2,59	1,48	2,09
Површ.пија.$м^2$	28.700	67.200	9.200	11.500	36.400	25.000	94.100
Повр.пиј. по становн.	0,463	0,384	0,177	0,195	0,629	0,307	0,938
Механиз. за одрж.чист.	12	34	3	23	-	19	20
Површ.ул. које се чисте	270.000	270.000	52.000	553.000	-	354.000	192.000
Отпаци у т	43.500	125.951	960	38.560	-	36.000	55.100
Цене 2001.							
-Вода за дома.	254,00	414,33	-	-	287,50	473.33	477,08
-Изнош.смећа	30,58	55,67	-	-	28,42	53,00	79,92
-Загрев.стана	8,32	6,70	-	-	10,22	10,56	14,10
	Лесковац	Ниш	Врање	Крушевацс	Краљево	Зрењанин	Суботица

- Осим у случају Врања, Лесковац у односу на све остале посматране градове има бољу опремљеност стамбеним фондом по домаћинству,

- Само Суботица има слабије развијен градски саобраћај у односу на Лесковац,

8 Подаци се односе: на стамбени фонд за 1999. г., а за број домаћинства према попису 1991. г. Коефицијент у табели се вероватно деформише због ове диспропорционалности. Подаци за градове из пописа 2002. г. још увек нису доступни.

- Уз војвођанске градове, само још Врање има слабије развијену разводну електро-мрежу,
- Сви градови, па и Врање, које је мање по величини од Лесковца, имају развијенију јавну расвету,
- Сем Врања, сви остали градови имају развијенију мрежу парковских површина, како у апсолутном износу тако и по глави становника,
- Развијенију пијачну мрежу у односу на Лесковац имају само изабрани војвођански градови,
- Сви, сем Врања, имају механизацијом боље опремљену службу јавне чистоће,
- Сагласно претходном, цене основних комуналних услуга за домаћинства у просеку за 2001. г. су биле најниже у Лесковцу.

Из свега, дакле, произилази да је ниво опремљености комуналним стандардом у изабраној групи градова сличне величине најнижи у Лесковцу (осим у случају стамбеног стандарда, и пијачне понуде). Пошто се овде ради о изворној надлежности општине као локалне самоуправе, логично се намеће потреба за много активнијом политиком развоја комуналних делатности. Томе ће, у сваком случају, бити велика сметња ниво опште економске неразвијености општине, али је сада на почетку транзиционог периода то императив посебне врсте. У социо-економији локалног развоја понуда комуналног стандарда је битан фактор компаративне предности на тржишту градова и општина Србије.

Ако је у претходним случајевима положај општине Лесковац у систему локалне самоуправе био објашњавајући фактор њеног потпросечног положаја, у случају комуналног стандарда становништва то није случај. Пошто је он одређен изворно економским фактором, то је управљање социо-економским развојем у будућем периоду најважнији задатак. Оно се практично изводи управљањем локалном економском структуром, а средство за реализацију тог циља је локална социо-економска политика.

3. СТРУКТУРА ЛОКАЛНЕ ЕКОНОМИЈЕ И ЕКОНОМСКА ПОЛИТИКА

3. 1. Структура локалне економије

Иако у просеку економски слабије развијена, са затеченим глобалним економским потенцијалом, са веома повољним географским положајем, традицијом, затим земљишним потенцијалом и климатским фактором, натпросечном трговинском и стамбеном инфраструктуром, као неопходним пратећим елементима сваке економије, општина Лесковац у својим развојним потенцијалима садржи значајне латентне резерве. Њихово непрекидно истраживање и стварање претпоставки и инструмената за рационално и економично коришћење, битан је предуслов подизања квалитета живота грађана овог подручја.

Откад је конституисана у данас познатом територијалном изгледу (од почетка 1966. г.), а и пре тога, од 1944. године, општина Лесковац, више или мање, налази се у сличном положају (унутар Републике Србије и у односу на све друге општине), какав је утврђен у претходној анализи. Тај период, који се завршио почетком 90-их година 20. века, поклапа се са периодом функционисања општине као друштвено-политичке заједнице, када је она имала извесне уставне слободе да неке сфере економског живота самостално уређује одговарајућом макроекономском и државном политиком. Из тог угла, за стање развоја и положај у ширем окружењу постоји локална одговорност.

Иако једна од највећих и најважнијих општина у Србији, општина Лесковац није успела у том периоду да обезбеди исти третман у приступу централним инвестиционим и развојним фондовима, па је наслеђену производну структуру (пољопривредно-текстилну) временом, само успорено, продубљивала. Томе је доприносила глобална радноинтензивна склоност производне структуре овог подручја, која се, заокружена још 30-их година 20. века, задржала до данас. А таква структура није постављала велике захтеве за критичном масом централно концентрисаних инвестиционо-развојних средстава, па је општина Лесковац, маргинализована на југу Србије, остала у просеку неразвијенија од свог окружења. Очигледно је да је инвестиционо незахтевна радноинтензивна структура за дуже време цементирала затечену (не)развијеност, а општина Лесковац добровољно пристала на тај статус.

На пример, упоредни подаци о просечним стопама раста народног дохота још између 1957. и 1962. г. то потврђују. Наиме, у том периоду просечна стопа раста у Србији била је 12,4%, док је за Срез и град Лесковац она износила респективно 9,2% и 8,9%. А за текстилну индустрију још и мање - 4,6%.[9] Тако је, према општем показатељу економске развијености у виду народног дохотка по становнику за 8 упоредних срезова у Србији,[10] лесковачки био на последњем, осмом месту.

Понуда локалне економске структуре одређена је агломерационим и инфрамаргиналним екстерним ефектима.[11] Укупан локални производ у директној је зависвности од саме економске структуре, односно од величине и структуре приватног (профитног) добра и степена интернализације његовог екстерног потенцијала.

Ова зависност од локалне економске структуре је толико велика да се идентификују фазе у урбо-економском развоју као потврда самог развоја. Принцип на коме се реализује економска структура заснива се на

9 Србољуб Миленковић, *Разарање лесковачке индустрије (1941-1953)*, Народни музеј, Лесковац, 2003. г., стр. 297.

10 Светозарево, Зајечар, Крагујевац, Пожаревац, Смедерево, Ужице, Крушевац и Лесковац.

11 Ове врсте екстерне економије специфичне су само за локалну (урбану) економију и у вези са ефектима од концентрације агломерација и људи на једном локалном (градском) простору.

диференцијацији до специјализације. Историја локалне економије је пут од диференцијације индустрије из пољопривреде до диференцијације информатичких и истраживачких делатности из услужних.

Између два светска рата економска структура града и општине Лесковац већ је извршила примарну диференцијацију индустрије из пољопривреде. Тај поступак је изведен на високом развојном нивоу, тако да је у том периоду град Лесковац био други индустријски центар у Србији (после Београда). Паралелно с тим, као пратећа, започета је и обављена у високом степену и диференцијација услужних делатности из индустријске, до тог обима да је Лесковац био познат и као трговачки центар (у Вардарској бановини други трговачки град, после Скопља).[12]

У теорији урбаног економског развоја идентификују се два модела заснована на привредној структури: један оријентисан на тражњу и други оријентисан на понуду.

Модел оријентисан на тражњу заснива се на секторима у локалној привредној структури који имају значајну улогу, а усмерени су на изванопштинска тржишта. Модели оријентисани на понуду су они који привредну структуру плурализују и од којих зависи квалитет економског развоја. Најчешће се ради о моносекторском моделу оријентисаном на тражњу и плуралном код модела понуде.

Да изнети модели имају смисла, потврђује истраживање економске историје Лесковца. «Познаваоци ондашњих прилика су тврдили да стварање и брз развој индустрије у Лесковцу нису засновани на природним ресурсима ни на географском положају, као неопходним условима за економски просперитет, већ више на карактерним особинама самих Лесковчана.»[13] Уосталом, текстилна индустрија, која је била окосница тог развоја, у целости је сировински била зависна од увоза, као и од увоза опреме. Тек када се конституисала ова моноиндустријска структура, дошло је до реализовања првог модела развоја, па је Лесковац био значајна «експортна база» не само за друге општине у земљи већ и у иностранству. И не само експортна база класичних индустријских производа већ и индустријског, трговачког и банкарског капитала.[14]

Веза између привредне (економске) структуре и локалне заједнице је и обрнута. Величина (и развијеност) града, односно локалне заједнице, директно одређује могућност (не)постојања неких економских сектора у структури. Што је град (заједница) већи, то су услужне делатности (више фазе «финоће») значајније у понуди. Мала заједница искључује

12 У 1939. години у Лесковцу је радило 375 трговинских радњи. Србољуб Миленковић, *Разарање лесковачке индустрије*, Народни музеј, Лесковац, 2003, стр. 277. Године 1954. било их је тек 95, а 2000. године 945 радњи (без предузећа). Предратни број трговинских радњи достигнут је тек 1990. г.(!)

13 М. Павловић, М. Ниношевић, В. Трајковић, *Изборне борбе у лесковачком крају 1919-1939*, књ. 1, Народни музеј, Лесковац, 1997, стр. 16.

14 Исто, стр. 17-18

потребу за оваквим услугама. Тиме се и објашњава социо-економска разлика између руралне и урбане заједнице.

У тој вези могу да се идентификују и законитости кретања локалне економске структуре, на основу којих је могуће планирање развоја и управљање њиме. Тако се на економски логичан начин формира величина локалне заједнице и успоставља хијерархијска мрежа насеља, а ова уклапа у регионалну, до националне.

Основно за све моделе, независно од тога да ли су оријентисани на понуду или тражњу, јесте тумачење реалног простора и реалних развојних могућности постојеће економске структуре. А све се оне односе на једно: степен екстерних веза унутар локалне привредне структуре и обим позитивних екстерних ефеката које продукују. Од овог зависи да ли ће модел продуковати локални развој или не. Један модел развоја може да има развојни иновациони или инвестициони импулс, али и границу раста.

Из свега треба идентификовати неколико врста привредних сектора у локалној економској структури, са карактеристичним особинама.

Један је базични, развојни и експортни. То је случај моноцентричног система локалног развоја. Остали сектори само допуњују мрежу локалне понуде. Овакав случај је са текстилном индустријом у привредној структури града и општине Лесковац у првој половини 20. века, али није са хемијском у другој половини.

Другу групу чине младе, најчешће индустријске гране, које у градовима средње величине, на бази јефтине локације и радне снаге, остварују економију обима и, оријентацијом на експортне профите, производе локални пол развоја.

Трећу групу сектора чине они који су *stricto sensu* локалног значаја. То су они који чине развојну базу, са бројним пословним позитивним екстерним ефектима, и истим овим ефектима у потрошњи (добара и услуга), који су неопходни за привлачење високообразоване и специјализоване радне снаге. Ради се о иновативним гранама и формирању развојног менталитета. Ова група грана могла би да се сврста у широку групу делатности «које омогућују» (енг. *enabling technology*) другима да раде. У ову групу би спадали и сектори чисто локалног комуналног карактера, као и они који обезбеђују егзистенцијалну, пословну и социјалну инфраструктуру.

Све заједно, груписање сектора може се свести на оне који се заснивају на локалним природним предностима и оне чији су основ створене предности. Први модел (група) би требало да се заснива на природним погодностима, а други на створеним. Избор модела је избор развојне (социо)економске политике. На вишим нивоима развоја друга опција је једино могућа, поготово у условима глобализације светског тржишта, где су међусекторски екстерни ефекти огромни и распростиру се континентално.

У последњих 60 година економска структура града и општине Лесковац само је делимично успостављала напред идентификовану пожељну структуру. У наредној табели су дати основни подаци о кретањима тих структура за 1965. и 2000. годину.

Структура	1965.г.		2000.г.	
	Број запосл.	Структура у %	Број. запосл.	Структ. у %
Град Лесковац:				
Индус. и ост. произв. делатности	11.280	67,3	13.018	56,5
Услужни сервис – привредни	2.880	17,2	4.358	18,9
Услужни сервис – непривредни	2.678	16,0	5.645	24,5
Општина Лесковац:	23.464			
Индустр. и остале Произв. делатн.	17.197	73,3	17.222	50,2
Услужни срвис – привреда	2.807	12,0	5.178	15,1
Услужни сервис – непривреда	3.460	14,7	6.750	20,0
Приватне радње	-	-	5.177	-

У оба случаја уочљив је тренд пораста услужних делатности у економској структури локалне економије. Тај тренд није толико значајан за период који обухвата и има ману значајног јачања непривредног сектора. За град величине Лесковца таква структура је нормална. Да је град растао брже, вероватно би и промене биле веће. И обрнуто, он није могао да расте брже јер му то доминантна економска (и политичка) структура није дозвољавала. Крајњи резултат је успорени раст локалне економије и укупног економског развоја општине Лесковац у целокупном посматраном периоду. Резултати истраживања са почетка ове анализе то су већ показали.

Будући развој града и општине, из угла промене економске структуре, мораће да иде много брже у правцу индустријске специјализације, те диференцијације услужних сервиса. И специјализација и диференцијација имаће своју значајну просторну компоненту, тако да укупан развој мора да обухвата непосредно залеђе садашње територије општине Лесковац, али и њено субрегионално окружење.

Концентрација модерних услужних сервиса (информатички, истраживачко-развојни, пословни и др.) мора се, по законитостима локалне економије, извршити на урбаном принципу, а специјализација производних делатности на ширем просторном (па и руралном) принципу. Једини критеријум биће економија обима код масовних производних програма и економија знања (инфрамаргинални екстерни ефекти) код интензивних производних програма. Концепт који по истим закони-

тостима локалне економије нужно производи локални економски развој (а тиме и града и општине као посебних ентитета) мора се подржати одговарајућом локалном економском политиком.

3. 2. Локална економска политика

Економска политика локалне самоуправе је у основи скуп мера интервенције локалне власти у циљу управљања локалном економијом. Те три особине одређују њен предмет и обухват деловања.[15] У локалним размерама, на исти начин као и код ширих, државних институционалних оквира.

Још између два светска рата најплоднији аутор на нашем језику о економској политици, академик Мијо Мирковић, економску политику види у своја три појавна облика:

1) као праксу (управљања економијом),
2) као делатност (која регулише темеље једног економског поретка) и
3) средство друштвене заједнице (за постизање њеног циља).[16]

Јавна власт својом принудом гони економске субјекте на својој територији на одређено понашање. Директна моћ локалне власти у томе није велика, бар не толика као код државне. Али, индиректна и акцелераторска дејства су разноврсна и широка, а није да мањкају и директна средства принуде.

Локална власт има на располагању разне врсте мера економске политике које се могу на различите начине груписати. Под мерама економске политике локалне самоуправе овде се подразумева сплет међусобно сродних инструмената који се синхронизовано примењују на постизању неколико сродних задатака, коњунктурног или структуралног домета, који увиру ка једном циљу. Не разликују се значајно од познатих мера државне економске политике, с тим што и један и други ниво имају само себи својствене мере, подручја и средства деловања.[17]

3. 2. 1. Мере економске политике

На нивоу локалне самоуправе, најопштије се ради о три групе мера економске политике:

А) урбана и/или урбанистичка политика,
Б) политика локалних јавних финансија,

15 Јовица М. Цветковић, *Економска политика локалне самоуправе*, Финансије, бр. 5-6/2001, Београд, стр. 458.

16 С. Пинтарић, М. Закић, ред., *Економска политика*, Информатор, Загреб, 1987, стр. 6-7.

17 Нпр. мере монетарно-кредитне политике су ексклузивно државна надлежност, без икакве могућности партиципације органа локалне валсти. Као што су, с друге стране, мере урбане политке предоминанто локална надлежност.

В) политика цена,

мада је могуће наћи и неке друге скупине мера, као што су мере из области својинске економике. Због њихове специфичности, и код нас у фактичком повоју, нећемо их посебно обрађивати већ ћемо их сматрати делом урбане политике.

А) Мере урбане политике својствене су скоро само за локални сектор и изворно су најмоћније по обиму и домету свог деловања. У њиховој примени треба бити врло умешан. Оне обављају и алокативну функцију економске ефикасности и дистрибутивну социјалне правде; стабилизациону локалног урбаног реда, и развојну урбаних и личних слобода. Али не истовремено. Тако, ако би се мерама урбане политике дало превише слободе, постигла би се ефикасност, али би се одмах изгубило на социјалној правди и, у крајњем, у локални простор унео динамички неред.

Скупина мера урбане политике захвата: просторно планирање, урбанистичко планирање, урбану реконструкцију, препарцелацију; али користи и средства других мера економске политике које се тичу економике својинских односа, као што су експропријација или национализација.

Управљање простором је примарно и најмање динамичко. Отуда, урбанистичко планирање, као најважнији инструмент урбане политике, има посебну, и дугорочно цементирану, социо-економску одговорност. Модерна схватања урбанистичког планирања препоручују флексибилност у изради оваквих докумената како би се увела динамика на једном, по природи, статичном простору, и она била компатибилна са променљивим социо-економским категоријама који га чине. Овај став се увелико примењује у развијеним западним земљама, а код нас је инаугурисан новим Законом о планирању и изградњи из маја 2003. године.

Б) Да би боље реализовала своје алокативне и дистрибутивне функције, мере урбане политике комбинују се, или су припрема за примену **мера фискалне политике**, у оквиру концепта локалних јавних финансија. У зрелим фазама развоја локалне самоуправе чак се сам прелаз с једне врсте економске политике на другу сматра индикатором вишег нивоа организованости и развоја локалне заједнице.

Сводећи, може се индиректно извући закључак да нижим нивоима економског развоја одговарају елементарни фискални облици који се везују за непокретности, а да се са развојем локалне самоуправе све чешће нормативна улога локалне самоуправе појављује и тамо где се раније мислило да је искључива надлежност централних, или, евентуално, субцентралних нивоа власти.

У крајњем, мере фискалне политике локалне самоуправе имају за циљ да обезбеде саму производњу локалног јавног добра , јер, по дефиницији, за то нема приватног интереса.

В) Концепту локалних јавних финансија у реализацији примарног циља, производњи локалног јавног добра, помаже и **политика цена** локалних производа и услуга. Ова група мера економске политике локалне самоуправе део је ширег концепта економике локалног јавног сектора, у којем је до сада најважнији сегмент била фискална политика. На овом месту политику цена издвајамо као групу посебних мера да бисмо је боље диференцирали у односу на свој јавни комплемент, али и схватили њену специфичну тржишну вредност за локалну економију. Према модерним западним тенденцијама, управо прелаз са фискалне политике на политику цена показатељ је вишег нивоа развијености целокупног система локалне самоуправе.

За фискални систем политика цена је везана преко тзв. заједничке комуналне потрошње, као вида јавног добра који се не може произвести спонтаним ангажовањем приватног капаитала. Политика цена се тако своди на утаврђивање норматива и стандарда потребних трошкова за производњу јавног добра, које ће се *ipso facto* финансирати из фискалних извора, односно буџета. Политика цена је у овом случају у потпуности административна.

Постоје, међутим, корективни механизми који отклањају акутне недостатке политике цена у овој области. Они су данас познати као: лицитација (симулирање тржишта), ограничавање профита, уговарање профита, франшиза (уговарање уступања права обављања одређене комуналне делатности), или концесија (уговарање продаје права).

Политика цена локалне самоуправе у правом смислу речи могућа је тек код тзв. индивидуалне комуналне потрошње, где је положај корисника персонализован и произвођача индивидуализован. Који степен либерализације политике цена ће се примењивати зависи од степена монополизованости производње одређеног комуналног добра, односно обављања делатности, и зависи од тога који терет редистрибутивне политике ће се свалити на њу.

Код нас је најчешће примењивана политика обезбеђења егзистенцијалних комуналних производа по тзв. репродукционим трошковима за произвођаче и редистрибутивна заштита свих корисника. У тим условима мало је остајало за вођење политике цена, јер је преко ње вођена општа социјална заштита свих корисника. Штићени су и они којима заштита стварно није била потребна. Таква политика цена је била само негација било какве политике, па је цену платило јавно добро, кроз неквалитетан производ или необављену услугу. Дакле, крајњи корисник који је требало да буде заштићен.

У савремном схватању, политика цена је све више политика обезбеђења инфраструктурних услова развоја локалне самоуправе. У вези је са ценом употребе грађевинског земљишта (а преко ње, поново са буџетом), али и са економском потребом грађана за развојем.

3. 2. 2. Институције економске политике

Савремени теоријски трендови институционализовања локалног јавног сектора крећу се у правцу функционалних управних система са доминантом стручне специјализације која обезбеђује релативну самосталност служби,[18] односно ка асоцијативним управним системима где се појављују «удружења која имају управне функције».[19] Тако јавне службе постају све више *paragovernmental organization*, на местима и тачкама где се класично схватање институције и не може замислити.

Локално управљање средствима економске политике има на располагању мноштво институција (дајемо попис до данас познатих, без претензија да је он коначан):

1) физичка лица (грађани као економски субјекти у локалној економији),

2) правна лица (производна, непроизводна, пословне и непривредне јединице),

3) парајавни институционални инвеститори:

- осигуравајућа друштва,
- пензиони фондови,
- хопотекарне банке,
- агенције за некретнине,
- стамбене задруге
- штедно-кредитне задруге малих обртника

4) комунална предузећа

- приватна предузећа под контролом локалних органа (преко цена),
- деоничарска друштва са контролним пакетом акција јединице локалне самоуправе,
- приватно предузеће са добијеном франшизом или купљеном концесијом,
- државно предузеће
- јавно предузеће

5) органи управљања локалне самоуправе (скупштина, градоначелник, извршно тело),

6) управне службе и органи,

7) службе за управљање локалним јавним добрима (простором, градским земљиштем, средином и др.),

8) институације «трећег сектора»

- све институције из ове поделе под редним бројем 3),
- стална и *ad hoc* удружења и интересне организације, грађанске иницијативе и сл.,
- невладине (непрофитне) организације,

---

18 Gorazd Trpin, *Nova gledišta o uređewu komunalnih djelatnosti*, Stambena i komunalna privreda, br. 3/1990, Zagreb, str. 19.

19 Eugen Pusić, *Nauka o upravi*, Školska kwiga, Zagreb, 1978, str. 67.

9) државни органи и надлежна министарства,

10) регионални органи и међуопштинске интересне координације (као замена за институцију другог степена локалне самоуправе),

11) кластери као интересна територијална удружења локалних органа и водећих локалних предузећа.

Из свега реченог произлази да економска политика локалне самоуправе на располгању има мноштво институција и флуидност њиховог међусобног односа. Поставља се најважније питање: од тог мноштва, које институције су у операталвном раду у општини Лесковац данас?

Физичка и правна лица, као најопштији институционални учесници у локалној економији и субјекти економске политике, присутни су у обиму који је одређен развијеношћу локалне економске структуре и локалног политичког система. Разноврсност њиховог учешћа у јавном животу општине Лесковац је врло ограничена јер постојећи систем локалне самоуправе томе не доприноси.

Од свих наведених облика парајавних институционалних инвеститора само су у једном периоду на локалном стамбеном тржишту учесник биле стамбене задруге. Променом законских прописа, то данас није случај. Овај сектор је изузетно важан за развој стамбене делатности као важне економске активности преко које грађани локалне заједнице учествују у њеном економском животу. У развијеним западним земљама, са развијеним системима локалне самоуправе (као што је Шведска на пример) задружни сектор је најјачи институционални инвеститор у локалном економском простору. Остали поменути институционални инвеститори су важни пратећи субјекти у економском развоју локалне заједнице, али у садашњим законским и неразвијеним институционалним условима су маргинализовани и готово да не постоје.

Комунална предузећа су кључни облик обављања основне економске делатности општине као локалне самоуправе, и то ће остати и ако се промени систем локалне самоуправе. Без обзира на флуидност и разноврсност наведених облика обављања комуналних делатности, у општини Лесковац је доминантан само један - преко јавних предузећа и у рудиментарном облику кроз поверавање неких послова другим нејавним предузећима. У ком ће се облику обављати комунална делатност не утиче на систем управљања и надзор над комуналним функцијама. Оне ће увек остати под јавном контролом локалних органа због високог степена монополизованости ових делатности. С обзиром на ту чињеницу, много је рационалније изабрати понуђене разноврсније облике обављања ових делатности у зависности од степена ефикасности које ове институције могу да понуде. Задржати се само на облик јавних предузећа, неекономски је избор, без провере других могућности.

Органи управљања и општинска управа и службе су институције које обављају ону управну и надзорну функцију у сваком систему који је монополизован у функционисању, а такав је систем локалне самоупра-

ве. У случају избора разноврснијих облика институација у обављању локалних економских (али и социјалних) функција расте улога и значај ових органа. Њихова улога је и у досадашњем систему била велика, али је у стварном животу општине Лесковац контролна и управна функција ових органа замењивана улогом управних одбора у јавним предузећима и установама. То је случај потпуне замене тезе, јер ова *ad hoc* тела не могу никада да замене управну функцију изабраног општинског органа и стручну функцију професионалног органа управе (јер им то и није сврха). Зато ће измена ових релација у надлежностима бити будући значајан посао који ће се морати уредити на управно утемељен начин, а поготово ако се прихвати концепт функционалних управних система у општини Лесковац који за собом повлачи разноврсност институација у извршном делу обављања локалних самоуправних функција.

Службе за управљање локалним јавним добром су оне институције које у свом деловању егзистирају између управних и класичних извршних функција. У општини Лесковац то су Дирекција за урбанизам и изградњу, Фонд за развој општине Лесковац, Фонд за заштиту животне средине. Ове институације, да би рационално обавиле своју функцију, морају да имају високу професионалну оспособљеност намештеника и менаџерску склоност својих руководиоца. Ово због тога што се за рационално управљање локалним јавним добрима захтева њихово изузетно стручно познавање и брзо и ефикасно доношење одлука. Пошто се ради о најважнијим економским ресурсима (и јединим) са којима располаже општина као локална самоуправа, од начина уређивања ових институција зависи да ли ће услова за локални економски и социјални развој бити или не, и то на дуги рок. Досадашњи начин уређивања ових институција у општини Лесковац остао је у безваздушном простору између јавних предузећа и општинске управе. Он се није показао ефикасним са становишта рационалног управљања јавним добром које им је стављено на управљање. Иначе, сличан систем се примењује и у другим већим општинама у Србији, па је неорганизованост ових управних функција општа ствар.

Од институција «трећег сектора» у општини Лесковац готово да егзистирају само невладине организације. Пошто се ради о «младом» сектору, он још увек није успоставио дубљи однос са локалним органима и локалном функцијом коју обавља. Пошто је и овде плурализам пут да се дође до суштине функционисања, основни начин јачања овог сектора јесте јачање разноврсности њиховог организовања и учешћа у јавном животу. То искључује досадашњи начин јачања бројности невладиних организација. Иако је општина Лесковац, у релативном смислу, општина са највећим бројем невладиних организација у Србији, њихово деловање у свакодневном животу се не потврђује. Поготово недостаје деловање «трећег сектора» у развојним и инфраструктурним

областима, тако да понуда за сарадњу страних организација (UNDP, CHF) не може да се употпуни одговарајућим партнерством.

Регионални органи и међуопштинске интересне координације, као институције управљања локалним развојем ширег обухвата од општине, на овим просторима нису биле посебно развијене. То је за последицу имало да општина Лесковац сама, у оквиру сопствених могућности и могућности државних заинтересованих органа, партиципира у тим активностима. Резултати су били спорадични и неорганизовани. У последње време значајно је организовање преко органа Координационог тела за јужну Србију, али резултати и даље нису значајни, осим у делу формирања Фонда за развој општине Лесковац, уз учешће како овог тела тако и UNDP-а. Тенденција у модерном развоју локалних самоуправа ка приватно-јавним партнерствима овде се намеће као непосредна нужност у обављању локалних јавних послова.

Кластерски систем локалног развоја је специфичан облик јачања локалног економског јавног добра кроз сарадњу великих локалних предузећа и локалних општинских органа. Оваја облик институција у општини Лесковац остао је врло неразвијен, ако не и непознат. Када се упореди однос општина са локалним фармацеутским гигантима у Лесковцу и Вршцу, разлике у последицама деловања ових кластерских односа су видљиве голим оком. С обзиром на промењену власничку структуру, у будућности би овај однос требало посебно неговати у заједничком интересу јачања имиџа и потенцијала града као јединственог локалног јавног добра.

3. 2. 3. Инструменти економске политике

Класификација инструмената се може извршити на исти начин као и класификација мера, али ће овде њихово груписање бити изведено по другим критеријумима, који су ближи оперативним циљевима економске политике локалне самоуправе. За разлику од претходног поглавља, овде ће се одмах уз сваку класификациону групу дати пример општине Лесковац.

А) Инструменти општег карактера

1) **Програм развоја** (стратешки, средњорочни и краткорочни) истовремено је и најшире средство локалне заједнице за постизање изабраних циљева економске политике. Програми нижег нивоа обухватности односе се на делатности које су у функционалној надлежности локалне самоуправе.

Као допунско средство операционализације, може да му се надогради и програм реализације појединих његових важнијих и сложенијих делова. Сублимира у себе све расположиве појединачне инструменте (економске) политике локалне самоуправе.

У општини Лесковац, сем дугорочног стратешког програма развоја, од 2000. г. не употребљава се овај инструмент управљања сопственим развојем, без обзира на законску (Закон о локалној самоуправи) и статутарну (Статут општине Лесковац) обавезу. У том смислу, намеће се потреба његовог брзог доношења као најширег оперативног инструмента реализације усвојене Стратегије одрживог развоја општине Лесковац. На тај начин би се направио основ за доношење других појединачних програма развоја појединих делатности у надлежности општине (као што су програмско уређивање грађевинског земљишта, развоја пољопривреде, развоја малих и средњих предузећа и др.).

2) **Просторно** (урбанистичко) **планирање** је најмоћнији инструмент економске политике. Преко њега се контролише намена коришћења простора локалне самоуправе, и посебно грађевинског земљишта: контрола интензитета коришћења, контрола величине парцеле и реконструкције објеката, забрана изградње, утврђују стандарди и нормативи изградње грађевинских објеката итд. Град Лесковац од 1992. године има у употреби овај инструмент у чијој реализацији економски сегмент није значајна компонента, те није имао значајније домете као инструмент економске политике нити су они посебно праћени. Доношењем новог Закона о планирању и изградњи и започетим процесом прилагођавања свих просторних планова, прилика је и обавеза да се економска димензија коначно имплементира на прави начин.

3) **Буџет општине** је најопштији инструмент фискалне политике локалне самоуправе. Једним делом захвата и средства политике цена, и то онај који се односи на тзв. заједничку комуналну потрошњу. Ако су програм развоја и просторни план припрема, онда је буџет инструмент реализације политике развоја локалне самоуправе (па и економског).

У његовој употреби, последњих деценија, тежиште интересовања се премешта са приходне на расходну страну, тако да је управљање расходима истовремено и управљање функцијама локалне самоуправе. Задатак му је да производи локално јавно добро и у том погледу је без конкуренције најважнији инструмент. Али не и незаменљив.

У општини Лесковац буџет је остваривао своје основне функције, али ову, економску, није имао у виду. Процес преоријентације на управљање расходима тек је у зачетку и он ће се наставити уз учешће присутних међународних организација које се баве питањима јачања капацитета органа локалне самоуправе. Тек са завршетком тог процеса могу се очекивати први резултати. Уградњом програмског приступа буџетским средствима од стране корисника и фондовског принципа у његовом наменском коришћењу значајно ће се усмерити расходна страна буџета у правцу пројектне конкретизације наменског коришћења. Тиме се обезбеђује ефикасност употребе средстава и препознаје врста јавног добра која се конкретно производи.

Б) Инструменти појединачног дејства

1) Просторни план, генерални (урбанистички) план, регулациони план, план намена површина, планови парцелације, пројекти, грађевинске дозволе, одлуке о обављању појединих комуналних функција и др. планови или одлуке којима се ограничава својинско право (о национализацији, експропријацији, праву пречe куповине или препарацелацији и репарцелацији).

Скоро сви инструменти су употреби у општини Лесковац, али без функција које се тичу локалне економске политике, јер такво усмерење до сада нису ни имали. У току је поступак њиховог прилагођавања новим либералним условима просторног планирања које намеће у већем обиму и економску компоненту њихове употребе.

2) Порези на имовину, на приходе од имовине, на промет непокретности, на наслеђе и поклон, на доходак грађана и бруто зараде, на увећану вредност грађевинског земљишта, на вредност неискоришћеног грађевинског земљишта (еколошки порези и други порези у расподели између различитих степена државне организције).

Првонабројани порези су у употреби у општини Лесковац у складу са законом и они махом имају фискални карактер. Остали порези (или накнаде) као значајан инструмент управљања локалним ресурсима (просторним, еколошким) још увек су непознати инструменти у локалној пракси. Када се повећа степен самосталности општине као локалне самоуправе, што је општа тенденција, ови порези, као моћан инструмент економске политике, постаће незаменљиви у финансирању производње локалног јавног добра (инфраструктурног, социјалног, супраструктурног, или неког другог, свеједно).

3) Субвенције као контраинструмент опорезивању, новчана (бесповратна) давања или сл.

Овај инструмент у буџету општине Лесковац је у ограниченој и спорадичној примени, те су му и домети у економској политици истог карактера.

4) Локални, изворни инструменти: градска рента (код нас: накнада за коришћење градског земљишта), накнада инвеститора (или код нас: накнада за уређивање грађевинског зељишта), порез на фонд зарада (некада: накнада за коришћење комуналних добара од општег интереса), комуналне таксе, боравишне таксе и др.

Ова група инструмената је и колективно и појединачно најважнија група инструмената економске политике. Заједно чине скоро једну половину буџета оштине Лесковац, а појединачно су одлучујући инструменти за управљање градским земљиштем као најзначајнијим економским ресурсом са којим располаже општина као јединица локалне самоуправе.

Накнада за коришћење градског земљишта (тзв. градска рента) по својој природи је намењена за текуће одржавање заједничке комуналне

инфраструктуре. Овај инструмент економске политике ни у једном периоду своје примене у општини Лесковац није задовољавао овај основни критеријум. У овом тренутку његов фискални домет не допире ни до половине свих текућих заједничких трошкова комуналне инфраструктуре у општини. У том смислу, он није инструмент економске политике јер не испуњава ни минималне критеријуме да би то постао.[20] У наступајућем периоду финансијске самосталности и одговорности општине мораће се пројектовати пораст висине ове накнаде најмање до висине текућих трошкова заједничке комуналне инфраструктуре, а кад задовољи тај критеријум, надаље се може размишљати о његовој активној улози у економској политици општине Лесковац.

Накнада за уређивање грађевинског земљишта је инструмент развојног дела економске политике. Он служи инвестиционом комуналном опремању грађевинског земљишта. Досадашња његова примена такође није обезбеђивала елементарне услове инструмента економске политике јер није обезбеђивао инфраструктурно опремање јавних површина сразмерно потребама грађана и правних лица, тако да годинама поједина насеља или локације за пословне намене немају све основне услове урбанитета (струја, пут, вода, канализација). Тренутна висина ове накнаде у општини Лесковац је једна од најнижих у Србији.[21] Пошто је ово централни развојни инструмент економске политике општине, у наредном периоду ће се морати прецизно и детаљно разрадити његова дугорочна примена, кроз потенцирање програмског приступа инфраструктурном уређивању грађевинског земљишта.

Порез на фонд зарада (односно, некадашња накнада за коришћење комуналних добара од општег интереса) класичан је фискални инструмент и до сада је имао функцију употпуњавања недостајућих средстава за развој комуналне инфраструктуре. По свом домету био је најважнији инструмент са скоро једном трећином укупног годишњег буџета општине Лесковац. Интенција је да се овај фискални извор општинског буџета укине, тако да ће се питање дефинисања политике комуналног развоја преко претходно поменута два инструмента поставити врло брзо у драматичном облику! Заједно са политиком цена, ово ће бити централне тачке економске политике општине Лесковац у будућем периоду.

Остали поменути инструменти по свом обиму и значају нису играли значајну улогу у економској полици општине Лесковац, нити су као такви употребљавани.

5) Инструменти из домена политике цена: контрола цена, контрола профита, регулација привредних активности, закупнина кад је грађе-

20 У 2003. г. је Одлуком о грађевинском земљишту накнада за коришћење грађевинског земљишта допунски умањена за 32%, па је овај инструмент економске политике додатно умањио своју примарну функцију.

21 У једној упоредној анализи је показано да је ова накнада по појединим зонама у односу на висину исте у Београду нижа у распону од 2,5 до 12 пута!

винско земљиште у јавној својини, цена локалних комуналних добара и услуга, цена инфраструктурних услуга, накнада инвеститора за прикључак на мрежу и објекте инфраструктуре, накнада за привремено коришћење земљишта и привремени прикључак, закупнина за пословни простор у јавној својини.

Ова група инструмената биће најважнија за даљи економски развој општине Лесковац. У њиховој досадашњој примени у општини Лесковац била је доминантна политика заштите потрошача, а на рачун квалитета понуде комуналних добара и услуга. У том смислу и нису имали улогу инструмената економске политике. Напротив, имали су улогу угрожавања обављања комуналних функција када приход није био довољан да обезбеди одређени стандард комуналне понуде, чему су јавна комунална предузећа често прибегавала, када другог економског излаза није било. С обзиром на оно што је напред речено у вези са правцима транзције јавног сектора у Србији, мора се хитно дефинисати политика цена у општини на начин који ће предупредити сва будућа изненађења, како последице по њен економски развој не би биле ограничавајуће.

6. Станарине за станове социјалног карактера у јавној (општинској) својини.

С обзиром на владајућу структуру власништва над становима у колективним објектима, овај инструмент нема готово никакав значај у општини Лесковац. Да би се то променило, потребно је претходно дефинисати политику социјалног становања која стварно у општини Лесковац (као и у другим општинама у Србији) и не постоји.

7) Самодопринос, партиципација или натурално улагање корисника локалног јавног добра.

С обзиром на традицију и напред изнете недостатке редовних инструмената економске политике, овај инструмент, као допуњујући, широко се примењује у општини Лесковац, како код редовних развојних инфраструктурних активности, тако и код изградње крупних комуналних и инфраструктурних објеката. Са развојем редовних инструмената који треба да обезбеде стабилну политику комуналног опремања општине, овај инструмент би требало да има мањи и корективни значај.

8) Државни и парадржавни буџети и фондови.

Код изградње објеката од општег и заједничког интереса, а на територији општине ови инструменти су од одлучујућег значаја за обезбеђење крупних инфраструктурних објеката (водосистеми, регионални путеви, постројења за пречишћавање отпадних вода и сл.). У општини Лесковац прва два инструмента су широко примењивана у претходном периоду. За њихово активирање и реализацију битно је дефинисати политику односа локалних органа и институција са пратећим државним министарствима и фондовима. Без добро усаглашене ове полити-

ке, немогућа је употреба ових инструмената економске политике за стратешки развој општине.[22]

9) Приходи од имовине у власништву јединице локалне самоуправе.

Овај инструмент до сада није био присутан у пракси наших општина јер оне такву имовину у уставном смислу и нису имале. Но, с обзиром на промену законских прописа и очекивану промену устава Србије, када ће општина бити равноправни својински власник са осталим учесницима у својинском промету, овај инструмент економске политике добиће значај. Поготово што се новим Законом о локалној самоуправи отвара могућност да општина обавља и неке делатности које јој до сада нису биле својствене.

10) Банкарска средства, хипотекарни кредити.

Ови класични финансијски инструменти економске политике до сада су у општини Лесковац спорадично примењивани. Стабилност тржишта, монетарна стабилност, развијеност банкарског сектора, потреба за крупним инфраструктурним захватима, стабилизовање фискалних прихода, изградња инструмената економске политике на новим основама, дефинисање локалне економске полтике, својинска трансформација јавног сектора, створиће могућности и потребу да се у развоју општине калкулише са скраћивањем времена инвестиционих захвата.

11. Донације, спонзорства, ктиторства, задужбине.

Ово су нови инструменти економске политике чија је примена у општини Лесковац започета шире после 2000. г. У том периоду, до данас, изграђени су механизми, институације и увежбани поступци за активирање значајних средстава међународних донаторских развојних организација на територији општине. На овај начин је, на пример, преко Фонда за развој општине Лесковац, и у сарадњи са међународним институцијама, уз учешће буџета општине и његових корисника, у последњих годину дана је реализовано или је у реализацији 56 пројеката укупне вредности од преко 80 милиона динара (што је више од 10% годишњег буџета општине Лесковац). И у наредном периоду од једне до две године обезбеђена је реализација пројеката сличног обима и вредности. Очигледно је да су ови инструменти економске политике општине значајно надоместили недостатке оних напред поменутих.

4. ОСНОВНИ ЗАКЉУЦИ

Према критеријумима величине, општина Лесковац је међу 10 највећих и најзначајнијих општина у Србији (од укупно 160), а према критеријумима економске снаге и доприноса развоју Републике, спада у групу општина од 10. до 35. места, док према критеријумима економске развијености у следећу групу, од 66. до 112. места.

22 У првом делу ове анализе смо показали да су ова средства у маси јавне потрошње на територији општине Лесковац трочетвртински заступљена.

Град Лесковац, са Суботицом и Зрењанином, спада у групу највећих градова средње величине у Републици Србији.

Према свим видовима расподеле и потрошње, општина Лесковац се налази испод просека Републике Србије и у доњој је половини табеле од 160 општина, и у том погледу, а нарочито у погледу инвестиционе потрошње, има изузетну компаративну стартну конкурентску осујећеност на почетку транзиционог тржишног периода. Град Лесковац и град Краљево, по свим показатељима, најнеразвијенији су у групи градова средње величине.

У јавној потрошњи на територији општине Лесковац највећи део (85%) под контролом је државних институција, фондова и организација, а тек 15% под директном управљачком контролом локалних (самоуправних) органа.

Према свим показатељима потрошње и животног стандарда становника, општина Лесковац се налази у просеку на 117. месту у Републици Србији (од ње нижи стандард имају само становници 43 општине Србије), односно на испотполовичном нивоу од 45,3 % од просечног стандарда у Србији.

У области социјалног стандарда, код којег Република има уставну обавезу обезбеђења стартне равноправности, као што је случај са основним образовањем, показује се изразита потчињеност општине Лесковац. Јер, са 90 основних школа, као прва у Србији, са издвојеним средствима, као једанаеста, њој се у квалитативном смислу (према просечним расходима по ученику) обезбеђује тек 142. место у Републици Србији, што је изразита стартна неравноправност.

Скоро према свим показатељима комуналног стандарда становништва (саобраћајног, телекомуникационог, комуналног), понуда општине Лесковац је испод просека, у односу на већину општина и градова у Србији. У том смислу, овај инфраструктурни дебаланс је значајан компаративни недостатак општине Лесковац, како у развојној утакмици на специфичном тржишту градова и општина Србије, тако и у погледу шанси да се промени постојећа економска и привредна структура која већ дуже време производи економско заостајање општине.

Наслеђен модел економске структуре из времена када је Лесковац био други индустријски центар у Србији је исцрпео своје дејство, а нова општинска економска структура није конституисана на модерном развојном принципу, уз велики мањак услужног сектора, што је услов будућег развоја града и општине Лесковац. Уз то, није диференцирана локална економска структура на оптималан начин између урбаног и руралног дела општине, уз већ речени стартни недостатак неразвијене инфраструктурне понуде (како за живот грађана, тако и за пословање правних лица).

Од познатих мера локалне економске политике, у општини Лесковац су примењиване само оне које су законски одређене (фискална и

урбанистичка), али уз готово потпуно занемаривање њихове економске улоге у развоју општине:

Од идентификованих 25 могућих институција које учествују у локалној економској политици, у општини Лесковац је активно деловало њих 10, при чему је и овде највећи број законски био конституисан.

Од три поменута најопштија инструмента економске политике (програм развоја, буџет и генерални урбанистички план) у општини су сва три била у примени, с тим што од 2000. г. програмско управљање укупним развојем и развојем делатности од општинског значаја не функционише.

Од 48 побројаних инструмената економске политике појединачног и конкретног дејства, у општини Лесковац, у већем или мањем обиму, примењиван је 31 инструмент, при чему нису примењивани они који имају квалитативне последице на локално јавано добро и укупан економски развој као последицу.

Литература

1. Ch. M. Tiebout., **A Pure Theory of Local Expenditures**, J*ournal of Public Economy*, Oct. 1956, vol. 64 ss. 416-424.
2. Гаврило Михаљевић, **Предуслови развоја модерне пољопривреде и села**, у: **Село у новим развојним условима**, *Удружење урбаниста Србије*, Београд, 2003, стр. 66-76.
3. Србољуб Миленковић, **Разарање лесковачке индустрије (1941-1953)**, *Народни музеј Лесковац*, 2003.
4. М. Павловић, М. Ниношевић, В. Трајковић, **Изборне борбе у лесковачком крају 1919-1939**, књ. 1 и 2, *Народни музеј Лесковац*, 1997. и 1998.
5. Јовица М. Цветковић, **Економска политика локалне самоуправе**, *Финансије*, бр. 5-6/2001, Београд, стр. 454-472.
6. S. Pintarić, M.Zakić, red., **Ekonomska politika**, *Informator*, Zagreb, 1987.
7. Gorazd Trpin, **Nova gledišta o uređewu komunalnih djelatnosti**, *Stambena i komunalna privreda*, бр. 3/1990, Zagreb, стр. 16-26.
8. Eugen Pusić, **Nauka o upravi**, *Školska kwiga*, Zagreb, 1978.
9. Статистички годишњаци Југославије, Србије и статистички годишњак општине у Србији, различита годишња издања.
10. Програми, анализе, информације и извештаји Одсека за планирање у Одељењу за привреду општине Лесковац из различитих година.

SUMMARY

Jovica M. Cvetković

SOCIAL AND ECONOMY POSITION ON LESKOVAC
– COMPACISON WITH OTHER TOWNS IN SERBIA

The issue of its overall position in the Republic of Serbia and the South of Serbia has become of vital importance for the research of the development of the community and the town of Leskovac. The position is getting worse in the last decades. Results of research are being offered that can contribute to clarify this position from several angles and eventually find solutions for it.

UDK: 342.25 (497.11)

Ненад Стојановић

ЛЕСКОВАЦ – РЕГИОНАЛНИ ЦЕНТАР ?

Циљ овог истраживања је да докаже да Лесковац поседује потенцијале (природне, саобраћајне и демографске) који му омогућавају да се афирмише и опстане као регионални центар у Србији. У скоријој будућности очекује се децентрализација Србије. Предимензионисање једног града (Београда) иде увек на штету осталих градова у државама величине Србије, односно не даје могућност да се дође до адекватног решења њихових економских и других проблема. Целисходно решење овог проблема исказује се у савременим условима - у планској децентрализацији свих оних функција и активности које се успешно могу обављати и у другим градовима. У том погледу очекују се озбиљни потези регионализације Србије, где се регионализација види као облик управљања Републиком, а регионални центри као инструменти за успостављање равнотеже економског развоја сваког појединачног дела Србије. Неки градски центри (пре свега Нови Сад и Ниш) постали су доминантни фактори регионалног развоја и просторног окупљања, па је нопходно да се томе прилагоди и економски развој целе Србије. Такође, регионализација је данас у Европи један од кључних услова земљама у транзицији за прикључивање у Европску унију, јер се процес европске интеграције у почетној фази одвија преко тзв. просторне интеграције, односно преко региона. У земљама западне Европе регионализам, као начин управљања на ширем нивоу, од почетка 70-их година добија узлазни тренд (Француска), да би 90-их већ доминирао Европом. Од 1992. године овај облик територијалне организације на нивоу ЕУ има и институционални карактер, јер је уговором из Мастрихта омогућено формирање Одбора за регије (The Committe of the Regions).[1] Циљ регионализације са становишта Европске Уније састојао се у пробијању граничних баријера и ослобађању токова капитала, радне снаге и информација. И у Републици Србији регионализам има дугу традицију, а жупаније, срезови, окрузи и регионалне заједнице општина су неки од најзначајних модела традиционалних об-

1 Паскал Фонтен: *Европска Унија у 10 лекција*, Луксембург, 1998, стр. 14.

лика регионалног управљања на мезо нивоу између државног и општинског.

За потребе овог рада на самом почетку навешћемо дефиниције неколико основних појмова:

Децентрализација је више политички, али и административни појам, где нижи органи власти имају виши степен слободе у управљању и одлучивању.[2]

Деконцентрација је административно-управни појам, означава преношење власти од стране централних органа на ниже органе власти, уз пуну подређеност нижих органа власти.[3] Као резултат деконцентрације јавља се локална самоуправа (local government). Овај термин је пореклом из Енглеске и САД. Он означава облик управљања и одлучивања у локалним заједницама.

Регионализам је тежња појединих области да сачувају своје специфичности и добију извесну самосталност према централистичкој држави.[4]

Термин регионализација уводи се као поступак (метод) издвајања, рашчлањавања и ограничавања одређеног географског простора и његову поделу на мање индивидуалне делове (М. Васовић, Регионална географија, 1971).

Под појмом „регион" обично се подразумева шире подручје које се појављује у виду својствене „целине" на тај начин што је или обележено изразитом специфичношћу своје привредне структуре - својим привредним карактеристикама (пољопривредним, индустријским, рудним, шумским, туристичким...), или је пак изразито због других својих одлика: географског, демографског, односно историјског карактера (Хранислав Стојановић, 1979).

Александар Вељковић[5] под регионом подразумева комплексну геопросторну јединицу, део шире територије, састављену од скупова елемената, односно компонената: природног комплекса, становништва и његових активности, од изграђених или коришћених површина.

У енглеској литератури под регионом се сматра више-мање локализована област са сопственом политичко - економском структуром, потенцијалима и проблемима.

Па ипак, за данашње прилике најсврсисходније је рећи за регион да је облик територијалне организације настао удруживањем суседних општина, које сматрају да одређене послове економске природе могу да обављају ефикасније заједно, а не одвојено или преко централних органа власти.

---

2 Ђорђе Милић: *Локална самоуправа*, Простор, Београд, 1995, стр. 22.
3 Ђорђе Милић: *Локална самоуправа*, Простор, Београд, 1995, стр. 22.
4 *Мала енциклопедија Просвете, друга књига*, Београд, 1969, стр. 427.
5 Др Александар Вељковић - научни сарадник.

Основни елементи једног региона су величина, границе, садржај и његово средиште (центар региона).

У зависности од критеријума за одређивање (географски, економски, социјални, политички и др.) или сврхе за коју служе, региони могу бити: природни, демографски, економски, админстративни, социјални, нодални и др. Према величини територијалне управе Статистички завод Европске уније (EUROSTAT) региструје две врсте региона и то:

1. ниво NUTS 2 (Nomenklature des Units Territoriale Statistigue), тј. ниво макрорегиона који има 1-4 милиона становника и коме су отворени путеви ка структурним фондовима Европске уније по учлањењу у ову заједницу;

2. ниво NUTS 3, тј. ниво дистрикта или округа, који има 100.000-1.000.000 становника и који је више окренут унутрашњим питањима запошљавања, социјалног или привредног развоја и, изнад свега, активног и равноправног односа урбаног центра и села у окружењу.

Средиште (центар) региона по правилу мора да буде највеће насеље у регији са највећим бројем функција. Оно мора да буде повезано добрим саобраћајницама са свим деловима региона (градовима, селима и индустријским комплексима).

За одређивање границе региона постоји више критеријума: административни, према социјалној повезаности, према правцима и интензитету економског развоја, комуникације, традиција, функционална повезаност, градско гравитационо подручје и сл. (Б. Пиха, 1979).

Узроци појаве регионализације су бројни. У неким државама западне Европе (Француска, Немачка и Холандија) проблем пренасељености урбаних средина са једне стране и потреба за заштиту животне средине са друге, условиле су прерасподелу административних функција са централног на регионални ниво. У Шпанија и Великој Британији у почетку је политички фактор доминирао у стварању појединих региона (примери Каталоније и Баскије, односно Шкотске и Велса) а касније је регионализација осталог дела Шпаније и Енглеске извршена на основу економских и функционалних критеријума.

У Швајцарској су поред политичких (лингвистичко-верских) фактора и историјски фактори утицали на стварање мањих административних целина. Приликом формирања ових региона физички и саобраћајни фактори имали су другоразредни значај. Ови региони формирани су ради задовољења политичких захтева националних заједница који живе у њима и називају се етничким регионима. У земљама у развоју два основна проблема условљавају њихову регионализацију:[6]

- Проблем миграције радне снаге из неразвијених у развијене делове земље, где одлази, по правилу, млада и квалификована радна снага која је и најмобилнија.

6 G. Murdal: „Economic Theory and Underdeveloped Regions“, London, 1957, 26-29.

- Проблем кретања капитала из неразвијених у развијене делове земље услед веће концентрације производње, ширег тржишта, бољих услова пласмана, као и другим преимућствима која нуди развијена социјално - економска средина.

У земљама у транзицији регионализам постаје реалност у последњој деценији XX века. Наиме, 90-их година XX века земље централне (Пољска, Чешка, Словачка, Мађарска, Словенија) југоисточне и источне (Румунија, Молдавија, Бугарска) Европе приступају реформи друштвено-економског система и уводе регионализацију као облик управљања и планирања на мезо нивоу између локалног и државног. Овакав начин територијалне организације показао се ефикаснијим и рационалнијим од нивоа локалне власти, био је противтежа централној власти и постао је елемент трансрегионалног и трансграничног повезивања. У државама југоисточне и источне Европе, услед тешког историјског наслеђа и велике нетрпељивости између појединих националних заједница, етнички региони још увек нису реалност.

Србија је између 1975. и 1991. године била организована на принципу тзв. међуопштинских регионалних заједница којих је било 18, и то 6 у Војводини, 9 у централној Србији и 3 на Косову и Метохији. Критеријуми регионализације били су различити. У Војводини регионализација је извршена на основу економских, у централној Србији на основу историјских и функционалних, а на Косову и Метохији су доминирали планско-географски критеријуми. Одлуком Скупштине СР Србије о удруживању општина у међуопштинске регионалне заједнице 17. 06. 1975. године формирани су следећи региони: неоградски, зајечарски, јужноморавски, краљевачки, нишки, подрињско - колубарски, подунавски, ужички и шумадијско - поморавски.[7]

Задирући још дубље у историју територијално-административне организованости Србије, са посебним занимањем ћемо утврдити чињеницу да је још на почетку XX века Србија била регионализована држава, и то на начин који се данас у Европи сматра демократским и политички ефикасним. Поделом на округе, срезове и општине Србија је тада, по узору на друге развијене европске државе, омогућавала ефикасно децентрализовано управљање Краљевином. Однос Србије према својим провинцијама на прелазу из XIX у XX век најбоље је приказао Феликс Каниц приликом посете Лесковцу следећим записом: „Општинска управа Лесковца организована је по српском узору. Као и остали градови присаједињени 1878. године, он ужива пуну аутономију“.[8] И на крају, треба поменути књигу Владимира Карића из 1887. године под називом „Србија - опис земље, народа и државе“. Под посебним насло-

7 Републички завод за статистику, Међуопштинске регионалне заједнице у СР Србији 1975. године, Београд, 1.10.1975, стр. 3.

8 F. Kanitz: Das Konigreich Serbien und das Serbenvolk (Лајпциг, 1909. година, стр. 242).

вима обрађени су Подриње, Посавина, Београд са околином. Поморавље, Млава, Пек, Поречје и Тимочка крајина. Могуће је да је то (у теоријском смислу) прва регионална подела Србије, чија је површина тада износила 48.589,4 км^2. Последња (теоријска) регионализација Србије извршена је Просторним планом Републике Србије 1996. године и заснива се утврђивањем центара (нодални систем) различитог ранга, од макрорегионалног (Београд, Нови Сад, Ниш, Приштина, Крагујевац и Ужице), преко регионалног, до субрегионалног. Ова регионализација није успела из политичких разлога и поред ваљане експертске аргументације. Регионализација се у том тренутку сматрала исувише радикалним захватом у процесу редефинисања државне структуре. Наиме, у Србији је на почетку 90-их већ извршена административно-територијална реорганизација укидањем међуопштинских регионалних заједница и формирањем округа. Иако је број округа био већи од броја међуопштинских регионалних заједница, то је у ствари био корак уназад, јер је држава у економском и политичком погледу у потпуности била централизована као одговор на сепаратистичке захтеве појединих мањина. Овакав начин управљања државом имао је своје оправдање у том тренутку и касније, до 1999. године. Данас је, губитком Косова и Метохије, изгубио на значају и треба га што пре превазићи, пре свега новим односима на релацији централна власт - локалне власти.

Регионализација Србије у будућности треба да буде извршена на основу економских, политичких и функционалних критеријума. Србија мора да изучи искуства других држава Европе и да, без политичких и доктринарних предрасуда, размотри облике регионализације који ће одговарати како држави као целини тако и њеним саставним деловима. Приликом будуће регионализације посебно треба водити рачуна о градовима средње величине (између 50.000 и 100.000 становника). У Србији има 15 оваквих градова. То су: Зрењанин и Панчево у Војводини, затим Призрен, Пећ и Косовска Митровица на Косову и Метохији и Чачак, Смедерево, Лесковац, Ваљево, Крушевац, Краљево, Врање, Шабац, Нови Пазар и Ужице у централној Србији. Како је аномалија српског урбаног система недостатак насеља са 300.000 до 500.000 становника, економски развој ових градова је важан предуслов за избалансирани развој Србије. Такође, регионална подела Србије треба да покрене и активира њене граничне и периферне просторе ради решавања њихових економских и социјалних проблема. Такве проблеме би требало превазићи и у оквиру прекограничне, односно међуграничне сарадње. Овакав вид сарадње између Србије, Румуније и Бугарске највероватније би довео до формирања већег урбаног центра (са преко 50.000 становника) у источној Србији. Модели немачко - холандског и немачко - француског граничног простора су свакако најбољи примери развоја граничних простора. И на крају, регионализација Србије треба да спречи или бар умањи доминацију појединих региона над

другима. Фактори који омогућавају доминацију налазе се или у величини региона или у његовој супериорној производној структури или у комбинацији оба ова момента услед којих такав регион убира плодове економије обима и веће специјализације, за разлику од осталих региона где су те могућности знатно мање.[9] Политички карактер регионализације састојао би се у максималном степену одлучивања на нивоу региона у складу са законима и јединством државе. У Европској унији, чак и у етнички хомогеним државама као што су Холандија и Португал, региони имају сопствену администрацију и органе власти, али и централне власти имају механизме контроле у односу на регионалне власти. Једини изузетак је Грчка. У овој држави регионализација аутоматски не представља и децентрализацију земље, јер су региони Грчке административне јединице без аутономије локалне власти и без законодавних овлашћења. У нашој држави најбоље је да се Уставом Србије предвиде услови и поступци промене границе региона, као и минималан и максималан број општина, односно број становника који могу чинити један регион. Истим актом треба одредити прерасподелу надлежности између централних и регионалних власти.

Функционални карактер регионализације састојао би се у формирању региона на основу једне или више одређених функција, обично повезујући централно место (велике градове) и његово залеђе или области које опслужује. Економски карактер регионализације састојао би се у подели финансијских средстава између централне власти, региона и општине. За Србију је најидеалније решење „швајцарски модел“, где једна трећина буџета припада центру, једна трећина регионима и једна трећина општинама. Наравно да примена швајцарског модела буџетске прерасподеле подразумева административно - територијалну реорганизацију Србије и на општинском нивоу, која би се одликовала поделом прегломазних и формирањем нових мањих општина, које би подстакле развој мањих урбаних насеља. За Србију је у почетку најбоље решење „шведски модел“ општинске територијалне организације. Наиме, Краљевина Шведска, која има приближно исти број становника као и Србија, организована је у 288 општина.[10] Како данас у Србији постоји 189 локалних самоуправа, међу којима је најмање 20 прегломазних, то значи да је према овом моделу потребно формирати још најмање 70 нових општина. Из свега овога изводимо закључак да регионализација Србије није само пуко издвајање или стварање региона унутар наше државе већ је основа за њен избалансирани развој.

ПРОСТОРНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПОДРУЧЈА

Простор око града Лесковца је котлина која припада Моравској долини. Она је највећа морфотектонска потолина у Србији, дужине 50

9 F. Perroux: „L'economie du XX - eme siecle“, Paris, 1964, 85-87.
10 Шведски институт: подаци о Шведској, Стокхолм, 2001, 1.

км и ширине 45 км. Са истока се граничи Крушевицом, Бабичком гором и Селичевицом, са југа је планина Кукавица и позната Грделичка клисура, а са запада планине Радан и Пасјача и недогледни ланци брда Јабланичког масива. Са севера је отворена и спаја се са Нишком котлином. Апсолутна надморска висина јој је од 200 до 400 м. Град Лесковац заузима њен централни део и се налази се на 42° 59' северне географске ширине и 21° 57' источне географске дужине, на реци Ветерници, испод брда Хисар, на надморској висини од 225 м. Он је раскрсница саобраћајница које иду долином Јужне Мораве, Ветернице, Јабланице и Власине. Град чини укупна територија структурисана на градско грађевинско земљиште, ужи шири центар и периферија. Шира територија града 1992. године износила је 3.275 ха. Површина ужег градског језгра била је 1.630 ха. Зона заштите града износила је 1.325 ха, а ужа територија приградских насеља била је 320 ха.[11] Општина Лесковац се простире на површини од 1.025 км^2 са око 156.000 становника који су настањени у 144 насеља. Лесковац, Вучје и Грделица су насеља градског типа. У административном погледу општина је подељена на 134 месних заједница или 140 катастарских општина. Осим Лесковачке котлине, где се налази град, општина обухвата и западне падине Бабичке горе, северозападне падине Крушевице, северне падине Кукавице, северне и средње делове Грделичке клисуре и подручје Оруглице. Према површини коју заузима, броју становника и густини насељености (155 становника на км^2), Лесковац је међу највећим општинама у Србији. Административно општина припада Јабланичком округу где се Лесковац истиче не само као највеће градско насеље већ и као његов привредни и културни центар. У непосредном окружењу има више значајнијих градова са којима је функционално повезан. То су Ниш, Врање, Прокупље и Пирот.

ИСТОРИЈА ГРАДА

Град је добио назив по лескама (лештару) којима је била испуњена равница између Лесковца и Стројковца у време настанка насеља. У документима из прве половине XIV века (1308. и 1348. година) Лесковац се помиње као „велико село са обе стране реке", а у писму књегиње Милице из 1395. године спомиње се као град заједно са Сталаћем и Крушевцем. Иако нема поузданих података о карактеру насеља, изгледа најближе истини да је у то време Лесковац био станица за караване, а у првој половини XV века имао је значај утврђеног места. По записима Ф. Каница,[12] утврђење на Хисару је стајало као круна и доминирало над оближњом мочварном низијом. Тврђаву и град на почетку

11 Завод за урбанизам, Лесковац, 2000.
12 F. Kanitz: Das Konigreich Serbien und das Serbenvolk (Лајпциг, 1909, стр. 233).

друге половине XV века (1454. године) дефинитивно освајају Турци. Турски извори кажу да је Лесковац у XVI веку био варошица. Насеље се налазило у подножју Хисара и звало се Кулина, вероватно по каквој кули на брду изнад њега. Крајем XVI века они су у летопису оставили и кратки запис о пожару у Лесковцу и Скопљу следеће садржине: „У лето 1594 изгоре Скопље и Лесковац".[13] Како се налазио на раскрсници важних трговачких путева и у региону у коме су успевали пољопривредни ратарски производи, Лесковац се у XVII веку развио у познати трговачки центар, где су се одржавали вашари који су далеко превазилазили локални карактер. О овим вашарима је такође остало много записа и описа старих путописаца. Први запис о лесковачком вашару оставио је турски географ Хаџи-Калфа или Ћатиб-ефендија. Овај запис датира из прве половине XVI века и у њему стоји:

„Лесковца - Августа месеца држи се овде велики панаџур."

Нешто касније, извештај надбискупа Петра упућен Ватикану, из 1680. године, каже да је Лесковац град чувен по величанственом вашару који се држи у њему и траје пуних 15 дана.

Аустријско - турски рат 1688 - 1690, и привремено аустријско освајање Лесковца 1689. године, негативно су утицали на привредни развој Лесковца у наредних 100 година. Поновни привредни развој започео је 1787. године када је град постао седиште пашалука. Као центар пашалука, почетком XIX века, Лесковац је био релативно велики град. О трговачким караванима из Лесковца на крају XVIII и у првој половини XIX века писао је Јован Цвијић.[14] О површини коју је обухватао у овом периоду нема прецизних података, али се зна да је град био подељен на српски део, који се углавном налазио на десној обали Ветернице и турски део који је обухватао простор између брда Хисара и леве обале Ветеренице. Прецизнијих записа има о броју становника. По једном запису из 1807. године имао је око 10.000 становника, а по другом, који датира између 1836. и 1838. године, Лесковац је бројао 12.000 становника и 3.000 кућа. То значи да се током прве половине XIX века Лесковац, за разлику од већине насеља на овом подручју, развијао у економском погледу. Упади српске устаничке војске 1807. године, под командом Илије Стреље, у околини Прокупља и између Ниша и Лесковца, и 1809. године у околини Ниша, под командом војводе Стевана Синђелића, у економском погледу више су штетили развоју Ниша и Прокупља него Лесковца јер су ови градови били први циљеви српског продора на југ.[15] Нешто касније, српско ослобођење 6 нахија и постављење српско - турске границе на планини Јастребац и код Алексинца, имало је пресудну улогу да Ниш и Прокупље имају, за разлику од Лес-

13 Душанка Шопова, Документа цариградске архиве (1557 - 1645), Скопље, 1955, стр. 78 - 79.

14 Јован Цвијић: Балканско полуострво и јужнословенске земље, стр 220.

15 Миленко М. Вукићевић, Карађорђе, други део, Београд, 1912, стр. 501.

ковца, карактер утврђених градова. Лесковац, нешто удаљенији од границе, развио се средином XIX века у занатски центар. Народне буне, са изузетком оне из 1841. године, нису имале утицаја на стање сеоских насеља у његовом окружењу и њихов привредни ток у првој половини XIX века. Све то условило је развитак старих и стварање нових насеља и омогућило је једну урбанизацију града, макар оријенталну и примитивну, за коју није било услова на северу, где су сукоби били чести и који су, поред природних сметњи, спречавали трајност и привредни развој насеља. Овакве тенденције развоја настављене су и у другој половини XIX века, до 1878. године. По подацима из 1858. године, бројао је 15.000 својих житеља. Од заната нарочито се истицао ужарски.[16] То је, као што је познато, претеча касније лесковачке текстилне индустрије којом се овај град почетком XX века и прославио. Период од 1860. до 1878. године је период економског јачања српског становништва у граду, и делимично у његовој околини. Обогаћени разним трансакцијама, Срби почињу, најпре у самом граду, да купују турска непокретна добра (дућане, радње, куће), а затим и да купују земљишне поседе у околини (воденице, винограде и конопљишта). Осим тога, ваља истаћи да су се насељени Грци, Цинцари и Јевреји којих је било релативно доста, бавили не само трговином и занатима него и другим занимањима; тако су, примера ради, лекари и апотекари, средином века, у Лесковцу били Грци. Лесковац је ослобођен од Турака 9. децембра 1877. године. После ослобођења град се смањио на 10.388 становника али су се зато стекли потребни услови за развој индустрије.[17]

Прва лесковачка фабрика подигнута је 1884. године. У почетку се развија текстилна а касније металска, керамичка, прехрамбена, хемијска, дрвна и индустрија прераде гуме. Снажном привредном развоју Лесковца посебно је погодавала железничка пруга која је 1886. године прошла кроз град и повезала га са Београдом, Скопљем и Солуном. Две године касније локални индустријалци, трговци, занатлије и адвокати основали су „Лесковачку удеоничарску штедионицу“ која представља први корак у развоју банкарства на овим просторима.[18]

У лесковачком индустријском басену, који се почетком XX века почео формирати и незадрживо развијати, било је запошљено већ на самом почетку око 1.000 радника. Поред тога, Лесковац је и даље јак занатски цантар, у њему је у овом периоду радило 1.200 занатлија, који су се бавили са око 80 различитих заната. Свему овоме треба додати да је у околним селима преовлађивало гајење конопље, која се као сировина употребљавала у индустрији текстила. Прве записе о томе оставио је М. Милићевић.[19] Економски развој града у овом периоду усло-

16 D-r J.G.Hahn: Reise von Belgrad nach Salonik. Wien, 1868, 58.

17 Државоопис Србије, св. XI, Београд, 1882, стр. 56 и 57.

18 Архив Србије, Фонд Министарства народне привреде, ТФ 12, бр. 134/897, Правила лесковачке удеоничарске штедионице из 1889. године.

19 М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија, Београд, 1884, стр. 132.

вио је и његов демографски раст. Тако је 1890. године у граду живело 11.132 становника, а двадесет година касније град је бројао 14.266 житеља. Јачину града у првој деценији XX века најбоље приказују оснивачи Лесковачке трговачке банке у свом писму Министарству привреде од 18. 09. 1903. године: „У Лесковцу има 15.000 становника. По величини и по становништву варош је трећа у Србији, а по развијености трговине, индустрије и заната може се слободно уврстити међу првим(а)“.[20] Међутим, треба рећи да Лесковац у периоду од 1878. до 1912. године, и поред своје економске јачине, није стекао већу административну функцију у Кнежевини, односно Краљевини Србији. Наиме, фебруара 1879. године новоослобођени крајеви подељени су у четири округа. Подручје које гравитира граду подељено је између нишког, топличког, врањског и пиротског округа. Град се у почетку налазио у саставу нишког а касније у саставу врањског округа. Виши национални интереси захтевали су да економски слаби и бројчано мањи градови у окружењу (Пирот, Врање и Прокупље) буду окружни центри. Пред сами почетак балканских ратова 1912. године Врањски округ састојао се из Лесковачког, Власотиначког, Пољаничког, Пчињског, Јабланичког и Масуричког среза.[21] Чак ни после балканских ратова 1913. године Лесковац није стекао статус округа. Период између Другог балканског и Првог светског рата био је исувише кратак за територијалну реорганизацију Краљевине Србије. Из овога се закључује да је величина среза представљала ужу гравитациону зону града у том периоду. По величини, срез је био мањи од садашње општине. Он је у периоду 1879 - 1915. године био подељен на општине.

За време Првог светског рата, новембра 1915. године, Лесковац су заузеле централне силе на чијој страни су биле и бугарске јединице. Иако је окупација Лесковца у току Првог светског рата трајала нешто краће од три године, становништво града и околине је доста пострадало, а индустрија је била опљачкана и опустошена. Демографски губици у току Првог светског рата утицали су да се на територији града 1921. године попише мањи број становника (13.721) него 1910. године (14.266). Они су у наредном десетогодишњем периоду (1921 - 1931) анулирани високим природним приштајем. Када је реч о привреди града, убрзо после ослобођења долази до обнове старих и изградње нових фабрика, посебно текстилних. Између два светска рата у самом граду било је смештено 39 предузећа, а 17 у околним местима.

Колико је то био јак индустријски центар говори и податак да је у овом периоду (1918 - 1941. године) у укупној производњи штофова Југославије Лесковац учествовао са чак 40%. Зато је и добио назив „Српски Манчестер“. Осим тога, град је у овом периоду био и седиште многих институција: среског начелства, окружног и среског суда, Гла-

20 Архив Србије, Фонд Министарства народне привреде, ТФ 42, бр. 10/906. Молба оснивача Лесковачке трговачке банке од 18.09.1903.

21 Јован Манасијевић, Хранислав Ракић, Хронологија, Лесковац, 1979, стр. 30.

вног одељка финансијске контроле, пореске управе, Окружног уреда за осигурање радника, Шумске управе, Монополског стоваришта итд. Од социјалних установа регионалног карактера у граду су између два светска рата функционисали, поред болнице, Дечја поликлиника (од 1928. године), Диспанзер за мајке, одојчад и малу децу (од 1928. године) и Дом народног здравља (од 1930. године), и то за подручје лесковачког, власотиначког и јабланичког среза.[22] Период привредног просперитета између два светска рата пропраћен је и урбанистичким развојем. Град се 1931. године простирао на 2,4 км^2 и био је подељен на шест квартова. У њему је живело 17.636 становника (94% православних, 5% муслимана и 1% Јевреја). Комунална инфраструктура била је лоша. Град је од 1904. године имао електричну енергију, али је био без канализације и градског водовода. У административном погледу 1931. године имао је статус среског центра у склопу Вардарске бановине, чији је центар било Скопље. У саставу лесковачког среза улазиле су следеће општине: Барје, Богојевце, Брестовац, Бунуша, В. Грабовница, В. Копашница, В. Трњане, Винарце, Вучје, Губеревац, Јашуња, Лесковац, Манојловац, Мирошевце, Мрштане, Ораовица, Орашац, Печењевце, Разгојно, Стројковац, Турековац и Црковница.[23] Из свега до сада реченог изводи се закључак да је Лесковац дочекао суморни ратни период са развијеним системом улица и тргова (74 улице и 3.548 кућа), богатом „неостилском“ архитектуром, солидним инфраструктурним решењима, јаком економијом, лошим комуналним решењима и са зоном гравитације која обухвата преко 300.000 становника. Лесковац је у Другом светском рату два пута бомардован.У последњој ратној години, 1944, град је бомбардовањем био готово сравњен са земљом. Потпуно је срушено 475 зграда, а теже је оштећено 1.275. Уништено је неколико фабрика, док је део преосталог индустријско - производног фонда у мањој или већој мери оштећен и онеспособљен за даљу производњу.

Процес обнове индустријске производње ишао је доста споро. Последице бомбардовања осећале су се дуги низ година после ослобођења града. Поред тога, у првим послератним годинама, или у годинама планског развоја привреде, Лесковац је део преосталих индустријских капацитета, чак читаве фабрике, уступио другим градовима. Из Лесковца у друга места пресељени су следећи индустријски капацитети:

1. Текстилна индустрија: комплет штрајхгарн предионица и ткачница платна, затим сисал предионица, аутоматска гребенара и шиваће машине за конфекцију, као и комплет машина за израду гајтана и израду громби штофова.

2. Хемијска индустрија: пресељена је комплетна фабрика сапуна.

---

22 Др П. Ђорђевић, „Здравствено стање и социјалне установе у Лесковцу и околини“, Недељне новине, бр. 32, стр. 4, од 12.08.1934. године.

23 С. Димитријевић, *Историја Лесковца и околине (1918 - 1928)*, 88.

3. Гумарска индустрија: пресељена је комплетна фабрика гума („Рекорд“).

4. Прехрамбена индустрија: пресељена је комплетна фабрика зејтина.

5. Металска индустрија: пресељена је комплетна фабрика „Монтафон“.

И тако је један од водећих градова Србије и највећи српски центар текстилне индустрије дошао до положаја да чак уђе у групу неразвијених подручја крајем 50-их, без обзира на то што у његовој професионалној структури, по подацима који датирају из 1953. године, доминирају запослени у индустрији, управи и трговини.[24] Ово се догодило јер је развој градова величине Лесковца у целој југоисточној Европи до Другог светског рата био концентрисан на капиталу, а после Другог светског рата административне функције су играле одлучујућу улогу у одређивању будућности ових градова. Већина индустријских постројења у социјалистичкој Југославији била је лоцирана у административним центрима вишег ранга. Како Лесковац није стекао већу административну функцију, имао је много мање шансе за развој и подршку државе него административни центри. Он је после Другог светског рата и даље центар општине и среза. Додуше, границе, величина, назив среза и број општина које га чине су променљива категорија. Тако се, примера ради, Лесковачки срез, образован 1955. године, простирао на површини од 2832 км^2 и састојао из 17 општина: Бојника, Бошњаца, Брестовца, Власотинца, Вучја, Грделице, Дарковца, Косанчића, Лебана, Лесковца, Манојловца, Медвеђе, Печењевца, Предејана, Свођа, Турековца и Црне Траве.[25] Шест година касније Лесковачки срез обухвата исту површину али је административно подељен у 9 општина.

А осам година од оснивања, на дан 1. 1. 1963. године, истоимени срез је обухватао следеће општине: Бојник, Босилеград, Брестовац, Бујановац, Црну Траву, Грделицу, Лебане, Лесковац, Медвеђу, Прешево, Сурдулицу, Трговиште, Владичин Хан, Власе, Власину Округлицу, Власотинце, Врање, Врањску Бању и Вучје.[26]

Индустријализација на територији општине у периоду 60-их и 70-их има специфичан карактер. То проистиче из чињенице да је концентрација индустријских инвестиција у великој мери усаглашена са хијерархијом у мрежи насеља. Највећа концентрација је у граду, затим у бившим општинским центрима, Грделици и Вучју, и у неким селима. То је у главној мери повезано са сировинском оријентацијом (агроиндустријски комплекс) или са саобраћајним положајем и тржиштем (текстилна, хемијска и металопрерађивачка индустрија). У административ-

24 Enciklopedija Jugoslavije, Peta knjiga, Zagreb, 1968, str. 516.

25 Општа енциклопедија, Прва књига, Лесковац, Београд, 1959, стр. 760.

26 Републички завод за статистику, списак срезова, општина и насеља Н.Р. Србије, Београд 1963, стр. 9-10.

ном погледу, 60-их година долази до територијалног проширења лесковачке општине. Наиме, СО Лесковац је на својој седници 2. 12. 1965. године донела Одлуку о прихватању одлука општина Брестовац, Вучје и Грделица о самоукидању и припајању лесковачкој општини. Те године лесковачка општина добила је свој територијални обим који се и до данас одржао

ОСНОВНЕ ДЕМОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ ОПШТИНЕ ЛЕСКОВАЦ

Демографским карактеристикама обухваћена су кретања становништва, темпо и ниво, као и размештај, посматрано у градским и насељским оквирима.

На територији општине 2002. године живело је 156.252 а у граду 63.132 становника. Просечна густина насељености у 2002. години била је 155 становника по км^2.

Расположиви подаци кажу да се број становника у општини Лесковац кретао на следећи начин:[27]

Табела 1. *Кретање укупног броја становника у општини Лесковац*

Година	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002
Општина	113.158	121.311	134.250	147.487	159.001	161.986	156.252
Град	20.913	24.553	34.396	45.478	56.110	62.053	63.132

Табела показује да је општина Лесковац у периоду од 1948. до 1981. године имала умерени природни прираштај становника (између 8 и 10,5‰), да би између 1981. и 1991. године природни прираштај становништва био низак (1,9‰). Град је имао највећи прираштај у периоду од 1953. до 1971. године услед деаграризације и миграције сеоског становништва у региону. У овом периоду град се увећавао и природним прираштајем. Занимљиво је напоменути да је Лесковац један од ретких градова који је успео да у овом периоду - и поред пораста броја становника, сачува претежно градску структуру становништва. Наиме, у време пописа из 1961. године, која је због веома израженог популационог скока посебно карактеристична, староседелачки живаљ у укупној структури градског становништва чинио је 48,5%. Међутим, ако се рачуна и са миграцијом до 1940. године - од 8,8%, и избегличком приливном струјом од 3,4%, која се овде зауставила и ту остала током ратних година, онда излази да у овој структури учешће градског живља чини 60,7%. Али послератна миграција је у најизразитијем периоду демографског раста града учествовала са само 39,3%, у чему је, нема сумње, и одређени проценат урбаног живља из других градова. У односу на друге градове, Лесковац је у периоду од 1971. до 1991. године имао уме-

27 Попис 91. „Становништво". Упоредни преглед броја становника 48, 53, 61, 71, 81, 91 - подаци по насељима и општинама. Савезни завод за статистику СРЈ, Београд 1995.

рени раст. Од 1971. до 1981. године, са повећањем броја становника, Лесковац је прерастао своје просторне оквире, па је дошло до физичког срастања са неким околним селима. Такве тенденције ширења осећале су се 80-их година и на јужном правцу. Овај период одликовао се и појавом дивљих насеља, нарочито на западном правцу после регулације тока реке Јабланице. Међутим, непостојање високошколских установа (са изузетком Технолошког факултета, основаног 1979. године и две више школе) и индустријска стагнација условиле су стагнацију града, која започиње 80-их година и траје до данас. Макрорегионални центри, Београд и Ниш, привлачили су не само сеоско већ и урбано становништво општине. У исто време, велики број људи одлази и на тзв. привремени рад у иностранство, који је, нажалост, често постао сталан, што је довело до њиховог отуђења од средине у којој су рођени. Људски потенцијал општине, како по свом обиму тако и по образовним и стручним карактеристикама, представља обилан фактор развоја на ширем подручју, тим пре што је 2000. године у укупној понуди на тржишту радне снаге од 20.319 незапослених 60% била квалификована радна снага, а од укупног броја 5% су лица са високом и вишом школом. Велики број незапослених утиче на повећање миграција (углавном младих), што доводи до појаве депопулације становништва. Анализирајући виталне догађаје на нивоу општине из 1991. године уочавамо да наталитет и природни прираштај опадају а морталитет расте. Најновије анализе виталних догађаја из 1998. године указују на појаву беле куге на територији општине Лесковац и Јабланичког округа.

Табела 2. *Витални догађаји у општини Лесковац од 1961. до 1998. године*

Лесковац (општина)	Живорођени	Умрли	Природни прираштај
1961 - 1970	24766	11124	13642
1971 - 1980	23534	12044	11492
1981 - 1990	21578	15439	6139
1998. година	1636	1880	-244

Табела 3. *Витални догађаји у Јабланичком округу 2000. године*

Назив опш.	Живорођ.	(На 1000 ст.) у ‰	Умрли	(На 1000 ст.) у ‰	Природ. прираш.	(На 1000 ст.) у ‰
Бојник	145	10,5	253	18,3	-108	-7,8
Власот.	329	9,8	475	14,1	-146	-4,3
Лебане	279	10,4	350	13,1	-71	-2,7
Леск.	1586	9,8	2106	13,0	-520	-3,2
Медв.	83	6,2	154	11,6	-71	-5,4
Ц. Трава	13	4,2	56	18,1	-43	-13,9
ОКРУГ	2435	9,7	3394	13,5	-959	-3,8

Период од 1997. године обележио је зачетак изразитих депопулационих кретања, који су захватили и сам град Лесковац. Основни подаци о овим кретањима дати су у наредној табели.

Табела 4. *Витални догађаји на територији града од 1997. до 2000. године.*

Година	Живорођени	Умрли	Прир. прираштај
1997	658	692	-34
1998	667	641	26
1999	673	747	-74
2000	705	724	-19

Током 1992. године дошло је до нове територијалне организације у Србији. Јужноморавски регион подељен је на два округа: Јабланички, са седиштем у Лесковцу, и Пчињски, са седиштем у Врању. Јабланички округ има карактер поларизованог региона састављеног од хетерогених подручја, са израженом хијерархијом градских центара са Лесковцем на врху, као највећем градском насељу у округу.

Као седишту округа, Лесковцу гравитирају сва околна насеља, тј. 327 насеља из шест општина (поред оних из општине Лесковац, граду гравитирају и насеља из општина Лебане, Бојник, Медвеђа, Власотинце и Црна Трава) са 241.000 становника. Због тога је било потребно обрадити и приказати демографске карактеристике округа. Пописи из 1991. и 2002. године указују на депопулацију становника на нивоу округа. У периоду 1971 - 1991. године уочен је пораст становништва само у општини Лесковац, док је у осталим општинама у округу забележена депопулација, што показује следећи преглед:

Табела 5. *Кретање броја становника по општинама у Јабланичком округу од 1971. до 2002. године.*[28]

Назив општине	1971	1981	1991	2002
Бојник	18800	16100	14500	13118
Власотинце	36100	35700	34300	33312
Лебане	28300	27700	27000	24918
Лесковац	147600	159200	162000	156252
Медвеђа	20900	16900	13400	10760
Црна Трава	9700	6200	3800	2563
ОКРУГ	261400	261800	255000	240923

Са падом наталитета стално се погоршава старосна структура становништва, смањује се удео младог а знатно повећава удео старог у

28 Саопштење број 295 - Републички завод за статистику

укупној структури становништва. То се најбоље уочава из следећих прегледа:

Табела 6. *Старосна структура становништва у општини Лесковац (пописи из 1971, 1981, 1991. и 2002. године у %)*

0 - 19 година				20 - 59 година				60 и више			
1971	1981	1991	2002	1971	1981	1991	2002	1971	1981	1991	2002
32,9	29,0	26,5	23,08	55,6	58,8	55,8	53,9	11,5	12,2	17,7	22,46

Пад наталитета можемо да утврдимо и на основу броја ученика који су похађали основно школовање школске 2000/2001. године. Тако је школске 1999/2000. године основно школовање похађало 15.400 ученика, а школске 2000/2001. године 15.045 ученика или 355 мање.

На основу података и табела, можемо да изведемо неколико закључака о кретању броја становника од 1971. године до данас.

1. Депопулација становништва је обухватила већи део општине. Висок прираштај од 1948. до 1961. године је спречавао депопулацију равничарских села у општини. Са смањењем наталитета долази до појаве депопулације у већини сеоских насеља у општини од 1971. године (73 насеља), а нарочито од 1981. године (101 насеље). По попису из 2002. године само се у 17 сеоских насеља увећао број становника. У пет насеља (Бричевље, Г. Јајина, Г. Бунуша, Кукуловце и М. Биљаница) увећање је минимално (од 1 до 4 становника), тако да можемо да кажемо да у овим насељима број становника стагнира. Опадање руралне популације неизбежно у будућности носи извесну консолидацију (смањење) школског система у сеоским насељима. Приликом гашења појединих школа и њихових истурених одељења треба имати у виду да школе у руралним деловима општине нису само центри учења већ и у многим случајевима и центри културног и интелектуалног живота.

2. Екстремно смањење броја становника је, по правилу, у брдско-планинском подручју општине. Код њих овај тренд није карактеристичан само за осамдесете године, већ и раније, а најважнији узрок је географско-економска компонента. У ову групу спада 38 места: Бабичко, Барје, Бистрица, Бојишина, Бричевље, Виље Коло, Вина, Гагинце, Голема Њива, Горња Купиновица, Горња Локошница, Градашница, Дрводеља, Игриште, Јарсеново, Јелашница, Калуђерце, Карађорђевац, Каштавар, Ковачева Бара, Мелово, Мрковица, Несврта, Ново Село, Оруглица, Падеж, Подримце, Предејане (село), Равни Дел, Смрдан, Ступница, Црвени Брег, Црковница, Црцавац и Личин Дол.

3. Осим планинских, депопулација је карактеристика и равничарских села у периоду 1981 - 2002. године.

4. Природни прираштај је на нивоу општине од 1998. године негативан. Морталитет је већи од наталитета. Број ученика се смањује а старо

становништво се процентуално више него удвостручило од 1961. до 1991. године, што се негативно одражава на економски развој града и општине. Подаци из 2000. године су алармантни. Они указују на даљи пад наталитета, а истовремено и на повећање морталитета, како на територији општине тако и на територији округа. Даљи пад природног прираштаја и наталитета и увећање морталитета могу се тумачити као индиректне последице ратних догађаја из 1999. године.

5. Петнаест насеља у општини има изразито лошу старосну структуру. Мали је проценат младог становништва (испод 15%). У већини ових места појављује се један нови проблем - биолошко пражњење. Скопчано је са постепеним старењем становништва, које нема физичке могућности за емиграцијом, формирајући групу места са предоминантним бројем старачких домаћинстава, са дугорочном тенденцијом потпуног нестајања ових насеља. У овим насељима данас се осећа недостатак радне снаге, па су многа имања запостављена и напуштена. Проблем старачких домаћинстава карактеристичан је, у мањој мери, и за још нека насеља, више у брдско-планинском подручју а ређе у равничарском делу општине.

6. Општина има негативан салдо миграција. Упоређујући природни прираштај из периода 1981 - 1990. године (увећање за 6.139 лица) и разлику у броју становника између два пописа (1981. и 1991. године) од 2.895 лица, утврђујемо да је општина имала негативну стопу миграција од 3.154 лица. Емиграција становништва указује на економску стагнацију општине у целини. Депопулација становништва је карактеристика и Јабланичког округа. Депопулација становника се на нивоу округа јавила знатно раније него на нивоу општине. То доказује да су остале општине у округу још неразвијеније у економском погледу од општине Лесковац.

7. Број становника расте у граду. Град има умерени механички прираштај. Од 80-их година миграциона кретања према граду су ослабила, како услед погоршања економских и других услова тако и услед демографске исцрпљености села лесковачке и суседних општина, које су давале мигранте.

8. Број становника расте у насељима која се налазе у непосредној близини града (до 7 км).

9. Број становника почео је да се смањује у Вучју и Грделици, који теже да постану општински центри.

САОБРАЋАЈ

Главну саобраћајну артерију општине чини трансконтинентална друмска саобраћајница Е-75 која моравско-вардарским правцем повезује средњу Европу са Грчком и Блиским истоком. Аутопут Е-75 је изграђен 1960. године по тадашњим међународним нормама. Овај правац

прати и железничка пруга, изграђена 1886. и електрифицирана 1974. године. Поменутим саобраћајницама Лесковац је од Београда, у правцу југа, удаљен око 290 км, од Ниша, једног од водећих балканских саобраћајних чворова, само 45 км, док је од Скопља - које је још јужније - удаљен 160 км. Сам град има мрежу путева регионалног и локалног карактера на којима је развијен аутобуски саобраћај и везује га са Власотинцем, Вучјем, Бојником, Лебаном, Сијаринском Бањом, Црном Травом и другим местима. Међутим, сва насеља у општини немају добре саобраћајне везе. Најбоље су код оних насеља која се налазе поред пута Ниш - Лесковац и насеља која су уврштена у градску саобраћајну мрежу.

Релативно добру везу имају насеља између Лесковца и суседних општинских центара (Лебана, Власотинца и Бојника), насеља између Лесковца и осталих урбаних насеља у општини (Вучја и Грделице), као и насеља на путу Ниш - Бојник (Доње Бријање, Међа, Шарлинце и Кутлеш). Од 144 насеља у општини 22 имају добре саобраћајне везе, 30 насеља релативно добре, а 92 насеља имају незадовољавајуће саобраћајне везе.

ВАЗДУШНИ САОБРАЋАЈ

Најближи аеродром удаљен је од Лесковца 45 км. Према свом положају и степену изграђености, аеродром у Нишу припада групи локалних аеродрома који су намењени мањим градовима. Ваздушни саобраћај је намењен превозу путника на краћа, средња и дужа растојања, али и превозу робе. С обзиром на структуру привреде овог подручја (електронска у Нишу, фармацеутска и козметичка индустрија у Лесковцу), може се очекивати и знатан промет у превозу робе, што ће допринети рентабилности и даљој модернизацији аеродрома. Такође, модернизација аеродрома утицаће на већи промет путника и робе и на даљи развој градова у окружењу, пре свега Ниша, Лесковца и Крушевца.

ПТТ САОБРАЋАЈ

На територији општине Лесковац 2000. године радило је 18 пошти и био је 29.941 телефонски претплатник, а на територији округа 34 поште са 42.193 телефонска претплатника.

ОБЈЕКТИ И ИНСТИТУЦИЈЕ РЕГИОНАЛНОГ КАРАКТЕРА

Лесковац као регионални центар треба да има развијену мрежу здравствених установа и социјалне службе које би задовољиле потребе становништва. Делатност социјалне заштите у граду одвија се преко Центра за социјални рад, Дома ученика и студената, Дома пензионера

са стационаром и дечијих предшколских установа. Мрежу здравствених установа у граду сачињавају Медицински центар (у чијем је саставу и болница), Завод за заштиту здравља и четири државне апотеке. У граду ради и велики број приватних апотека и ординација. Из приложених података се види да здравствене установе у граду, државне и приватне, обављају основну, стационарну (болничку), специјализовану и фармацеутску здравствену делатност. Изван града, у саставу лесковачког медицинског центра налазе се и домови здравља у Бојнику, Власотинцу, Лебану, Медвеђи и Црној Трави, што значи да град већ има регионални карактер у погледу здравствене заштите. Од институција регионалног карактера са седиштем у Лесковцу најзначајнија је Регионална привредна комора.

УТИЦАЈ ЛЕСКОВЦА НА НАСЕЉА У ОКРУЖЕЊУ

Деловање Лесковца као фактора развоја околног геопростора се испољава у више видова:

1. привлачење радне снаге становништва, сировина и финансијских средстава из околног простора;

2. подстицање развоја осцилаторних миграција радне снаге и бројних других корисника разноврсних услуга из околног простора ка граду;

3. пресељавање из града или стварање нових производних погона у околним насељима, односно - подстицање, стварање и јачање секундарних полова производње, услуга, рада, веза и развоја у мрежи околних насеља;

4. знатно проширивање изграђених површина града и због урастања и интегрисања најближих приградских насеља у физиономску и функцијско-просторну структуру града.

У ужој гравитационој зони Лесковца налазе се следећа урбана насеља: Власотинце, Грделица, Вучје, Бојник и Лебане. Ова насеља се налазе на растојању од 16 до 22 км. Власотинце је највеће градско насеље у ужој гравитационој зони Лесковца. Удаљено је од Лесковца 16 км у правцу истока. Налази се на реци Власини, на месту где она излази из клисуре и почиње да тече равницом. Град је највећа раскрсница у сливу Власине, са више путних праваца међу којима су најважнији за Лесковац (16 км), Пирот (61 км) и Црну Траву (30 км).[29] Власотинце је, пре свега, индустријско насеље са развијеном текстилном (Власинка), дрвопрерађивачком и другом индустријом, са снажним грађевинарством и трговином. Оно је функционално повезано са Лесковцем највише из домена средњег и високог образовања и здравствене заштите стационарног типа. Затим, један број радника из Власотинца и околине ради у лесковачким фабрикама и установама и на крају

29 Мр Томислав Марјановић: Завичајна читанка, Власотинце, 2001, стр. 5.

рурално становништво општине Власотинце продаје своје пољопривредне производе у Лесковцу.

Бојник и Лебане, који се налазе западно од Лесковца, имају још нижи степен урбанизације од Власотинца и недовољно развијене привредне, образовно-културне, здравствене и продајно услужне капацитете па је становништво, ради задовољења потреба за примарним функцијама, у још већој мери упућено на Лесковац. Исто важи и за Вучје и за Грделицу који се од Бојника и Лебана разликују само у административном погледу а не и у функционалним везама у односу на Лесковац.

Шира гравитациона зона Лесковца обухвата општинске центре мале величине: Медвеђу (на југозападу) и Црну Траву (на југоистоку), као и туристичко насеље Сијаринску Бању и туристичку микрорегију. Треба рећи да је утицај Лесковца најслабији на северу, у правцу Ниша. Ужа гравитациона зона обухвата насеља до 15 км од града. Шира гравитациона зона Лесковца обухвата насеља која су удаљена између 16 и 19 км од града. Ниш, који је удаљен од Лесковца 46 км, популационо је већи и економско јачи урбани центар, па према томе има већу гравитациону зону. Ужа гравитациона зона Ниша на југу, у правцу Лесковца, обухвата сва насеља удаљена од Ниша до 21 км, а шира гравитациона зона насеља на удаљености између 21 и 30 км (до села Липовице у Лесковачкој котлини). Из тог разлога једино урбано насеље и општински центар између Ниша и Лесковца, Дољевац, у потпуности гравитира Нишу.

ФУНКЦИОНАЛНЕ ВЕЗЕ НИША И ЛЕСКОВЦА

Ниш је највећи град на територији југоисточне Србије и представља пол раста и окосницу развоја не само Нишког већ и Топличког, Јабланичког и Пиротског округа. Према неким функцијама, као што су универзитет, клинички центар и аеродром, Ниш је једини урбани центар те врсте у југоисточној Србији, који може да понуди становницима услуге вишег реда из комерцијалних, финансијских и других услуга, услуга културе, просвете, радија, телевизије, штампе, издавања листова и часописа у много већем обиму и асортиману у односу на градове у окружењу. И у административном погледу Ниш се разликује од Лесковца и осталих насеља југоисточне Србије, јер је 3.11.1992. године стекао статус града, што му је омогућило и посебне привилегије и бенефиције у односу на централне власти. Такође, Ниш има најповољнији саобраћајни положај на југоистоку Србије. У Нишкој котлини се укршта 6 важнијих саобраћајних праваца, од којих 5 има регионалну и интеррегионалну вредност. То су правци који воде долинама Јужне Мораве (на север према Београду и на југ према Скопљу), Нишаве (према Софији), Тимока (ка Влашком басену) и Топлице (ка Косову и Јадранском мору). Повољан саобраћајни положај и административни статус

омогућили су развој нишке индустрије која је подстакла миграцију (дневну и трајну) становника већег броја општина (међу њима и лесковачке). Осим у миграцији радника, функционалне везе Ниша и Лесковца огледају се и у миграцији студената, углавном из Лесковца ка Нишу. Затим у здравственој заштити вишег ранга и здравственом туризму (Нишка Бања) и, на крају, у трговини, која се огледа у продаји пољопривредних производа из села лесковачке општине у Нишу.

У будућности функционалне везе Ниша и Лесковца треба да се заснивају пре свега на заједничким привредним капацитетима, затим у развоју саобраћаја (ваздушног, друмског и железничког) и комплетирању Универзитета у Нишу новим факултетима и вишим школама. Развој ваздушног саобраћаја подразумева и изградњу новог аеродрома, друмског - завршетак аутопута Е-75 на релацији Ниш - Лесковац, а железничког - изградњу пруге дуплог колосека у истом правцу. Развој високог школства на нивоу Универзитета у Нишу подразумева отварање нових факултета и виших школа, од којих би неки могли да буду са седиштем у Лесковцу (нпр. Пољопривредни и Ветеринарски). О развоју и повезивању привреде Ниша и Лесковца може се говорити тек након приватизације.

ОДНОС ЛЕСКОВЦА И РЕГИОНАЛНИХ ЦЕНТАРА У ЊЕГОВОМ НЕПОСРЕДНОМ ОКРУЖЕЊУ

Поред Ниша, на регионални развој Лесковца у мањој мери утичу и градови исте величине у његовом непосредном окружењу: Пирот, Прокупље и Врање. Због тога је потребно да се утврде и њихове сфере утицаја, односно територије које су увек биле упућене ка овим градовима.

Пирот се налази у истоименој котлини између Ниша и Софије. Од Лесковца је удаљен 78 км. Територија која је упућена ка Пироту је пречника 40 - 50 км. Она обухвата горње Понишавље, Лужницу и део средњег Понишавља и величине је 2.115 км^2. У администртивном погледу, Пироту гравитирају насеља углавном из пиротске, бабушничке, димитровградске и делом белопаланачке општине. На југу и југозападу регионални утицај Пирота се завршава на огранцима Сливовичког врха и горње Лужнице, одакле започиње регионални утицај Лесковца, односно његовог субрегионалног центра Власотинца. Како се налази између два макрорегионална центра, Ниша у Србији и Софије у Бугарској, Пирот нема економски и демографски потенцијал да се развије изнад регионалног центра (NUTS 3). Штавише, услед негативних економских и демографских кретања у пиротској, а нарочито у белопаланачкој, бабушничкој и димитровградској општини, постоји опасност да регионални утицај Пирота обухвата територију у којој би једног дана живело мање од 100.000 становника. На тај начин он би изгубио статус регионалног центра.

Прокупље се налази у долини реке Топлице, леве притоке Јужне Мораве. У односу на Ниш и Лесковац има лошији саобраћајни - географски положај. У административном погледу, Прокупље је данас центар Топличког округа, у чијем се саставу налазе четири општине: Прокупље, Куршумлија, Житорађа и Блаце. Како је од Ниша удаљено свега 30 км, а са слабијим је индустријским, финансијским и демографским потенцијалима од Лесковца, оно има знатно мање могућности да постане и одржи се као јачи регионални центар. У прилог томе иде и чињеница да према Прокупљу у потпуности гравитирају само два општинска центра скромних потенцијала: Куршумлија и Блаце. Становници општине Житорађа, која се налази на тромеђи између Ниша, Лесковца и Прокупља, највећим делом гравитирају ка Нишу.

Врање се налази у истоименој котлини, на удаљености од Ниша 114 км, а Лесковца 72 км. Тренутно у Србији има периферни карактер, јер се налази у близини границе са Македонијом и у непосредној близини административне границе са Косовом. Врање је центар Пчињског округа, коме припадају следеће општине: Врање, Босилеград, Трговиште, Бујановац, Прешево, Сурдулица и Владичин Хан. Територија која је упућена ка Врању на истоку, југу и западу омеђена је државном и административном границом, док на северу природна граница (Грделичка клисура) раздваја зоне утицаја Лесковца и Врања. Иако је Врање у економском погледу тренутно јачи и развијенији центар од Лесковца, град у непосредном окружењу нема демографски потенцијал који је неопходан за његов даљи развој. Наиме, општине Босилеград и Трговиште су готово испражњене, а у општинама Бујановац и Прешево претежно живе припадници албанске мањине, који углавном гравитирају ка Косову.

Из свега до сада наведеног изводи се закључак да је Лесковац у предности у односу на регионалне центре сличне величине који се налазе у његовом непосредном окружењу.

ЗАКЉУЧАК

Формирање Лесковца као регионалног центра зависи од низа фактора, а најважнији су: физички, историјски, саобраћајни, економски и политички. Физички фактори показују односе појединих агломерација према свом окружењу. С тим у увези су и могућности смештаја становништва, изградње стамбено-комуналних инсталација, саобраћајница, водоснабдевања, електроснабдевања, развоја пољопривреде у региону и разних привредних и непривредних услуга и сервиса.

Морфолошки и опште геолошки услови на дну Лесковачке котлине - потребни за локацију и развој већег насеља - добри су: Лесковачка котлина пружа довољно пространство, повољну геолошку структуру и задовољавајућу грађевинску носивост. Остале природно-географске

претпоставке (у домену климе, вода, вегетације и тла) такође задовољавају. Велики број водених токова и богата издан обезбеђују, уз примену вештачког наводњавања, успешну пољопривредну производњу у околини града. Неки неповољни услови природне средине (неповољни водни протицаји, висока издан, замочвареност појединих терена, загађеност ваздуха и слично) више су резултат неправилног човековог посезања у простору него што су резултат природног процеса. Екстремни период у коришћењу земљишта, који се одликује постављањем индустријских објеката, трасе инфраструктуре, туристичких и других објеката без икаквог реда, још није завршен. То ће имати за последицу да се још већи део земљишта не користи у пољопривреди. Да би се избегле негативне последице по земљиште и делимична решења, мора се планирати комплетно уређење простора. Наравно, то подразумева решење проблема комуналне хигијене у граду и изградњу санитарне депоније на најповољнијој локацији у општини. Иначе, физичке карактеристике терена око града, омогућавају развој Лесковца на северној, источној и западној страни. Јужно од градског језгра налазе се брда Рударска чука (висине 371 м) и Хисар (341 м). Рударску чуку карактерише велики нагиб падине и геолошки састав тла такав да у контакту са водом озбиљно мења физичке карактеристике. Из тих разлога овај рејон треба искључити за изградњу објекта. Такође, на северној и источној страни брда Хисара евидентирана је појава клизишта. На основу геолошких и сеизмичких истраживања северне падине, генерално се може сматрати да цело подручје Хисара треба искључити за градњу објеката и резервисати за зелене површине.

Да би изашао из кризе Лесковац мора да изгради (створи) властиту концепцију развоја. Она би се базирала на приватизацији великих предузећа, уз учешће страног капитала. Директно страно улагање је пожељно, али само по себи није довољно да образује економску основу града па би зато требало приступити и:

1. Развоју малих и средњих предузећа. Политика регионалног развоја би требало да поспешује различитост у економској структури града и региона охрабрујући мала и средња предузећа. Економски развој градова базиран на једном или два индустријска постројења специјализованих за производњу једног одређеног производа или мањег броја производа је погрешан. Стагнација или банкротство једног индустријског постројења може да значи пад читавог града у стање кризе. Пример за то су фабрика аутомобила и Крагујевац током година економске и политичке транзиције и индустријске рецесије (деведесете године);

2. Стварању слободне зоне;

3. Развоју пољопривреде, транзитног туризма и угоститељства;

4. Могућност пореских повластица за повратнике из иностранства;

5. Уравнотеженом покривању целе територије инфраструктурним системима;

6. Развоју јавних служби. Афирмација Лесковца као регионалног центра захтева развој јавних служби, нарочито из домена вишег и високог образовања. Министарство просвете Србије треба у сарадњи са локалним властима у граду да иницира формирање Пољопривредног и Ветеринарског факултета у Лесковцу, у оквиру Универзитета у Нишу.

7. На крају, Лесковац треба да добије статус града (градског дистрикта) и да садашња општина буде подељена на четири нове: Лесковац, Вучје, Брестовац и Грделицу. Ова подела била би извршена по меделу Европске уније где општине (NUTS 4) могу да имају између 10.000 и 100.000 становника. Навешћемо неколико разлога због којих треба извршити територијалну реорганизацију опшине:

а) општина Лесковац је једна од најгломазнијих у Србији, када су у питању величина и број насеља. По величини своје територије, не рачунајући градске дистрикте, она је на 10. месту у Србији, а по броју насеља на првом.

б) Сва насеља која су губитком општине постала месне заједнице у склопу лесковачке општине уназађена су пре свега у економском и демографском погледу. Код неких (Турековац, Брестовац, Печењевце, Манојловце) губитак општине је означио и крај урбаног развоја, како у квалитативном (канализација, градски водовод, јавна комунална служба), тако и у квантитавном смислу (проширење насеља). Код других (Вучје и Грделица), где су се индустријски капацитети већ развили, губитак статуса општинског центра означио је њихову стагнацију у квантитативном и делимично у квалитативном смислу.

Градски дистрикт би се формирао демократским принципом изјашњавања (опредељивања) мањих општина о повезивању са централном општином, према својим интересима. Са економског становишта, најбоље решење би било да градски дистрикт сачињавају општине Лесковац, Вучје и Брестовац, а да Грделица буде самостална општина. Тренутно, постоје све предиспозиције за поделу општине Лесковац на два дела - новоформирану општину Грделица и градски дистрикт. Општина Грделица у свом саставу укључила би 35 насеља, од којих једно градско, једно мешовито и 33 сеоска. Како се налази на инфраструктурном Коридору X, она је у предности у односу на општину Вучје а има бољу комуналну инфраструктуру и развијеније индустријске капацитете од општине Брестовац. Друштвено-економски положај ове четири нове општине био би знатно повољнији, јер би њихови посебни буџети били већи него што је сада лесковачки, због тога што би новооснноване општине, као неразвијене, имале значајне дотације из републичког буџета. Смањење територије и становништва неће битно утицати на смањење буџета и економске моћи нове „градске општине“ Лесковац. Напротив, средства из буџета поспешиће развој комуналне инфраструктуре града и приградских насеља (канализације, водовода и

градског саобраћаја). С друге стране, стварање нових општина поспешио би развој мањих градских центара и њиховог руралног гравитационог подручја. Ово је посебно значајно јер ће сеоско становништво бити доминантно по броју или у укупном учешћу у новоформираним општинама. Лесковац, такође, мора да искористи свој саобраћајни положај и да преко организација, удружења и појединаца излобира што већа улагања у град и околину, како би обновио постојећу инфраструктуру (аутопут, железничку пругу и телекомуникације) и изградио нову (нпр. гасовод).

И на крају, Србији је потребан један у економском погледу јак град јужно од Ниша. Ратови из 90-их година прошлог века показали су нестанак српског народа са оних територија (Дрвар, Грахово, Книн, Гламоч итд.) где су чинили апсолутну већину (између 80% и 100%), али са малобројном популацијом, и без, што треба нарочито истаћи, јаког регионалног центра у економском погледу. Стварањем једног региона, састављеног из Јабланичког и Пчињског округа, са Лесковцем као његовим центром, који би у почетку добијао економску помоћ од централних власти, Србија би на дужи рок заштитила своје државне и националне интересе на овом подручју.

ЛИТЕРАТУРА

1. Драгољуб. М. Трајковић: Немањина Дубочица.
2. Владимир Стојанчевић: Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку.
3. Др Видосава Стојанчевић: Лесковац и лесковачки крај у првим годинама после ослобођења од Турака.
4. Љубодраг Поповић: Административно - територијалне промене врањског краја од 1878. до 1918.
5. Драгиша Костић: Банке и банкарство на лесковачком подручју до почетка Првог светског рата.
6. Др Сергије Димитријевић: Историја Лесковца и околине од 1918 - 1928.
7. Др Живан Стојковић, др Слободанка Стојичић, Хранислав Ракић: Историја Лесковца.
8. Др Миливоје Петровић: Лесковац у рату и револуцији.
9. Др Јован В. Ћирић: Географија Пирота.
10. Др Миодраг Павићевић: Саобраћајне прилике на југу Србије за последњих сто година.
11. Јован В. Јовановић: Лесковачко Поречје.
12. Јован В. Јовановић: Лесковачко поље и Бабичка Гора.
13. Др Миливоје Перовић: Лесковац трговачки и индустријски град.
14. Мр Томислав Д. Марјановић: Завичајна читанка.
15. Милутин Ђорђевић: Пуста Река.
16. Група аутора: Лесковац и околина.
17. Туристички водич Лесковца и околине.
18. Генерални урбанистички план Лесковца.
19. Др Миодраг Павићевић, Хранислав Ракић: Лесковачки и Врањски крај.
20. Др Бранислав Дерић: Регионални интеграциони процеси југоисточне Европе.
21. Ксенија Стојков: Методологија трансграничног планирања.
22. Драгослав Танић: Лесковац и околина.

23. Др Борислав Стојков: Друштвени и привредни значај регионализације Србије.
24. Др Борислав Стојков: Регионализација као основа регионалног развоја Србије.
25. Др Борислав Стојков: Регионализација централне, источне и југоистичне Европе.
26. Едит Соос (Мађ): Регионализам и мултиетничност.
27. Др Павле Томић, др Јован Ромелић: Актуелне и перспективне економске и регионалне промене у бившим социјалистичким земљама Европе.
28. Др Радослав Стојановић; Децентрализација - услов демократије.
29. Др Стеван Станковић: Елементи просторног планирања у „Србији" Владимира Карића.
30. Милан Спасојевић: Величинска и функционална структура насеља као поларизованих пунктова у геопростору Југославије.
31. Александар Вељковић: Типови региона и њихова примена у просторном планирању.

Страна литература

1. John Glasson: An introduction to regional planning - concepts, theory and practice.
2. „Vision Planet" , Strategies for Integrated Spatial Development of the Central Europian Danubian and Adriatic Area, Background Report, 2000.
3. Vladimir N. Anderson: Geographical Information Systems in Regional Planning and management for the Ukrainan Black Sea Coast.
4. Felix Kanitz: Das Konigreich Serbien und das Serbenvolk.

Преводи

1. Паскал Фонтен: Европска Унија у 10 лекција.
2. Шведски институт (Svenska Institutet): Подаци о Шведској.
3. Министарство иностраних послова Републике Француске: Француска на длану
4. Министарство спољних послова и Комонвелта, Лондон: Упознавање са Великом Британијом.
5. Мирослав Матуја: Федерализам и мултиетничност у Швајцарској.

SUMMARY

Nenad Stojanović

LESKOVAC – DISTRICT CENTRE

The town of Leskovac has potentials (natural, road and rail network and demographic) enabling this town affirmation and survival as the district centre in Serbia. Forming district centre of the town of Leskovac depends of numerous factors; the most important are as follows: physical, historical, road and rail network, economy and political. The town of Leskovac must establish own development conception. It could be basis on privatization of big companies, including investments from abroad. In order to achieve economy town base, there should be started with development of small-size and middle-size enterprises, establishing free trade zone, development of agronomy, transit tourism and catering, providing tax franchise for people who decided to come back from abroad, cover all area with infrastructure systems, developing of public services, and manage that Leskovac get the status of a town (town district); consequently, the current municipality should be divided on four: Leskovac, Vučje, Brestovac and Grdelica. This dividing process would be done according to the model of European Union - the municipalities cover between 10,000 and 100,000 residents. This paper is part from master thesis „Possibilities of area development of the town of Leskovac as one of the regional centers of Serbia", confirmed in 2004 on Department for researching and area-planning of Institute of Geography, University of Belgrade.

UDK: 908 (497.11)

Ана Богојевић

ПРИРОДНО-ГЕОГРАФСКЕ И АНТРОПОГЕНЕ ОДЛИКЕ ВУЧЈА

Вучје је највеће насеље Ветерничког поречја, удаљено од Лесковца 17 км, у правцу југа. Налази се у самом подножју планине Кукавице и спада у групу потпланинских насеља.

Географски положај Вучја одређен је координатама 42° 56' СГШ и 21° 56' ИГД, као и надморском висином од 280 м. На северу је ограничено планином Кукавицом, а на југу широко отворено према Лесковачком пољу. У целом Поречју ниједно насеље није више у планини и у равници, као што је Вучје, и ни над једним се планина није тако нагнула као што су се над Вучјем наднели Кита и Шиљегарник.

У административном погледу, припада лесковачкој општини и Јабланичком округу. У непосредном је контакту са насељима: Бели Поток, Жабљане, Брза, Накривањ и Чукљеник. У састав Вучја улазе и његова 2 засеока: Збежиште и Шутилица. То су чисто планинска насеља, на надморској висини од 600 до 900 м.

Име насеља - О називу Вучја постоји више легенди. У народу је најраспрострањенија следећа: У старо време, у време честих ратова, Вучје није било на овој, данашњој локацији. Оно је било склоњено дубље у унутрашњост планине, на месту где се данас налазе остаци Скобаљић-града. То је било време када су густе и мрачне шуме планине Кукавице биле пуне разноврсне дивљачи. Та дивљач, нарочито вуци, често је залазила у село. Тако је једног дана у село дошао читав чопор вукова. Напали су торове, мештане и направили читаву пустош. После овог догађаја, бирајући између два зла, људи су напустили старо насеље и сишли у подножје планине, на место где се Вучје и данас налази. У знак сећања на догађај који их је натерао да напусте стара, родна огњишта, мештани свом новом насељу дају име - ВУЧЈЕ.[1]

По другом предању, један је бик залутао у шуму где му је на леђа скочио вук и чврсто зарио зубе у врат. Изненађен и уплашен, бик је почео да јури и тако са вуком на леђима стигао до села где успева да

1 Туристички водич Лесковца и околине, Туристички савез Лесковца, 1986, стр. 65.

стресе вука и убије га. Од тог времена, наводно, људи су ово село назвали Вучје насеље, што се временом скратило у данашње име - ВУЧЈЕ.[2]

И најзад, по трећем предању, Вучје је свој назив добило по реци Вучјанки. Наиме, у планини, где је њено извориште, било је у старо време тако много вукова да су и у подне, у великим чопорима, силазили до ње и пили воду. По њима су реку назвали Вучјанска река, а касније је и насеље по њој добило име - ВУЧЈЕ.[3]

Територија - Вучје се налази у средишњем делу Поречја, на месту где се завршава планинска, а почиње равничарска област.

Поречје обухвата средњи ток реке Ветернице. Његова источна граница почиње од Преких вода (1441 м) и иде према северу до Бродињака (1148 м), Врви Кобиле (995 м), прелази преко Бабњи земље (875 м), па се на простору између села Чукљеника и Тулова наставља преко Рударске чуке где иде до њеног завршетка (291 м). Одатле, према западу, пружа се северна граница Поречја, праволинијски до Хисарске чуке. То је, уједно, тачка од које почиње западна граница. Она води између села Доња Јајна и Шишинце, избија до ушћа реке Сушице у Ветерницу и иде према југу до изнад села Мирошевца и усамљеног виса Чапљак, а одатле иде према истоку до Бунатовца (1189 м), Пасје кобиле, односно Добриног торишта (1166 м) и долази до Преких вода, полазне тачке источне границе Поречја.[4]

Геоморфолошке одлике - Вучје се налази у средишњем делу Поречја, на месту где се завршава планинска, а почиње равничарска област. То је подручје контраста: високих планинских венаца Кукавице, још увек недовољно проучених, неописаних и неопеваних, на први поглед мрачних, дивљих, мистериозних, а ипак, тако привлачних и романтичних, и плодних, пространих равница, житних поља и родних воћњака.

Планина Кукавица, смештена између Лесковачке котлина на северу, Врањске на југу, долине Јужне Мораве, односно Грделичке клисуре на истоку и долине Ветернице на западу, представља изразиту, јасно истакнуту, геолошку и геоморфолошку целину. Највиши врх планине је Влаина (1441 м надморске висине). Пружа се у правцу СИ - ЈЗ. По Сими Милојевићу, припада Средишњој зони старих громадних планина.

Геолошки састав Кукавице је доста једноставан. Изграђена је од непропустљивих стена, углавном, кристаластих шкриљаца и еруптива. Међутим, то су стене које се релативно лако разарају и распадају, дајући велику количину растреситог материјала. Зато су врхови Кукавице плећати и заобљени, а њене косе и падине благих црта.[5]

2 Исто, 65.
3 Исто, 66.
4 Јован В. Јовановић, Лесковачко Поречје – антропогеографска и социолошка студија, Лесковачки зборник, 1973, стр. 5.
5 Др Томислав Ракићевић, Зборник радова, Географски институт, Београд, 1982/83, стр. 29.

Генеза Кукавице везана је за радијалне тектонске покрете и у основи она представља хорст - кристаласту, родопску масу, која се почетком миоцена издигла између Лесковачке котлине на северу и Врањанске на југу.[6]

Предео Кукавице

У савременом рељефу ове планине доминирају флувио-денудационе површи одвојене стрмијим одсецима и прегибима. На падинама, окренутим према Вучју, најизразитија површ је на висини од 1000 м, на развођима Вучјанке, чукљеничке и Слатинске реке. Ова површ планину чини питомијом, лако проходном из правца Вучје, даје јој благу форму и пружа повољне топографске услове за локацију сточарских станова, изградњу шумских путева и сл.

Биогеографске одлике - Основна биљна заједница на Кукавици је шума. Шуме дају не само карактеристичан изглед пејзажу, већ у великој мери утичу на климат, хидролошке и геоморфолошке процесе. У сваком случају, шуме су један од највећих украса и вредности Кукавице. Зато их треба брижно чувати, крајње рационално користити и систематски обнављати. Међутим, последњих година један део шуме је обешумљен. Људи оскврнављају природна богатства, зарад материјалних!

У пределу према Вучју издвајају се два шумска појаса. У нижем појасу, од подножја до надморске висине до око 700 м, преовладавају шуме

6 Др Предраг Манојловић, др Драгутин Петровић, Геоморфологија, Географски факултет, Београд, 1997, стр. 69.

храста сладуна и цера. Местимично се јављају храст китњак, а поготову црни граб.

У близини Вучја шуме су доста проређене, а њихово обнављање, нарочито састојина храста и цера, због брзе деградације земљишта веома је отежано.

У вишем појасу, од 700 до 1000 м, доминирају букове шуме, а изнад њих мешовите шуме букве и јеле. Четинарске шуме на Кукавици су вештачки подигнуте. Међу њима преовладавају јела и смрча. Веома импресивно делују лепе четинарске шуме на највишим деловима Кукавице, подигнуте на крчевинама и голетима насталим током Другог светског рата.[7]

Поред шума, Кукавица је богата лековитим, ароматичним биљем. Оно представља драгоцени природни потенцијал који може бити основа за развој читавог Поречја. На крчевинама букових шума нађене су велике количине велебиља и дигиталиса. Овде су вршена испитивања могућности увођења нове биљне врсте са Хималаја (Хималајски бун), која представља интересантну сировину за екстрактивну индустрију због високог садржаја активних материја. Та испитивања су показала да се и на Кукавици, на теренима високим преко 1000 м, ова биљка може са успехом гајити.

Климатске одлике - Високо издигнута над околним котлинама и долинским пределима, где се током зиме формирају инверзије температура, тј. „језера хладног ваздуха“, као и „острва“ магле, а у току лета владају високе температуре са оморинама и спаринама, Кукавица се одликује специфичним климатом. Због знатне висине шумског покривача, ваздух је на њој прозрачнији, чистији и разређенији. Ово чини да је интензитет Сунчевог зрачења знатно појачан, што посредно указује брже и лепше тамњење коже него у Лесковцу. Управо због овог, кањон реке Вучјанке је преко целог лета пун излетника и купача.[8]

На Кукавици постоји метеоролошка станица, на надморској висини од 1250 м. Она је омогућила да се утврде климатске одлике планине и истакну специфичности њеног субалпског климата и његовог постепеног преласка у умереноконтинентални климат на подручју Вучја.

Температура ваздуха, влажност ваздуха, ветрови, падавине и облачност су најзначајнији климатски елементи. Због веће надморске висине и велике пошумљености, температура ваздуха на Кукавици је увек нижа у односу на њено побрђе и равничарске области. Зато су лета пријатнија на планини и у долини реке Вучјанке. Температуре ваздуха са порастом висине опадају. Будући да се Вучје налази у подножју планине, удаљено од врелог асфалта Лесковца, оно је, управо, најидеалније скровиште за спарне и вреле летње дане.

---

7 Др Томислав Ракићевић, Зборник радова, Географски институт, Београд, 1982/83, стр. 42, 43.

8 Исто, 31.

Микроклима Вучја показује неке карактеристике које су овде јасно изражене, а одступају од климата који влада у Поречју. Влажност ваздуха је у Вучју већа него у било ком делу Поречја, чему нарочито доприноси Вучјанка. С обзиром на то да је влажност ваздуха у директној вези са температуром ваздуха и падавинама, ово показује да се вредности ових климатских елемената разликују од вредности измерених у Лесковцу. У Вучју је температура ваздуха нижа, а облачност и падавине веће. Годишња количина падавина овде износи 764 мм, док је у Лесковцу 620 мм.[9]

У Вучју се лети сваке вечери јавља ветрић планинац или горњак, који насељу доноси веома пријатну свежину и чини да људи лако дишу и психички се одмарају. Све ово показује да је климат овог места јако повољан и да делује умирујуће (седативно) на организам човека.

На највишим деловима планине, где се управо налази метеоролошка станица, преовлађују ветрови из југозападног и западног правца. Ово су обично мале јачине и топле ваздушне струје које „масажом" коже и разхлађивањем делују умирујуће на нервни систем, а на другој страни стимулишу дисајне покрете, циркулацију крви и сл.

На Кукавици, нарочито на северним странама, окренутим према Вучју, постоје погодни терени за скијање, где су заступљене све категорије стаза, како за професионалне скијаше, тако и за почетнике у скијању. Ови терени имају секундарни значај: у неко боље време и уз виши стандард ове погодности би могле доћи до изражаја.

Амбијенталне вредности Вучја и Кукавице и њихове погодности за зимски туризам могле би (с временом) довести до стварања зимског туристичког центра.

Хидролошке одлике - У овом раду бих посебно издвојила значај реке Вучјанке. Она спада у недовољно изучене водотоке, јер на њој није вршено довољно систематских мерења водостаја и протицаја, али се слободно може рећи да спада у наше водније реке. Вучјанка је најзначајнији водоток на Кукавици, а по површини слива и водности највећа притока Ветернице и, истовремено, економски најзначајнија. Она настаје спајањем Големе и Мале реке. Голема река извире испод врха Влаине, код планинарског дома, на надморској висини од 1407 м, а

Кањон реке Вучјанке

9 Метеоролошки годишњак, Савезни хидрометеоролошки завод, Београд, 2001.

извор Мале реке је испод Бунатовца, на висини од 1189 м. Оне се спајају код Јасичког равништа, на ерозивном проширењу где се налази хотел „Влаина“ (686 м), одакле почиње прави ток Вучјанке.

Корито новонастале реке је дубоко, а испод села Збежишта и потеза Соколица оно добија кањонски облик, са окомитим странама високим преко 100 м. У овом кањону, дугачком око 2 км Вучјанка је снагом своје воде створила многе камене лонце или казане. То су флувијални ерозивни облици који настају услед снажног вртложастог ковитлања водене масе, при чему се временом формирају бунараста удубљења у стеновитом речном кориту.[10]

На Вучјанци их има испод и изнад хидроцентрале Вучје и представљају прави природни раритет. Лонци изнад хидроцентрале носе назив *Ђокини вирови*. Удубљени су у кристаласте шкриљце планине Кукавице. Поређани су степеничасто, једни испод других, од највећег до најмањег. Представљају природни феномен, какав ћете ретко где видети на простору наше земље и уједно су најатрактивнији туристички детаљ не само Вучја, већ и целе општине Лесковац. Ђокини вирови имају врло важну улогу у туристичкој валоризацији Вучја и Кукавице и надам се да ће у најскорије време бити искоришћени у ту сврху.

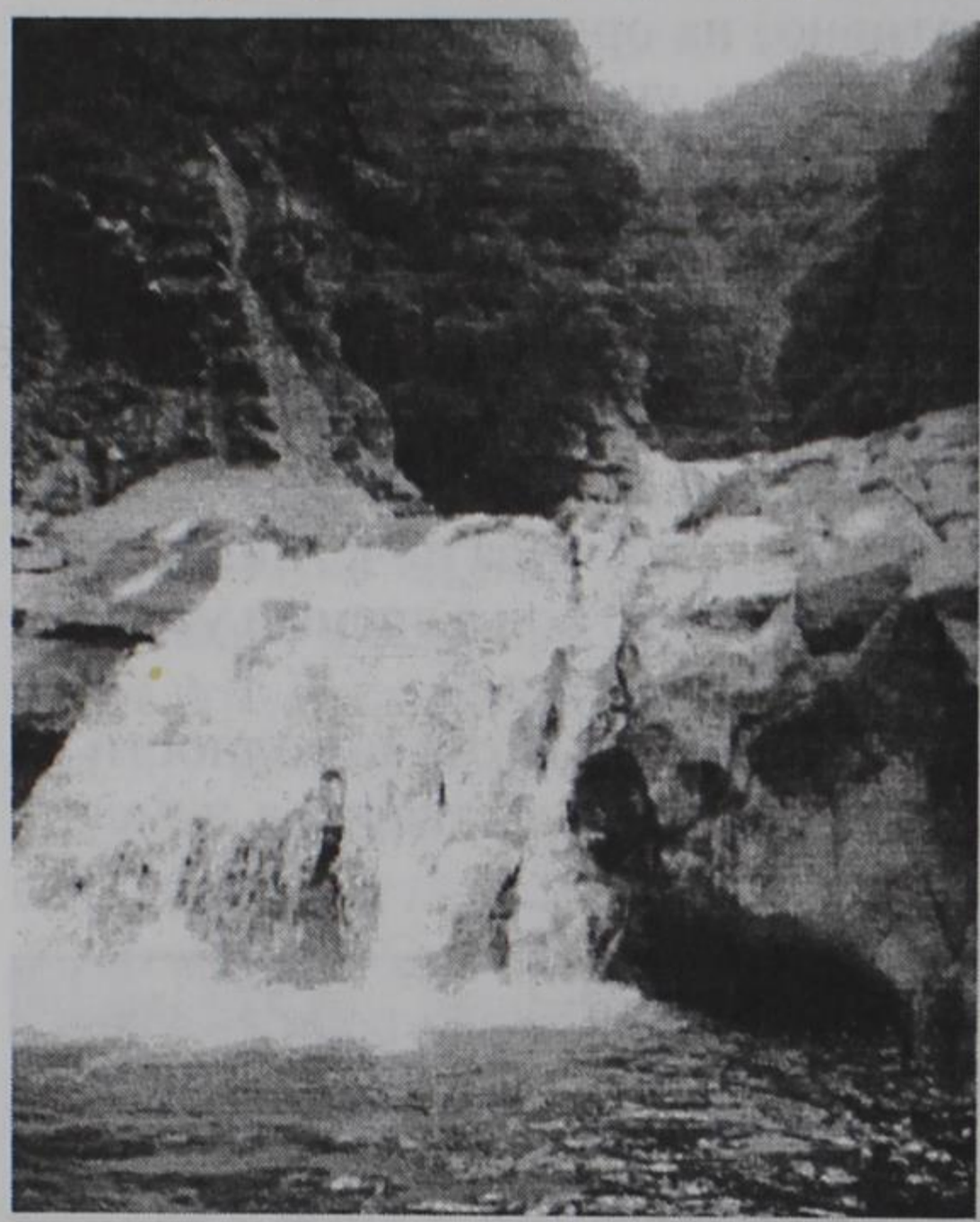

Ђокини вирови

Поред ових камених лонаца, постоји јој један, низводно од хидроцентрале, познат као *Дев-казан*. За њега су у народу везане многе легенде. То је највећи камени лонац по површини, али не и по дубини. После Дев-казана Вучјанка тече у правцу Вучја каменитим коритом, уз велики пад. Зато је вода изнад цркве Св. Јована ухваћена у канал на коме су све до Вучја подигнуте многобројне воденице. Према записима из 20. века, на реци Вучјанки је постојало 13 воденица смештених у делу тока са највећим падом, и све су радиле, углавном млеле жито. Неке од тих воденица и данас раде и прерађују жито на традиционалан начин.

Корито Вучјанке је кроз само насеље регулисано са неколико брана од камена, за успостављање брзине воде. Код тих брана су се створиле

10 Др Предраг Манојловић, др Драгутин Петровић, Геоморфологија, Географски факултет, Београд, 1997, стр. 235.

дивне каскаде које подсећају на прозрачне чипкасте завесе. Вучјанка има једну мању, десну притоку, која током лета пресуши. То је Бачинац или Бачински поток, који извире испод Ките на Кукавици.

Вучјанка се улива у Ветерницу, између села Жабљане и Бели Поток. Укупна дужина ове реке (са Големом реком) износи 19 км, а просечан протицај 0,5 м³/с. Слив јој захвата површину од 49 км², просечна сума падавина у реку је 785 мм, вредност коефицијента отицаја 0,41, а специфичног отицаја 10,2 лс/км².

Њен пад износи 1000 м, богата је водом, а по мекоћи спада у веома ретке воде Европе. Зато би требало у најскорије време утврдити хидролошке карактеристике ове реке и извршити детаљна испитивања.

Антропогене одлике - Дуж обала реке Вучјанке постоје објекти археолошке, споменичке и уметничке вредности, који имају велики значај за, пре свега, туристички развој Вучја. Почев од извора, до ушћа, издвојићу оне који су имали утицај на развој Вучја у одређеном временском раздобљу.

На највећој надморској висини, од 579 м, изнад кањона Вучјанке налази се средњовековна тврђава са остацима бедема и куле из прве половине 15. века. Народна традиција везује град за име Николе Скобаљића, властелина деспота Ђурђа Бранковића, који је у 15. веку водио борбе са Турцима у овом крају. О овој историјској личности постоје многе легенде: о месту његовог рођења (село Вина у Ветерничкој клисури), о његовом рођењу од девојке која је зачела на особит, ванприродан начин, о његовом коњу, о куми и девојци, о његовим биткама са Турцима у одбрани града.

Скобаљић-град

Легенда о изградњи *Скобаљић-града* већ се вековима преноси с колена на колено. Овај град је, као и сви градови у српској средњовековној држави, подигнут уз учешће целокупног народа настањеног у овом крају. Легенда каже „да су камен износили из реке и да је стајао човек до човека до самог места где се зида и додавали један другоме из руку у руке. Жене су, такође, биле на раду, а једна од њих, углавном најстарија баба, у један мах љуљала седамдесет седморо деце у љуљашкама“.

Дакле, град је добио име по једном од последњих бранилаца српске територије пред турском најездом у Средњем веку - Николи Скобаљићу. Његовом погибијом, 1455. године, и падом Лесковачке котлине под трску власт, завршава се вишевековни период изградње, рушења и поновног оживљавања овог града-тврђаве.

Систематска археолошка ископавања на овом утврђењу, започета 1984. године, показала су да се овде ради о вишеслојном локалитету. Може се претпоставити да се овде налазило предримско утврђење 3. до 1. века, коришћено и у римско доба. Прве бедеме добило је у време Јустинијана, који су оштећени каснијим презиђивањем и средњем веку. Археолошки налази, нарочито керамички, јасно указују на постојање живота на овом утврђењу од 10. до 13. века. Најмлађи археолошки налази припадају 15. веку, када долази до поновног зидања утврђења - то су бедеми и куле. Ископавањем су пронађени следећи предмети: један жрвањ-млин, једна стрела, један гвоздени украс за коња и др.[11]

Скобаљић-град је био склониште из долине Вучјанке и Ветернице пред нападима разних непријатеља који су, кроз историју, освајили ово подручје а од којих нарочито предање памти само Турке. У непосредној близини овог утврђења налази се село Збежиште. Назив јасно илуструје да се на том месту народ склањао у збеговима, за време Турака.

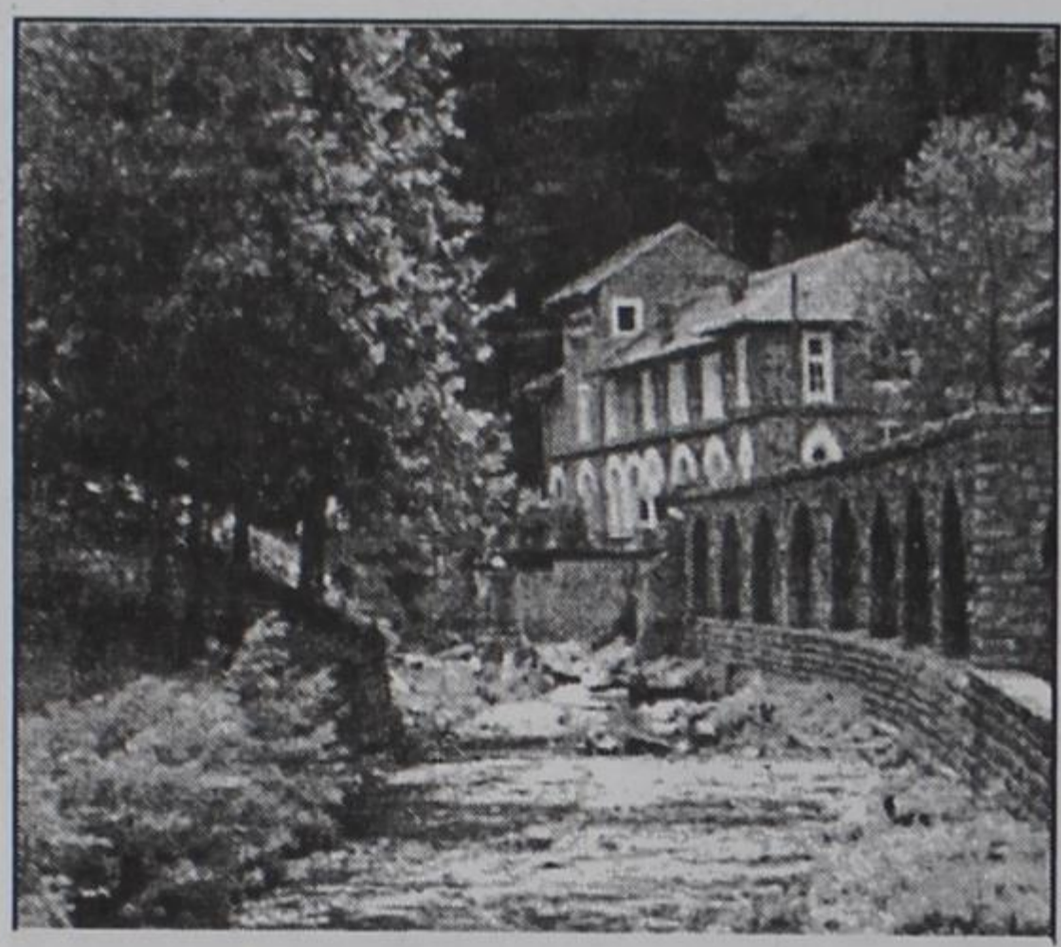

Хидроцентрала Вучје

Низводно од Скобаљић-града, на надморској висини од 360 м, вода реке Вучјанке искоришћена је за подизање *Хидроцентрале Вучје*. Започевши свој век пре равно 100 година, била је трећа хидроелектрана у Србији, али је своје претходнице надмашила по инсталираној снази и количини произведене електричне енергије. Изграђена далеке 1903. године, постала је јединствена у Србији и по томе што је од Вучја до Лесковца изграђен далековод који се сматра најстаријим у Србији.

Значај ХЕ Вучје за овај део јужне Србије је и у томе што је она прорадила само 26 година након ослобођења од вишевековне турске окупације и феудалног система. Током свога постојања и рада, нарочито у првих неколико деценија, хидроелектрана је привлачила многе стручне људе из других крајева и, чак, иностраних земаља.[12] Смештена у живописном амбијенту кањона Вучјанке, у обиљу зеленила између високих стена, ова хидроелектрана заокружује циклус у којем су, на релативно малом простору, кроз векове настајале грађевине, које су давале печат свом времену. Лепоте ХЕ Вучје и њеног доводног канала уклесаног у стену, као и остале културно-историјске споменике у непосредној околини треба рестаурирати и заштитити.

11 Славенка Ерцеговић-Павловић, Десанка Костић, Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја, Београд, 1988, стр. 86.

12 Небојша Станковић, У камену вода, из воде светлост, Лесковац, 2003, стр. 6.

Некада су житељи Вучја, на само спомињање хидроцентрале одмах додавали да у њеној близини „живи један Рус“ - *Борис Непокупној*. О њему постоји легенда која је годинама после његове смрти нераскидиво везана за ХЕ Вучје, као место у чијој је близини овај човек пребогате биографије покушавао да нађе свој мир. Саградивши врло скромну кућу у непосредној близини доводног канала хироцентрале, још 1929. године, у њој је провео више деценија свог живота, повучено али не и потпуно усамљено.

Судбина је овог човека, као и многе његове сународнике, након пораза присталица руске монархије од бољшевика, нанела у наше крајеве. Између два светска рата запослио се као наставник гимнастике у лесковачкој Гимназији. Борис Непокупној је свакодневно пешице, са ранцем на леђима, силазио из своје кућице стрмом стазом поред хидроелектране до Вучја, у набавку намирница. О његовом усамљеничком животу, а поготову о периоду када је био високи официр царске Русије, постоје многе приче чију је веродостојност тешко проверити. Ипак, оно што ће трајно бити упамћено јесте да је овај човек, богате и бурне биографије, у својим зрелим и позним годинама одабрао живот у нетакнутој природи у кањону Вучјанке, уграђујући тако свој лични печат у мозаик људских судбина везаних за место које је предодређено да буде ризница памћења.

Умро је 1972. године и сахрањен је на Вучјанском гробљу.[13]

Одмах испод хидроелектране, на левој обали реке Вучјанке, североисточно од центра Вучја, налази се црква *Св. Јована Крститеља*, изграђена у периоду од 1932. до 1938. године. Подигнута је као задужбина Ване Теокаревић и њених синова - Владе, Лазе и Славка, индустријалаца из Лесковца.

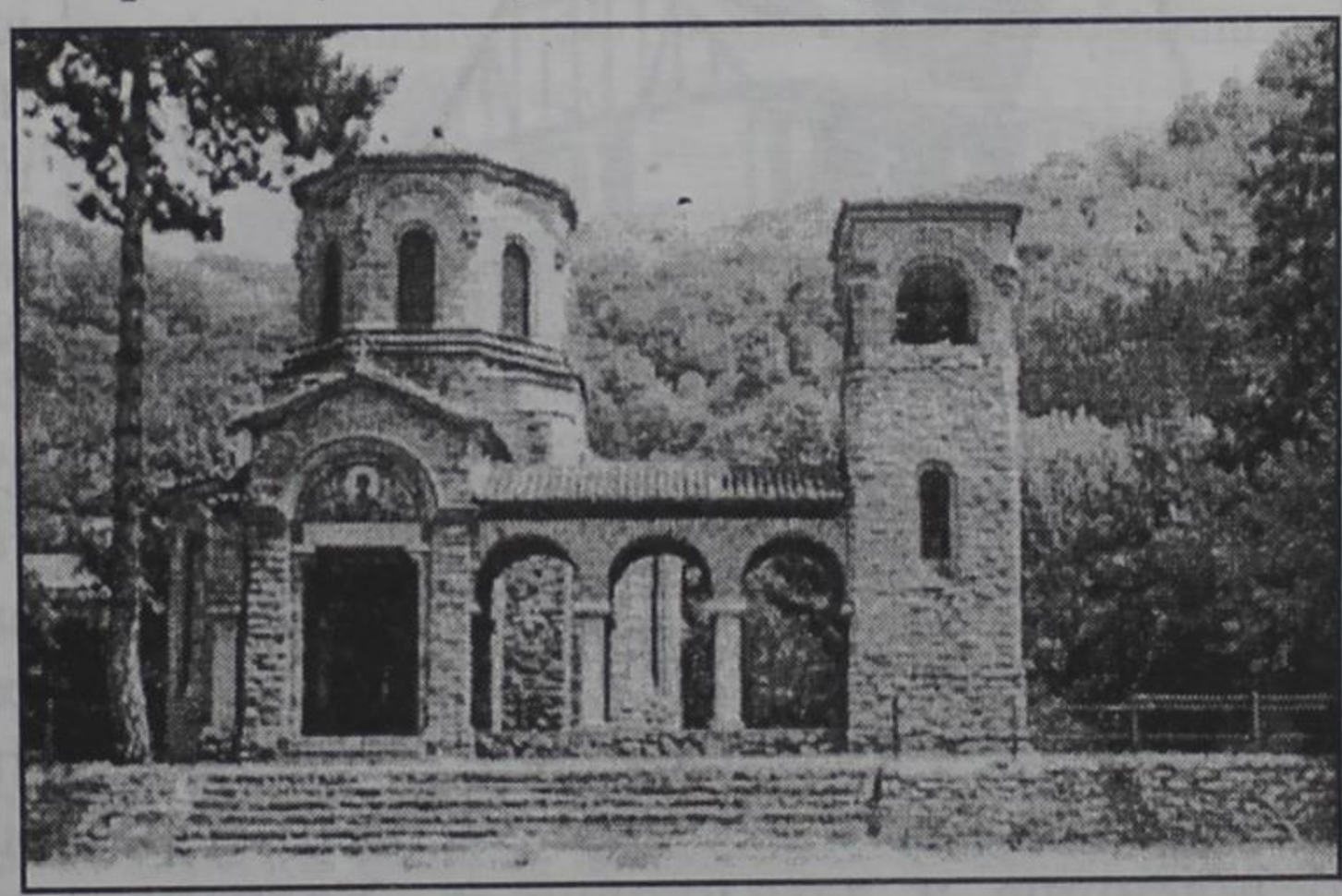

Црква Св. Јована Крститеља

Саграђена је на месту где је била средњовековна црква Св. Јована, задужбина Николе Скобаљића, коју су Турци по освајању ових крајева уништили. Предање казује да се народ вековима окупљао на каменим остацима срушене цркве, као месту за очување вере и самопоуздања у тешким временима. Вођени тим надахнућем, виђенији људи из Вучја оног времена, са Ваном Теокаревић, удовицом првог из лозе Теокаровића, Димитрија, на челу, подигли су на темељи-

13 Исто, 59.

ма старе - нову цркву, према многим мишљењима значајно и оригинално остварење новијег српског црквеног градитељства.

Ова црква је дело руског архитекте Григорија Самојлова - свестраног градитеља отмених престоничких и лесковачких кућа, који је оставио можда најдубљи траг у међуратној архитектури Лесковца и околине.

Свечано освећење цркве било је 7. јула 1938. године и од тада се тај дан слави као Сабор храма у Вучју.[14] Црква је мањих димензија, разуђене основе и са здепастом контуром. У њу може стати свега око 50 људи, што је мало за вернике у овом крају.

У вези са овом црквом треба рећи и то да је она својим положајем и својом природном средином, црквеном портом, један од најлепших кутака за рекреацију и одмарање у летњим месецима читаве Лесковачке околине.

Говорећи о архитектури Вучја, морам поменути још једну од најмлађих али и најпознатијих грађевина из амбијенталне целине Вучја - *Вилу Теокаровића*. Налази се у центру Вучја и представља монументалну једноспратницу са мансардом, разуђеног просторног распореда, са луксузно урађеним ентеријером и богатом спољашном обрадом. Као и црква Св. Јована, и ова грађевина је власништво породице Теокаревић.

Вила Теокаровића

Грађена је 1934-35. године по замисли архитекте Григорија Самојлова. По изгледу и стилу подсећа на земље северних предела. Садржи битне карактеристике српске буржоазије која је средином четврте деценије 20. века на перфиријама градова градила резиденције и летњиковце у „Холивуд стилу“, а у облику средњовековних замкова, па је вила представљала „комадић Швајцерске у околини Лесковца“. У своје време, представљала је освежење и новину за ово поднебље.

Њено данашње стање, нажалост, тек основним контурама екстеријера може да говори о времену свога настанка, пошто је небригом државних власника препуштена зубу времена. Права је штета што се објекат не ревитализује и тако добије неке нове исплативе сврхе.

14 Лесковачки зборник, XXXVI, Лесковац, 1996, стр. 15.

Закључак - Из свега наведеног можете закључити да Вучје са Кукавицом представља ризницу, пре свега, природног богатства али и усклађени и истакнути део целине саздане од низа споменика материјалне културе на релативно малом географском простору.

Из поштовања према тој целовитости која још увек није довољно проучена, као и схватања да различити видови људских достигнућа из сфера материјалног и духовног, естетског и привредног, треба да се међусобно подупру и инспиришу, а не сукобљавају и игноришу, истакла сам овом приликом објекте и појаве који заједно дају јединствени историјски печат овом крају.

Нажалост, зуб времена, економске недаће, али понајвише људска небрига нарушили су функционалност ове амбијенталне целине, што би сада, свакако, требало исправити. Надам се да је овај рад помогао да Вучје представим у светлу у коме га до сада, можда, нисте видели.

SUMMARY

Ana Bogojević

NATURAL – GEOGRAPHIC AND ANTROPOGENIC CHARACTERISTICS OF VUČJE COMMUNITY

Vučje is the biggest community of Porečje (middle flow of the Veternica river), 17 km away from the town of Leskovac, directed to the south. It is sited on the bottom of mountain Kukavica, belonging to group of the communities at the bottom of mountain. Administratively, it belongs to Municipality Leskovac and Jablanica District.

Natural values of the community Vučje and mountain Kukavica as well as their advantages for winter could (after certain period) motivate to form-winter tourist centre.

The River Vučjanka flows through this place, presenting the most important water flow of the mountain Kukavica area and the biggest affluent of the Veternica. It is formed by combination of two rivers - the Golema and the Mala; this river is well–known by hydro–electric power system built up in 1903 as the biggest of the whole Serbia. There are important buildings –monuments with archeological and artistic values alongside the river Vučjanka.

Over its canyon stands the fortress Skobaljić Grad, built up during medieval period, in the first half of 15th century, with remains of the fence and the tower. Moreover, there is church of Saint Jovan Baptizer under the hydro-electric power plant, on the left riverside, built up in the period of 1932 to 1938.

The architecture of Vučje owns a specific building, noticeable by its beauty and construction method – it is Teokarovića villa.

UDK: 677 : (637. 621+(633.8)](497.11)

Татјана Јанков

ЛЕКСИКА ПРЕРАДЕ ВУНЕ И КОНОПЉЕ У СЕЛУ ГОРЊЕ ГАРЕ

«На плећатој коси Добропољске чуке (која се налази на 1488 м. надморске висине), а под ткз. Гарским ридом, на врлетној и пуној пролока и јаруга левој страни реке Власине налази се село Гаре. Узана долина реке Власине (чије је корито у овом пределу на 375-400 м. надморске висине) на овом делу прелази у сутјеску. Горе на удаљености око 5 км. Од корита реке Власине по косама и долинама налазе се распоређене у низовима мала насеља такозване махале села Гара.»[1]

Гаре је село разбијеног типа, са махалама груписаним у три целине, од којих скоро да су формирана три села : Горње Гаре, Доње Гаре и Криви Дел.

Поступним антропогеографским формирањем, ове три целине скоро да су се осамосталиле. Међутим, процес осамостаљивања је прекинут наглом миграцијом становништва од 1960. године па надаље. После Другог светског рата села Доње и Горње Гаре имала су заједничку цркву и основну школу, док се Криви Дел самостално развијао.

Становници села Гара најпре су се бавили сточарством. Чували су овце, козе, говеда и коње. Свако домаћинство чувало је најмање 50 оваца (а јаче задруге и до 1000 оваца), од 10 до 100 коза, неколико пари говеда и по једног коња. Обрадиво земљиште у атару села Гара је веома посно, те без доброг ђубрења скоро да нема никаквог рода. Од житарица су успевали: раж, јечам и овас. Од повртарских култура гајио се кромпир који је нарочито добро успевао. Од индустријских биљака гајене су конопља и лан.

«Житељи Гара потом су се бавили рударством. Има неколико рудишта и то у насељу Горње Гаре и поред саме реке Власине на месту званом Крстино самоковиште. Од ослобођења од Турака почели су да се баве пинтерством. Први је пинтер био Крста Дејански. Он је тај занат научио у Лесковцу, а са њим и неки Сава, те је 1905. године у Гару било око 100 пинтера (забелешка др Јована Цвијића).[2]

Данас се у селу скоро нико не бави пинтерским занатом, јер су људи који тамо живе углавном стари и радом измучени. Права је штета што

1 Према: Радомир Костадиновић, *Црна Трава и Црнотравци*, Лесковац, 1968, стр.44.
2 Узето према : Радомир Костадиновић, н. д. стр.45.

са умирањем старих пинтера из Гара лагано умире једна по једна легенда пинтерског мајсторства, које је досезало до врхунског умећа у изради каца, буради, бачви. «Оне капку воду не пропуштају ни после педесет година од израде.»

Снажном миграцијом, нарочито после 1950. године, село је остало без младих, а одласком старих природним током живота, село је скоро остало без становника.

Кућна текстилна радиност је у селу у прошлости била веома развијена. То је у ствари била значајна привредна грана којом су се жене бавиле уз обављање свих осталих послова: на њиви, у кући и око деце. Израда тканина и плетених делова ношње, била је женин допринос кућном буџету, раван свим осталим гранама привређивања. Данас ова врста привређивања нема некадашњи значај и скоро је потпуно занемарена.

За израду тканина употребљавала се домаћа сировина: овчја вуна, козја длака-**козина**, конопља-**грснице**, и врло ретко лан.

С обзиром на развијено сточарство, домаћинства су располагала довољним количинама вуне па је она имала најширу примену у изради мушког и женског одела и постељине. Конопљу и лан гајило је скоро свако домаћинство и њиме подмиривало све потребе за платном.

Коришћење наведених сировина за израду тканина трајало је доста дуго, колико и интензивно бављење овом радиношћу-скоро до педесетих година овог века. Неповољни климатски услови, посно земљиште, продор индустријских текстилних производа на тржиште (којим су се Гарчани снабдевали у Тегошници и Власотинцу), нагла миграција становништва-главни су разлози због којих се престало са гајењем конопље. Домаће ткано платно за кошуље и постељину најпре је замењено платном индустријске производње, а потом конфекцијом.

Данас се предмети од вуне врло ретко ткају. Вуна се најчешће користи за плетење (џемпера, чарапа,рукавица,шалова и др).

Технологија прераде вунених влакана једноставнија је у односу на прераду конопљаних и ланених влакана.

Стрижење оваца врши се једанпут годишње. Најпре се, у месецу мају, овцама **подсригује** део **мешине**, ноге и реп. Од **пострижине** вуна је лошијег квалитета, **потакша** и претежно се користи за плетење чарапа, а ређе за ткање.

Овце се стрижу крајем маја и почетком јуна, а јагњци око Петровдана (12. VII) **циганцким ножицама**. Стрижење се врши од главе према репу и задњим ногама. Да би се што више одстранила нечистоћа са оваца, овце се пре стрижења **купу**. Острижена вуна са оваца зове се **руно**, а са јагњади **јарина**.

Острижена вуна **збира** се и **тура** у тзв. **струне вреће** да се не **стрви**. Вуна се, затим, **истура** из вреће, **затапа** у корито или **шаволь** и пере у млакој води да из ње изађе **сера**. Вуна се пере у **коца** воде зато што је пре прања масна и прљава, **серава вуна**. Када се приликом прања вода запрља, сипа се нова и прање траје све док се потпуно не опере прљавштина са вуне. Ако вуна није много **штрокава**, она се само **промица** кроз воду. Опрана и испрана вуна се суши и том приликом

премета, да би се што боље осушила. Вуна се суши на ливади, плоту или камењу.

Након сушења руна, издваја се вуна са леђа, најдужа и најмекша, од остале краће и кртије. Најдужа влакна се прерађују за **основу** док се остала вуна употребљава за **натку** (**утак**) и плетење.

Осушена вуна растреса се и чешља рукама, а затим **влачи**, **гребе** на **уручким**[3] **гребеницама**[4]: доњи, који је фиксиран за дрвени труп, **долњак** и горњи, којим се влачи вуна, **горњак**.

Увлачена вуна која се **стура** са гребена зове се **прамен**. Од више праменова **умотује** се **кудељица**. Од остале вуне на гребенима, која је краћа, плете се потка за грубље тканине (покривке и простирке).

Увлачена вуна **преде** се на **кудељи** помоћу **вретена**. Кудељица се **врже** за кудељу и вретеном преде се у тање и дебље нити. За основу се преде танка, чврста нит, за потку пунија, дебља нит. Зависно од тога шта ће се плести или ткати изводи се и одређено препредање нити, **врткање**: двоструко, троструко, вишеструко. Без обзира на то која ће се врста препредања извести, опредене нити морају се са вретена смотати у клубе. То се изводи најчешће тако што преља постави у крило два или више опредених вретена, споји крајеве свих нити и започне мотање клупчета: тако спојене нити на клупчету могу се даље препредати, **преврткати**.

Предење вуне и конопље обавља свака жена за потребе своје породице. Због тога жена користи сваки тренутак за предење, било да је поред стада или на путу од куће до појате или пијаце. Девојчицама већ од десете године родитељи дају малу преслицу „кудељче“, па се уз баке и мајке уче вештини предења.

Опредена вуна намотава се на **мотавилку** да би се **пређа** исправила од предења и направе **рамца**, а онда **масти**.

Према сазнању, све до почетка XX века, у ствари до Првог светског рата, становници Горњег Гара и околине, бојење пређе и тканина изводили су код куће природним – биљним бојама. За то су употребљаване различите биљке и њихови делови: корен, кора, лишће или плод. Поступак у добијању природних боја био је исти, било да се боја добијала од лишћа или од корења, љуска, кора. У боју која се добијала кувањем, нпр. лишће са додатком **карабоје**, стављала су се рамца. Од дужине времена колико се држи пређа у боји и количине лишћа, односно коре, љуске зависили су јачина и тон боје. Тако кувањем орахове коре **у груљке** добијала се смеђа, браон боја, јасенове коре и лишћа додавањем карабоје – црна боја, траве зановет – жута боја.

---

3 Урук м. (тур. yuruk), припадник турског номадског племена, туркменског порекла. Јуруци су у XVIII веку живели у Пчињи и појединим селима Врањске котлине („кретали“ су се до Лесковачког поља) – Момчило Златановић, *Речник говора јужне Србије*, Учитељски факултет Врање 1998, стр. 158.

4 Ручна прерада вуне вршила се оквирно и 10 до 15 година после Другог светског рата. Док је у варошким срединама вуна прерађивана у вуновлачарама и почетком XX века, становници села Гара почели су носити вуну на влачаре тек после Другог светског рата. Вуновлачара је било у селима: Дарковцу, Црној Трави, Тегошници и вароши Власотинцу.

Тек после Другог светског рата, а посебно у савремено доба, постаће готово сасвим природно да се прађа и тканине односе бојаџијама на бојење, а тек мањи број жена обавља овај посао код куће користећи уз анилинске, и по коју природну боју. У селу су углавном бојена вунена влакна. Ланене и конопљане нити претежно су се употребљавале у природној боји.

Припремљена, тј. **омастена** прађа намотава се на **клубићи** са којих се, при снованју, пребацује на кочиће. Основа се **снове** помоћу три колца који су пободени у земљу и то обично испред куће, у дворишту или на ливади – **на ширину**. Два су кочића пободена близу, један крај другог, и то су **чинови**. Трећи кочић – **кука** пободен је даље од чинова. Снованје увек започиње са куке, тј. са првог, односно са последњег кочића у односу на чинове. Око чинова основа се увија у облику осмице, а затим се поново пребацује на куку. У снованју је важно одредити ширину и дужину основе. Ширина основе одређује се бројем основних **жица**. Основна мера је **чишалка** од три жице, а (10 x 3 жице) 10 чишалке чине једно **пасмо**, пасамце. Дужина основе одређује се **на лакат**. По завршеном пребацивању основе на кочиће, зев код чинова веже се концем да се основине жице не би умрсиле. Основна прађа се везује у **вериге**.

Снованје, навијање а посебно увођење основе јесу тежи послови које обично обављају две жене. Основа се, најпре, **навива** на **кросно**, а онда **уводи** у **нитке** и **брдо**.[5]

Кад се **разбој** тако **награди**, може се почети са ткањем.

Све врсте тканина ткане су на обичном хоризонталном разбоју. Вертикални разбој у овом крају није познат.

Основни делови хоризонталног разбоја су: осам **страњенице**, **предњо** и **збдњо кросно**, **нитке** са **котлацима**, **набрдила** са **брдом**. Дебљи штап који је ослоњен на горњи, хоризонтални део страница, да би држао нита нема посебног назива већ само **тојага**. Зев на основи мења се **подношкама** које су везане за нита: за двонитно **лито** ткање две, за **четворно** четири подношке. Натка се пробацује кроз зев **совељком**. **Срдац** држи цевку у совељки. Задње вратило се кочи штапом званим **збдња**[6] **повратаљка**. Предње вратило се окреће и кочи **предњом повратаљком** и њоме се намотава **натра**. Клупа на којој **ткаља** седи док **ткае** зове се **седаљка**.

Разбоје су правили столари, мада је у селу, нарочито раније, било људи који су их за своје кућне потребе сами израђивали. У те сврхе углавном је коришћено буково дрво. Израдом нита за разбоје бавиле су се и саме жене. Ирађивале су их помоћу даске зване **нитарка**. Нита

5 Увођење основе је последња фаза припреме основе пред ткање. Увођење се изводи после постављања навијеног вратила на задњи део разбоја тако да крајеви основе који треба да се уведу висе иза нита. Увођње морају изводити две жене. Једна седи у задњем делу разбоја и по реду додаје основине жице кроз отворе на нитама, а друга која седи код предњег вратила, преузима жице плетећом иглом и провлачи кроз зупце брда.

6 Знаком 6 бележи се полугласник.

која су била израђена од пређе припремљене за основу била су најдуготрајнија.[7]

Ко је сачувао ове старије разбоје и данас их, али врло ретко, употребљава.

Раније су, од тканина произведених од вуне, за одећу примењивани само **клашње** и **литаци**. Све остале тканине су чиниле првенствено текстилно покућство, у виду разних простирки, покривача, прекривача, јастука, а само у малом броју чиниле су групу предмета који су коришћени приликом преноса добара и превоза људи, у виду разних торби и прекривки за коња или седло.

Клашње су коришћене за израду мушких одела. Ткане су у 4 нита (четворно), а сноване у 9 пасама. Биле су претежно црне боје. Ако нису биле израђене од вуне црне боје, оне су после ткања бојене.[8] Завршна обрада клашњи обављана је у **ваљавицама**.[9] Најчешће су људи сами односили клашње у ваљавицу на **ваљање**. Међутим, каткад су и сами ваљачи долазили у село да узму клашње. Након ваљања, клашње се пеглају,[10] а затим мотају на у **трубе** и остављају да се суше.

У време кад су клашње интензивно коришћене за одећу, свако домаћинство, производило их је у довољним количинама за своје потребе.

Од вуне су се ткали **литаци**,[11] као женски део традиционалне ношње. Ткани су лито ткањем, а сновани у 6 до 6,5 пасама. Били су искључиво црне боје.

Од вуне је ткано и више врста женских појасева.

Појеси су ткани ширине до 15 цм, а дужине до један метар.[12] Обично су били црвене боје. Носиле су их старије жене.

Појасеви **тканице** ткани су ширине до 6 цм, а дужине до један метар. Израђиване су од танко опредене и препредене вуне. Снованье,[13]навијање и увођење основе за тканице било је исто као и код осталих текстилних предмета. Међутим, тканице су се ткале у мала нита, тзв. **ничице**. Потка се у основу пробацивала узаном дашчицом или цевком, а сабијала **наткавачем**. При изради тканица потка је увек црне боје, док

7 Свака нита састоји се од низа отвора – котлаци у средини, и два руба, горњег и доњег, који се зову тојашке. Нита је гмождеником везана на оба краја за „тојашке“.

8 „Од белу овцу се **оцрни**, па се прае клашње“

9 Док су клашње биле једна од основних тканина за кројење делова одеће, на истраженој територији је радило мало ваљавица и доста су биле удаљене од села. Једна се налазила у Црној Трави, а друга у селу Дарковцу. Власник ваљавице и влачаре у Дарковцу је био неки Богољуб из Дебелог Дела (махала у селу Дарковцу).

10 То се ради тако што се преко клашњи, које су распрострте на некој дасци, стави даска или тешко камење.

11 Интересантно је напоменути да у Добром Пољу, Црној Трави и Власини таква врста женског хаљетка има другачији назив. Зове се вута. Док се у селима: Јабуковику, Црвеној Јабуци, Радосину, Раковом Долу, Кални поред вуте чује и израз мајурка или мујер. Она је, за разлику од вуте, била црвене боје и далеко је била сиромашнија у шарама.

12 „Да се неколико пута опаше жена“

13 Дужина основе за тканице размеравана је мером **на ластреж**.

је основа разнобојна. Најчешће су то биле црвена – **алена**, зелена, плава или жута боја.

Од вунених предмета, делова текстилног покућства, највише су се ткале **црге**. Искључиво су коришћене као покривке. Ткане су у 2 и 4 нита, а сноване од 8 до 8,5 пасама. Код црга које су ткане у 2 нита, а сноване у 2/5 пасама, у брду се **презубује**. Таква црга зове се **презупка** или **единица**. Црга ткана у 4 нита, зове се **наљевка**. Она је гушћа и по основи и потки. Топлија је као прекривач и трајнија. Све вунене црге, које су се користиле за покривање, звале су се **завивке**. Најчешће су биле састављене од три паје, **струке**. Вунена црга која се користила као прекривач звала се **постељка**. Ткана је од финијег предива, лито ткањем. Постељка је састављена од две паје. Имала је разнобојне шаре и служила је као украс. У колориту су биле заступљене две и више боја, најчешће црвена и зелена.

Покровци за стоку су се врло ретко ткали од вуне. Најчешће су куповани, а ако су их и правили, чинили су то од козине.

Од вуне су се ткале и тканине за **јестаке**, за мање и веће торбе, **месаље** и др.

У техници плетења у Горњем Гару израђиван је знатно мањи број предмета него у техници ткања. Техника плетења имала је најширу примену за израду делова одеће, нпр. мушких и женских чарапа „до колена", рукавица, шалова, а доста касно су почеле да се плету блузе, тзв. **џемпери**. Плетење је извођено са једном, две или пет плетећих игала, које су се на крају завршавале кукицом.

Конопља (**грснице**)[14] и лан у прошлости су се у Горњем Гару доста гајили. Платно које се ткало од конопље - **пртено** платно, односно од лана - **ланено** платно, подмиривало је све потребе у одећи и другим кућним потребама. Конопља се више сејала, јер је боље успевала него лан. Конопљано влакно је јаче од ланеног, те је и платно било јаче и издржљивије него платно од ланеног влакна. Лан се користио за израду финијег платна, за женски веш и креветске чаршаве.

Гајење конопље имало је сврху у прибављању материјала за разне потребе: за ткање платна за кошуље и гаће – **платно**; за ткање простирки и покривача, зване **црге**; за ткање **покроваца** за стоку; за ткање **бисага**, **врећа**; за израду **врца**, узица, званим **чижимке**; за израду конопаца – **јуже**; за ткање **цедила** и сл.

Док се конопља још увек гаји у неким крајевима Србије (нпр. у Поречју, где изузетно добро успева),[15] у црнотравском крају, па и у селу Горње Гаре, одавно се престало са њеним гајењем. Разлози за то наведени су у уводном питању.

Међутим, пре скоро педесет година, када се конопља увелико гајила у овом крају, скоро свака кућа, на свом имању имала је одређено земљиште – **конопљиште**, **грсничиште** на коме је сејана поменута култутра.

---

14 Основна реч за именовање конопље је пл. тант. грснице.

15 Светлана Младеновић, *Лексика узгоја и прераде конопље у лесковачком крају* (дипломски рад), Филозофски факултет, Ниш 1998, стр.12.

Конопља се сеје у мају, односно по празнику „Еремија“ (14. мај по новом, а 1. маја по старом календару). Земљиште се најпре дубоко поре и богато нађубри, затим се **посеје конопно семе**, а онда **завлачи сас брану**.

Разликују се две врсте конопље: **белојка** (неплодна, која не прави семе) и **црнојка** (плодна, која прави семе). Белојка се **бере**, **скубе** крајем августа, а црнојка две до три недеље после брања белојке. Белојка само исцвета, израсте без семена, док црнојка прави велики клас са семеном.[16] Белојка је квалитетнија и има већи број влакана у стабљици; стога она углавном и служи за израду одеће, док се црнојка, као слабија а грубља, употребљава за одређене делове постељине. Кад **сазреју** грснице, њихова висина је, зависно од године, од један до два метра.

Да су стигле за брање, грснице се познају по жутој стабљици и по томе што их има доста сувих. Једна грсница је један **струк** биљке. Више убраних струкова грсница у шаци зове се **ватка**. Од две ватке **врзује** се једна **ручица**. Од два до три ручице **заврже** се **сноп**, на два места. При врху (на **вр**), близу цвета, и при дну , близу корена да се грснице не **растрвају**, не **потикају**. То су танки снопови - **снопчићи**, који су везани **сас малечки стручићи, малечке грсничке, позамотане**.

Снопови белојки се дену да се не влаже и не прљају. Зденути у гомилу снопови чине **купарку**, **кућерку**.

Теже је брати црнојке јер се оне чупају један по један струк, док се белојке чупају по више струкова одједном. Да су црнојке зреле познаје се по томе што им је семе тврдо и почело да црни. Док се при чупању белојки на пази много на **рамнање** ручица, дотле се при чупању црнојки на то веома пази. Нарочито се пази да се изједначавају горњи крајеви са семеном (да се **израмњају**) да би се после семе лакше истрљало.[17] Грснице које су мање од обичних се најпосле беру. То су **изломене** грснице, **стручје** које се приликом брања везује само по средини и зове се **свлак**. И свлак се топи, али од њега нема повесма. Углавном се користи за израду грубих тканина – црга, за израду врца и сл.

Код црнојки прављење и везивање у снопове је исто као код белојки. Кад се црнојке **осуше**, снопови се **очукају** да испадне семе.[18] Семе се спреми у вреће и чува за идућу годину.

После жетве, одвајања семена и сортирања стабљика по квалитету, следи фаза издвајања влакана из стабљика.

„Конопља и лан имају у себи кончиће, који се зову лик или влакно, али око њих је споља љуска или спољашња кора, а изнутра трстика или срж. Овај лик, влакно, срастао је с једним и с другим делом коноп-

16 „Црне грснице **спеју**, **зреју** да **прае** семе.“

17 „Кад им је клас један до други, грснице се боље чукају“

18 „Црнојке се **дену** у **купарке**. На **вр** се **врзује** сас **струк** од грсницу, а на **дно** да буде **пошироко**. Дену се да се осуше, да **сазреје** семе, да **прегори**. Кад су **сушене, растуре** се на **простирку**, да се нагреју. Таг се чукају сас чукач да испадне семе. Семе се **одвеје**, очисти од **плеву,** да остане само чисто **зрно**.“

ље и лана. Зато има више начина да се влакно растави од њих. Најпознатије је росење и кисељење. По Вуку росују, ликају, киселе, топе."[19]

У селу Горње Гаре грснице се не росе, већ **киселе**, **топе** у **топилу**.[20]

Најпре се ископа топило. Пречник топила може бити од два до три метра, док дубина топила не прелази пола метра. Затим се ископа вада, од места одакле се доводи вода до топила. Вада се копа **трнокопом** и може бити **поплитка** или **подубока**, зависно од количине воде која је потребна за топило. С обзиром на то да се грснице киселе једанпут годишње, вада мора да се **попраи** сваки следећи пут, јер може, услед невремена, да се запуни. Снопови грснице се **турају** у топило, **искрсте се**, а одозго се **наврља** велико камење. У топило се потом **наврта** вода и тако стоји 14 дана ако је вода млака. Ако је вода хладна, стоји и 20 дана. За то време снопови грснице се **укиселе**. Међутим, када се снопови грсница **затопе** у топило, потребно је, с времена на време, обилазити топило да се види да ли су грснице **топене**. Када су грснице укиселене, вода у којој се налазе позелени, а на топилу се по површини дижу мехури. Ако су притискачи лаки, деси се да ови мехури издигну снопове. Зато грснице у топилу ваља обилазити, да се не **прекиселе** и не **скапу**. Гледа се да ли се **двоји** влакно од пуздера, и тада је право време да се грснице изваде из топила.

Када се снопови грснице изваде из топила, онда се перу. Сваки сноп се најпре **муне** у воду, а онда **бије** о камен. Тако се ради више пута, све док грснице не омекну. Снопови се поред топила дену у **крстине**, да се процеде и тако лакше **докарају** до куће. Код куће снопове дену у купарке, а неке поређају по плоту, да би се брже осушили. Зависно од временских могућности, некада се одмах приступа даљој обради осушених стабљика – **сушине**, а некад се то чини када се заврши сакупљање свих усева. У том случају, снопови грснице се оставе у **сувоту** и раде онда кад се има више времена.

Када су стабљике грснице, после размекшавања, испране и осушене, приступа се одстрањивању и издвајању влакана од дрвенастог дела стабљике. То се изводи помоћу справе зване **трлица**.[21] Због просте направе, трлицу може да направи сваки домаћин, а мање оправке око трлице - да се направи заломљени клин или да се заглави извађени клин – често врше саме жене.

При раду, осушене ручице грснице жена прво **изломи**, **искрши** ногама. Како грснице нису бујне, ломљење грснице „под ноге" је, углавном било непотребно. Онда настаје право трљење, које се врши честим

19 Босиљка Радовић, *Гајење и обрада лана и конопље у нашем народу*, Гласник етнографског музеја у Београду, књ. XIX, Београд 1956, стр. 39.

20 Поред израза топило, у употреби је и израз **топилиште**.

21 Трлица се прави од буковог (тврдог) дрвета. Направе се две једнаке даске дужине један метар, а 10 до 12 цм ширине. Те даске се зову **ножеви**. Трећа даска је мало ужа и дужа. Зове се, такође, **нож,** који у продужетку има **ручицу**. Направе се **јексери** од дрвета (или гвоздени) дужине 40 до 50 цм. У земљу се пободу два дебља дрвена колца, на растојању од једног метра. Затим се између та два колца, горе ракљаста, причврсте клиновима с обе стране сва три ножа. Ножеви долазе са стране, а нож са ручицом у средини. Оштра страна ножева окренута је горе, а код ножа са ручицом обрнуто - оштра страна окренута је доле.

ударањем горњег ножа по ручици. Када се тако буде доста **пуздера** скинуло са ручице, ручица се обавије једним крајем око леве руке па се притиска горњим ножем на доње и вуче, те се тако скидају непотребна влакна и пуздер. У пуздер иду и **трстике**. Понекад, пре трљења, сељаци извуку понеку трстику и користе је за осветљење. Од ручице грснице добија се **повесмо**. Повесмо се растресе и простре да би пуздер што боље испао, па кад се види да га на оба краја нема, онда се преко средине **преврже**, пресавије на двоје и остави на неко ракљасто дрво. За овим се узима друга ручица и **чука** на исти начин.

Повесмо добивено после трљења обрађује се даље на тзв. **циганцким гребенцима**. Оно се на гребенцима **влачи**, **гребе** и тако чисти од заосталог пуздера. Повесмо огребено на гребенцима зове се **огребено повесмо**. Од њега се добија финије влакно и користи се за израду платна за веш и кошуље. Део влакна који остаје у грбенцима након извлачења повесма називан је **кучиста**, која су се касније прерађивала ручним гребенцима. Део влакна који остаје у гребенцима по квалитету је најслабији. То су **загрепци** и њима су обично пуњени јастуци. Читав тај процес прераде јасно указује на то да су биљна влакна у кућној производњи у целости била искоришћена.

После обраде на гребенцима, прелази се на још финији начин обраде повесма.[22] Четкањем на четки остаје **чисто повесмо**, које се **сплита** у једнаке **венце**.

Повесмо и кучиста **преду** се на **кудељи** за вуну или на тзв. **рогаљки** помоћу вретена. **Прећа** од повесма обично се употрбљава за основу, а од кучиста за потку. Прећа се **мота** на **мотавилку у рамца**. Свако рамце чини комад прође. Рамца се **изврж**у на **комади** и **беле**. У већи **бакрач** се сипа **цеђ** и прећа се кува на ватри око пола сата. Након кувања, бакрач се скине са ватре, а прећа остане да преноћи у цеђи. Ако прећа није довољно побелела и омекшала, поступак се понавља још два, три пута. Након кувања, прећа се **опере**, **осуши** и **смота на клубићи**. Тако припремљена прећа спремљена је за сновање. Основна прећа **навива** се на **кросно**. Кросно се **тури** на **разбој**, основа се уведе у **нитке** и **брдо**, па се **ткае** на разбоју **натком**.

ОБИЧАЈИ И ВЕРОВАЊА

Мало је обичаја и веровања за које сам сазнала, а који прате женске радове. Раније их је, по свој прилици, било више, али су временом заборављени или занемарани. Па ипак, ту и тамо се, у сећању појединца, понеки од њих све до данас сачувао.

Кад прву овцу почне да стриже, жена каже: „Ајде, Боже, помогни, ће стрижемо овце“.

Кад се преде основа, веже се у вериге и донесе кући. Вериге се ставе на врата и док се врата отварају и затварају, виче се:“ Зев да зева ко на врата“.

22 „Повесмо се **четка** на четку. Кад се **ичетка** повесмо, повесмо се **преврже**, окрене се други крај, па се и он четка.“

За онога ко закасни са трљењем, подсмешљиво се каже: „Кукавица кука, смрделица чука“.

За жену која много прича каже се: „Трлица божја“.

Приликом монтирања разбоја за ткање води се рачуна у ком делу собе ће се разбој поставити. Ако је ткан дар за девојку или платно од кога ће се шити кошуље за децу и момке, разбој је морао да се постави тако да основа буде према огњишту, а ткаља на источну страну собе. Разбој се поставља поред огњишта да преко ноћи штити основу и тканину, да неке „але“ не играју по њима и да их не „алошу“. Обично је на источној страни био прозор тако да када „прво сунце огреје“, оно „благослови“ огњиште и разбој. Како ткаља тка, тако повлачи тканину „према истоку“ да „напредица“ прати онога ко носи кошуљу од те тканине, или спава на тканини, или се њоме покрива.

Странице разбоја жене су китиле босиљком и на тај начин штитиле разбој од разних „ала“.

Ткаљи, док тка, везана је коса „аленим“ концем да јој неко не „урочи работу“.

Жена која први пут улази у кућу од када је постављен разбој у њој, како пређе праг куће, без икаквог стида повуче навише литак, подигне леву ногу колико може, и каже: „Оволики ти зев. Уздравље да завршиш работу и у њу да жениш и на њу да се мложите. Нек ви је сас срећу“. Ткаља обично каже: „Амин боже, дај такој да буде“. Ткаља не устаје да послужи жену. То чини нека жена из куће, угостивши је, као да је дошао гост из родбине.

Обичај је да се пре полагања „грсница“ у топило сваки сноп превеже „аленим“ концем и у њега стави „треска од бадњак“. Неки уместо „треске“ у сноп постављају крстић „од бадњак“. Када се снопови наслажу у топило и притисну камењем, на ивици топила постави се круг исплетен од глоговог прућа. Круг се учврсти глоговим кочићима за које се веже „аленим“ концем. На један кочић који је дужи од осталих, стави се коњска лобања. Веровало се да, када се тако „огради“ топило, више никаква „мађијарка“ не може да „наврља“ мађије. По веровању, лобања коњске главе имала је посебну моћ. Ако дотакне „мађијарку“ која „врља“ мађије, стићи ће њу саму. Мађије ће доћи у њену кућу и руке ће јој се осушити. На овакав начин су „штићена“ само она топила у којима су топљене грснице од којих се спремао дар за девојку. Веровало се да, ако топило није „заштићено“, а мађијарка – удовица прегази преко грсница „унакрс“, девојка, којој се спрема дар, неће се удати. Ако се и уда, брак јој неће бити срећан и неће имати деце.

Веровало се да ће онога ко помери „алене“ конце и повади глогове кочиће задавити први повампирени мртвак.

Празником, петком и недељом се не преде и не тка. Понедељак је дан кад је добро почети са ткањем. То се чини рано изјутра, док суседи још спавају, „да се не урочи ткање“.

ДИЈАЛЕКАТСКЕ ОДЛИКЕ

Иако наш циљ није да анализирамо граматичке особине говора испитаног села, нити се те одлике могу у свој својој комплексности видети у дијалекатској лексици као једном сегменту језика, указаћемо ипак на неке најмаркантније одлике. То су углавном особине сврљишко-заплањског говорног типа које ћемо представити на уобичајени начин:

1. чување полугласа: збдњо;
2. појава вокала о уместо вокала е као морфолошко ширење категорије неумекшаних основа придева: предњо кросно, збдњо кросно;
3. замена вокала: пуздер (у м.о), појес (е м.а);
4. вокално л даје у: вуна;
5. стара група *дј>ђ: пређа;
6. појава африкате с: бисаси;
7. губљење х: ватка, вр;
8. испадање ј: единица, ткае, изаткае:
9. група ск>цк: циганцки;
10. упрошћавање групе шч>ч: дачица, ичетка;
11. аналитичка компарација: подубок, поплитак;
12. нема резултата старог јотовања у трпном придеву: укиселен, прекиселен, изломен.

Дијалекатских одлика има више у примерима приложеним у речнику, што је разумљиво јер је ту много више опште лексике него термина које смо овде представили, али то остаје изван наше анализе.

РЕЧНИК

Скраћенице коришћене у Речнику

м. - мушки род
ж. - женски род
с. - средњи род
прид. - придев
мн. - множина
пл. тант. - плуралија тантум
дем. - деминутив
свр. - свршени глагол
несвр. - несвршени глагол
прил. - прилог
в. - види
гл. им. - глаголска именица

Напомене уз речник: 1. глаголе наводимо у облику 3. л. једнине презента; 2. код именица које имају само множину давана је ознака пл. тант. (плуралија тантум); 3. придеве наводимо у мушком роду.
Полугласник ће се бележити знаком б.

ален прид. – црвен, уопште обојен црвеном бојом. – *„Поубави појеси од алени, неје било.“*
бакрач м. – котао од бакра; служи за кување воде, предива или за фарбање. – *„Окачи бакрач на вериге.“*
белојка ж. – ишчупана конопља која се прва бере. – *„Белојки су онеј грснице, које не прае семе.“*
бере несвр. – убира, сакупља. – *„Мој човек никад неје с мене брал грснице.“*
бије несвр. – врши какву радњу ударањем. – *„Грснице треба да се добро бију од камен, да омекну.“*
бисаг мн. – **бисаџи** м. – двострука торба која се обично пребаци преко седла или преко самара (или се носи о рамену), израђена од козје длаке или од конопљаног предива. – *„Преврљи преко седла бисаџи, ујану коња, и отидо у Црну Траву да купим посипнице.“*
брана ж. – направа за равнање конопљишта. – *„Сас брану завлачимо семе од грснице.“*
брдо с. – део ткачког разбоја са густо поређаним зупцима, између којих се провлаче нити основе, те се њиме сабија потка. – *„Ајде да уведемо основу у брдо.“*
вада ж. – јарак којим се вода доводи у топило. – *„Отиде да очисти ваду, терба да топимо грснице.“*
ваљање гл. им. – провлачење вунене тканине кроз систем ваљкова. – *„Клашње смо носили у ваљавицу, на ваљање.“*

ваљач м. – човек који ради на машинама за ваљање. – „*Клашње смо носили у ваљача.*“
ватка ж. – руковет, свежањ жита (конопље) које жеталац ухвати руком и одсече српом; мала количина чега. – „*Његове големе шаке. Зашој су му големе вашке, две-шри вашке, ручица.*“
венац м. – повесма од кучине исплетена у виду плетенице. – „*Кад повесма сплешемо у венци, од милину да гледаш колко су убави.*“
вериге пл. тант. – предиво скупљено у куп, чији изглед подсећа на ланац. – „*Како прећу набивамо, шакој се вериге расплишају.*“
влакно с. – танка длакаста нит, природна или направљена. – „*Од влакно се преде прећа, али голема је мука докле се до њега дојде.*“
влачара ж. – радионица у којој се влачи вуна, гребена. – „*Вуну шреба да носим на влачару, да гу влачим.*“
влачи несвр. – гребена, чешља кудељу, лан, вуну. – „*Повесма смо влачили на циганцки гребенци.*“
вр, мн. **врови** м. – врх. – „*Кад праимо снопови од грснице, врзујемо ги на вр и на дно.*“
вретено с. – дрвен ваљкаст штапић (на крајевима шиљаст, а на средини дебљи) на који се, при предењу, намотава предиво. – „*Прећу смо прели на кудељу сас врешено.*“
врећа ж. – врста дугачке и уске торбе (обично од кудеље); служи за спремање и преношење жита, брашна и сл. – „*Дај ми шуј врећу да гу напуним сас жито.*“
врзује несвр. – везује (снопове конопље). – „*Позамошамо малечке грсничке, ше сас њи врзујемо снопчићи.*“
вртка несвр. – премотава предиво са вретена на клубе. – „*Треба да вршкамо вуну за шканице.*“
врца ж. – узица, канап. – „*Дај ми врцу , да вржем врећу.*“
гможденик м. – конац којим су нита везана за „тојаге“. – „*Сас гможденик се заврже нишка за шојаге.*“
горњак м. – гребено којим се влачи, гребена вуна; дршка горњег гребена је дужа да би се њиме лакше манипулисало. „*Горњак се вика гребенац сас који се гребе вуна.*“
гребе несвр. – чешља, гребена гребеном (вуну, кудељу). – „*Цел дан сам гребала кучиста, руке ми оштадоше од рабошу.*“
гребенац м. – справа са гвозденим зупцима којом се гребена, чешља (вуна, конопља, лан). – „*Цел дан сам чешљала повесмо на гребенци.*“
грсничиште с. – место засејано конопљом, конопљиште. – „*Сваку годину смо сејали грснице, у грсничишше.*“
грсничка дем. од грсница. – „*Пази, пред ноге ши грсничка, немој гу згазиш.*“
грсница ж. – један струк биљке Canabis sativa.
грснице пл. тант. – конопља. – „*Млого смо имали убаве грснице, доле поред долину, у грсничишше.*“
груљка ж. – огуљена кора од ораха. – „*У груљке, од ораси, смо масшили прећу.*“
даска ж. – пљоснат и широк комад дрвета, изрезан из балвана или трупца. – „*По цел дан сшружемо шрупци за даске.*“

дачица дем. од: даска.
двоји несвр. – одваја од неке целине; одвајање влакна од поздера при топљењу. – *„Ако су грснице топене, двоји се влакно од пуздера.“*
дене несвр. – скупља, слаже конопља у купове; (пласти сено). – *„Мој домаћин је много убаво денул стогови, али кад дене грснице, оне су ко шибице зденуте.“*
докара свр. – дотера, довезе (што колима); укисељену и оцеђену конопљу код куће. – *„Несмо још докарали грснице из топило.“*
долњак м. – гребено којим се гребе вуна. – *„Дрвени труп се на сред издлаби. Туј, куде је длабено тури се гребенац – долњак. Сас страну турише чивије, да не мрда гребенац.“*
единица ж. – тканина откана брдом у коме се основа уводи у сваки други међузуб.
жица ж. – упредена нит, конац. – *„Една чишалка има три жице.“*
завивка ж. – покривач за спавање. – *„Важно је да има завивка, па каква је, нека је.“*
завлачи несвр. – влачи, дрља. – *„У пролет, кад пооремо и посејемо грснице, семе завлачимо сас брану.“*
заврже свр. – завеже (сноп конопље). – *„Од неколико ручице завржемо снопи, на вр и на дно.“*
загрепци пл. тант. – ситна, умршена влакна; отпадак при гребенању повесма. – *„Сас загрепци смо пунили јестаци.“*
збдњо кросно с. – основино вратило. – *„На збдњо кросно намотујемо основу.“*
збдња повраталька ж. – дрвени штап којим се покреће задње вратило. – *„Сас збдњу повраталку затезамо основу.“*
затапа несвр. – потапа, кваси. – *„Вуну затапамо у плекано корито.“*
збира несвр. – сакупља. – *„Вуну збирамо у вреће.“*
зев м. – отвор кроз основу (на разбоју) кроз који пролеће чунак са потком. – *„Зев треба да буде чис, таг совељка не кида основу.“*
зреје несвр. – постаје зрео, сазрева (црнојка). – *„Ако је потопло време, црнојке побрго зреју.“*
зрно с. – плод или семенка (у биљака), бобица. – *„Кад вејемо семе од грснице, ветар одвеје плеву, само падне чисто зрно.“*
изаткае свр. – откаје тканину на разбоју. – *„Изаткала сам постељку. Треба да растуримо разбој.“*
изврже свр. – сасвим везати, све повезати. – *„Ајде да извржемо грснице, осушиле су се.“*
изломи свр. – поломи (ручице конопље пре трљања). – *„Ручице од грснице изломимо, па ги чукамо на трлицу.“*;
изломен прид. – поломљен. – *„И од изломене грснице има корис.“*
искрсти свр. – укрсти (снопове конопље у топилу). – *„Снопови се искрсте у топило, да се не стрве.“*
искрши свр. – в. изломи.
истура несвр. – вади нешто из нечега. – *„Вуну истурамо из вреће.“*
ичетка свр. – очисти четком повесмо од поздера. – *„Кад повесмо ичеткамо на четку, на њега не остане ни мрвка од пуздер.“*

јарина ж. – острижена вуна са јагњади. – „Острижену јарину несмо прали.“
јестак м. – јастук на који се наслања глава при спавању. – „*Јестаци смо пуниле сас загрепци.*“
јуже с. – већи број уједно испредених струка кудеље, стабљике жита или гвоздених жица. – „*Дај ми јуже, да вржем кола.*“
јужјар м. – занатлија који прави ужад. – „*У Горње Гаре несу имали јужјари.*“
карабоја ж. – тур. црна боја, црнило. – „*У карабоју смо мастили прећу за црге.*“
кисели несвр. – потапа у воду конопљу, мочи. – „*Грснице киселимо у топило.*“
клас м. – цват на стабљици жита, конопље, у којем се развија зрневље. – „*Црнојке имају клас, у кога порасте семе.*“
клашње пл. тант. Тканина од грубог вуненог предива. – „*За клашње се оцрни од белу овцу.*“
клубе мн. клубићи с. – конац, прећа и сл. намотани у смотак лоптаста облика. – „*Узни овуј прећу, те намотај клубе.*“
козина ж. – козја длака. – „*Покровци смо праили од козину.*“
колац м. – краћа мотка зашиљена с једне стране. – „*Зашиљимо један колац, па други, и од њи праимо трлицу.*“
комад м. – извезена прећа на комаде пре бељења. – „*Од мотавилку скиђамо прећу и врзујемо гу на комади.*“
конопља ж. – ботаничака биљка из породице конопљика, која се употребљава као сировина за прављење грубих тканина и ужади. – „*Моравци викају конопља, а ми, планинци, грснице.*“
конопљиште с. – место засејано конопљом
конопно семе с. – семе конопље. – „*Кад очукамо црнојке, зберемо семе за догодине.*“
котлац м. – отвор у нити. – „*Шупљина кроз коју прооди прећа у нитку, вика се котлац.*“
коца прил. – доста, прилично. – „*Вуну перемо у коца воде.*“
кросно с. – вратило на коме се намотава основа (основино вратило) и вратило на коме се намотава тканина. – „*Дете има два кросна. На предње се намотује оној што се откае, а на збдњо основа.*“
крстина ж. – гомила од неколико снопова конопље наслаганих унакрст, један преко другог. – „*Снопови од грснице денемо у крстине.*“
кудељица ж. – вуна од неколико „прамена“ увијена за једно предење. – „*Кудељицу вржемо на кудељу, и таг предемо.*“
кука ж. – колац са ког почиње сновање.
куп м. – већа количина каквих предмета нагомиланих један на други. – „*Очукане црнојке турамо на куп.*“
купарка ж. – зденути снопове конопље. – „*Црнојке денемо у купарке.*“
купе несвр. – купа. – „*Овце купемо на реку.*“
кућерка ж. – в. купарка.
кучиста ж. – грубо, сирово, необрађено валакно, од кога се преде дебље предиво. – „*Ко деца волели смо да стимо у кучиста.*“

литак м. – врста женске сукње са изрезима за главу и руке. Око ових изреза и по доњем ободу ишарана је разнобојним гајтанима. Сукња је израђена од тањег вуненог предива. – *„Литаци по цел ноћ шарамо.“*
лито с. – тканина откана од финијег предива двема нитама. – *„Лито се ткае сас две нитке.“*
малечак дем. од: мали. – *„Позамотај тој малечке грсничке, да вржемо снопчићи.“*
масти несвр. – боји вуну или нешто друго (нпр. јаја). – *„Вуну смо мастили у котлови сас лисје од ора.“*
мастен прид. – обојен. – *„Од мастену прећу смо праили литаци.“*
месаљ м. – правоугаона тканина од финијег предива, обично од конопље, а може и од вуне; - *„Сас месаљ смо замотували леб и размесували, кад како.“*
мешина ж. – трбух, стомак у овце, али и у човека. – *„Вуна на мешину је по лоша.“*
мота несвр. – обавија око нечег (конац, предиво, узак комад тканине). – *„Повесмо мотамо на рогаљку, а прећу на мотавилку.“*
мотавилка ж. – направа за намотавање предива. – *„Кад напредемо прећу ми гу мотамо на мотавилку.“*
муне свр. – гурне, стави конопље у воду. – *„Муни, грснице у топило.“*
набрдила пл. тант. – рам од две даске у који се ставља брдо. – *„Набрдила се издлабе, у тој длабено се тури брдо.“*
навива несвр. – навија прећу на вратило. – *„Прећу навивамо на збдњо кросно.“*
наврља свр. – набаца (камење по сноповима конопље, да се приликом топљења не би подигли). – *„Да се грснице не подизају, наврљамо камење преко њи.“*
наврта несвр. – скреће, усмерава воду у ваду (јарак, канал). – *„Отишла да наврта воду у топило.“*
награди свр. – припреми; радња увођења основе и припрема за почетак ткања. – *„Наградила сам разбој, да ткаем.“*
на лакат –дужина од шаке до лакта; мера којом се одређује дужина основе. – *„Колко пут намотам преко шаку и лакат, бројим, толко ми је дугачка основа.“*
на ластреж – мера за дужину којом се размерава основа за тканице („кад рашириш обе руке“). – *„За тканице се мери основа на ластреж, а не на лактови.“*
напреде свр. –довољно испреде прећу. – *„Напрели смо коца прећу.“*
натка ж. – потка; предиво које пролази кроз чунак којим се тка. – *„Од по такшу вуну смо праили натку.“*
наткавач м. – дашчица ширине око пет центиметара и дужине око двадесет центиметара; њоме се врши прибијање потке када се тка тканица. – *„Сас наткавач ткаемо тканицу.“*
натра ж. – готова тканина која се намотава на предње вратило. – *„Натра се намотује сас предњу повраталку, да се на поврта.“*
нитка ж. – део ткачког разбоја помоћу кога се формира зев, спуштањем или подизањем основних жица. – *„Основу најпрво уводимо у нитке, па таг у брдо.“*

нитарка ж. – даска која је служила за прављење нита. – „*Ми, жене смо на нитарку праиле нитке.*“
ничица ж. – мала нита за ткање тканице. – „*Тканице смо ткали сас малечке нитке. Викали смо га ничице.*“
наљевка ж. – црга ткана у четири нита.
ножице пл. тант. – маказе. – „*Сас циганцке ножице, големе и добро наострене, стрижемо овце.*“
оребено повесмо с. – свежањ вуне, конопље или лана после гребенања. – „*Боља је пређа од онај огребена повесма, на гребенци.*“
омасти свр. – обоји. – „*Кад моја снаа омасти пређу, тој да видиш.*“; трпни придев: **омастен**.
основа ж. – предиво које се навија на основино вратило. – „*Основу навивамо на збдњо кросно.*“
основе свр. – основе основу. – „*Понапред се основе основа, па се таг навива.*“
оцрни свр. – обоји црном бојом, учини нешто црним. – „*Од белу овцу се оцрни, па се прае клашње.*“
очука свр. – отресе, омлати. – „*Кад очукамо црнојке, терамо ги у топило.*“
паја ж. – комад тканине, који се ушива по дужини са истим комадом тканине, а заједно чине прекривач. – „Од две паје, састаимо постељку.“
пасмо с. – мера којом се пдређује ширина основе. – „*Десет чишалке, прае едно пасмо.*“
пасамце де. од: пасмо.
пере несвр. – перући одстрањује нечистоћу. – „*Кад извадимо грснице из топило, перемо ги у чисту воду.*“
платно с. – конопљана или ланена тканина. – „*Од четкана повесма преле смо пређу, да ткаемо платно.*“
плева ж. – најситнији отпаци конопље или лана после трљења. – „*Збирамо плеву од грснице, те гу турамо зими да лежи крава на њу, да не осебне.*“
повесмо с. – сноп дугих влакана. – „*Извржемо повесма на рогаљке, па по цел ноћ предемо.*“
подношка ж. – направа, папучица која се притиска ногом да се покрену нита. „*За нитке се врже две врце, подношке.*“
подстригује несвр. – подрезује (косу, вуну, длаке). – „*Овце подстригујемо, око ноге и око рей.*“
подубок комп. од: дубок – „*Вада мора да буде подубока, затој што није топило големо, и треба му коца воде.*“
позамота свр. – мале стабљике конопље уплете у виду конопца, и њиме везује снопове конопље. – „*Позамотамо малечке грсничке, па сас њи врзујемо снопови.*“
појес м. – тканина од вуне ширине 15 цм и дужине 1 метра. – „*Сас појес се, неколико пута опаше жена.*“
покровац м. – груба тканина за покривање стоке; врло ретко је ткана од вуне. – „*Покровци смо праили од козину.*“
пооре свр. – припреми земљиште за сетву. – „*Кад пооремо и нађубримо њиву, таг сејемо семе.*“

попраља несвр. – поправља; чини добрим, прикладним за рад. – *„Сваку годину попраљамо ваду, зашој што гу стока затруја.“*
посеје свр. Стави семе у земљу. – *„Семе посејемо, па га завлачимо сас брану.“*
постељка ж. прекривач; тканина откана од финијег предива и у разним бојама. – *„Кад изаткаемо постељку, има у које да гледаш.“*
пострижина ж. – вуна у облику подстрига (делови око вимена и репа). – *„Черапе смо плели од пострижину.“*
потика свр. – изгуби неку ствар или нешто. – *„Црнојке чукамо наргу од три струке, да се семе не потика.“*
потопи свр. – стави у воду да одстоји. – *„Јучер сам потопил грснице у топило.“*
прои несвр. – гради, изграђује, ствара нешто; прави се семе у конопље. – *„Црнојке скубемо по касно, зашој што прае семе.“*
прамен м. **прамени** мн. – комад вуне добијен влачањем на гребенима. – *„Вуна, која се стура од гребенци је један прамен.“*
преврже свр. – превеже (повесамо при четкању). – *„Кад ичеткамо повесмо, превржемо га на оба краја, да се не мрси.“*
превртка свр. – препреде предиво. – *„За тканице се преде одве, па се састаи, па се па превртка.“*
прегори свр. – изгори; стање нечега кад прелази своје нормално стање, презри или др. – *„Треба да пазимо да не прегори семе на сланице.“*
преде несвр. – прстима или вретеном прави нити. – *„У зиму, по цел ноћ предемо кучиста.“*
предња повртаљка ж. – штап којим се покреће предње вратило. – *„Сас предњу повртаљку намотујемо натру.“*
предње кросно с. – предње вратило на коме се намотава тканина. – *„На предње кросно се намотује натра.“*
пређа ж. – вунени, конопљани или ланени конци, распоређени по дужини упредањем. – *„Пређу смо преле од четкана кучиста.“*
презубује несвр. – не уводи основину жицу у сваки зуб у брду. – *„За ргe, које се ткају од подебелу пређу, кад се уводи у брдо, презубује се.“*
презупка ж. – в. единица
прекиселен прид. – постати одвећ кисао, прекисео. – *„Од прекиселене грснице пређа ич не ваља.“*
преља ж. – жена која преде.
премета несвр. – помиче, преноси са једог места на друго, окреће с једне стране на другу или пребацује нешто преко нечега. – *„По цел дан премештамо руно, да се суши.“*
промица несвр. – провлачи између чега, кроз нешто. – *„Вуна која неје млого штрокава, сам се промица кроз воду.“*
пртен прид. – конопљан. – *„Ич ни неје ладно кад се покријемо сас пртене ргe.“*
пуздер м. – отпадак при трљењу повесма.
разбој м. – справа за ткање. – *„Какав разбој, каква ткаља, таква ргa.“*
рамна несвр. – равна горње крајеве са семеном. – *„Ручице од црнојке мора да се израмњају да се семе полако очука.“*

рамце с. прађа смотана на мотавилу. – *„Оној што намотамо на мотавилку, викамо рамце.“*
растрвује несвр. – разбацује, расипа. – *„Грснице чукамо на неку простирку, да се не растрвују.“*
растура несвр. – простире конопљу. – *„Кад сушимо грснице, растурамо ги на некургу.“*
рогаљка ж. – примитивна преслица од јасенове ракље, чије су гранчице везане при врху, а на њиховом ободу намота се повесмо које се преде. – *„Рогаљка ми изеде душу. По цел ноћ предем, и нема стање.“*
руно с. – природни покривач од густе дугачке длаке на животињама (најчешће овцама). – *„Оној што се остриже од овцу, вика се руно.“*
ручица ж. – 1. део предмета (пољопривредног алата, посуђа, оружја и сл.) који се држи или хвата руком; држач, дршка. – *„Ручица је оној, за које држимо нож, са кои чукамо грснице.“* 2. обрана и везана конопља, руковет. – *„Кад се грснице искубу, извржу се у ручице.“*
седаљка ж. – клупа на којој ткаља седи док тка. – *„Седаљку смо праили од буковину.“*
сера ж. нечистоћа на овци (зној, перут, прашина, земља, песак и сл.)
серава прид. **вуна** ж. – неприана вуна
свлак м. – поломљено стабло конопље које се најпосле бере; користи се за израду грубог платна. – *„Од свлак смо ткалиргe.“*
скапује несвр. – скапава
скубе несвр. – чупа конопљу. – *„Не седи туј, иди те скуби грснице.“*
снове несвр. – снује. – *„Баш на празник узела да снове.“*
сноп м. – скуп већег броја појединих предмета повезаних у једну целину. – *„Снопови од грснице денемо у купарке.“*
снопче дем. од: сноп.
совељка ж. – чунак за потку. – *„Ткаемо сас дрвену совељку.“*
спеје несвр. – (процес хемијске реакције топле воде на конопљу). – *„Кад је топло време, грснице пократко спеју у топило.“*
сплита несвр. – плетењем израђује нешто (конопац, плетениц.). – *„Кад повесма буду готова, сплитамо ги у венци.“*
срдац м. – танка осовина од дрвета за цевку у чунку. – *„У цевку се тури срдац, па држи цевку у совељку.“*
страњеница ж. – једна од осам страница које чине основу разбоја. – *„Страњенице смо праили од буково дрво.“*
стрви несвр. – растура. – *„Да се вуна не стрви, збирамо гу у вреће.“*
стриже несвр. – крати маказама или машином; шиша (косу, вуну). – *„Отоплело је, треба да стрижемо овце.“*
струк м. – део биљке изнад земље који носи на себи лист, цвет и плод. – *„Добре су грснице овуј годину, види се по струк.“*
струка ж. – в. паја.
струна прид. врећа ж. – оштра врећа направљена од козје длаке. – *„Вуну збирамо у струне вреће.“*
стручје с. – изломљена, умршена конопља. – *„И од стручје се види корис на грснице.“*
стура несвр. – скида. – *„Вуну стурамо од гребенци.“*

сувота ж. – суво место, заклоњено од кише и влаге. – *„Грснице ако не можемо да урабошимо, осшаимо ги у сувошу.“*
сушина ж. – осушене стабљике конопље. – *„Грснице расшуримо на ливаду да се суше. Кад се осуше, викамо ги сушина.“*
ткае несвр. тка; израђује платно на разбоју.
ткаља ж. жена која тка. – *„Од њу неје била по боља шкаља у село.“*
тканица ж. уска тканина од вуне са шарама по дужини. – *„Опашемо се сас шканицу преко лишак, па смо ко божје кишке.“*
тојага ж. – дебљи штап који је ослоњен на горњи, хоризонтални део страница разбоја, да би држао нита.
тојашка ж. – један, од два руба на нитки.
топење гл. им. – процес кисељења конопље или лана у сноповима. – *„Ако је ладно време, шопење грснице се одужи.“*
топи несвр. – отапа се конопља. – *„Грснице се шопе у шопило.“*
топило с. – место у коме се топе стабљике конопље. – *„Топило копамо на сунчано месшо, поред долину.“*
топилиште с. – в. топило
трли несвр. млати конопљу или лан на трлици. – *„Кад пријдем до шрлицу цел дан шрлим, ше ми душа испадне.“*
трлица ж. троделна направа којом се млати конопља или лан. – *„У нашу малу неје имала кућа пред коју неје била шрлица.“*
трља несвр. – притискајући превлачи руком преко нечега. – *„Вуна мора добро да се шрља, да се опере.“*
шрнокоп м. – будак, пијук. – *„Трнокоп ми је снагу испил.“*
трстика ж. сува стабљика. – *„Кад се осуше грснице, крше се ко шрсшике.“*
труба ж. велики свитак, ролна (платна, тканине). – *„Клашње мошамо на шрубе.“*
тура несвр. – ставља (у врећу, кош, кола или сл.). – *„Вуну шурамо у вреће, па гу носимо на влачару.“*
увлачена прид. **вуна** ж. – изгребенана, очешљана вуна. – *„Увлачену вуну не мора одма да предемо.“*
уводеница ж. – црга шарана разнобојним основаним жицама по дужини.
укиселен прид. кисео. – *„Из шопила вадимо укиселене грснице.“*
умотује несвр. – увија вуну у виду спирале. – *„Сама умошујем вуну на кудељице. Никој ми не помага.“*
уручки гребенци м. – гребена која су правили уручки ковачи. – *„Гребенци смо куповали од Уруци, и зашој смо га викали уручки.“*
утак м. – в. натка.
цедило с. тканина облика, откана од финијег предива кроз коју се цедила сурутка. – *„У цедило смо праили сир.“*
цеђ ж. – вода кувана са пепелом. – *„Да буде по бела пређа, кувамо гу у бакрач сас цеђ.“*
циганцки гребенци м. – гребена која су израђивали Цигани ковачи. – *„Циганцки гребенци ги викамо зашој што су ги праили Цигани.“*
црга ж. – конопљан или вунен прекривач. – *„Кад ни маши покрије сас црге, колко да је ладно , не ни је сшуд.“*

црнојка ж. – конопља (са семеном), која се касније бере. – „*Црнојке чекамо да узреју, па ги тај скубемо.*“
четворно прид. – тканина откана са четири ните. – „*Клашње и црге ткајемо у четворно.*“
четка несвр. – развласује на влакна (конопљу, вуну, лан).
чижимка ж. тур. сицим – сицим; узица, коноп, уже. – „*Узни чижимку и вржи тија џакови.*“
чинови пл. тант. – два кочића пободена близу, један крај другог, при снованју. – „*На чинови се праи крс на основу.*“
чисто повесмо с. – очеткано повесмо. – „*Повесмо које ичеткамо сас четку, нема ич пуздер у њега.*“
чишалка ж. мера за одређивање ширине основе. – „*Една чишалка има три жице.*“
чука несвр. – удара дужим штапом класове конопље, ради одвајања семена.
чукач м. – штап којим се млати конопља. – „*Кад очукам црнојке сас чукач, ни семчица не остане у њи.*“
џемпир м. – вунени џемпер. – „*Џемпири несмо много шарали.*“
шавољ м. – посуда од дрвета, дубока и широка. – „*Вуну смо прали у дрвени шавољ.*“
ширина ж. – раван предео великих размера; поље. – „*На ширину, сновемо основу.*“
штрокав прид. – нечист, прљав. – „*Штрокаву вуну перемо у воду сас малко пепел.*“

ЛИТЕРАТУРА

Арсенијевић, Миро: *Текстилне сировине*, Београд, 1959, стр.53-93.
Богдановић, Недељко – Првуловић, Борислав: *Лексика узгоја конопље и лана села Штитарца*, у: Зборник радова, III симпозијум о флори југоисточне Србије, Лесковац-Пирот 1993, стр.63-68.
Динић, Јакша: *Речник тимочког говора*, САНУ, Београд,1988.
Златановић, Момчило: *Речник говора јужне Србије (провинцијализми, дијалектизми, варваризми и др.)*, Учитељски факултет, Врање, 1998, стр.158.
Јовановић, Милка-Бјеладиновић, Јасна: *Женска домаћа радиност*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 27, Београд 1964, стр. 345-358.
Костадиновић, Радомир: *Црна Трава и Црнотравци*, Лесковац, 1968, стр. 44-47.
Марковић, Загорка: *Женска домаћа радиност*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 38, Београд 1975, стр. 109-114.
Митровић, Брана: *Речник лесковачког говора*, Лесковац, 1984.
Радовић, Босиљка: *Гајење и обрада лана и конопље у нашем народу*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 19, Београд, 1956, стр. 27-97.
Стевановић, Михаило: *Савремени српскохрватски језик*, књ. I, Београд, 1991, стр. 387-591.
Томић, Персида: *Домаћа радиност и занати*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ.25, Београд 1962, стр.82-93.
Шкаљић, Абдулах: *Турцизми у српскохрватском језику*, Сарајево 1968.

SUMARRY

Tatjana Jankov

LEXIC OF WOOL AND LINNET AT THE VILLAGE GORNJE GARE

The village Gare is on the left riverside of the Vlasina, under so call Garski rid. This is the helmet-type of village, groped into three parts which are forming almost three villages: Gornje Gare, Donje Gare and Krivi Del.

Home textile at the village used to be on the high level of development. It was, in fact, the most significant economy branch for women since it was one of their jobs including other household works. Making textile and knitted parts of national costumes was their contribution to the home budget, equal to all other economy branches. Nowadays, this type of economy is without prior contribution and it is completely forgotten.

The paper gives description of ethnology and lexica related to processing of wool and linnet in this village and custom and beliefs related to it. The last part gives the vocabulary with explanation about explanations of words and examples from the everyday speech.

UDK: 012 : 929

Станиша Војиновић

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА АКАДЕМИКА ВЛАДИМИРА СТОЈАНЧЕВИЋА* 1996 – 2003.

Рођен у Скопљу, у Старој Србији 16. 4. 1923. Основну школу и гимназију учио у Велесу (1929 - април 1941). Матурирао у Другој мушкој гимназији у Крагујевцу (јуна 1941). После тога, време окупације провео у Београду, упослен на железници (12. 11. 1941). Био је на Сремском фронту (од јануара 1945. до свршетка рата) и дослужењу војног рока (новембар 1945).

Студирао на Филозофском факултету Универзитета у Београду (новембар 1945 - 8. 2. 1950), на историјској групи. Ту је био неко време и библиотекар у Семинару за општу историју средњег века (1. јуни 1948 - 30. април 1950). Дипломирао је на Одсеку национална историја новог века, код проф. Васе Чубриловића са темом *Етничка кретања и померања српског народа од Маричке битке 1371. до склапања Лозанског уговора 1923.*

На служби у Историјском институту Српске академије наука провео је од 1 (3) маја 1950. до 30. септембра 1984. када је отишао у пензију. У Институту је прошао звања асистента, научног сарадника, вишег научног сарадника и научног саветника (почев од 1967. године). Докторирао је у САН маја 1956. са докторском дисертацијом *Кнез Милош и Источна Србија 1833-1838. године* (пред комисијом: академик Јован Радонић, дописни чланови САН - Виктор Новак, Мита Костић, Илија Синдик, и проф. Универзитета др Драгослав Јанковић).

У Историјском институту Владимир Стојанчевић био је у звању научног секретара (јуни 1956 - децембар 1959), краће време председник Радне заједнице, члан Савета и Научног већа, затим члан Редакције институтског органа Историјски часопис, издања грађе (Miscellanea) и Зборника радова са научних скупова у Институту, члан организационих одбора за одржавање научних скупова. Био је стални предавач

* Библиографија радова академија Владимира Стојанчевића од 1950. до 1996. год., од истог аутора, Лесковачки зборник штампао је у броју XXXVIII. Због малих измена сада се поново штампа 1996. год. и продужетак.

- референт на научним скуповима, стални предавач - референт на Научној трибини Института (1953-1961. и 1971-1981). Редовно је објављивао радове у Историјском часопису (књига III/ 1952 - XL-XLI/ 1994) и зборницима радова Историјског института.

На предлог Историјског института одликован је орденом Заслуга за народ са сребрним зрацима (1984).

У Историјском институту (1950-1984) бавио се најпре историјом Србије и српског народа у 19. веку, да би, после докторирања, проширио делокруг научног рада на проблеме односа обновљене српске државе са суседним балканским земљама и народима, првенствено са Бугарима и Арбанасима. Посебно је проучавао систем турске управе у јужнословенским земљама, аграрно-правне односе и ослободилачке покрете у Османском царству од краја 18. века до 1912. године. Касније, бавио се, питањима аустроугарске политике у српским земљама на Балкану, питањима Првог светског рата и окупације Србије 1915-1918. године. Бавио се и питањима политике Русије према ослободилачким покретима у Турској у 19. веку, питањима српских миграција 1690-1912, историјском географијом и картографијом, историјском етнографијом, проблемима из српске културне историје, као и питањима издавања историјских извора. Проучавао је и улогу и значај двадесетак виђенијих странаца истраживача или учесника српске историје. Учествовао је са рефератима на неколико научних скупова и конгреса историчара у земљи и иностранству (Београд, Загреб, Сарајево, Охрид, Будва, Беч, Атина, Кавала, Солун, Букурешт, Париз, Будимпешта и др.)

Библиографије:

Годишњаку САНУ 86 (1979). Београд 1980, 483-504 ; 93 (1986), 1987, 477-487; 97 (1990) 1991, 393-404; 100 (1993), 1994, 377-380; 1998.

Станиша Војиновић, *Библиографија радова академика Владимира Стојанчевића (1950-1996)*, Лесковачки зборник XXXVIII. Лесковац, 1998, 357-402.

1996.

507. *Руски Нејшлошски пук у Србији 1811-1812. године*, Глас САНУ 378. Одељење историјских наука 9. Београд, 1996, 17-19.

508. *Полишичке и друшшвене прилике у Србији у време доношења Српског Грађанског законика /у књизи:/ Сто педесет година од доношења Српског Грађанског законика (1844-1994*). Београд, САНУ, 1996, 93-101. <Научни скупови, 81. Одељење друштвених наука, 18>.

509. *Моја сећања на професора Свешислава Пешровића*, Пиротски зборник, књ. 22. Пирот, 1996, 91-93.

510. *Из српске исшорије и исшориографије*. Избор радова. Лесковац, Народни музеј, 1996, 213 стр. <Библиотека Народног музеја у Лесковцу. Посебна издања, књ. 24>.

Садржај:

Увод, 5. - ПОЧЕЦИ НОВИЈЕ СРПСКЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ: *Протини „Мемоари“ у светлости историјских догађаја*, 7-18; *Вук као историчар*, 19-34; *Вук Караџић и кнез Милош Обреновић*, 35-53; *Баталакина „Историја“ првог српског устанка*, 54-77; *Милан Ђ. Милићевић као историчар српске револуције 1804-1813. године*, 78-90. - ИСТОРИЧАРИ САВРЕМЕНИЦИ СВОГА ДОБА: *Схватање и проучавање Светозара Марковића друштвено-политичке проблематике Првог српског устанка*, 91-101; *Јован Ристић и његова „Дипломатска историја“ Србије 1875-1878*, 102-131; *Мита Ракић и његово знамените дело о ослобођеним крајевима 1877/78. године*, 132-134; *Јован Хаџи-Васиљевић историчар Срба у Турској*, 135-141. - ВРХУНАЦ СРПСКЕ НАУЧНЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ: *Цвијићева антропогеографска школа и њен допринос нашој историографији и историјској географији*, 142-146; *Цвијићеви погледи о проучавању историје српског народа у прошлости*, 147-150; *Јован Томић као историчар српског народа*, 151-163; *Историја српског народа у проблематици Источног питања у делима Васиља Поповића*, 164-172; *Шездесета годишњица научног рада и осамдесет и пет година Мите Костића*, 173-187; *Душан Пантелић (28. октобар 1879 - 10. октобар 1955)*, 188-194; *Петар Поповић и српска револуција*, 195-200; *Васа Чубриловић (1897-1990)*, 201-204. - *Владимир Стојанчевић (белешка о аутору)*, 205; *Summary*, 206; *Регистар имена*, 207-211; *Садржај*, 213.

511. *Значај Лесковца у развоју српске државе и друштва новога века*, Лесковачки зборник, књ. XXXVI. Лесковац, 1996, 5-8.

512. *Културно-историјска баштина Лесковца и околине - даљи правци, истраживања.* (Разговор вођен 18. октобра 1995. године у Народном музеју у Лесковцу), Лесковачки зборник, књ. XXXVI. Лесковац, 1996, 247-272.

513. *Учешће ваљевске војске у одбрани дринског фронта 1811. године. Битке на Буковици и Овчини,* Гласник Историјског архива у Ваљеву, књ. 30. Ваљево, 1996, 43-47.

514. *Поговор* /у књизи:/ Тодор Поповић, *Бледе успомене мог живота.* Приредила др Борислава Лилић. Пирот, НИП Хемикалс, 1996, 143-144.

Прештампано:

Слобода (Пирот), LII, 1996, бр. 2.138 (22. јуни), 5.

515. *Нишлија и његове успомене* /предговор у књизи:/ Тодор П. Станковић, *Успомене*. Приредила др Борислава Лилић. Пирот, НИП Хемикалс, 1996, 3-5.

516. *Још један објављен историјски извор о Знепољу и Пироту из времена ослобођења од Турака 1877/78. године* /поговор у књизи:/ Фотије А. Станојевић, *Пирот и пиротске прилике*. Приредила др Борислава Лилић. Пирот, НИП Хемикалс, 1996, 47-49.

517. *Историчар др Радосав П. Марковић - осврт на његов рад на пољу истраживања новије српске прошлости* /поговор у књизи:/ Радосав П. Марковић, *Побуна Срба против Турака у Нишком Поморављу*. Приредила др Борислава Лилић. Пирот, 1996, 47-49.

518. *Велике реке Србије као препреке миграцијама*, Зборник радова Географског института САНУ, књ. 46. Београд, 1996, 29-39.

519. *Један добра књига о Призрену и Старој Србији друге половине 19. века* /предговор у књизи:/ Владимир Бован, *Јастребов у Призрену и рад руског конзула И. С. Јастребова у другој половини деветнаестог века*. Призрен, 1996, 1-4.

520. *Историјска и културноисторијска подлога у Цвијићевим Основама за географију и геологију Македоније и Старе Србије*. (Историјски коментар) /у књизи:/ Јован Цвијић, *Сабрана дела*. Књ. XII. Београд, 1996, 334-337.

521. *Србија и Европа 1804-1918. године* /у књизи:/ *Европа и Србија*. Зборник радова Историјског института, књ. 13. Београд, 1996, 45-60.

522. *Југоисточна Србија у XIX веку (1804-1878)*. Просвета, Ниш, 1996, 592 стр. <Библиотека Белег>.

Садржај:

Увод, 1-3. - *Уместо предговора: Проблеми и методологија проучавања прошлости крајева југоисточне Србије*, 4-11. - НА ПРЕЛАЗУ ИЗ СТАРЕ У НОВУ ИСТОРИЈУ: *Оданост старих Пирођанаца вери и традицији*, 12-16. - УВОД У XIX ВЕК: *Јужна Србија у XIX веку*, 17-29. - ПЕРИОД ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА (1804-1813) И ПОКУШАЈИ ОСЛОБОЂЕЊА: *Да ли је Лесковац имао кнезове бератлије и кнежинску самоуправу у периоду Првог устанка*, 30-41; *Први српски устанак и лесковачки крај*, 41-63; *Око учешћа Пирођанаца у Првом српском устанку 1805. године*, 63-70; *Народни покрет у нишком крају 1809. године*, 70-76; *О одговорности Милоја Петровића за пораз на Каменици 1809. године*, 76-85; *Миграција Пирођанаца у Србији у време Првог устанка 1804-1813. године*, 86-90; *Пиротски крај у ослободилачким плановима Првог српског устанка*, 91-96. - ПЕРИОД НАРОДНИХ БУНА И УСТАНАКА ОКО СРЕДИНЕ XIX ВЕКА: *Народноослободилачки покрет у нишком крају 1833 и 1834/5. године*, 97-105; *Велика епидемија куге у крајевима југоисточне Србије. (Из историје здравствених прилика: предања и историја)*, 105-120; *Жалбе Срба Врањанаца против Хусеин-паше 1839-1842. године*, 121-126; *Народни устанак 1841. године и његов историјски значај*, 127-132; *Значај устанка 1841. за ослободилачки покрет Срба у Турској*, 133-137; *Избеглице из дванаест нишких села у Србију 1841. године*, 138-150; *Судбина вођа нишко-лесковачког устанка у Србији 1841/42. године*, 150-160. - ДРУШТВЕНЕ И ПРИВРЕДНЕ ПРИЛИКЕ У ПОСЛЕДЊЕ ВРЕМЕ ТУРСКЕ УПРАВЕ: *Друштвени и економски положај српског становништва у лесковачкој нахији непосредно по угушењу устанка 1841. године*, 161-173; *Жалба Лесковчана Томи*

Вучићу Перишићу из 1847. године, 174-177; *Политика Кнежевине Србије према лесковачком крају у време доношења „Лесковачког закона“ од 27. зилкаде 1275. (1860. године)*, 177-187; *Друштвени и економски положај сељаштва у нишком и софијском санџаку уочи ослобођења 1877-1878. године*, 187-207; *Друштвено-економске и политичке прилике у лесковачком крају пред ослобођење од Турака 1877. године*, 207-221; *Један документат о аграрно-правним односима уочи српско-турског рата 1877/78*, 221-225; *Откуп вакуфских имања у Лесковцу после ослобођења 1878. године*, 225-233. - БИЛАНС ПРЕЂЕНОГ ПУТА У БОРБИ ЗА СЛОБОДУ (1804-1878): *Из прошлости наших крајева ослобођених у рату 1877/78. годоне*, 234-239; *Јужно Поморавље у историји српског народа XIX века (1878)*, 239-243; *Ниш 1804-1878*, 244-304; *Место и улога Лесковчана и лесковачког краја у национално-ослободилачкој борби српског народа против Турака*, 305-325; *Пирећанци и пиротски крај у националноослободилачком покрету српског народа у XIX веку (до 1877. године)*, 325-335; *Друштвена и политичка карактеристика народних покрета у лесковачком крају у XIX веку, до 1877*, 335-346; *Из историје лесковачког краја у другој четврти XIX века*, 347-354; *Лесковачки крај у проблематици спољне и националне политике Кнежевине Србије у 19. веку*, 354-362; *Прилог познавању школских прилика у лесковачком крају пред ослобођење 1878. године*, 363-368; *Хаџи Анђелко Димитријевић - народни представник села Грделичке клисуре за време Турака*, 368-374; *Подаци за опис Јабланичког среза*, 374-381. - ОСЛОБОЂЕЊЕ 1877-1878: *Велика Источна криза, други српско-турски рат и ослобођење јужне Србије 1877/78. године*, 382-394; *Прошлост пиротског краја у периоду ослобођења 1874-1878. године*, 394-405; *Народни покрети за ослобођење и локални устанци у Нишком санџаку за време српско-турских ратова 1877-1878. године*, 405-428; *Добровољци и народни устанци у Другом српско-турском рату 1877-78. године*, 428-452; *Сарадња Срба из ослобођених крајева и српске војске у рату са Турском 1877-1878*, 453-464; *Из прошлости српског народа околине манастира прохора Пчињског у време Другог српско-турског рата и ослобођења од Турака 1878. године*, 465-476; *Југоисточна Србија у време ослобођења 1877/78. године*, 476-491; *Мисија генерала Милојка Лешјанина у Сан-Стефану пред закључење руско-турског уговора 1878. године*, 492-504; *Србија у 1877. и 1878. години*, 505-516. - ИЗ ИСТОРИОГРАФИЈЕ ПРОУЧАВАЊА КРАЈЕВА ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ У XIX ВЕКУ: *Мита Ракић и његово дело о ослобођеним крајевима Србије 1877-1878. године*, 517-526; *Срећена Л. Поповића „Путовање по Новој Србији (1878-1880)*, 526-532; *Допринос Милана Ђ. Милићевића проучавању новије историјске прошлости крајева југоисточне Србије*, 532-536; *Два писма Стојана Новаковића, министра Унутрашњих дела, Тодору Поповићу, начелнику Округа пиротског, из године 1884. и 1885*, 536-540; *Јован Хаџи-Васиљевић, историчар Срба у Турској*, 540-546; *Историјски рад Сергија Димитрије-*

вића о лесковачкој прошлости у 19. веку, 546-549; *Историографски и методолошки проблеми у проучавању историје Балканских народа у Турској половином XIX века*, 549-467; *Новоослобођени крајеви Србије 1877-1878. у светлости једне нове историјске студије*, 572-577; *Врање кроз векове - избир радова (Врање, 1993)*, 577-580. - *Скраћенице*, 581; *Библиографска белешка о овој књизи*, 582-584; *Регистар*, 585-592.

523. *Светислав Петровић проучавалац прошлости Пиротског краја и града Пирота* /поговор у књизи:/ Светислав Петровић, *Историја града Пирота*. Приредила др Бориславa Лилић. Пирот, 1996, 83-84.

524. *О успоменама Видена Тошића* /поговор у књизи:/ Виден Тошић, *Успомене резервног пешадиског поштуковника*. Приредила др Бориславa Лилић. Пирот, 1996, 55-56.

525. *Неколико речи поводом објављивања Дневника Светозара Николића-Гаричке* /поговор у књизи:/ Светозар Николић-Гаричка, *Дневник*. Приредила др Бориславa Лилић. Пирот, 1996, 39-41.

526. *Казивања једног старог ратника из Пиротског краја* /поговор у књизи:/ Станимир Лилић, *Пирођанци у ратним причама*. Приредила др Бориславa Лилић. Пирот, 1996, 49-52.

1997.

527. *Стара Србија*, Даница. Српски народни илустровани календар за 1997. Четврта година. Београд, Вукова задужбина, 1997, 93-107.

528. *Рајићев спев Бој змаја с орлови као историјски извор* /у зборнику радова:/ *Јован Рајић*. Живот и дело. Уредила Марта Фрајнд. Београд, Институт за књижевност и уметност, 1997, 155-160.

529. *Стеван Михаљић проучавалац историје Срба у Барањи за време Велике сеобе 1690. године* /у књизи:/ *Патријарх Арсеније III Чарнојевић и Велика сеоба Срба 1690. године*. Зборник радова о тристагодишњици Велике сеобе. (Издање Светог архијерејског Синода Српске православне цркве). Београд, MCMXCVII, 181-187.

530. *Светозарева Србија на Истоку у светлости Балканске и европске историје епохе легитимизма (1856-1878)* /у књизи:/ Зборник радова са Научног скупа: *живот и дело Светозара Марковића* одржаног октобра 1996. у САНУ. Београд, 1997, 81-88.

531. *Пашићеви погледи на решавање питања Старе Србије и Македоније до 1912. године* /у књизи:/ *Никола Пашић живот и дело*. Зборник радова са научног скупа у САНУ и Задужбини „Никола Пашић“. Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 1997, 281-290.

532. *Карађорђе и његове војводе* /у књизи:/ *Карађорђеве војводе у историји, епу и драми*. Зборник радова са научног скупа и поводом њега. У славу великог Вожда. Приредио Ненад Љубинковић. Београд, Институт за књижевност - Велика Плана, Скупштина општине, 1997, 39-46.

533. *Вук Караџић, Леополд Ранке и Стојан Новаковић о Мишарској бици 1806. године* /у књизи:/ *Бој на Мишару*. 190. година касније. Зборник радова са научног скупа одржаног у Шапцу 9. августа 1996. Шабац, Народни музеј, 1997, 53-56.

534. *Делиград у историји Првог српског устанка и његов значај у одбрани Србије* /у књизи:/ *Од Делиграда до Делиграда 1806-1878.* Српски устанци, рат и мир. Зборник радова. Београд, 1997, 57-62.

535. *Опште прилике у Србији и учешће добровољаца у рату 1876. године* /у књизи:/ *Од Делиграда до Делиграда 1806-1878.* Српски устанци, рат и мир. Зборник радова. Београд, 1997, 95-100.

536. *Неколико питања о ослобођењу Српског народа и стварању уједињене српске државе 1804-1918* /у књизи:/ *Од Делиграда до Делиграда 1806-1878.* Српски устанци, рат и мир. Зборник радова. Београд, 1997, 100-106.

537. *Пријепоље и његова околина у време Првог српског устанка (1804-1813),* Милшевски записи, бр. 2. Пријепоље, Музеј у Пријепољу, 1997, 209-215.

538. *Да ли су Лесковац и Ниш-варош били ослобођени у Првом српском устанку*?, Лесковачки зборник, књ. XXXVII. Лесковац, 1997, 157-161.

539. *Попытки Сербии освободить Гору Стар Планина в 19. веке*, Екоман (Ниш), 1997, 60-61.

540. *The attempts of Serbia for the liberation of Old Mountain in the 19th Cntury*, Ekoman (Niš), 1997, 62-63.

541. *Ослободилачки покрет у Понишављу од Велике сеобе 1690. до ослобођења Тимочке Крајине 1833* /у књизи:/ *Пиротска буна 1836. године (са посебним освртом на ослободилачки покрет у Пироту и Понишављу од турског освајања до ослобођења 1877/78. године.* Зборник радова. Пирот, 1997, 7-19.

542. *Опште прилике у окупираној Србији и принципи окупационе политике* /у књизи:/ *Топлички устанак 1917. године.* Зборник радова са Научног скупа одржаног у Прокупљу и Лесковцу 27. и 28. марта 1997. Београд, Удружење ратних добровољаца 1912-1918 - Војноисторијски институт Војске Југославије, 1997, 13-22.

543. *Јован Хаџи-Васиљевић, историчар Срба у Турској*, Браство I. Друштво „Светог Саве". Београд, 1997, 165-176.

544. *Беседа поводом обнове часописа „Браство" са избором радова објављених од 1887. до 1941. године,* Браство I. Друштво „Светог Саве". Београд, 1997, 177-180.

545. *Поздравна реч академика Владимира Стојанчевића (поводом 120. годишњице Јаворског рата)* /у књизи:/ *Ибарска војска у српско-турским ратовима од 1876. до 1878. године.* Научни скуп поводом обележавања 120-годишњице Јаворског рата, Чачак, Народни музеј, 1997, 10-12.

546. *Поводом издавања Изабраних радова Арчибалда Рајса* /поговор у књизи:/ *Родолф Арчибалд Рајс о злочинима Аустроугара - Бугара -*

Немаца у Србији 1914-1918. Изабрани радови. Приредили др Миливоје Пршић и Слађана Бојковић. Београд, 1997, 347-351.

547. *Рецензија на спис: Др Арчибалд Рајс: „Чујте Срби“* /у књизи:/ *Чујте Срби.* Дечје новине - Историјски музеј Србије, Београд, 1997, 113-117.

548. *Предговор* /у књизи:/ Никола Гавриловић, *Срби и Румуни.* Српско-румунске везе кроз векове. Београд, Завод за уџбенике - „Прометеј“, Нови Сад, 1997, 7-8.

549. *Окупациона управа у Србији.* Против свега што је подсећало на Србију, Војска, VI, 1997, бр. 242 (март). Специјалан прилог: *80 година од Топличког устанка*, бр. 22 (март), 2-3.

550. *Разговор с поводом.* Оставштина за будућност. Академик Владимир Стојанчевић о Топличком устанку, Топличке новине, XI, 1997, бр. 75 (април), 3.

551. *Јован Пејин и Милић Петровић: „протокол писама Општине Пећке 1870-1880“. Приштина 1992*, Архивски преглед, св. 1-4. Београд, Архив Србије, 1997, 149-153.

552. *Резиме на расправу: Схватања Слободана Јовановића о спољној и националној политици Србије XIX века /у књизи:/ Слободан Јовановић - личност и дело.* Кратка садржина реферата за Научни скуп САНУ и Правног факултета у Београду. Београд, 1997, 16.

553. *Срби Сарајлије у Првом српском устанку 1804-1813*, Зборник за историју Босне и Херцеговине, 2. Београд, 1997, 197-205.

554. *Краљево и његово подручје у историографији Србије XIX века* /у књизи:/ Научни скуп *Рудопоље-Карановац-Краљево (од првих писаних помена 1476. до окупације 1915. године.* Народни Музеј у Краљеву 14-16. августа 1997. Свеска резимеа (САНУ, Балканолошки институт. Скупштина општине Краљево). Београд - Краљево, 1997, 3-4.

555. *Иван Степанович Јастребов у свом времену* /у књизи:/ *Иван Степанович Јастребов.* Зборник радова са Научног скупа одржаног у Призрену 31. октобра и 1. новембра 1996. Историјски институт САНУ, Призренски округ, Општина Призрен. Призрен, 1997, 11-18.

1998.

556. *Опште прилике у окупираној Србији и принципи окупационе политике*, Лесковачки зборник, књ. XXXVIII. Лесковац, 1998. 9-18.

557. *Терор као присилни фактор у измени историјског лика Косова и Метохије за време турске владавине*, Војска, VII, 1998, бр. 23 (мај). Специлајни прилог: *Косово и Метохија*, 25-27.

558. *Демографске, етничке и конфесионалне прилике на Косову у 19. веку*, Војска, VII, 1998, бр. 23 (мај). Специлајни прилог: *Косово и Метохија*, 28-29.

559. Јован Томић, *О аустроугарској политици продирања у Стару Србију*, Братство, II. Издање Друштва „Свети Сава“ , Београд, 1998, стр. 61-65;

560. *Схватања Слободана Јовановића о спољној и националној политици Србије XIX века* /у књизи:/ *Слободан Јовановић личност и дело*. Зборник радова са Научног скупа одржаног од 17. до 20. фебруара 1997. (САНУ, Научни скупови, књ. XC, Одељење Друштвених наука, књ. 21). Београд, 1998, 137-142.

561. *Настојања Србије да се ослободи Стара Планина у 19. веку*, Пиротски зборник, 23-24. Пирот, 1998, 17-19.

562. *Виђени странци о Србији и Србима XIX и XX века*. Институт за политичке студије, Београд, 1998, 190 стр.

563. *Српски народ у својој новијој историји*. Крај XVII - почетак XX века. Прометеј - Православна реч. Нови Сад, 1998, 374 стр.

564. *Из српске националне прошлости (историја и култура)*. Гутенбергова Галаксија, Београд, 1998, 304 стр.

Садржај:

Увод, 5-6. - I. ИЗ СТАРИЈЕ ИСТОРИЈЕ СРБА: *Пресек кроз историју српских сеоба од XIV до почетка XVIII века*, 9-27; *Велика сеоба Срба 1890. године*, 28-35; *О типологији и хронолошким периодима проучавања прошлости Срба на територији данашње Румуније*, 36-42; *Оданос вери и традицији старих Пирођанаца*, 43-47; *Градови, вароши, паланке и тржишта пред Први српски устанак 1804. године*, 48-71. - II. ПОЧЕТАК НОВОВЕКОВНЕ СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ: ПРВИ СРПСКИ УСТАНАК: *Први српски устанак и ослободилачки покрет у Турској 1804-1913. године, 75-85; Београдска тврђава и варош (Stadt und Festung) у време Првог српског устанка, 86-92; Манастир Студеница и Студеничка нахија од времена Првог устанка до ослобођења 1832. године, 93-116; „Позив Морашта“ у „Србијанци“ Симе Милутиновића Сарајлије*, 117-122. - III. НАЦИОНАЛНА ПОЛИТИКА СРБИЈЕ НА БАЛКАНУ. СРПСКИ НАРОД У ТУЂИНИ: *Србија и српски народ у Турској 1804-1878, 125-173; Русија и аграрни покрети у јужнословенским земљама 1830-1850. године, 174-190; Србија, Русија и народни покрети у Турској почетком 1860-их година, 191-202; Балканска политика Србије у Калајевом Дневнику 1868-1872. године, 203-214; Србија, Аустро-Угарска и Русија о босанском проблему у периоду од Санстефанског мира до Балканског конгреса, 215-226; Јован Ристић и његова „Дипломатска историја Србије 1875-1878, 227-253.* - IV. ИЗ ПРОШЛОСТИ ДАЛМАЦИЈЕ И ДУБРОВНИКА: *Из историје унијаћења Срба у Далмацији 1831-1836. године, 257-277; Афера око забране књига доктора теологије Ђ. Пулића 1844. године, 278-282. - Библиографска белешка, 283-284; Регистар географских појмова, 285-292; Регистар личних имена, 293-298; Белешка о аутору*, 299-302.

565. *Српски народ у Старој Србији у великој источној кризи 1876-1878.* /Службени лист СРЈ - Балканолошки институт САНУ, Посебна издања, књ. 68/, Београд, 1998, 406 стр.

566. *Први и Други српски устанак 1804-1815.* /у књизи:/ *Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, од Царева Лаза 1712. до Добропољске битке 1918.* Књига I. Нови Сад-Београд, 1998, 333-586.

1999.

567. *Васа Пелагић о трећој или Српској савезној револуцији* /у књизи:/ *Живот и дело Васе Пелагића.* Зборник радова са научног скупа. САНУ, Београд - Бања Лука. Београд, 1999, 37-41.

568. *Предговор*, Вардарски Зборник, 1. Београд, 1999, стр. 1- (САНУ. Међуодељењски Вардарски Одбор.)

569. *Политичке и црквено-школске прилике код становништва српске народности у Битољском вилајету почетком 20. века*, Вардарски зборник, 1. Београд, 1999, 27-51. (САНУ. Међуодељењски Вардарски Одбор.)

570. *Чифлук села Бардовце у Скопској кази приказан у једном савременом спису са почетка 20. века*, Вардарски Зборник, 1. Београд, 1999, 329-350. (САНУ. Међуодељењски Вардарски Одбор.)

571. *Учешће села Лесковачке казе у ослобођењу 1876-1878. године*, Лесковачки зборник, књ. XXXIX. Лесковац, 1999, стр. 117-121.

572. *Научна путовања др Видосаве Стојанчевић*, Лесковачки зборник, књ. XXXIX. Лесковац, 1999, 279-299.

573. *Васа Пелагић о Трећој или Српској савезној револуцији* /у књизи:/ *Живот и дело Васе Пелагића.* Зборник радова са научног скупа Српске академије наука и уметности, Академије наука и умјетности Републике Српске, одржаног 6. и 7. маја у Београду и 8. маја у Бања Луци. Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1999, 37-41.

574. *Историјски преглед прогона и нестајања Срба у Метохији и на Косову за време турске управе (до 1912. године)*, Добровољачки гласник, IX, 1999, бр. 13 (јуни), 87-97.

575. *„Бећари“ и други добровољци у Првом српском устанку 1804-1813. Храбри борци против турске окупацијске власти*, Добровољачки гласник, IX, 1999, бр. 14 (децембар), 3-25.

576. *Опште прилике у Србији. Учешће добровољаца у рату 1876. године*, Добровољачки гласник, IX, 1999, бр. 14 (децембар), 31-41.

577. *Стеван Симић: „Српска револуционарна организација“*, Добровољачки гласник, ИЦ, 1999, бр. 14 (децембар), 258-260.

Приказ.

578. *Из проблематике балканских ратова 1912-1913. године.* Удружење ратних добровољаца 1912-1918. њихових потомака и поштовалаца, Београд, 1999, 96 стр.

Садржај:

Уместо предговора, 7-8; *Србија и Турска пред рат 1912. године*, 9-21; *Пашићеви погледи на решавање питања Старе Србије и Маће-*

доније до 1912. године, 22-30; *О Првом балканском рату 1912. године*, 31-36; *Разграничење и постављање државне границе између Србије и Грчке 1912/13. године*, 37-63; *Савремена политика, историја и картографија о балканским ратовима 1912. и 1913. године*, 64-75; *Историјска и културно-историјска подлога у Цвијићевим „Основама за географију и геологију Македоније и Старе Србије" (историјски коментар)*, 76-80. - ДОДАТАК: *Анри Барби, француски ратни дописник у Србији за време ратова 1912-1915. године*, 81-92; *Белешка о аутору*, 93-96.

2000.

579. *Српски ратни добровољци - вернци отаџбине.* - Удружење ратних добровољаца 1912-1918, њихових потомака и поштовалаца. Београд 2000, 166 стр.

Садржај:

Уместо предговора, 7-8; *Увод у историографију и проблематику о добровољаштву*, 9-13; *Срби као добровољци у аустријској војсци*, 14-21; *Јужнословенски добровољци у борбама за ослобођење Београда 1806*, 22-23; *„Бећари" и други добровољци у Првом српском устанку 1804-1813*, 24-39; *Србија и покушаји за учешће грчких добровољаца у Првом устанку*, 40-45; *Учешће Срба Славонаца, Хрвећана и Далматинаца у Првом српском устанку*, 46-57; *Срби Сарајлије у Првом српском устанку 1804-1813*, 58-64; *Учешће јужнословенских добровољаца у догађајима око бомбардовања Београда 1862*, 65-86; *Прилике у Србији и учешће добровољаца у рату 1876. године*, 87-91; *Добровољци и народни устанци у другом српско-турском рату 1877/78. године*, 92-109; *Страдања Срба из ослобођених крајева и српске војске у рату са Турском 1877-1878*, 110-120; *Из прошлости српског народа околине манастира Прохора Пчињског у време Другог српско-турског рата и ослобођења од Турака 1878. године*, 121-130; *Добровољци у првом ослобођењу Косова од стране српске војске у рату 1877/78. године*, 131-141; *Један Американац, српски добровољац у рату Србије с Турском 1877-1878. године*, 142-144; *Српски добровољци - мађедонске комите у одбрани Београда првих дана рата са Аустро-Угарском 1914. године*, 145-147; *Пребацивање Василија Трбића са Солунског фронта у Азот и Пореч у лето 1916. године*, 148-154; *Холанђанин, доктор Аријус ван Тинховен, у санитетској служби Србије 1914. и 1915. године*, 155-158; *Белешка о аутору*, 159-162; *Владимир Стојанчевић: посебна издања - књиге*, 163-164.

580. *Из прошлости Пирота и околине.* - Хемикалс. Пирот 2000, 157 стр.

Садржај:

Борислава Лилић, *Педесет година научног рада доајена послератне српске историографије академика Владимира Стојанчевића (1950-2000)*, 5-9. Предговор.

Оданост старих Пирођанаца вери и традицији, 11-14; *Ослободилачки покрет у Понишављу од Велике сеобе 1690. до ослобођења Тимочке крајине 1832. године*, 14-23; *Око учешћа Пирођанаца у Првом српском устанку 1805. године*, 23-29. *Миграција Пирођанаца у Србију у време Првог устанка 1804-1813. године*, 29-34; *Пиротски крај у ослободилачким плановима Првог српског устанка*, 34-38; *Настојања Србије да се ослободи Стара Планина у XIX веку*, 38-40; *Вуково интересовање за „Шоплук" и „Шопове"*, 40-44; *Пиротска буна 1836*, 44-51; *Пирођанци и пиротски крај у националноослободилачком покрету српског народа у XIX веку (до 1877. године)*, 52-60; *Прошлост пиротског краја у периоду ослобођења 1874-1878. године*, 61-69; *Два писма Стојана Новаковића, министра унутрашњих дела, Тодору Поповићу, начелнику округа пиротског, из година 1884. и 1885*, 70-73; *Из проблематике српско-бугарског рата 1885*, 73-90; *Пирот и његово управно подручје у светлу историјске документације XIX века*, 90-95; *Рад Косте Н. Костића на историјској географији Понишавља и Србије*, 95-98; *Моја сећања на проф. Светислава Петровића*, 98-100; *Значајно дело о херојству Пирођанаца у ратовима за ослобођење и уједињење 1912-1918*, 100-102; *Волуминозно дело наше историјске науке*, 102-104; *О пиротској прошлости*, 104-106; *Изузетно историјско дело о југоисточној Србији у 19. и почетком 20. века*, 106-109; *Новоослобођени крајеви Србије 1877-1878. у светлости једне нове историјске студије*, 110-114; *Изузетно вредно дело*, 114-116; *Лепоте историографије*, 116-117; *О историјској улози и значају пиротских и нишких метоха - великих српских средњевековних манастира*, 117-119; *Још један објављени историјски извор о Знепољу и Пироту из времена ослобођења од Турака 1877/78. године*, 119-121; *Историчар др Радосав П. Марковић - осврт на његов рад на пољу истраживања новије српске прошлости*, 121-123; *Светислав Петровић проучавалац прошлости пиротског краја и града Пирота*, 124-125; *Поговор књизи „Бледе успомене мог живота"*, 126-127; *Тодор Станковић Нишлија и његове успомене*, 128-130; *Казивање једног старог ратника*, 130-132; *Неколико речи поводом објављивања дневника Светозара Николића-Гаричке*, 132-134; *О успоменама Видена Тошића*, 134-136; *Нови прилози за нашу историјску науку*, 136-138; *О једној значајној збирци докумената из рата Србије са Турском за ослобођење и независност*, 138-140; *Најновија изучавања проблематике српског народа у историјској Старој Србији*, 141-144; *Проучавање историјске прошлости Старе Србије*, 144-148; *Једно значајно дело о међународним везама Србије и српског народа у 19. веку*, 148-150; *У славу стародревног Хиландара и 2000 годишњице Христовог рођења*, 150-151.

581. *Делатност Тодора Станковића, конзула у Старој Србији (1890-1898)*. - Братство, 3-4. (1999-2000). Београд, 2000, 13-21.

582. *Друштво Светог Саве. Документи 1886-1891,* Братство, 3-4 (1999-2000). Београд, 2000, 167-170.

Приказ.

583. *Хуманизам, космополитизам и родољубље Доситеја Обрадовића /у књизи:/ Живот и дело Доситеја Обрадовића.* Зборник радова са Научног скупа САНУ, одржаног 15. и 16. децембра 1999. у Београду. Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 2000, 19-27.

584. *Ослободилачки покрет у Куршумлији и околини од Велике сеобе 1690. до ослобођења 1877/1878.* /У књизи:/ *Куршумлија кроз векове.* Зборник радова са Научног скупа у Пролом Бањи. Завод за издавање уџбенике, Историјски институт САНУ, Београд, 2000, 71-78.

585. *После четрдесет година*,. Лесковачки зборник, књ. XL. Лесковац, 2000, 5-12.

586. *Поглед на исламизацију Горе и осталих Шарпланинских жупа* /у књизи:/ *Горанци, муслимани и Турци у шарпланинским жупама Србије.* САНУ. Одбор за проучавање Косова и Метохије, Географрски институт „Јован Цвијић" САНУ. Београд, 2000, 29-32. < Зборник радова, књига 50>

587. *Друштвено-политичка ситуација у Радомирској кази и околини по ослобођењу 1878. године,* Зборник Матице Српске за историју, 61-62. Нови Сад, 2000, 187-194.

588. *Пирот у светлу историјске науке* (Разговор са академиком Владимиром Стојанчевићем водила Борислава Лилић), Пиротски зборник, 25-26. Пирот, 2000, 5-16.

589. *Др Владимир-Влада Станојевић (1884-1978*), Пиротски зборник, 25-26. Пирот, 2000, 287-292.

590. *Ђорђе Раденковић (1922-1993). In memoriam.* - Политика, 2000, бр. од 25. јануара, 16.

591. *Драган Симеуновић. Међаши српске мисли,* НИН, 2000, бр. 2577 (18. мај), 41.

592. *Из историографије крајева југоисточне Србије (средина XIX - крај XX века),* Билтен, 1. Центар за Научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу. Секција за историју. Београд - Ниш, 2000, 51-53.

593. *Михаило Гавриловић, историчар II српског устанка и Милошеве владе* /у књизи:/ *Архивска грађа као извор за историју.* Научни скуп 15-16. мај 2000. год. Београд, 2000, 17-22.

2001.

594. *Социјално-политички покрет сељака Софијске нахије за присаједињење Србији 1878. године.* Глас СССХС САНУ. Одељење Историјских наука, књига 11. Београд 2001, 79-92

595. *Други српско-турски рат за ослобођење српског народа у Турској 1878/1878,* САНУ. Научни скупови, књига XCVII. Одељење Историјских наука, књ. 28. Београд, 2001, 1-8.

596. *Значај Другог српско-турског рата 1877/1878. за даљи развој Србије*, Глас САНУ СССХС. Одељење Историјских наука, 28. Београд, 2001, 155-157.

597. *Из историје Велешко-Дебарске митрополије на почетку XX века (до 1907)* /у књизи:/ *Споменица епископу Шумадијском Сави*. Зборник радова поводом 40. годишњице архијерејске службе др Саве (Вуковића), епископа Шумадијског. Будућност. Нови Сад, 2001, стр.

598. *Моја сећања о проти Драгутину Ђорђевићу*, Лесковачки Зборник, књ. XLI. Лесковац, 2001, 329-332.

599. *Историјска прошлост Кључа 1804-1839*, Баштиник, 4. Годишњак Историјског архива у Неготину. Неготин 2001, стр. 5-54.

600. *Аутограф митрополита Михаила са биографским подацима*, Каленић, 2001, бр. 1, 12.

601. *Споменица поводом смрти др Видосаве Стојанчевић научног саветника Етнографског института САНУ*. Од њених колега и поштовалаца. Приредио Владимир Стојанчевић. Београд, 2001, 144 стр.

Прилози В. Стојанчевића:

О тргодишњици Видосавине смрти, 3; Научна путовања Видосаве Стојанчевић, 40-58.

602. *Ouvrages en langues étrangères. I. Exposés présentés aux réunions internationales. Edition ácomplete d' auteur. Beograd, 2001, 114 str.*

Садржај:

Die Serbische nationale Revolution und die Politik der Grossmächte auf der Balkanhalbinsel in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, 5-16; Karadjordje and Serbia in his time, 17-28; Griechische Gemeinde in Belgrad am Übergang aus dem XVIII. ins XIX. Jahrhundert, 29-40; Problem der Zusammenarbeit der Balkan[illegible]ker in den nationalen Befreiungsbewegungen in der Türkei am anfang [illegible] XIX Jahrhuderts, 41-44; Die Ungelösten agrarrechtlichen Verthältnis[illegible]m Volksbewegungen bei den Südslawen von 1832 bis 1860, 45-51: S[illegible]bia Balkáni politikája Kállay 1868-1875-ös napolójában, 52-54; Les re[illegible]ns entre la Serbie et la Bulgarie du traité de San-Stefano au traite de Berlin, 55-61; Actiunile comune ale trupelor Sirbe si Romane pentru eliberarea partii de nord-vest a Bulgarien in anii 1877-1878, 62-65; Die politik serbisher Regierungen bitrefeffend die serbische-griechischen Beziehungen in der periode von 1878-1881, 66-71; Contemporary political, historical, an cartographic studies on the Balkan wars, 72-79; Europe and Serbs (1804-1918), 80-84; Vuks Schrift „Das erste jahr des serbischen kampfes gegen die Dayi", 85-96; Knez Miloševa shvatanja srpsko-grčke saradnje protiv osmanskog carstva, 97-105; Заједничке политичке радње балканских народа у 19. и 20. веку на обарању власти турске царевине, 106-111; Postface, 113.

603. *Ouvrages en langues étrangères. II. Edition á complete d'auteur.* Beograd, 2001, 111 str.

Садржај:

Serbien migrations from the battle of the river Marica to the first Serbian uprising, 3-16; The first Serbian Rising and its time, 17-30; Fürst Miloš und Ostserbien 1833-1838, 31-36; Les relations serbo-bulgares et la politique de la Serbie pour la liberation de la Bulgarie de la domination Turque (1804-1878), 37-55; The restored Serbian and the Albanians 1804-1876, 56-78; Голямата Източна криза, втората сръбско-турска война и освобождението на южна Сръбия 1877-78, 79-90; Gemeinsame Politische aktionen der Balkan Völker in XIX. und XX. Jahrhundert zum umsturz der marcht des Ottomanischen Reichs, 91-96; David Urqhart a fragment of the history of Serbia 1843, 97-98; Prefata, 99-100; Бягството на Генади Стоянов в Сърбия пред турска потеря, 101-104; Ναουακιοι σκλαβοι επωλοτβη Σερβια Μετβα τβην κατασφβην τοκυ 1822, 105-108; Владимир Стојанчевић: посебна издања - књиге, 109-110.

604. */Из рецензије књизи:/* Милић Ф. Петровић: *Пљеваљска гимназија 1901-2001.* Документи 1901-1914, Пљевља 2001, стр. 1-535.

2002.

605. *Из историје Срба у Босни и Херцеговини.* Београд, Гутенбергова галаксија, 2002, 175 стр.

Садржај:

Уместо увода, 7; *Вук Караџић о турској управи и аграрно-правни односи у Босанском пашалуку*, 9-15; *Србија и ослобођење Босне у време Првог српског устанка*, 16-27; *Срби Сарајлије у Првом српском устанку 1804-1813. године*, 28-36; *Српско-турски односи у 1811. године и Босна*, 37-54; *Прилике у Босни и Херцеговини према извештајима аустријског конзула Д. Атанацковића 1844. године*, 55-73; *Да ли је било политичке акције Србије у Босни за ослобођење од турске власти пре Гарашаниновог „Начертанија?“*, 74-91; *Да ли су босански фрањевци одржавали политичке везе са Србијом пре Гарашаниновог „Начертанија“ 1844. године?*, 92-107; *Српска влада и одлагање народног устанка у источној Босни и херцеговини око средине XIX века (1847-1848)*, 108-118; *Историјска етнографија Босне у XIX веку до окупације 1878. године*, 119-126; *Србија, Аустро-Угарска и Русија од Санстефанског мира до Берлинског конгреса о Босни*, 127-138; *Васа Пелагић о трећој или Српској савезној револуцији*, 139-143; *Српски научници о анексији Босне и Херцеговине*, 144-151; *Историја српског народа у проблематици Источног питања у делима Васиља Поповића*, 152-159; *Васа Чубриловић (1897-1990)*, 160-163; *О проблематици проучавања историје српског народа у Босни од Свиштовског мира 1791. до ослобођења 1918. и до 1999. године*, 164-171; *Библиографска белешка о радовима у овој књизи*, 173-174; *Садржај*, 175.

606. *A glance at the islamisation of Gora and other župas of the Šar mountain complex.* - Serbian academy of sciences and arts. Committee on Kosovo and Metohia Studies. Geografical Institute „Jovan Cvijić“ (...). Beograd, 2002, p. p. 29-32.

607. *О проблематици проучавања историје српског народа у Босни*, Зборник за историју Босне и Херцеговине, 3. САНУ. Одбор за историју Босне и Херцеговине. Београд 2002, 1-7.

608. *Петар Костић - историчар Призрена.* Братство VI. Друштво Свети Сава, Београд, 2002, стр. 47-49.

609. *Стање цивилизације у Лесковцу у 19. веку*, Лесковачки зборник, књ. XLII. Лесковац, 2002, 11-15.

610. *Нова архивска истраживања о Пиротској прошлости...* /Предговор у књизи:/ др Илија Николић, *Пироћанци и Крагујевчани у протоколима пасоша Крагујевачког суда 1826-1839. године.* Пирот, 2002,

611. *Једна ретка српска књига штампана у Бугарској. Бранко Кузмановић, „Јужни сонети“ /Карлово/, България 1945*, 1-31, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. LXVII (2001) св. 1-4. Београд, 2002, 249-252.

612. *Новоослобођени крајеви Србије 1877/1878. у светлости једне значајне историјске студије. Поводом 125 година ослобођења Југоисточне Србије.* /Поговор у књизи:/ Др Бориславa Лилић, *Југоисточна Србија у периоду српске националне револуције 1804-1878.* Књига II. Институт за политичке студије, Београд, 2002, 311-316.

613. *Трајно задужила српску историјску науку. Др Бориславa Лилић: „Југоисточна Србија у периоду српске националне револуције од 1804-1878“*, Слобода, LVII, 2002, бр. 2424 (21. децембар), 11.

614. *Савезничке медицинске мисије у Србији на почетку Првог светског рата*, Глас САНУ, CCCXCI. Одељење медицинских наука, књ. 46. Београд, 2002, 53-62.

615. Извод из рецензије /у књизи:/ Исидор Ђуковић, *Наћмеђер. Аустроугарски логори за Србе 1914-1918.* Београд, 2002, задње корице.

616. *Хуманизам и демократизам Тихомира Р. Ђорђевића у проучавању прошлости нашег народа*, Трагања. Годишњак за мултидисциплинарна истраживања завичаја. Бр. 5. Алексинац, 2002, 5-6.

617. *Два српска историчара о Јовану Рајићу*, Зборник радова Јован Рајић, историчар, песник и црквени великодостојник. Поводом 275-годишњице рођења и 200-годишњице смрти. Нови Сад 4-5. октобра 2000. Нови Сад, 2002, 183-188. <Организатори скупа: САНУ - Огранак у Новом Саду - Епархија Бачка - Платонеум - Архив Војводине>

2003.

618. *Улога српске војске у ослобођењу понишавља и суседних крајева у другом рату Србије са Турском 1877/1878. године*, Пиротски зборник 27-28. Пирот, 2003, 9-11.

UDK: 012 : 929

Ирина Нешић

БИБЛИОГРАФИЈА ПРИЛОГА ОБЈАВЉЕНИХ У ЛЕСКОВАЧКОМ ЗБОРНИКУ ОД 1996. ДО 2003. ГОДИНЕ

Лесковачки зборник – годишња публикација Народног музеја у Лесковцу, почео је да излази 1961. године. Усталио се као најстарија редовна периодична публикација народних музеја уже Србије, ван подручја Београда, са своја четрдесет три тома, штампаних у континуитету. По почетној концепцији био је завичајни часопис - хроника и хронологија лесковачког краја. Лесковачки зборник је водич кроз богатство података, докумената и резултата истраживања великог броја сарадника и стручњака из различитих области, пасионираних трагалаца и врсних зналаца обичаја и традиције овога краја. Садржи разноврсну грађу, научне прилоге и чланке из области културно-историјског и другог наслеђа Лесковца и околине. Његов развојни пут ишао је само узлазном линијом. Од публикације локалног карактера израстао је у публикацију која заузима значајно место у историографији Србије. Данас има велики број сарадника, стручњака из свих научних дисциплина и омогућава многим младим људима да објављују своје прве научне радове.

Зборник карактерише препознатљив изглед. Насловна страна првог тома обележена је типичним представником нумизматичке збирке издавача, Народног музеја у Лесковцу. То је отиснути лик Аполона. Од наредног броја на насловној страни је цртеж Лесковца из турског периода Феликса Каница, на увек двобојним корицама. Од 1996. на задњој корици налази се слика старог здања музеја – данас "Градска кућа". То је кућа Боре Димитријевића Пиксле, у којој је сада стална етнографска поставка. Од 2000. године Каницов цртеж на насловној страни замењен је фотографијом предратног Лесковца. До 1996. године формат хартије је А4, а текст двостубачни. Тада се формат смањује и укида двостубачни распоред. На примерцима на којима је назначен, тираж је износио 500 примерака. До 2000. године штампала га је штампарија "Напредак" из Лесковца, од 2000. штампарија "Графика" у Лесковцу, 2003.године „Графоплус" Лесковац.

Документовано бележећи савремена збивања, догађаје ближе и даље прошлости, друштвени и културни развој лесковачког краја, социолошка, етнолошка, археолошка и друга истраживања, стваралаштво у свим областима, посебно у областима традиционалне духовне и материјалне културе, Лесковачки зборник је постао својеврстан изворник и енциклопедија Лесковачког краја и југоисточне Србије. Његов разноврстан садржај конципиран је по рубрикама од којих нису све биле сталне: Чланци, Прилози, Грађа, Научна расправа, Хроника, Посебан део.

Од 1986. године Народни музеј организује научне скупове на тему: Културно-историјска баштина Лесковца и околине. Скупови се одржавају сваке друге године, а саопштења се штампају у Зборнику.

Иако није донео научно конципирану библиографију у 10. и 20. тому, Лесковачки зборник је опремљен неким видом библиографије, може се рећи скициране, хронолошки и по алфабетском реду аутора, са најсажетијим библиографским анотацијама и бројем страна до које се простиру одређене библиографске јединице. На значајан Зборников јубилеј – 25 година излажења Иван Б. Поповић је израдио предметну библиографију радова од 1961. до 1985, која је ушла у садржај 25. тома, као и детаљну статистичку анализу:

– хронолошки приказ библиографских јединица по врстама
– нумерички преглед страна, аутора и илустративног материјала
– анализу заступљености аутора.

У првих 25 бројева 156 сарадника је објавило своје радове.

У 35. тому изашао је прилог већ поменутој библиографији за период од 1986. до1995. године, Јулијане Пешић археолога и кустоса Народног музеја у Лесковцу и запажања везана за новине у односу на претходне бројеве. Она се огледају у систематичнијем груписању прилога и све већем броју радова у којима се објављују резултати истраживања културно-историјске прошлости и природних наука читаве југоисточне Србије. Ова предметна библиографија садржи 420 библиографских јединица сврстаних у 16 тематских целина. Своје радове приложило је 179 аутора. У 35 томова Лесковачког зборника 1105 библиографских јединица приложило је 275 сарадника.

Чланови првог редакционог одбора били су: Хранислав Ракић, уредник, Драгић Станковић, Миодраг Стефановић и Радмила Стојановић – чланови.

Главни и одговорни уредници: Хранислав Ракић, одговорни уредник том 1–34(1961–1994);

Верољуб Трајковић, одговорни уредник и Хранислав Ракић, главни уредник, том 35, 38 (1995, 1998);

Живојин Прокоповић, одговорни уредник том 39, 40, 41, 42 (1999–2002)

Верољуб Трајковић, одговорни уредник, том 43 (2003)

НАПОМЕНЕ ПРИРЕЂИВАЧА

Библиографија је израђена према усвојеним правилима и ISBD (CP) (Међународни стандардни библиографски опис компонентних делова) стандарду. Обухвата период од 1996. године до 2003. године у оквиру кога је изашло осам томова, по један годишње. Урађен је комплетан попис, а грађа је разврстана према областима људског знања пратећи систем УДК, крећући се од 0 ка 9. Унутар група јединице су разврстане по ауторима азбучним редоследом. Библиографске јединице садрже у оквиру описа кратке анотације. Аутор се за овакав принцип рада одлучио због компатибилности са већ поменутим, претходно урађеним, библиографијама. Уз библиографију су урађена два регистра ауторски и предметни, у којима су имена и појмови поређани по азбучном реду.

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК: (издање Народног музеја) / одговорни уредник Верољуб Трајковић. - Год. 36, том 36 (1996) – . – Лесковац: Народни музеј, 1996–2003. – 24 цм

Излази годишње једном под следећим бројевима:
1-30 = ISSN 0459-1070
31-36 = ISSN 0350-7262
31-43 = ISSN 0459-1070

БИБЛИОГРАФСКА ГРАЂА

БИБЛИОГРАФИЈА

1.
ВОЈИНОВИЋ, Станиша
Библиографија радова академика Владимира Стојанчевића (1950-1996) / Станиша Војиновић
У: *Лесковачки зборник*. - ISSN 0350-7262(0459-1070). - Год. 38, (1998), стр. 257-402.

2.
ДИМИТРИЈЕВИЋ, Сергије
Прилог библиографији Лесковца: (Недовршени рукопис) / Сергије Димитријевић // 42 (2002) 295-317.
**Из заоставштине истраживача лесковачке прошлости*

3.
КОСТИЋ, Драгиша
Прилог биографији и библиографији Милоша С. Милојевића / Драгиша Костић // 39 (1999) 325-352.

4.
ПЕШИЋ, Јулијана
Четрдесет година издавачке делатности Народног музеја у Лесковцу / Јулијана Пешић //36 (1996) 299-328.
* *Библиографија*

5.
РАДЕВИЋ, Милорад
Библиографија радова Видосаве Николић-Стојанчевић научног саветника (1952-1996) / Милорад Радевић // 39 (1999) 301-314.
**Посебан део: Успомени на Видосаву Стојанчевић*

6.
РАЈКОВИЋ, Слађана
Библиографија проте Драгутина М. Ђорђевића из области фолклора и етнологије / Слађана Рајковић // 41 (2001) 333-336
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (8), Лесковац, 2000.*

7.
РАКИЋ, Хранислав
„Наша реч“ о раду Савеза бораца: (Библиографски преглед, 1947–1997) / Хранислав Ракић // 40 (2000) 369-390.

БИБЛИОТЕКАРСТВО

8.
МИЛАДИНОВИЋ, Милан М.
Књижница и читаоница у Горњем Бријању 1926 – 1943. године / Милан М. Миладиновић // 38 (1998) 243-248.

9.
ТРАЈКОВИЋ, Верољуб
Оснивање јарсеновачке Народне књижнице и читаонице / Верољуб Трајковић // 41 (2001) 309-316
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије(8), Лесковац, 2000.*

УДРУЖЕЊА, ДРУШТВА

10.
ЈАЊИЋ, Душан А.
Друштво пријатеља Француске између два светска рата у Лесковцу / Душан А. Јањић // 43 (2003) 243-257
** Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије(9), Лесковац, 2002.*

11.
СТОЈКОВИЋ, Живан
Власотиначка певачка дружина „Његош“ 1919-1929. / Живан Стојковић // 41 (2001) 299-307
** Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије(8), Лесковац, 2000.*

12.
ВЛАСОТИНАЧКА певачка дружина „Његош“ 1929-мај –1937 / Живан Стојковић // 43 (2003) 259-273
** Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије(9), у Лесковац, 2002.*

13.
ЦРКВЕНО певачко друштво „Карађорђе“ у Власотинцу / Живан Стојковић // 39 (1999) 231-242.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије* (7), Лесковац, 1998.

МУЗЕЈСКЕ ЗБИРКЕ

14.
НИНОШЕВИЋ, Мира
Из збирке оружја Другог светског рата у Народном музеју у Лесковцу / Мира Ниношевић // 36 (1996) 159-160.

ШТАМПА, ПУБЛИЦИСТИКА

15.
ВЕСОВИЋ, Милан
Илегална штампа КПЈ о Совјетском Савезу: (посебан део) / Милан Весовић // 36 (1996) 375-384.

16.
МАТИЋ, Милан Б.
Окупаторска и квислиншка штампа у Србији 1941-1944: (посебан део) / Милан Б. Матић // 36 (1996) 399-430.

17.
РАКИЋ, Хранислав
Лист „Власина“ о омладини / Хранислав Ракић // 36 (1996) 113-118.

ЕТИКА

18.
ВАСИЋ, Мирољуб
Патриотизам – историографски осврт / Мирољуб Васић // 38 (1998) 235-242.
**Саопштење за округли сто „Патриотизам данас“ у Београду (26. март 1997)*

ОРГАНИЗАЦИЈА ЦРКВЕ

19.
РАКИЋ, Хранислав
Конкордат и политичка јавност Лесковца / Хранислав Ракић // 37 (1997) 113-123.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (6) Лесковац, 1996.*

20.
СТОЈКОВИЋ, Живан
Верски живот у Куманову крајем 19. и почетком 20. века / Живан Стојковић // 37 (1997) 65-74.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (6), Лесковац, 1996.*

СОЦИОЛОГИЈА

21.
ПЕЈЧИЋ, Миливоје
Социјалне последице технолошких промена: (посебан део) / Миливоје Пејчић // 36 (1996) 453-458.

22.
СТОЈАНЧЕВИЋ, Владимир
Стање цивилизације у Лесковцу у 19. веку / Владимир Стојанчевић // 42 (2002) 11-15.

ДЕМОГРАФИЈА

23.
ГОЛУБОВИЋ, Петар В.
Положај и демографске одлике Општине Црна Трава / Петар В. Голубовић // 36 (1996) 25-34.

24.
МАРИНКОВИЋ, Витомир
Промене у националној структури становништва Јабланичког и Пчињског округа од 1961. до 1991. године / Витомир Маринковић, Веселин В. Петровић // 37 (1997) 251-263.

25.
ПЕТРОВИЋ, Веселин В.
Промене у националној структури становништва Јабланичког и Пчињског округа од 1961. до 1991. године / Витомир Маринковић, Веселин В. Петровић // 37 (1997) 251-263.

ПОЛИТИКА

26.
КОСТИЋ, Драгиша
Сотир Т. Аранђеловић, народни посланик радикалне странке на прелазу из XIX у XX век / Драгиша Костић // 41 (2001) 287-298: илустр.

**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије(8), Лесковац, 2000.*

27.
НИНОШЕВИЋ, Мира

Изборне борбе у лесковачком срезу за време парламентарних избора 11. децембра 1938. / Мира Ниношевић // 37 (1997) 125-133.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (6), Лесковац, 1996.*

28.

ОПШТИНСКА власт у Лесковцу од 1920. до 1929. године / Мира Ниношевић // 43 (2003) 223-242.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије(9), Лесковац, 2002.*

29.
ПАВЛИЦА, Бранко

Југословенско-бугарска државна граница / Бранко Павлица // 38 (1998) 33-49.

30.
ПАВЛОВИЋ, Момчило

Избори за уставотворну скупштину 11. новембра 1945. у лесковачком округу / Момчило Павловић // 37 (1997) 135-156.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (6), Лесковац, 1996.*

31.
СТОЈКОВИЋ, Живан

Српски социјалисти и Русија почетком 20. века / Живан Стојковић // 40 (2000) 24-28.

32.
ТРАЈКОВИЋ, Верољуб

Парламентарни избори 5. маја 1935. године / Верољуб Трајковић // 37 (1997) 99-111.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (6), Лесковац, 1996.*

ПРИВРЕДА

33.
БОГЕТИЋ, Драган

Програм трипартитне помоћи Југославији: (посебан део) / Драган Богетић // 36 (1996) 441-452.

34.
КОСТИЋ, Драгиша
Банке и банкарство у Лесковцу и околини до почетка Другог светског рата / Драгиша Костић // 36 (1996) 69-88.

35.
ПОДРЖАВЉЕЊЕ капитала приватног сектора трговине 1948. године / Драгиша Костић // 43 (2003) 275-299.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије(9), Лесковац, 2002.*

36.
РАДИЋ, Радивој
Глад у српским земљама 13-15. века: (историографски покушај) / Радивој Радић // 39 (1999) 9-26.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (7), Лесковац, 1998.*

37.
СТОЈКОВИЋ, Живан
Занатство Лесковца 1945. године / Живан Стојковић // 36 (1996) 89-94.

38.
ТЕКСТИЛНА индустрија Краљевине Југославије / Живан Стојковић // 39 (1999) 387-393.

39.
УДРУЖЕЊЕ самосталних занатлија, угоститеља и превозника у Лесковцу 1972-1980 / Живан Стојковић // 38 (1998) 257-265.

40.
ТАСИЋ, Милош
Трговинска делатност Душана Цекића у Скопљу (1911) и Бечу (1921) и његова економска схватања / Милош Тасић // 38 (1998) 73-96.

41.
ЦВЕТКОВИЋ, Јовица
Економика развоја општине Лесковац (1996-2000. године) / Јовица Цветковић // 42 (2002) 271-291: илустр.

ТУРИЗАМ

42.
ЈОВИЋ, Горан С.
Туристичка валоризација Јабланице / Горан С. Јовић // 36 (1996) 35-52.

ПРАВО

43.
ЈОВАНОВИЋ, Таса
Прилог за историју дворца кнеза Милана у Нишу / Таса Јовановић // 40 (2000) 341-346.

44.
МИЛОШЕВИЋ, Слободан Д.
Ратни војни заробљеници са територије општине Бојник у немачком заробљеништву 1941 - 1945. године / Слободан Д. Милошевић // 36 (1996) 127-140.

45.
ПАВЛИЦА, Бранко
Нејски уговор и разграничење Југославије са Бугарском / Бранко Павлица // 40 (2000) 29-45.

46.
ПАВЛОВИЋ, Момчило
Срби у Хрватској и Босни и Херцеговини на крају Другог Светског рата: (посебан прилог) / Момчило Павловић // 36 (1996) 431-440.

47.
ТРАЈКОВИЋ, Верољуб
Подмладак Црвеног крста Лесковца између два светска рата / Верољуб Трајковић // 38 (1998) 123-130.

ВОЈНЕ НАУКЕ И ОРГАНИЗАЦИЈА

48.
ДИНЧИЋ, Часлав
Генерал Радован Поповић / Часлав Динчић // 38 (1998) 403-405.

49.
МАКСИМОВИЋ, Јован
Идеје и замисли за противударе и противофанзиве српске војске у току њене дефанзиве 1915. године / Јован Максимовић // 36 (1996) 183-190.

50.
МАРКОВИЋ, Љубомир
Оперативно-стратегијски значај просторије извођења Пусторечке битке и Лесковачког противудара у одбрани Србије 1915. године / Љубомир Марковић // 36 (1996) 215-218.

51.
МИРЧЕТИЋ, Драгољуб Ж.
Фактори оружане борбе у Топличком устанку 1917: (с посебним освртом на тему: Људски фактор – човек) / Драгољуб Ж. Мирчетић // 37 (1997) 207-218.

ПЕДАГОГИЈА

52.
ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Благоје
Прилог историји школства Поречја / Благоје Глигоријевић // 36 (1996) 107-112.

53.
КУРТИЋ, Тане
Ромска деца у основном образовању / Тане Куртић // 42 (2002) 263-269.

54.
ЛИЛИЋ, Борислава
Почеци гимназијског образовања у Пироту / Борислава Лилић // 40 (2000) 196-208.

55.
ТРАЈКОВИЋ, Верољуб
Оснивање основне школе у Орашцу / Верољуб Трајковић // 40 (2000) 209-218.

56.
ПОЧЕЦИ школства у лесковачком крају / Верољуб Трајковић // 43 (2003) 335-342.

57.
ЦЕНИЋ, Стојан
Рад основне школе у Грделици од њеног настанка до Првог светског рата (1878-1914) // 36 (1996) 95-106.

ЕТНОЛОГИЈА

58.
ЂОРЂЕВИЋ, Ђурђа
Историјски и етнолошки аспект јатагана / Ђурђа Ђорђевић, Слађана Рајковић // 38 (1998) 131-136.

59.
ЗЛАТАНОВИЋ, Момчило
Косовске народне песме и народне песме на југу Србије: (прологомена за студију) / Момчило Златановић // 42 (2002) 127-131.

60.
КНЕЖЕВИЋ, Сребрица
Прва жена доктор етнологије - Видосава Вида Стојанчевић: (портет личности и одлике њеног научног рада) / Сребрица Кнежевић // 39 (1999) 249-263.
**Посебан део: Усиомени на Видосаву Сиојанчевић*

61.
КУЛИЋ, Ивана
Народно стваралаштво у Лесковачком зборнику / Ивана Кулић // 42 (2002) 147-200.
**Библиоиафија радова о народној књижевности и етнологији у Лесковачком зборнику*

62.
КУРТИЋ, Тане
Фрагменти из историје и обичаја Рома из Лесковца / Тане Куртић // 36 (1996) 119-126.

63.
ЉУБИНКОВИЋ, Ненад
Етнолошко читање књижевности / Ненад Љубинковић // 39 (1999) 271-278.
**Посебан део: Усиомени на Видосаву Сиојанчевић*

64.
МАРЈАНОВИЋ, Злата

О непостојању граница међу пролећним обредно-обичајним песмама села Брза: (Прилог проучавању музичке традиције југоисточне Србије) / Злата Марјановић // 42 (2002) 133-145.
**Записи мелодија*

65.
ПЕШИЋ, Јулијана
Погребни и посмртни ритуали Дарданаца у светлу савременог српског фолклора / Јулијана Пешић // 43 (2003) 301-315.

66.
РАЈКОВИЋ, Слађана
Историјски и етнолошки аспект јатагана / Ђурђа Ђорђевић, Слађана Рајковић // 38 (1998) 131-136.

67.
СТОЈАНОВИЋ, Радмила
Етнолошка истраживања др Видосаве Стојанчевић у Јужноморавском региону / Радмила Стојановић // 39 (1999) 244-247.
**Посебан део: Успомени на Видосаву Стојанчевић*

68.
СТОЈАНЧЕВИЋ, Владимир
Научна путовања Видосаве Стојанчевић / Владимир Стојанчевић // 39 (1999) 279-299.
**Посебан део: Успомени на Видосаву Стојанчевић*

БОТАНИКА

69.
ЈОВАНОВИЋ, Видак
Асоцијација Astragalo-calaminthetum alpinae H-Ić Et randj. 1973. на обронцима планине Радан на Мркоњском вису у југоисточној Србији: прилог упознавању флоре и вегетације околине Лесковца / Видак Јовановић // 36 (1996) 53-60.

70.
ЗАБЛУДЕ о печуркама / Видак Јовановић // 40 (2000) 363-367.

ГЕОЛОГИЈА

71.
МАРТИНОВИЋ, Живорад М.

Извори у неогену (миоплиоцену) Нишке котлине 4.: (посебан део) / Живорад М. Мартиновић // 36 (1996) 341-366.

МЕДИЦИНА, ЗДРАВСТВО

72.
ЗЛАТАНОВИЋ, Нинослав
Седам деценија развоја хирургије у Лесковцу / Нинослав Златановић // 36 (1996) 61-68.

ШТАМПАРСТВО

73.
КОСТИЋ, Драгиша
Штампарије и штампарство у Лесковцу и околини од 1887. до 1941. године: Штампарије и њихови власници до 1914. године / Драгиша Костић // 37 (1997) 175-191.

ЖЕЛЕЗНИЧКИ САОБРАЋАЈ

74.
ЈОВАНОВИЋ, Владан
Железнице у јужној Србији 1918 -1929 / Владан Јовановић // 38 (1998) 109-122.

ИНДУСТРИЈА

75.
ЈОВАНОВИЋ, Слободан
Уговор из 1905. године – зачетник нове технологије / Слободан Јовановић // 38 (1998) 97-107.
**Развитак текстилне индустрије у Лесковцу*

УРБАНИЗАМ

76.
КАДИЈЕВИЋ, Александар
Лесковац у урбанистичком извештају архитекте Ратомира Богојевића из 1953. године / Александар Кадијевић // 39 (1999) 209-218.

**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (7), Лесковац, 1998.*

77.
ЦВЕТКОВИЋ, Јовица М.
Урбоекономски процеси у општини Лесковац на крају 20. века / Јовица М. Цветковић // 40 (2000) 89-113.

АРХИТЕКТУРА

78.
БОРИЋ, Тијана
Проблематика истраживања цркава XIX века са подручја Бујановачко-прешевског округа / Тијана Борић // 43 (2003) 163-177: илустр.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије(9), Лесковац, 2002.*
**Црква Св. Николе у Клиновцу*

79.
ВАЛЧИЋ, Даница
Стара власотиначка трговачко-занатска чаршија / Даница Валчић // 42 (2002) 201-231: илустр.

80.
ВУКОТИЋ ЛАЗАР, Марта
Архитекта Момчило Белобрк у Лесковцу / Марта Вукотић Лазар // 39 (1999) 219-230.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (7), Лесковац, 1998.*

81.
ГУГОЉ, Бранка
Капители Царичиног града / Бранка Гугоељ // 39 (1999) 61-66.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (7), Лесковац, 1998.*

82.
ЂОРЂЕВИЋ, Драгутин М.
Доњостопањска црква Св. оца Николаја / Драгутин М. Ђорђевић // 38 (1998) 187-198.

83.
ЦРКВА Светог Јована Крститеља у Вучју / Драгутин М. Ђорђевић // 36 (1996) 13-18.

84.
ЂУРЂЕВИЋ, Марина
Делатност руских архитеката емиграната у југоисточној Србији / Марина Ђурђевић // 39 (1999) 183-192.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (7), Лесковац, 1998.*

85.
ЖИВАНОВИЋ, Душица
Рад архитекте Милорада Рувидића у југоисточној Србији / Душица Живановић // 39 (1999) 135-158.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (7), Лесковац, 1998.*

86.
ЖУНИЋ, Тијана
Окружно начелство у Врању - путоказно остварење националног стила у новијој српској архитектури / Тијана Жунић // 43 (2003) 179-186.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (9), Лесковац, 2002.*

87.
ЈОВАНОВИЋ, Драгица
Делатност архитекте Димитрија Т. Лека у југоисточној Србији / Драгица Јовановић // 39 (1999) 159-181.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (7), Лесковац, 1998.*

88.
ЈОВАНОВИЋ, Зоран М.
Размишљање о путевима српског националног стила на примеру градитељства Александра Дерока (Ниш-Београд) / Зоран М. Јовановић / 37 (1997) 93-98.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (6), Лесковац, 1996.*

89.
КАДИЈЕВИЋ, Александар
О архитектури цркве Светих апостола у Турековцу / Александар Кадијевић // 3 (2003) 129-137: илустр.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (9), Лесковац, 2002.*

90.

О архитектури цркве Св. Илије на лесковачком Хисару / Александар Кадијевић // 37 (1997) 61-64.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (6), Лесковац, 1996.*

91.

О раду руских емиграната у јужној Србији у периоду између два Светска рата / Александар Кадијевић // 41 (2001) 245-252: илустр.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (8), Лесковац, 2000.*

92.

О раду архитекте Ксеније Белавенец-Медведев / Александар Кадијевић // 40 (2000) 115-123.

93.

РА́Д архитеката Јулијана Дјупона и Всеволда Татаринова у југоисточној Србији / Александар Кадијевић // 38 (1998) 137-142.
**Садржи: Палата Милорада Васића; споменик на Чегру; Учитељски дом; Бановинско позориште; Бановина у Нишу*

94.

УЛОГА тајфе Дамјанова у стварању националног стила у српској архитектури друге половине деветнаестог века: (посебан део) / Александар Кадијевић // 36 (1996) 329-340.

95.

ЛИЛИЋ, Борислава

Сеоска и градска кућа у југоисточној Србији пред ослобођење 1877/1878. године / Борислава Лилић // 43 (2003) 139-154.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (9), Лесковац, 2002.*

96.

МАКСИЋ, Снежана

Дело Богдана Несторовића у јужној и југоисточној Србији / Снежана Максић // 41 (2001) 263-270: илустр.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (8), Лесковац, 1998.*

97.

МАСКАРЕЛИ, Драгиња

Истраживања новијег градитељског наслеђа Лесковца и околине / Драгиња Маскарели // 42 (2002) 233-240.

98.

О делатности архитекте Јованке Бончић - Катеринић / Драгиња Маскарели // 43 (2003) 217-222

**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (9), Лесковац, 2002.*

99.

МАРКОВИЋ, Срђан

Градитељска делатност архитекта Бранислава Тасића / Срђан Марковић // 38 (1998) 143-163.

100.

МИЛАШИНОВИЋ-МАРИЋ, Дијана

Чешки архитекта Јан Дубови и његова делатност у јужној Србији / Дијана Милашиновић-Марић // 41 (2001) 253-261.

**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (8), Лесковац, 1998.*

101.

МИЛОВАНОВИЋ, Милан

Преглед делатности архитекте Александра Ивановича Медведева на подручју југоисточне Србије / Милан Миловановић // 36 (1996) 19-26.

102.

МИТРОВИЋ, Гордана

Прилог истраживању градитељског наслеђа бања југоисточне Србије: Вила апотекара Величковића у Нишкој бањи / Гордана Митровић // 37 (1997) 83-91.

**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (6), Лесковац, 1996.*

103.

НЕШИЋ, Ирина

Палата Сотира Илића у Лесковцу / Ирина Нешић // 43 (2003) 181-203: илустр.

**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (9), Лесковац, 2002.*

104.

ПАНИЋ-Тасић, Боса

Црква Св. Илије у Печењевцу / Боса Панић -Тасић // 38 (1998) 165-176.

**Неимар Андреја Дамјанов*

105.
ПЕЈИЋ, Светлана
Цркве са прислоњеним луковима у архитектонском наслеђу јужне Србије / Светлана Пејић // 43 (2003) 25-43: илустр.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (9), Лесковац, 2002.*

106.
РАКИЋ, Хранислав А.
Неколико фрагмената везаних за изградњу Саборне цркве Св. Тројице у Лесковцу / Хранислав А. Ракић // 39 (1999) 193-207.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (7), Лесковац, 1998.*

107.
СТОЈКОВИЋ, Драгана
Архитектура палате Милана Поповића- Тонкића у Лесковцу / Драгана Стојковић // 43 (2003) 205-216: илустр.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (9), Лесковац, 2002.*

108.
ТОШЕВА, Снежана
Прилог проучавању рада Бранислава Којића у југоисточној Србији / Снежана Тошева // 37 (1997) 75-82.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (6), Лесковац, 1996.*

109.
ПРИЛОГ проучавању рада Светозара Јовановића старијег у југоисточној Србији / Снежана Тошева // 39 (1999) 123-134.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоистичне Србије (7), Лесковац, 1998.*

110.
ЦВЕТКОВИЋ, Бранислав
Манастир Липовац: (прилог проучавању) / Бранислав Цветковић // 39 (1999) 79-100.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (7), Лесковац, 1998.*

ВАЈАРСТВО

111.
ДИНИЋ, Бранко

Споменик Горуну на Старом гробљу / Бранко Динић // 42 (2002) 242-244: илустр.
**Родоначелник власотиначке фамилије Горуновић*

112.
ЦВЕТКОВИЋ, Бранислав
Неколико необјављених скулптура из Завичајног музеја у Јагодини / Бранислав Цветковић // 38 (1998) 177-185.
**Дела из збирке скулптура које су биле у власништву породице Теокаровић*

НУМИЗМАТИКА

113.
ЗОТОВИЋ, Радмила
Прстен са представом Пана из збирке Народног музеја у Лесковцу / Радмила Зотовић // 37 (1997) 23-27.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (6), Лесковац, 1996.*

114.
ЈОЦИЋ, Мирослава
Фигура мачке и дугме са представом трискелеса из Народног музеја у Лесковцу / Мирослава Јоцић, Милорад Стојић // 37 (1997) 17-22.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (6), Лесковац, 1996.*

115.
СТОЈИЋ, Милорад
Фигура мачке и дугме са представом трискелеса из Народног музеја у Лесковцу / Мирослава Јоцић, Милорад Стојић // 37 (1997) 17-22.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (6), Лесковац, 1996.*

УМЕТНОСТ, СЛИКАРСТВО

116.
МАКУЉЕВИЋ, Ненад
Реформа црквене уметности у југоисточној Србији после 1878. године: (са прилогом извештаја епископа нишког Димитрија Св. Архијерејском сабору) / Ненад Макуљевић // 37 (1997) 35-59.

**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (6), Лесковац, 1996.*

117.
НАГОРНИ, Миодраг
Христифор Црниловић Кица: (сликар и етнограф, 1886-1963. година) / Миодраг Нагорни // 37 (1997) 265-268.

118.
ПЕТРОВИЋ, Радомир Д.
Свети Прохор Пчињски у српском сликарству у XVI и XVII веку / Радомир Д. Петровић // 41 (2001) 233-239: илустр.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (8), Лесковац, 1998.*

119.
ПРОКОПОВИЋ, Живојин
Сликарство Јована Поповића / Живојин Прокоповић // 41 (2001) 359-384: илустр.
**Одломци из студије*

120.
СЛИКАРСТВО Јована Поповића педесетих година / Живојин Прокоповић // 39 (1999) 419-439.

121.
ШЕЗДЕСЕТЕ: „Двоје посматрају сутон“: (Сликарство Јована Поповића) / Живојин Прокоповић // 40 (2000) 219-240.
**Поглавље из необјављене студије*

122.
РОГИЋ, Миодраг
Ватрослав Бековић, ратни сликар у српско-турском рату 1877-1878 / Миодраг Рогић // 41 (2001) 241-244: илустр.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (8), Лесковац, 1998.*

123.
ЂУРА Јакшић, песник и сликар „Карауле“ / Миодраг Рогић // 39 (1999) 101-105.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (7), Лесковац, 1998.*

124.
ПЕЈЗАЖИ Ђорђа Крстића настали на путовањима југоисточном Србијом / Миодраг Рогић // 37 (1997) 29-34.

**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (6), Лесковац, 1996.*

125.

СЛИКАР Стеван Тодоровић у рату 1877/78. године / Миодраг Рогић // 43 (2003) 123-127: илустр.

**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (9), Лесковац, 2002.*

МУЗИКА

126.

МАРЈАНОВИЋ-Крстић, Злата

Вокална музичка традиција села Брза / Злата Марјановић Крстић // 38 (1998) 267-355.

**Прилог проучавању народног музичког стваралаштва југоисточне Србије на примеру породице Петровић са записима песама*

ПОЗОРИШТЕ

127.

ВОЈИНОВИЋ, Станиша

Бунићева драматизација Сремчеве приповетке Зона Замфирова / Станиша Војиновић // 42 (2002) 17-30.

128.

ТИМЧЕНКО, Николај

Лесковачко позориште до 1941. године: (грађа за монографију) / Николај Тимченко // 40 (2000) 241-279.

РАСПРАВЕ, ПОЛЕМИКЕ

129.

ИЛИЋ, Никола П.

Заблуде и тенденције Александра Марковића – војводе туларског / Никола П. Илић, Хранислав Ракић // 37 (1997) 319-337.

**О књизи Александра Марковића „Бурни дани грађанског рата на југу Србије-четници и равногорци у Јабланици 1941-1945."*

ХРОНИКА

130.
БОДРОЖИЋ, Милица
Народни музеј – Лесковац, Лесковачки зборник 38, Лесковац, 470 / Милица Бодрожић // 39 (1999) 471-482.

131.
КУЛТУРНО - историјска баштина Лесковца и околине - даљи правци истраживања: (разговор вођен 18. окт. 1995. године у Народном музеју у Лесковцу) // 36 (1996) 247-272.

132.
ПРОКОПОВИЋ, Живојин
Лесковачки Народни музеј у 1998. години / Живојин Прокоповић // 42 (2002) 251-261: илустр.

133.
РАД Музеја од маја 1999. до маја 2000. године / Живојин Прокоповић // (2001) 389-392.
**Излагање директора Народног музеја Живојин Прокоповића на свечаној седници поводом Дана музеја 2000. године*

134.
РАЈКОВИЋ, Слађана
Рад Народног музеја у Лесковцу од 1991. до 1995. године / Слађана Рајковић // 36 (1996) 273-298.

135.
СТОЈАНЧЕВИЋ, Владимир
После четрдесет година / Владимир Стојанчевић // 40 (2000) 5-12.
**Поводом четрдесет година излажења Лесковачког зборника*

ПРЕДСТАВЉАЊЕ, ПРОМОЦИЈЕ КЊИГА

136.
БЈЕЛЕТИЋ, Добросав
Никола Цветковић, Живети пуним животом: (Животопис Сергија Димитријевића) / Мирољуб Васић, Миле Пенков, Никола Цветковић, Добросав Бјелетић // 38 (1998) 427-446.
**Представљање књиге у Народном музеју у Лесковцу (10. мај 1997)*

137.
БОГДАНОВИЋ, Драгиша
Народна власт у лесковачком крају 1941-1946 / Живан Стојковић, Жарко Јовановић, Драгиша Богдановић // 39 (1999) 483-488.

**Промоција књиге Хранислава Ракића и Николе П. Илића „Народна власт у лесковачком крају 1941.-1945.“*

138.
ВАЛЧИЋ, Даница
Архитектура у Власотинцу између два светска рата / Даница Валчић // 40 (2000) 125-151.

139.
ВАСИЋ, Мирољуб
Никола Цветковић, Живети пуним животом: (Животопис Сергија Димитријевића) / Мирољуб Васић, Миле Пенков, Никола Цветковић, Добросав Бјелетић // 38 (1998) 427-446.
**Представљање књиге у Народном музеју у Лесковцу (10. мај 1997)*

140.
ПРОМОЦИЈА књиге „Песме и писма“ Сергија Димитријевића / Мирољуб Васић, Томислав Н. Цветковић // 40 (2000) 391-399.

141.
ГАШИЋ, Ранка
Др Момчило Павловић, Мира Ниношевић, Верољуб Трајковић, Изборне борбе у лесковачком крају 1919-1939, књига прва 1919-1929 / Предраг Марковић, Ранка Гашић // 38 (1998) 447-451.
**Промоција књиге „Изборне борбе у Лесковачком крају“ М. Павловића, М. Ниношевић, В. Трајковића у Лесковцу (19. септ. 1997)*

142.
ЈОВАНОВИЋ, Жарко
Народна власт у лесковачком крају 1941-1946 / Живан Стојковић, Жарко Јовановић, Драгиша Богдановић // 39 (1999) 483-488.
**Промоција књиге Хранислава Ракића и Николе П. Илића „Народна власт у лесковачком крају 1941-1945.“*

143.
МАРКОВИЋ, Предраг Ј.
Др Момчило Павловић, Мира Ниношевић, Верољуб Трајковић, Изборне борбе у лесковачком крају 1919-1939, књига прва 1919-1929 / Предраг Марковић, Ранка Гашић // 38 (1998) 447-451.
**Промоција књиге „Изборне борбе“ М. Павловића, М. Ниношевић, В. Трајковић у Лесковцу (19.септ.1997)*

144.
НОВА серија „Лесковачког зборника“ / Предраг Ј. Марковић // 37 (1997) 339-340.

145.

НАУЧНИ скуп // 37 (1997) 349-350

**О научном скупу – Културно-историјска баштина југоисточне Србије (6)*

146.

ПЕНКОВ, Миле

Никола Цветковић, Живети пуним животом: (Животопис Сергија Димитријевића) / Мирољуб Васић, Миле Пенков, Никола Цветковић, Добросав Бјелетић // 38 (1998) 427-446.

**Представљање књиге у Народном музеју у Лесковцу (10. мај 1997)*

147.

СТОЈКОВИЋ, Живан

Народна власт у лесковачком крају 1941-1946 / Живан Стојковић, Жарко Јовановић, Драгиша Богдановић // 39 (1999) 483-488.

**Промоција књиге Хранислава Ракића и Николе П. Илића „Народна власт у лесковачком крају 1941-1945.“*

148.

ЋИРИЋ, Јован

Лесковачки зборник 37, 1997 / Јован Ћирић // 38 (1998) 425-427.

**Промоција 37. броја Лесковачког зборника на Дан Народног музеја у Лесковцу (10. мај1997)*

149.

ЦВЕТКОВИЋ, Никола

Никола Цветковић, Живети пуним животом: (Животопис Сергија Димитријевића) / Мирољуб Васић, Миле Пенков, Никола Цветковић, Добросав Бјелетић // 38 (1998) 427-446.

**Представљање књиге у Народном музеју у Лесковцу (10. мај 1997)*

150.

ЦВЕТКОВИЋ, Томислав Н.

Промоција књиге „Песме и писма“ Сергија Димитријевића / Мирољуб Васић, Томислав Н. Цветковић / 40 (2000) 391-399.

ФИЛОЛОГИЈА

151.

ЖУГИЋ, Радивоје

Дискурсне инваријанте у лесковачком говору / Радивоје Жугић // 42 (2002) 245-249.

152.

СМИСАО деклинације на примерима лесковачког говора / Радивоје Жугић // 40 (2000) 185-193.

153.

ЖУГИЋ, Радмила

Неке паралеле између бугарског и јужноморавског антропоонимастикона / Радмила Жугић // 40 (2000) 153-183.

КЊИЖЕВНА КРИТИКА

154.

ВОЈИНОВИЋ, Станиша

Стихови Љубомира-Љубинка Петровића о ослобођењу југоисточне Србије 1877-1878. године / Станиша Војиновић // 37 (1997) 163-173.

**Садржи и песму Бој на Копашници и Грделици из збирке Косовски светници у бојевима за слободу и независност српску 1877-1878.*

155.

ВУКАДИНОВИЋ, Драгољуб

Историјска истина је непобитна и неизбрисива / Драгољуб Вукадиновић // 38 (1998) 413-418.

**Критички осврт на књигу Александра Марковића „Бурни дани грађанског рата на југу Србије – четници и равногорци у Јабланици 1941-1945."*

156.

СТАНИЋ, Миле

Југоисточна Србија у Дневнику Милана Ђ. Милићевића од 1877. до 1885. године / Миле Станић // 37 (1997) 269-312.

157.

ХАЏИ ТАНЧИЋ, Саша

Моравска Србија у романима Миливоја Перовића: (први циклус романа) / Саша Хаџи Танчић // 39 (1999) 407-418.

**Одломак из истоимене студије*

ПОЕЗИЈА

158.

ПЕТРОВИЋ, Љубомир-Љубинко

Бој на Копашници и Грделици / Љубомир-Љубинко Петровић // 37 (1997) 163(167)-173.

**У прилогу Стихови Љубомира-Љубинка Петровића о ослобођењу југоисточне Србије 1877-1878. године*

ПРИКАЗИ КЊИГА

159.
БОРИЋ, Тијана
Кокан Грчев: Црквено градитељство у Македонији између два светска рата 1918-1940, Скопље 1998 / Тијана Борић // 43 (2003) 376-379.

160.
ВАСИЋ, Мирољуб
Др Момчило Павловић, Запошљавање у Србији / Мирољуб Васић //43 (2003) 363-365.

161.
КОЛАБОРАЦИЈА четника са окупаторима у Србији 1941 - 1944. године - у светлу докумената / Мирољуб Васић, Никола П. Илић // 37 (1997) 345-347.
**Приказ књиге Николе П. Илића „Колаборација четника са окупаторима-у светлу докумената“*

162.
ГУГОЉ, Бранка
Значајан научни подухват / Бранка Гугољ // 42 (2002) 344-346.
**Светлана Поповић и Слободан Ћурчић, Наупара-Корпус сакралне архитектуре Србије у касном средњем веку 1355-1459. Том I*

163.
ЖУГИЋ, Радмила
Момчило Златановић: Речник говора јужне Србије / Радмила Жугић // 42 (2002) 334-341.

164.
ЗЛАТАНОВИЋ, Момчило
О Власини и Власинцима / Момчило Златановић // 42 (2002) 341-344.
**Поводом монографије Бранислава Михајловића, Власина и Власинци, Сурдулица, 2000. године*

165.
ИВАНИНИШЕВИЋ, Вујадин
О књизи „Средњовековни српски новац“ / Вујадин Иванишевић // 42 (2002) 318-320.
**Из заоставштине истраживача лесковачке прошлости*

166.
ИЛИЋ, Никола П.
Колаборација четника са окупаторима у Србији 1941. - 1944. године - у светлу докумената / Мирољуб Васић, Никола П. Илић // 37 (1997) 345-347.
**Приказ књиге Николе П. Илића „Колаборација четника са окупаторима - у светлу докумената“*

167.
ЈОЦИЋ, Мирослава
Приказ публикације информативно-привредног водича кроз Јабланички округ / Мирослава Јоцић, Срђан Марковић, Јулијана Пешић // 37 (1997) 313-317.

168.
КАДИЈЕВИЋ, Александар
Прилог тумачењу културе неокласицизма / Александар Кадијевић // 43 (2003) 327-374.
** Приказ књиге Предрага Драгојевића, Елементи неокласицизма. Настанак и склоп једног стила у ликовним уметностима*

169.
КОСТИЋ, Симо Ј.
Славољуб Ђера Петровић, Александар Трајковић, Јужни српски фронт у ослободилачком рату 1941-1945. године / Симо Ј. Костић // 39 (1999) 461-469.
**Приказ књиге Славољуба Ђере Петровића и Александра Трајковића „Јужни српски фронт у ослободилачком рату 1941 - 1945. године“*

170.
МИЛАДИНОВИЋ, Милан
Антифашистичка солидарност на делу / Милан Миладиновић // 38 (1998) 463-468.
**Приказ књиге Драгољуба Петровића „Сарадња антифашистичких покрета у Србији и Бугарској 1941-1944.“*

171.
МОРАЛНА, политичка, идеолошка и војна осуда доктрине насиља / Милан М. Миладиновић // 40 (2000) 401-404.
**Приказ књиге Живана Стојковића и Хранислава Ракића „Доктрина насиља“*

172.
МИТРОВИЋ, Гордана
Добра основа за даље истраживање / Горадана Митровић // 42 (2002) 346-348.
** Приказ књиге Бојана Пойовића, Мода у Београду од 1918. до 1941. године*

173.
ОГЊЕНОВИЋ, Тамара
Исповедање судбине сликом: (Поводом монографије о Невени Теокаровић) / Тамара Огњеновић // 41 (2001) 385-387.

174.
ЧАРОБНА мистрија несталих дунђера / Тамара Огњеновић // 43 (2003) 374-376.
**Приказ књиге Драгише Милосављевића, Осаћански неимари*

175.
ПАВЛОВИЋ, Момчило
Др Момчило Златановић, Пчиња / Момчило Павловић // 37 (1997) 357-359.
**Приказ књиге Момчила Златановића „Пчиња“*

176.
ПЕТРОВИЋ, Тихомир
Појава и суштина приповедачког света / Тихомир Петровић // 42 (2002) 331-334.
**Душан Стошић, Прозно књижевно дело и Апокрифна јеванђеља Саше Хаџи Танчића*

177.
РАКИЋ, Хранислав
Др Јован Златић, Страдалаштво српског народа у нишком ратном округу 1941-1944 / Хранислав Ракић // 37 (1997) 361-363.
**Приказ књиге Јована Златића „Страдалаштво српског народа у нишком ратном округу 1941-1944“*

178.
РИСТАНОВИЋ, Цвијетин
Цјеловита студија о развојном путу српске књижевности за децу / Цвијетин Ристановић // 42 (2002) 327-330.
**Приказ књиге Тихомира Петровића: Историја српске књижевности за децу*

179.
СТОЈАНЧЕВИЋ, Владимир
Из српске историје и историографије / Живан Стојковић, Владимир Стојанчевић // 37 (1997) 341-343.
**Приказ књиге Владимира Стојанчевића „Из српске историје и историографије“ на промоцији у Лесковцу 1996. године“*

180.
СТОЈКОВИЋ, Живан
Из српске историје и историографије / Живан Стојковић, Владимир Стојанчевић // 37 (1997) 341-343.
**Приказ књиге Владимира Стојанчевића „Из српске историје и историографије“ на промоцији у Лесковцу 1996. године“*

181.
ТОШЕВА, Снежана
А. Кадијевић и С. Марковић, Градитељство Лесковца и околине између два светска рата / Снежана Тошева // 37 (1997) 351-353.
** Приказ књиге Александра Кадијевића и Срђана Марковића „Градитељство Лесковца и околине између два светска рата“*

182.
АЛЕКСАНДАР Кадијевић, Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина 19 - средина 20. века) / Снежана Тошева // 39 (1999) 457-459.
**Приказ књиге Александра Кадијевића „Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина 19 - средина20. века)*

183.
ОБУХВАТНИ приказ / Снежана Тошева // 40 (2000) 405-407.
**Приказ књиге Братиславе Костић „Ново гробље“*

184.
ЦВЕТКОВИЋ, Никола
Гласовита реч о великанима / Никола Цветковић // 38 (1998) 453-462.
**Приказ књиге Добросава Бјелетића „Слово о великанима“*

185.
ЦВЕТКОВИЋ, Славољуб
Станислав Цоцовић: „На крилима“ / Славољуб Цветковић // 37 (1997) 355-356.
**Приказ књиге Станислава Цоцовића „На крилима“*

186.
ЦЕРАНИЋ, Милица
Значајан допринос у изучавању развоја српског градитељства / Милица Церанић // 43 (2003) 365-372.
**Приказ књиге Данице Валчић „Градитељско наслеђе Власотинца“*

АРХЕОЛОГИЈА

187.
БАВАНТ, Бернард
Царичин град / Бернард Бавант, Вујадин Иванишевић // 42 (2002) 55-68: илустр.
**Истраживања у 2000. и 2001. години*

188.
ЦАРИЧИН град - Истраживања у 1997. години / Бернард Бавант, Вујадин Иванишевић // 38 (1998) 419-424.
**Резултати истраживања*

189.
ЦАРИЧИН град - Истраживања у 1998. години / Бернард Бавант, Вујадин Иванишевић // 39 (1999) 489-496.
**Резултати истраживања*

190.
ЦАРИЧИН град: истраживања у 1999. години / Бернард Бавант, Вујадин Иванишевић // 40 (2000) 335-340.
**Резултати истраживања*

191.
БУЛАТОВИЋ, Александар
Керамика прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба у јужноморавском сливу / Александар Булатовић // 41 (2001) 163-178: илустр.
**Прелазни период од бронзаног у гвоздено доба у басену јужне Мораве: (Саопштења поднета на научном скупу у Народном музеју у Лесковцу 9. маја 2000. године)*

192.
ЛАТЕНСКИ налази у Врањско-бујановачкој и Прешевској котлини / Александар Булатовић // 40 (2000) 323-333.

193.
ВАСИЋ, Растко
Остава из Мађедонаца / Растко Васић // 41 (2001) 223-230: илустр.

**Прелазни период од бронзаног у гвоздено доба у басену јужне Мораве: (Саопштења поднета на научном скупу у Народном музеју у Лесковцу 9. маја 2000. године)*

194.
ЂОРЂЕВИЋ, Зорана

Конзервација, рестаурација и реконструкција керамичког материјала са локалитета Врапце 1998. године / Зорана Ђорђевић // 41 (2001) 153-161: илустр.
**Прелазни период од бронзаног у гвоздено доба у басену јужне Мораве: (Саопштења поднета на научном скупу у Народном музеју у Лесковцу 9. маја 2000. године)*

195.
ЗОТОВИЋ, Радмила

Трагови насељености на подручју лесковачког краја у периоду антике / Радмила Зотовић // 39 (1999) 41-46.
** Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (7), Лесковац, 1998.*

196.
ИВАНИШЕВИЋ, Вујадин

Царичин град / Бернард Бавант, Вујадин Иванишевић // 42 (2002) 55-68: илустр.
**Истраживања у 2000. и 2001. години*

197.
ЈОВИЋ, Смиља

Антички споменици у лапидаријуму Народног музеја у Лесковцу / Смиља Јовић // 42 (2002) 33-54: илустр.

198.
ЈОЦИЋ, Мирослава

Керамика из стамбеног објекта са локалитета Хисар у Лесковцу: (прелазни период из бронзаног и гвозденог доба) / Мирослава Јоцић, Синиша Перић, др Милорад Стојић // 39 (1999) 27-40.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (7), Лесковац, 1998.*

199.

РЕЗУЛТАТИ рекогносцирања Горње Јабланице / Мирослава Јоцић // 39 (1999) 47-60.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (7), Лесковац, 1998.*

200.

СЛУЧАЈНИ археолошки налази у лесковачком крају / Мирослава Јоцић // 40 (2000) 303-321.

201.

ТОПОГРАФИЈА и диспозиција локалитета брњичке културне групе у лесковачком крају / Мирослава Јоцић, Синиша Перић // 41 (2001) 147-152: илустр.
**Прелазни период од бронзаног у гвоздено доба у басену Јужне Мораве: (Саопштења поднета на научном скупу у Народном музеју у Лесковцу 9. маја 2000. године)*

202.
КАПУРАН, А.

Керамика брњичке културне групе са локалитета Хисар- југоисточна падина у Лесковцу / А. Капуран, М(илорад) Стојић // 41 (2001) 95-130: илустр.
**Прелазни период од бронзаног у гвоздено доба у басену Јужне Мораве: (Саопштења поднета на научном скупу у Народном музеју у Лесковцу 9. маја 2000. године)*

203.
МЕДОВИЋ, Предраг

Да ли је Гава - комплекс обухватао и Велико Поморавље? / Предраг Медовић // 41 (2001) 219-222.
**Прелазни период од бронзаног у гвоздено доба у басену Јужне Мораве: (Саопштења поднета на научном скупу у Народном музеју у Лесковцу 9. маја 2000. године)*

204.
ПЕЈИЋ, Предраг

Селиште, праисторијска некропола и насеље код Велике Лукање на Старој планини / Предраг Пејић // 41 (2001) 179-217: илустр.
**Прелазни период од бронзаног у гвоздено доба у басену Јужне Мораве: (Саопштења поднета на научном скупу у Народном музеју у Лесковцу 9. маја 2000. године)*

205.
ПЕРИЋ, Синиша

Вишеслојно насеље брњичке културне групе / С. Перић, М. Јоцић, М. Стојић // 40 (2000) 281-302.
**Југоисточна падина Хисара, ископавања 1999. године*

206.

СОНДАЖНА ископавања на локалитету Кале у Грделици / Јулијана Пешић, Синиша Перић // 41 (2001) 271-285: илустр.

**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије(8), Лесковац, 1998.*

207.

ТОПОГРАФИЈА и диспозиција локалитета брњичке културне групе у лесковачком крају / Мирослава Јоцић, Синиша Перић // 41 (2001) 147-152: илустр.

**Прелазни период од бронзаног у гвоздено доба у басену Јужне Мораве: (Саопштења поднета на научном скупу у Народном музеју у Лесковцу 9. маја 2000. године)*

208.

ПЕШИЋ, Јулијана

Сондажна ископавања на локалитету Кале у Грделици / Јулијана Пешић, Синиша Перић // 41 (2001) 271-285: илустр.

**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије(8), Лесковац, 1998.*

209.

СТОЈАНОВИЋ, Иван

Конзервација девет бронзаних предмета из археолошке збирке Народног музеја у Лесковцу / Иван Стојановић // 43 (20039 317-333: илустр.

210.

СТОЈИЋ, Милорад

Брњичка културна група у басену Јужне Мораве: Генеза, развој и хронологија / Милорад Стојић // 41 (2001) 15-93: илустр.

**Прелазни период од бронзаног у гвоздено доба у басену Јужне Мораве: (Саопштења поднета на научном скупу у Народном музеју у Лесковцу 9. маја 2000. године); Овај прилог је допуњена верзија рада под истим насловом који је објављен на енлеском језику у Старинару, L, 2001. године*

211.

БРОНЗАНО дугме са представом точка из околине Лесковца / Милорад Стојић // 36 (1996) 9-12.

212.

ГВОЗДЕНИ предмет у облику игле са локалитета Хисар у Лесковцу / Милорад Стојић // 42 (2002) 5-9: илустр.

213.

КЕРАМИКА брњичке културне групе са локалитета Хисар-југоисточна падина у Лесковцу / А. Капуран, М(илорад) Стојић // 41 (2001) 95-130: илустр.

**Прелазни период од бронзаног у гвоздено доба у басену Јужне Мораве: (Саопштења поднета на научном скупу у Народном музеју у Лесковцу 9. маја 2000. године)*

214.
ТАСИЋ, Никола

Брњица култура - њени претходници и наследници / Никола Тасић // 41 (20019 7-14: илустр.
**Прелазни период од бронзаног у гвоздено доба у басену Јужне Мораве: (Саопштења поднета на научном скупу у Народном музеју у Лесковцу 9. маја 2000. године)*

215.
ЧАЋЕНОВИЋ, Гордана

Налазишта брњичке културне групе у зони става Јужне и Западне Мораве / Гордана Чаћеновић // 41 (2001) 131-145: илустр.
**Прелазни период од бронзаног у гвоздено доба у басену Јужне Мораве: (Саопштења поднета на научном скупу у Народном музеју у Лесковцу 9. маја 2000. године)*

ГЕОГРАФИЈА

216.
САВИЋ, Олга

Географски елементи у радовима Видосаве Стојанчевић / Олга Савић // 39 (1999) 265-270.
**Посебан део: Успомени на Видосаву Стојанчевић*

БИОГРАФИЈА

217.
ВОЈИНОВИЋ, Станиша

Четири нештампана писма Крсте Димитријевића Тихомиру Ђорђевићу / Станиша Војиновић // 36 (1996) 161-164.

218.
ЂУРОВИЋ, Смиља

О научнику и песнику Сергију Димитријевићу / Смиља Ђуровић // 42 (2002) 320-323.
**Из заоставштине истраживача лесковачке прошлости*

219.
ИЛИЋ, Никола П.

Погибија Косте Стаменковића / Никола П. Илић // 39 (1999) 385-405.

220.
ЈОВАНОВИЋ, Бојан
Драгутин Ђорђевић као народни животописац / Бојан Јовановић // 41 (2001)317-321.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије(8), Лесковац, 1998.*

221.
ЛИЛИЋ, Борислава
Прилог биографији Кирила Живковића, пакрачког владике: (посебан део) / Борислава Лилић // 36 (1996) 367-374.

222.
ПЕЈЧИЋ, Јован
Милан Ракић 1912: Београд – Приштина / Јован Пејчић // 43 (2003) 99-121: илустр.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије(9), Лесковац, 2002.*

223.
РАДИЋ, Радивој
Георгије Сфранцис и Србија / Радивој Радић // 43 (2003) 15-24.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије(9), Лесковац, 2002.*

224.
РАКИЋ, Хранислав, А.
Допринос Видосаве Николић Стојанчевић на изучавању етнодемографских, социјално-економских и културних карактеристика јужноморавског региона / Хранислав А. Ракић // 43 (2003) 357-361.
**У прилогу библиографија радова Видосаве Стојанчевић у Лесковачком зборнику*

225.
ДОПРИНОС проте Драгутина М. Ђорђевића културној баштини Лесковца / Хранислав А. Ракић // 41 (2001) 323-328.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (8), Лесковац, 2000.*

226.
РИСТИЋ, Вукадин
Професор др Јован Цекић - борац и лекар / Вукадин Ристић // 40 (2000) 353-361.

227.
СТОЈАНЧЕВИЋ, Владимир
Моја сећања о проти Драгутину Ђорђевићу / Владимир Стојанчевић // 2001) 329-332.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (8), Лесковац, 2000.*

228.
СТОЈКОВИЋ, Живан
Неколико фрагмената из живота четничког војводе Крсте Михајловића / Живан Стојковић // 42 (2002) 115-125.

ИСТОРИЈА

229.
АНДРЕЈЕВИЋ, Севделин
„Локално бугарско становништво" у Моравској области / Севделин Андрејевић // 42 (2002) 83-96.

230.
АРАНЂЕЛОВИЋ, Добривоје
Из рада српске обавештајне службе у Солуну 1914 - 1918. године / Добривоје Аранђеловић // 38 (1998) 407-411.

231.
БОДРОЖИЋ, Милица
Прилог о просветним радницима југа Србије погинулим у НОБ-у 1941 -1945. / Милица Бодрожић // 36 (1996) 141-158.

232.
УЧЕШЋЕ радника Лесковца у производњи од ослобођења града до краја рата, маја 1945. године / Милица Бодрожић // 38 (1998) 247-256.

233.
ВАСИЋ, Мирољуб
Двадесет седми март 1941. године: (посебан део) / Мирољуб Васић // 36 (1996) 385-390.

234.
ЈУГОСЛАВИЈА које више нема: (Узроци кризе, разбијања и рата 1991-1995.) / Мирољуб Васић // 39 (1999) 441-451.
**Историографски осврт*

235.

О КАРАКТЕРУ рата у Србији (1941-1945) / Мирољуб Васић // 37 (1997) 219-229.
**Саопштење поднето на научном скупу Други светски рат – 50 година касније, у Подгорици (20 - 22. септ.1995)*

236.
ВОЈИНОВИЋ, Станиша

Један заборављени истраживач лесковачког и врањског краја / Станиша Војиновић // 39 (1999) 315-323.
**О Алекси Јовановићу*

237.

РУКОПИС дневника Мите Ракића са пута по крајевима ослобођеним 1877-1878. године / Станиша Војиновић // 43 (2003) 45-85.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (9), Лесковац, 2002.*

238.
ДИНЧИЋ, Часлав

Одбрана реке Власине 1915 / Часлав Динчић // 42 (2002) 97-99.

239.
ЂОРЂЕВИЋ, Ђурђа

Лесковац и околина у 1915. години / Ђурђа Ђорђевић // 36 (1996) 191-208.

240.
ЗЛАТИЋ, Јован

Четници у Априлском рату 1941. године (у нишком ратном округу): (посебан део) / Јован Златић // 36 (1996) 391-398.

241.
ИЛИЋ, Никола П.

Жене Јабланице и Пусте Реке у Народноослободилачкој борби 1941 - 1942. године / Никола П. Илић // 38 (1998) 221-233.

242.

ИСТОРИЈСКЕ поуке / Хранислав Ракић, Живан Стојковић, Никола П. Илић // 39 (1999) 453-456.

243.

ПОКУШАЈ четника да успоставе сарадњу с Црвеном армијом / Никола П. Илић // 37 (1997) 231-236.

244.

ПРОТИВНАПАД српске војске у Пустој Реци 1915. године / Никола П. Илић // 36 (1996) 219-222

245.

ЛИЛИЋ, Борислава

„Пиротска“ операција одбране југоисточног дела Србије 1915. године / Борислава Лилић // 42 (2002) 69-81.

246.

МАКСИМОВИЋ, Горан

Косовска операција (16.10. до 25.11.1944. године) / Јован Максимовић // 40 (2000) 75-87.

247.

НОВА Србија у путописним сликама Мите Ракића / Горан Максимовић // 43 (2003) 87-97.

**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (9), Лесковац, 2002.*

248.

МАКСИМОВИЋ, Јован

Косовска операција (16.10. до 25.11. 1944. године) / Јован Максимовић // 40 (2000) 75-87.

249.

МАКУЉЕВИЋ, Ненад

Путовања Милана Миловановића по Старој Србији, Македонији и Светој гори 1907 - 1910: (прилог проучавању путовања српских уметника) / Ненад Макуљевић // 39 (1999) 107-116.

**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоистичне Србије (7), Лесковац 1998.*

250.

МИЛАДИНОВИЋ, Милан М.

Патриотизам и родољубље у Топличко-јабланичком устанку 1917. године / Милан М. Миладиновић // 37 (1997) 193-205.

251.

СОЦИОЛОШКО-ЕТИЧКИ значај пробоја Солунског фронта и завршетка Првог светског рата / Милан М. Миладиновић // 39 (1999) 371-385.

252.

СОЦИОЛОШКО-историјски приступ балканским ратовима 1912 - 1913. године / Милан М. Миладиновић // 42 (20029 101-113.

**Реферат саопштен на научном скупу поводом 80 година Првог балканског рата 1992. године у Нишу*

253.

ХЕРОИЗАМ и трагика српског народа 1915. године / Милан М. Миладиновић // 36 (1996) 239-246.

254.

МИЉАНИЋ, Гојко

Народноослободилачки рат – највиши облик отпора / Гојко Миљанић // 38 (1998) 199-210.

255.

СРБИЈА пред офанзиву НОВ за коначно ослобођење у лето 1944. године: (опште прилике у Србији) / Гојко Миљанић // 37 (1997) 237-250.

256.

СТАЊЕ у Србији и Црној Гори пред рат 1915. године / Гојко Миљанић // 36 (1996) 173-182.

257.

МИЉКОВИЋ, Станко Р.

Село Смрче: (трагом једног документа) / Станко Р. Миљковић // 36 (1996) 165-172.

258.

МИРЧЕТИЋ, Драгољуб Ж.

Борбена дејства и повлачење српске војске кроз Топлицу и Косаницу 1915. / Драгољуб Ж. Мирчетић // 36 (1996) 223-234.

259.

БОРБЕ у Пустој Реци 1915. године / Драгољуб Ж. Мирчетић // 38 (1998) 51-72.

260.

ЗА нову државу уједињених јужних Словена / Драгољуб Ж. Мирчетић // 39 (1999) 353-369.

261.

ПАВЛОВИЋ, Момчило

Освећење и откривање споменика седморици палих незнаних јунака у одбрани Лесковца 1915. године / Момчило Павловић // 43 (2003) 343-356: илустр.

262.
РАДИЋ, Радивој
О покушају Јована VI Кантакузина да склопи антитурски савез са Србима и Бугарима: Прилог историји менталитета јужнословенских народа у средњем веку / Радивој Радић // 37 (1997) 9-16.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (6), Лесковац, 1996.*

263.
СРПСКИ извори о турском освајању Трапезунта 1461. године / Радивој Радић // 40 (2000) 13-21.

264.
РАКИЋ, Хранислав А.
Борбе у лесковачком крају 1915. године / Хранислав Ракић // 36 (1996) 209-214.

265.
ДОПРИНОС студентске омладине у Народноослободилачком рату на југу Србије 1941-1944 / Хранислав Ракић // 38 (1998) 211-220.

266.
ИСТОРИЈСКЕ поуке / Хранислав Ракић, Живан Стојковић, Никола П. Илић // 39 (1999) 453-456.

267.
ПУТОПИСЦИ крајем XIX и почетком XX века као извор проучавања историјске прошлости на примеру села Печењевца / Хранислав А. Ракић // 43 (2003) 155-161.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (9), Лесковац, 2002.*

268.
СПАСИЋ, Душан
Средњовековна Дубочица – богата и многољудна земља / Душан Спасић // 39 (1999) 67-77.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (7), Лесковац 1998.*

269.
СТОЈАНЧЕВИЋ, Владимир
Да ли су Лесковац и Ниш-варош били ослобођени у Првом српском устанку? / Владимир Стојанчевић // 37 (1997) 157-161.

270.

ЗНАЧАЈ Лесковца у развоју српске државе и друштва новога века / Владимир Стојанчевић // 36 (1996) 5-8.

271.

ОПШТЕ прилике у окупираној Србији и принципи окупационе политике / Владимир Стојанчевић // 38 (1998) 9-18.
**Рад преузет из Зборника радова научног скупа „Топлички устанак 1917“ у Прокупљу и Лесковцу (27-28. март1997)*

272.

СРПСКА историографија у проучавањима југоисточне Србије од ослобођења до почетка 20. века / Владимир Стојанчевић // 43 (2003) 5-14.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (9), Лесковац, 2002.*

273.

УЧЕШЋЕ села лесковачке казе у ослобођењу 1877-1878. године / Владимир Стојанчевић // 39 (1999) 117-121.
**Саопштење са научног скупа Културно-историјска баштина југоисточне Србије (7), Лесковац, 1998.*

274.

СТОЈКОВИЋ, Живан

Историјске поуке / Хранислав Ракић, Живан Стојковић, Никола П. Илић // 39 (1999) 453-456.

275.

ТУРОВИЋ, Добросав Ж.

Проглашење Медвеђе за варошицу / Добросав Ж. Туровић // 40 (2000) 347-352.

276.

УЧЕШЋЕ Јабланичана у одступним борбама српске војске 1915. године / Добросав Ж. Туровић // 36 (1996) 235-238.

277.

ХРАБАК, Богумил

Бугарске комите у источној Македонији и Србији, као и са арбанашке стране 1918 - 1920. године / Богумил Храбак // 38 (1998) 19-31.

278.

ДУБРОВЧАНИ у Дубочици и Лесковцу у феудално доба / Богумил Храбак // 41 (2001) 339-357.

279.

СТАЊЕ на Косову, у Метохији и западној Македонији (од октобра 1918. до марта 1919. године) / Богумил Храбак // 40 (2000) 47-74.
**Одломак из проширене а необјављене књиге о организацији „јужних муслимана", чија је првобитна верзија предата Институту друштвених наука, марта 1978; рукопис су презентовали др Б. Григоријевић и др Апостолов, али он није публикован.*

НЕКРОЛОЗИ

280.
ЈОВИЋ, Смиља

Академик Милутин Гарашанин (1920-2002) / Смиља Јовић // 42 (2002) 349-350.

281.
ЈОЦИЋ, Мирослава

Др Петар Петровић (1938-1997) / Мирослава Јоцић // 39 (1999) 497-498.

282.

ЂОРЂЕ Мано-Зиси (1901-1995) / Мирослава Јоцић // 36 (1996) 459-460.

283.
РАКИЋ, Хранислав

Драгутин М. Ђорђевић / Хранислав Ракић // 40 (2000) 409-410.

284.

ЈОВАН Ф. Трифуноски (1914-1997) / Хранислав Ракић // 38 (1998) 469-470.

285.

ПРОТОЈЕРЕЈ Јефтимије Поповић / Хранислав А. Ракић // 42 (2002) 351-353.

286.
РАНЂЕЛОВИЋ, Новица

Проф. др Видак Јовановић / Новица Ранђеловић // 40 (2000) 411-413.

АУТОРСКИ РЕГИСТАР

А
АНДРЕЈЕВИЋ, Севделин 229
АРАНЂЕЛОВИЋ, Добривоје 230

Б
БАВАНТ, Бернард 187-190
БЈЕЛЕТИЋ, Добросав 136
БОГДАНОВИЋ, Драгиша 137
БОГЕТИЋ, Драган 33
БОДРОЖИЋ, Милица 130, 131, 231, 232
БОРИЋ, Тијана 78, 159
БУЛАТОВИЋ, Александар 191, 192

В
ВАЛЧИЋ, Даница 79, 138
ВАСИЋ, Мирољуб 18, 139, 140, 160, 161, 233-235
ВАСИЋ, Растко 193
ВЕСОВИЋ, Милан 15
ВОЈИНОВИЋ, Станиша 1, 127, 154, 217, 236, 237
ВУКАДИНОВИЋ, Драгољуб 155
ВУКОТИЋ ЛАЗАР, Марта 80

Г
ГАШИЋ, Ранка 141
ГЛИГОРИЈЕВИЋ, Благоје 52
ГОЛУБОВИЋ, Петар В. 23
ГУГОЉ, Бранка 81, 162

Д
ДИМИТРИЈЕВИЋ, Сергије 2
ДИНИЋ, Бранко 111
ДИНЧИЋ, Часлав 48, 238

Ђ
ЂОРЂЕВИЋ, Драгутин 82, 83
ЂОРЂЕВИЋ, Ђурђа 58, 239
ЂОРЂЕВИЋ, Зорана 194
ЂУРЂЕВИЋ, Марина 84
ЂУРОВИЋ, Смиља 218

Ж
ЖИВАНОВИЋ, Душица 85
ЖУГИЋ, Радивоје 151, 152
ЖУГИЋ, Радмила 153, 163
ЖУНИЋ, Тијана 86

З
ЗЛАТАНОВИЋ, Момчило 59, 164
ЗЛАТАНОВИЋ, Нинослав 72
ЗЛАТИЋ, Јован М. 240
ЗОТОВИЋ, Радмила 113, 195

И
ИВАНИШЕВИЋ, Вујадин 165, 196
ИЛИЋ, Никола П. 129, 166, 219, 241-244

Ј
ЈАЊИЋ, Душан 10
ЈОВАНОВИЋ, Бојан 220
ЈОВАНОВИЋ, Видак 69, 70
ЈОВАНОВИЋ, Владан 74
ЈОВАНОВИЋ, Драгица 87
ЈОВАНОВИЋ, Жарко 142
ЈОВАНОВИЋ, Зоран М. 88
ЈОВАНОВИЋ, Слободан 75
ЈОВАНОВИЋ, Таса Б. 43
ЈОВИЋ, Горан С. 42
ЈОВИЋ, Смиља 197, 280
ЈОЦИЋ, Мирослава 114, 167, 198-201, 281, 282

К
КАДИЈЕВИЋ, Александар 76, 89, 90-94, 168
КАПУРАН, А(лександар) 202
КНЕЖЕВИЋ, Сребрица 60
КОСТИЋ, Драгиша 3, 26, 34, 35, 73
КОСТИЋ, Симо Ј. 169
КУЛИЋ, Ивана 61
КУРТИЋ, Тане 53, 62

Л
ЛИЛИЋ, Борислава 54, 95, 221, 245

Љ
ЉУБИНКОВИЋ, Ненад 63

М
МАКСИМОВИЋ, Горан 246, 247
МАКСИМОВИЋ, Јован 49, 248
МАКСИЋ, Снежана 96
МАКУЉЕВИЋ, Ненад 116, 249
МАРИНКОВИЋ, Витомир 24

МАРЈАНОВИЋ Крстић, Злата 64, 126
МАРКОВИЋ, Љубомир 50
МАРКОВИЋ, Предраг Ј. 143, 144
МАРКОВИЋ, Срђан 99
МАРТИНОВИЋ, Живорад М. 71
МАСКАРЕЛИ, Драгиња 97, 98
МАТИЋ, Милан Б. 16
МЕДОВИЋ, Предраг 203
МИЛАДИНОВИЋ, Милан М. 8, 170, 171, 250-253
МИЛАШИНОВИЋ-МАРИЋ, Дијана 100
МИЛОВАНОВИЋ, Милан 101
МИЛОШЕВИЋ, Слободан Д. 44
МИЉАНИЋ, Гојко 254-256
МИЉКОВИЋ, Станко Р. 257
МИРЧЕТИЋ, Драгољуб Ж. 51, 258-260
МИТРОВИЋ, Гордана 102, 172

Н
НАГОРНИ, Миодраг 117
НЕШИЋ, Ирина 103
НИНОШЕВИЋ, Мира 14, 27, 28

О
ОГЊЕНОВИЋ, Тамара 173, 174

П
ПАВЛИЦА, Бранко 29, 45
ПАВЛОВИЋ, Момчило 30, 46, 175, 261
ПАНИЋ- Тасић, Боса 104
ПЕЈИЋ, Предраг 204
ПЕЈИЋ, Светлана 105
ПЕЈЧИЋ, Јован 222
ПЕЈЧИЋ, Миловоје 21
ПЕНКОВ, Миле 146
ПЕРИЋ, Синиша 205-207
ПЕТРОВИЋ, Веселин В. 25
ПЕТРОВИЋ, Љубомир- Љубинко 158
ПЕТРОВИЋ, Радомир Д. 118
ПЕТРОВИЋ, Тихомир 176
ПЕШИЋ, Јулијана 4, 65, 208
ПРОКОПОВИЋ, Живојин 119, 120, 121, 132, 133

Р
РАДЕВИЋ, Милорад 5
РАДИЋ, Радивој 36, 223, 262, 263

РАЈКОВИЋ, Слађана 6, 66, 134
РАКИЋ, Хранислав 7, 17, 19, 106, 177, 224, 225, 264-267, 283-285
РАНЂЕЛОВИЋ, Новица 286
РИСТАНОВИЋ, Цвијетин 178
РИСТИЋ, Вукадин 226
РОГИЋ, Миодраг 122-125

С
САВИЋ, Олга 216
СПАСИЋ, Душан 268
СТАНИЋ, Миле 156
СТОЈАНОВИЋ, Иван 209
СТОЈАНОВИЋ, Радмила 67
СТОЈАНЧЕВИЋ, Владимир 22, 68, 135, 179, 227, 269-273
СТОЈИЋ, Милорад 115, 210-213
СТОЈКОВИЋ, Драгана 107
СТОЈКОВИЋ, Живан 11, 12, 13, 20, 31, 37, 38, 39, 147, 180, 228, 274

Т
ТАСИЋ, Никола 214
ТАСИЋ, Милош 40
ТИМЧЕНКО, Николај 128
ТОШЕВА, Снежана 108, 109, 181-183
ТРАЈКОВИЋ, Верољуб 9, 32, 47, 55, 56
ТУРОВИЋ, Добросав Ж. 275, 276

Ћ
ЋИРИЋ, Јован 148

Х
ХАЏИ ТАНЧИЋ, Саша 157
ХРАБАК, Богумил 277-279

Ц
ЦВЕТКОВИЋ, Бранислав 110, 112
ЦВЕТКОВИЋ, Јовица М. 41, 77
ЦВЕТКОВИЋ, Никола 149, 184
ЦВЕТКОВИЋ, Славољуб 185
ЦВЕТКОВИЋ, Томислав Н. 150
ЦЕНИЋ, Стојан 57
ЦЕРАНИЋ, Милица 186

Ч
ЧАЂЕНОВИЋ, Гордана 215

ПРЕДМЕТНИ РЕГИСТАР

Андросов, Василиј - Архитекта **91**
Антонов, Владимир - Архитекта **91**
Аранђеловић, Сотир Т. - Посланик **26**
Археологија - Налази **191**
- Налази - Латен **192**
- Налази - Случајни **200**
- Остава - Маћедонци **193**
- Поморавље **203**
Археолошка збирка - Конзервација - Народни музеј (Лесковац) **209**
Архитектура, градска **95**
Архитектура, сеоска **95**
Архитектура - Лесковац **80**
- Лесковац - Истраживање **97**
- Нишка бања **102**
Архитектура - Руски емигранти - Делатност **91, 84**
Архитектура - Цркве - Прислоњени лукови **105**

Балкански ратови - Социолошко-историјски аспект **252**
банкарство - Лесковац и околина - (- 1939.) **34**
Банке В. Банкарство
Баумгартен, Василиј (Вилхелм) Фјодорович фон - Архитекта **91**
Бековић, Ватрослав - Сликарство **122**
Белавенец- Медведев, Ксенија - Архитекта **90**
Белобрк, Момчило - Архитекта **80**
Библиографија - Лесковац **2**
Бјелетић, Добросав - „Слово великанима“ - Приказ **184**
Богојевић, Ратомир - Урбанистички извештај - 1953. **76**
Бончић - Катеринић, Јованка - Архитекта **98**
Борбе - НОБ -Пуста Река - 1915 **244**
Босна и Херцеговина - Срби, 1944.-1945. **46**
Брњичка културна група **214**
- Басен Јужне Мораве **210**
- Налазишта - Јужна Морава **215**
- Западна Морава **215**
- Топографија **202,207**
Бунић, Сима - „Зона Занфирова“ - Драматизација **127**

Вајарство В. Скулптура
Валчић, Даница - „Архитектура у Власотинцу између два светска рата“ - Приказ **138**
- „Градитељско наслеђе Власотинца“ - Приказ **186**
Верски живот - Куманово, 19 - 20 в. **20**

„Власина“ - Лист **17**
Власина (река) - Одбрана -1915 **238**
Власотинце - Архитектура **79**
Војвода туларски В. Марковић, Александар
Врапце (локалитет) - Налази - Конзервација **194**

Гарашанин, Милутин - Сећање **280**
Глад - Србија, 13-15. в. **36**
Гљиве В. Печурке
Горња Јабланица - Рекогносцирање - Резултати **199**
Грчев, Кокан - „Црквено градитељство у Македонији између два светска рата 1918-1940“ - Приказ **159**

Дарданци **65**
Демографија - Јабланички округ **24**
- Пчињски округ **24**
- Црна Трава **23**
Дероко, Александар - Српска архитектура - Национални стил **88**
Димитријевић, Крста - Тихомир Ђорђевић - Преписка **217**
Димитријевић, Сергије - Научник **218**
- „Песме и писма“ **140**
- Песник **218**
- „Средњовековни српски новац“ - Приказ **165**
Дјупон, Јулијан - Југоисточна Србија - Архитекта **93**
Драгојевић, Предраг - „Елементи неокласицизма. настанак и склоп једног стила у ликовним уметностима“ - Приказ **168**
Државна граница - Југославија - Бугарска **29**
Други светски рат, 1941-1945 - Србија - Карактер **234**
Друштво, пријатеља Француске - 1921-1924 **10**
Друштво, црквено певачко В. Црквено певачко друштво
Дубови, Јан - Архитекта **100**
Дубочица - Средњи век **268**
Дубровчани - Лесковац - 15-18 в. **278**

Ђорђевић, Драгутин М. **220, 225, 227**
Ђорђевић, Драгутин М. - Библиографија радова **6**
- Сећање **283**

Етнологија - Лесковачки зборник **61**
Етнологија - Обичајно-обредне песме - Село Брза **64**

Железнице - Јужна Србија, 1918. - 1929. **74**
Железнички саобраћај В. Железнице
Жене - НОБ, 1941-1942 **241**

Живковић, Кирил - Библиографија - Прилог **221**

Занатство - Лесковац - 1945 **37**
- Удружења, 1972 - 1980 **39**
Заробљеници - Бојник, 1941 - 1945 **44**
Заробљеништво - Немачка, 1941 - 1945 **44**
Здравство - Хирургија - Лесковац - Развој **72**
Златановић, Момчило - „Пчиња“ - Приказ **175**
- „Речник говора јужне Србије“ - Приказ **163**
Златић, Јован - „Страдалништво српског народа у нишком ратном округу 1941- 1944“ - Приказ **177**

Избори, парламентарни - Лесковац, 1935,1938 **27, 32**
Избори, уставотворни - Лесковац, 1945 **30**
Извори, водени - Нишка котлина - Неоген **71**
Илић, Никола П. - „Колаборација четника са окупаторима у светлу документа“ - Приказ **161**
- „Народна власт у лесковачком крају 1941-1945“ - Приказ **147**

Илић, Сотир К. **103**
Информативно - привредни водич кроз Јабланички округ - Приказ **167**
Историја - 27. март 1941. **233**
- Лесковац, 1995 **239**
Историја - „Пиротска“ операција - 1915 **245**
Историографија - Југоисточна Србија, 1877-1918 **272**

Јабланички округ - Демографија, 1961 - 1991 **24**
Јакшић, Ђура - Песник **123**
- Сликар „Карауле“ **123**
Јатаган - Историја **58**
- Етнологија **58**
Јовановић, Алекса С. - Биографија **236**
Јовановић, Видак - Сећање **286**
Јовановић, Светозар старији - Архитекта **109**
Југоисточна Србија - Културно-историјска баштина - Научни скуп **145**
Југославија - Рат - Узроци, 1991-1995 **235**
Јужни Словени - Уједињење **260**
Јужнословенски народи - Средњи век - Менталитет **262**
Јустинијана Прима В. Царичин град

Кадијевић, Александар - „Градитељство Лесковца и околине између два светска рата“ - Приказ **181**
- „Један век тражења националног стила у срп-

ској архитектури“ - Приказ **182**
Кале (локалитет) - Истраживања **206, 208**
Књижница - Горње Бријање, 1926 - 1943 **8**
- Јарсеново **9**
Којић, Бранислав - Архитекта **108**
Комите - 1918 - 1920 **277**
Комунистичка партија Југославије - Илегална штампа **15**
Конкордат В. Политичка јавност
Косово и Метохија - 1918 - 1919 - Стање **279**
Костић, Братислава - „Ново гробље“ - Приказ **183**
Крстић, Ђорђе - Пејзажи **124**
Кудрјавцев, Димитриј Константинович - Архитекта **91**

Лапидаријум - Народни музеј (Лесковац) **197**
Леко, Димитрије Т. - Југоисточна Србија - Архитекта **87**
Лесковац - Библиографија **2**
Лесковац, 19. в. **22**
Лесковац - Антика - Насељеност **195**
- Значај **270**
- Историја, 1995 **239**
- Културно-историјска баштина - Научни скуп **131, 145**
- Политика, 1920-1925 **28**
- Развој, 1996-2000 **41**
- Села - Ослобођење, 1877-1878 **273**
- Хирургија - Развој **72**
- Штампарство, 1887-1941. **73**
Лесковачки говор - Деклинације **152**
Лесковачки говор - Дискурс **151**
Лесковачки зборник - Бр. **37 148**
- Бр. **38 130**
Лесковачки зборник , 1961-2000 **135**
- Нова серија - Приказ **144**

Манастир Липовац **110**
Мано - Зиси, Ђорђе - Сећање **282**
Маринковић, Александар - „Бурни дани грађанског рата на југу Србије - четници и раваногорци у Јабланици 1941-1945“ - Критички приказ **155**
Марковић, Срђан - „Градитељство Лесковца и околине између два светска рата“ - Приказ **181**
Медведев, Александар Иванович - Архитекта **101**
Медвеђа - Варошица - Проглашење **275**
Медицина В. Здравство
Милићевић, Милан Ђ. - Дневник - Југоисточна Србија, 1877-1885 **156**

Миловановић, Милан - Путовања **249**
Милојевић, Милош С. - Библиографија радова **3**
Милосављевић, Драгиша - „Осаћански неимари“ - Приказ **174**
Михајловић, Бранислав - „Власина и Власинци“ - Приказ **164**
Михајловић, Крста - Биографија **228**
Музика - Народно стваралаштво - Брза (село) **126**

Народни музеј (Лесковац) -1991-1995 **134**
-1998 **132**
- 1999-2000 **133**
- Издавачка делатност – Библиографија радова **4**
- Нумизматичка збирка **113, 114, 211**
- Оружје, 1941-1945 **14**
- Четрдесетогодишњица рада **4**
Народна веровања - Печурке **70**
Народна поезија **59**
Научни скупови - „Културно-историјска баштина Лесковца и околине: Правци истраживања“ **131**
Национализација - Лесковац - 1948 **35**
„Наша реч“ - Рад Савеза бораца, 1947-1997 - Библиографија прилога **7**
Нејски уговор - Југославија - Бугарска **45**
Несторовић, Богдан - Архитекта **96**
Николић-Стојанчевић, Видосава **224**
- Биографија **60**
- Библиографија радова, 1952 - 1996 **5**
- Етнолошка истраживања **63, 67, 68**
Ниношевић, Мира - „Изборне борбе у лесковачком крају 1919-1939“ - Представљање **143**
Нишка котлина - Извори - Неоген **71**
НОБ - Жене, 1941-1942 **241**
- Жртве - Просветни радници **231**
- Косовска операција **248**
- Отпор **254**
- Студенти - 1941-1944 **265**
Нумизматика - Народни музеј (Лесковац) - Збирка **113, 114, 211**

Обавештајна служба - Рад - Солун, 1914-1918 **230**
Окружно начелство - Врање - Архитектура **86**
Омладина **17**
Ономастика - Бугарски језик **153**
- Јужноморавски говор - Паралеле **153**
Оружје - Народни музеј (Лесковац), 1941-1945 **14**
Ослобођење Србије , 1887 - 1878 **145**

Павловић, Момчило - „Запошљавање у Србији“ - Приказ **160**
-„Изборне борбе у лесковачком крају 1919-1939“ - Приказ **143** Палата Милана Поповића- Тонкића - Архитектура **107**
Палата Сотира К. Илића - Архитектура **103**
Париотизам - Историографија **18**
Певачка дружина „Његош“ - Власотинце - 1919-1929 **11**
- 1929-1937 **12**
Петровић, Драгољуб - „Страдања антифашистичких покрета у Србији и Бугарској 1941-1944“ - Приказ **170**
Петровић, Петар - Сећање **281**
Петровић, Славољуб Ђера - „Јужни српски фронт у ослободилачком рату 1941-1945“ - Приказ **169**
Петровић, Тихомир - „Историја српске књижевности за децу“ - Приказ **178**
Печењевце - Историја **267**
- Путописци **267**
Печурке - Народна веровања **70**
Подгајин, Н. - Архитекта **91**
Позориште - Лесковац, 1879-1941 **128**
Политика - Трипартитна помоћ - Програм **33**
Политичка јавност - Лесковац **19**
Поповић, Бојана - „Мода у Београду од 1918. до 1941. године“ - Приказ **172**
Поповић, Јефтимије - Сећање **285**
Поповић, Јован - Сликараство **119**
- Сликарство, 1950-1960 **120**
- Сликарство, 1960-1970 **121**
Поповић, Радован - Генерал **48**
Поповић, Светлана - „Наупара- Корпус сакралне архитектуре Србије у касном средњем веку 1355 -1459“ - Приказ **162**
Поповић - Тонкић, Милан **107**
Право - Историја **43**
Први светски рат - Лесковачки крај - Борбе, 1915 **264**
- Пуста Река - Борбе, 1915 **50, 259**
- Српска војска - Дефанзива, 1915 **49**
- Топлица - Борбе, 1915 **258**
Први српски устанак - Лесковац **269**
- Ниш **269**
Пчињски округ - Демографија, 1961-1991 **24**

Радан (планина) - Флора **69**
Радници - Лесковац, 1945 **232**
Ракић, Милан - Дипломатски рад, 1912 **222**

Ракић, Мита - Дневник **237**
- Србија - Путопис **247**
Ракић, Хранислав - „Доктрина насиља“ - Приказ **171**
- „Народна власт у лесковачком крају 1941- 1945“ -
Приказ **147**
Религија В. Верски живот
Роми - Лесковац - Историја **62**
- Обичаји **62**
- Образовање **53**
Рувидић, Милорад - Југоисточна Србија - Архитекта **85**

Саборна црква В. Црква Св. Тројица
Свети Прохор Пчињски - Иконографија **118**
Селиште - Некропола - Праисторија **204**
Скулптура - Завичајни музеј - Јагодина **112**
- Споменик Горуну **111**
Смрче (село) - Историја **257**
Солунски фронт - Значај **251**
Социјализам В. Социјалисти
Социјалисти - Србија - Русија, 20. в. **31**
Споменик незнаним јунацима - Освећење - Лесковац **261**
Срби - Босна и Херцговина, 1944-1945 **46**
- Хрватска, 1944-1945 **46**
Србија - Бугари, 1915-1918 **229**
- Други светски рат - Карактер **234**
- Историја, 1915 **256**
- Први светски арт - Окупација **271**
- Прилике, 1944 **255**
Србија - Српска војска - Јабланичани, 1915 **276**
Српски национални стил **88**
Стаменковић, Коста - Погибија **219**
Стојанчевић, Видосава Вида В. Николић- Стојанчевић, Видосава
Стојанчевић, Владимир - Библиографија радова, 1950 - 1996 **1**
- „Из српске историје и историографије“ -
Приказ **180**
Стојковић, Живан - „Доктрина насиља“ - Приказ **171**
- „Из српске историје и историографије“ -
Приказ **180**
Стошић, Душан - „Апокрифна јеванђеља Саше Хаџи Танчића“ -
Приказ **176**

Студенти - НОБ, 1941-1944 **265**
Сфранцис, Георгије - Србија **223**
Тајфа Дамјанова **94**

Тасић, Бранислав - Архитекта **99**
Татаринов, Всеволд - Југоисточна Србија - Архитекта **93**
Теокаровић, Невена - Монографија - Приказ **173**
Текстилна индустрија - Краљевина Југославија **38**
- Развитак, 1905 **75**
Технологија - Развој, 1905 **75**
Технолошки развој - Социјалне последице **21**
Тодоровић, Стеван - Сликарство **125**
Топлички устанак, 1917 **51**
Топличко-јабланички устанак **250**
Трајковић, Александар - „Јужни српски фронт у ослободилачком рату 1941-1945“ - Приказ **169**
Трајковић, Верољуб - „Изборне борбе у лесковачком крају 1919-1939“ - Приказ **143**
Трапезунт - Освајање **263**
Трифуноски, Јован Ф. - Сећање **284**
Туризам - Јабланица **42**

Ћурчић, Слободан - „Наупара - Корпус сакралне архитектуре Србије у касном средњем веку 1355-1459“ - Приказ **162**

Уметност, црквена В. Црквена уметност
Урбанизам - Лесковац, 1953 **76**
- 20. в. **77**

Флора - Југоисточна Србија - Планина Радан **69**

Хаџи Танчић, Саша - „Моравска Србија у романима Миливоја Перовића“ - Први циклус романа - Одломак **157**
Хисар (локалитет) - Брњичка култура **205**
- Налази **198, 202, 212, 213**
Хрватска - Срби, 1944-1945 **46**

Царичин град - Истраживања 1997 - Резултати **188**
- Истраживања 1998 - Резултати **189**
- Истраживања 1999 - Резултати **190**
- Истраживања 2000-2001 **187, 196**
- Капители **81**
Цветковић, Никола - „Живети пуним животом“ - Приказ **139**
Цекић, Душан - Економска схватања **40**
- Трговачка делатност - Беч, 1921 **40**
- Трговачка делатност - Скопље, 1911 **40**
Цекић, Јован - Рад **226**
Црвени крст - Лесковац, 1922-1941 **47**
Црква Св. апостола - Турековац - Архитектура **89**
Црква Св. Илија - Печењевце - Архитектура **104**
Црква Св. Илија - Хисар (Лесковац) - Архитектура **92**

Црква Св. Јована крститеља - Вучје - Архитектура **82**
- Историја **82**
Црква Св. Никола - Клиновац **78**
Црква Св. Оца Николаја - Доње Стопање - Архитектура **83**
- Историја **83**
Црква Св. Тројица - Лесковац - Историја **79, 106**
Црквена уметност - Југоисточна Србија - Реформа, 18. в. **116**
Црквено певачко друштво „Карађорђе2 - Власотинце **13**
Црна Гора - Стање, 1915 **256**
Црна Трава - Положај **23**
- Демографија **23**
Црниловић, Христифор Кица - Сликар **117**
- Етнограф **117**
Четници, 1941-1944 **161**
- Нишки округ, 1941 **240**
- Црвена Армија - Сарадња **243**
Читаоница - Горње Бријање, 1926-1943 **8**
- Јарсеново **9**
Ђоцовић, Станислав - „На крилима“ - Приказ **185**
Шеријатско право **43**
Школство - Грделица - Историја, 1878-1914 **57**
- Лесковачки крај **56**
- Пирот - Историја **54**
- Поречје - Историја **52**
- Орашац - Историја **55**
Штампа - Илегална - Југославија **15**
- Југославија - Други светски рат **16**
Штампарије - Власници, 1887-1941 **73**
Штампарство - Лесковац, 1887-1941 **73**

ГРАЂА

UDK: 84 : 002 (100) „1914/1918"

Хранислав Ракић

ЗАПИСИ РАТНИКА

Јордана Ђ. Стевановића Цекавачког, од 27. децембра 1914. године до 20. децембра 1918. године

Јордан Ђ. Стевановић рођен је у Лесковцу 1880. године од оца Ђорђа и мајке Јане. Био је трговац мануфактурне робе. Пошавши 1914. године у Први светски рат, оставио је ширу и ужу породицу са више деце, жену и снаху и старе родитеље. Брат му је погинуо на Церу 17. августа 1914. године као наредник Првог прекобројног пука и сахрањен је на месту погибије.

У току Првог светског рата му умиру родитељи, као и неколико деце. За породицу Јордана Стевановића настају тешки дани. Сав терет око исхране и одржавања деце и куће понеле су његова супруга и снаха. Помоћ је пружао његов пријатељ Гавра, грнчар, који је водио рачуна према могућностима о његовој породици, имању и дућану.

Иако недовољно писмен, Јордан Стевановић је оставио записе о свом учешћу у Првом светском рату. Они садрже његове проблеме о здрављу и поступцима војних органа, запажања приликом повлачења српске војске од Пецке, Стеве, Причевића, Ваљева, Степојевца, Лазаревца, Аранђеловца, Младеновца, Свилајнца, Деспотовца, Ђуниса, Прокупља, Куршумлије, преко Косова и Албаније, до Крфа, Солуна итд. Он, као болничар, није био у првим борбеним редовима и из позадине је сазнавао шта се дешавало на фронтовима, а после пробоја Солунског фронта био је више пута близу линије фронта, због збрињавања рањеника из првих редова.

Био је нежног здравља, али, по природи вредан, трудио се да све постављене задатке извршава. Имао је и доста мудрости да се у вихору недаћа сачува и да преживи сву голготу која је пратила српску војску у Првом светском рату.

Записи Јордана Ђ. Стевановића Цекавачког односе се на период од 24. децембра 1914. године до 20. децембра 1918. године. Они садрже обиље података о понашању војника приликом повлачења српске војске и њиховим дилемама да ли треба ићи и напуштати своју земљу и

своју породицу. Даје нам податке где је упаљена архива српске војске, где су закопани топови и друго наоружање. Пружа нам атмосферу за време повлачења, згоде и незгоде око исхране, преноћишта и цене појединих прехрамбених артикала који се нуде војсци у повлачењу. Писао је о тешкоћама које су настале приликом превоза бродовима, јер многи нису могли да поднесу буру и ветрове који су онемогућавали нормалан превоз. Говорио је о Крфу, његовом изгледу и људима. Интересантна су његова сведочења о умирању српских војника на Крфу, и њиховом сахрањивању. Детаљно описује поморски пут од Крфа до Солуна, пребивалиште око Солуна, припрему војске за фронт и прве чарке са непријатељем. Посматрао је у појединим селима на територији Грчке национални састав становништва, а то је чинио и после пробоја Солунског фронта на територији данашње Македоније.

Записи не обрађују детаљније догађаје, Стевановић се углавном задржао на збивањима која су се дешавала у његовој најближој околини, и то она у којима је био један од актера. Наилазимо и на неколико података о људима из Лесковца и околине, с којима се виђао и о којима нас обавештава како су се понашали према њему у тим тешким данима. Поред тога, пише о обележавању своје славе и друговима који су присуствовали том слављу у тешким ратним условима. Причао је о неким интересантним сновима, првом сазнању о породици и првом сусрету са чичом Радетом у Табановцу. Интересантно је његово виђење цепелина и авиона који су бомбардовали српске положаје и опис сусрета са породицом у Лесковцу и касније одлазак са српском војском до Пожаревца.

С обзиром на то да су наши људи ретко водили записе за време ратних збивања, а поготово из Првог светског рата, овај текст заслужује да се објави поводом деведесетогодишњице од почетка Првог светског рата. Датуми у запису су по старом календару.

Као што се види из записа, они су настајали постепено и у њима је записано оно што је аутор сматрао да је најважније од збивања у одређеном временском периоду. Због тога су интересантни за историчаре, јер су доста поуздан извор, поготову зато што их је водио обичан војник.

Напомињемо да су записи вођени на папиру лошег квалитета, и то црном оловком, тако да је време доста оштетило рукопис. Настојали смо да што верније пренесемо записе и у томе смо у највећој мери успели. Правописне грешке нису исправљане, а неке су можда и унете приликом читања и прекуцавања текста, без обзира на велики труд и пажњу да до тога не дође. Иако је рукопис оштећен на неколико места, успели смо да сачувамо континуитет у излагању.

На крају, захваљујемо унуки Јордана Ђ. Стевановића Цекавачког, Мири Стевановић, која нам је љубазно уступила ове записе и фотографије за објављивање поводом 90-годишњице од почетка Првог светског рата.

ЗАПИСИ

Јордана Ђ. Стевановића зв. Цекавачки од 27. децембра 1914. године до 20. децембра 1918.

(Приредио Хранислав Ракић)

27. децембра 914 г. по истеку боловања одем у дивизији дивизија ме упути у команду потпуно изнемоглог само прездравелог једва сам се могао у возу укачити јер 56 дана био сам на танку крану а свега 3 дана како сам почео да једем а онда у команду мислио сам и помишљах на самоубиство па сам се решио одем у команду и пре поласка баш на нову годину предам дужност благајничку у цркви св. Илијској и 2 Јануара 915 год. пођем поново у команду која је тада била у пецкој дођем возом до ваљева одатле два дана и дођем у пецко путем било је време хрђаво а није ни чудо 3 Јануар 1915 год. ја сам био толико слаб да када сам дошао више села „Стеве“ на брегу ветар север који је тако силно дувао да ме је неколико пута оборио у шанцу крај насипа који је био пун снегом срећом сустижеме један војник са колима те ми рече да се попнем на кола што ја радо учиних тај војник био је из села Д. Стопање и звао се Јосиф Гијин иначе мој добар познаник стиго у мраку у пецку моја је јединица отворила болницу покрај друма у школи јавим се командиру да сам стигао са боловање и надао сам се да ће бити жалостива срца да ме врати кући на поправку здравља јер ми је потребна била кућевна нега али на жалост и од њега не доби као и од његових колега у Нишу који ме одјурише у команду говорећи има тамо лекар нек те он лечи а кад сам реко да сам до пре 3 дана био на танко он ми рече има тамо леба па једи све набусито а није било ни чудо јер је био доктор мајор у дивизији члан Комисије нисам могао ништа да радим јер сам био изнурен-слаб али да не би јео државни хлеб цабе одредише ме у у магацину и ту сам радио по мало неколико дана и одредише ме за собног старешину био сам у соби док 28. Јануара дође наредба те се наша болница крену за Причевић а ја остадо као собни до евакуацију болесника и после 6 дана одем и ја у Причевић и наш командир био је болестан и евакуисан за ваљево а дошао за коман. Душан Радовић који је после неколико дана паде болестан од пегавог тифуса 15 Јула кренусмо за „Стеве“ и ту отворисмо болницу у школу ту сам био прво у кругу после сам био собни старешина у соби бр 1 и Јула с конца тражио сам двапут рапорт-ом осуство од команде Дим. Калијадиса који ми после толико молбе даје 8 дана осуства те 28 Јула 915 г. пођем на осуство а 5 Августа се враћам у команду и од то доба били смо у Стеве све до 26 септембра 1915 год. тада дође наредба да се болница крене за Каменицу и једно оделење већ одмах одпутовало ми се остали спремасмо за покрет долази друга Наредба да идемо за ваљево и у Причевићу се састависмо и одосмо до ваљева одатле продужис-

мо и дођемо до Лазаревца одатле кренемо лево и дођемо у Степојевац ту добисмо наредбу да отворимо болницу али се у брзо кренусмо јер је наша дивизија била у Армијску резерву дођемо опет у Лазаревцу у нади да одатле путујемо возом за Младеновац али смо опет путовали сувим за Аранђеловац и најзад стигнемо пред Младеновац ... сусрете ордонас и заустави ... с наредбом до даље наређење ту се пронесе глас да ће мо ићи за врање јер су бугари навалили тамо и већ када је било време да се укрцамо на воз долази увече наредба да се одмах кренемо за Паланку у вече киша пада блато велико али је наредба била свет и мора да се иде те ноћи толико је киша падала и такав је пут био да смо целе ноћи прешли од прилике пет километара изшли смо више Младеновца на брегу ја сам био сав мокар и стално киша пада ... са неким војницима решимо и легнемо дође наредник болничарске чете мика иначе лесковчанин и одјури нас с намером да гурамо кола али ми продужисмо и нађосмо један виноград који је био ограђен и провалисмо ограду уђосмо у нутра и наиђосмо на једну зграду у којој се згурасмо у једном вајату док свану и комора је већ отишла на брегу у свануће приђосмо опет комори и умало што не одговарасмо што смо се удаљили и нисмо кола гурали али толико је киша падала да се морало склањати, тога дана стигосмо у Па... и у црквеној авлији смо се склонили запреноћиште сутра опет за даље и после неко време стигосмо преко Мораве и реке ресаве Шилајнаца у Дубници близу Петровца и отворисмо болницу и после 3-4 дана опет покрет за одступање те из Дубнице дођосмо у село „Вирине“ ту опет отворисмо болницу у једној кафани и ту примасмо рањенике 5-6 дана и дође опет за оступање у ћуприји и одмах у продужење до параћина ту се задржасмо 2-3 дана па опет одступај ка Деспотовцу и даље све до мораве па онда прећосмо на морави и код Ђуниса била је велика гвоздена ћуприја али је Морава толико надошла и излила се са десне стране да смо морали 3 пута газити је док смо до ћуприје дошли била је ноћ ништа се видело није мало врднеш с насипа а газиш воду у шанац морао си да се удавиш прећосмо и Мораву дођосмо у Ђунис магацини отворисмо војска узима што ву треба као пексемит козерве итд. одатле дошли до Рибарске бање и даље без прекида одступали и дању и ноћу док смо једне ноћи изишли на планину „Јастребац“ 26. октобра 1915 толико било блато да смо једва кола изгурали и најзад стигосмо пред Прокупље мислећи да је крај бежању ту се задржасмо свега једну ноћ и опет даље поред Крушумлије и изађосмо на Мердаре до старе наше границе али опет даље прећосмо у мало Косово, на првом конаку већ почеше наши војници да се враћају говорећи нећемо даље да бегамо јер смо наше куће оставили ја сам и даље ишао једне вечери стигосмо пред приштином преноћисмо и сутра дан кренусмо мало ка нашој старој граници и ту се улогорисмо да даљаг наређења да чекамо ту већ поче снег и мећава првог дана кад ручао пексимит и то тврд зубе да поло-

миш и јело али толико је било ладно да док стојећих ручам руке ми промрзоше да после нисам могао да их згрејем и толико су ме болеле да умало не заплаках ту смо промрзли за 3-4 дана и опет наредба бежи даље прећосмо преко Косова кад смо дошли у суву реку ту смо изгорели архиву јер је таква наредба била дођосмо до село ораховац велико село и има дућане чаршија одморисмо и ту смо требали ноћити али се види да војници намеравају да се враћају по наредби командира кренусмо дуго и даље у ноћ сигосмо пред село „бела црква“ у једној пољани свратисмо на преноћиште снег до више колена нигде дрво нема ветар север дува нигде нема ди да легнеш ја се нагурам у кола коморџиска са коморџијом који те вечери и побеже целу ноћ нисам могао да заспим јер зима је толико била да сам се сав тресао од зиме те ноћи сву ноћ су војници пролазили враћали се натраг на предају наредник мика шаче их зауставља у јутру кренусмо даље пошто је коморџија побегао ја добих чин за коморџију те тог дана терах волове и у увече стигосмо у Ђаковицу 15 Новембра 915 г ту смо целог дана седели и одатле смо нас три друга решили да се вратимо натраг да даље не идемо и те вечери смо и мисмо и кренули и одмах после нас арнаути су напали нашу војску и сутра и даље они који су остали кренули су преко Љум куле за скадар а ми одосмо за Пећ те ноћи смо путовали ноћ ладна пут клизав те ноћи прошли смо поред високи дечани пао сам на земљи око... 16ог Новембра стигосмо пред Пећ ту су наши горели кола закопавали топове и ништили уопште све што се није могло даље носити ту смо одмарали цео дан па онда се решисмо да идемо за скадар пошто смо чули да на граници убијају кога ухвате из Пећи кренусмо једног јутра рано и преким путем кренусмо тога дана ишли смо једном путањом између толико великих планина да се је само небо видело такав је опасан пут био да ако се одклизнеш и у провалију се одкотрљаш више неможеш да изађеш али сам сретно прошао истина је био снег и клизаво али се пређе и увати нас мрак и преноћисмо крај пута без игде ичега сутра дан опет се кренусмо даље и пут тако исти све до после подне док не стигосмо до пред Андријевице ту ноћимо у кућу једног црногорца у село Велика нас три друга који заједно путујемо који нас пусти у собу сутра дан 20ог Новембра рано стигосмо у Андријевици варошица обична има неколико дућана и кафане прођосмо кроз њу и изађосмо мало даље и у једној кући нађосмо опет да преноћимо у кући једног црногорца у селу „КРаља“ који је био стражар код њиховог магацина а жена и деца код куће пред мрак украдоше јој секиру и она посумња да смо је ми украли и позва мужа који дође ноћу са страже и сву ноћ говораху о тој секири и ујутру на наш захтев извршен је претрес те да се увере да нисмо је ми украли а како да је украдем кад нисам могао да одим и себе да носим а камоли пак неку секиру да крадем и носим кренусмо нас троје ја Д Фајдица и Заре казанџија и од тога места даље ка подгорици пут је био добар али се морало пешке ићи и носити на

лећа све ствари преобуку прекривку итд. да пређемо на храну нигде ниси могао наћи пшеничног леба можеш наћи проју и то не сејану и кромпир, проју од прилике од 2 кила печено морао си платити 10-12 (перпера-динара) кромпир 1 перпер-један динар ока тешко је само било да видимо леба а за паре нисмо много разговарали само ко пре види и купити може. Јео сам леба од „Елде“ у црној гори стигосмо и у Подгорици 26. XI 915 у подне одморисмо један сат прођосмо кроз варошицу лепа варош радње доста кафане итд. одатле кранусмо и у вече стигосмо у варошицу Тузне ту смо ноћили у једној кафани и ту продам мој покривач чергу шарену за 8 перпера преноћисмо и сутра дан кренусмо рано за подхумље ту смо морали прећи преко једно језеро и платимо по 1/2 перпери прођосмо с оне стране језера ка скадру за $1^1/_2$ сат лађом одатле се кренемо одмах и доцкан ноћу 27 Новембра стигосмо у скадар варош велика али војска доста као и избеглице и једва нађосмо у једној кафани те на патосу преноћисмо али у јутру жалила се газдарица да јој је нестали сандук са новцем леворвера и остатак војника који се затекоше код свију на захтев газдарице дође чиновник и изврши претрес над свима и не нађе код никог ништа тај што је украо изашао рано из кафане све дотле путовали смо Ја Дина фајдица и Заре казанџија сутра дан нађосмо нашег командира који је пре два дана стигао са још десетину наших војника јависмо се њему и заведе нас за крану али леба дају мало свега лепче од 300 грама дневно паре нестадоше таин се може купити и то са муком да га нађеш за 5-6 динара у сребру а банку нашу нико неће да прими више од 4-5 динара нађем тада Крсту Јовића из прибоја и он ми даде у зајам 50 дин у банкама те ту остадо жив у скадру смо седели 15 дана одатле се кренусмо 6 тог Децембра и одосмо у састав дивизије један дан хода од скадра на истоку излазећи из скадар прошли смо поред реку бојану, у састав дивизије дошли на једну ледину ветар дува киша пада сено нема да се пода се мете. Ту остадосмо неколико дана и једнога дана добих од командира наредбу да одем са поднаредником Димитријем у варош Љеш да тражимо хлеба и да се опет вратимо у село Колоната и да их сачекамо јер се и они имају кретати сутра дан и да војска има хране кад смо полазили говораху нам да је то пут од 5-6 сати и ми пођемо доцкан мрак нас ухвати далеко испред Љеша пут је био хрђав путања само и то извијуга на то ми по мраку погрешисмо пут и преко неке ливаде где је била вода до колена нигде излаза нема него водом и блатом скоро цео сат док најпосле нађосмо пут лутасмо док најпосле нађосмо пут и после мало сретосмо 3 војника који иду из Љеша и казаше нам да је Љеш још далеко и ми као и они решимо да преноћимо ту на једној ледини крај једног плота и од тај плот ватру наложисмо и ноћ проведосмо крај ватре страхом јер да су арнаути приметили све би нас помлатили. Те рано у јутру кранемо за Љеш стигосмо у 8 сати тамо узмемо у место хлеб брашно јер леба није било и купим за свој рачун по два

динара оку и вратимо се натраг да сачекамо своју јединицу у село Калонати ту преноћисмо али хлеба нема па од оног брашна што смо носили ја узмем моје следовање и од једног арнаутина купим пројино брашно 1 оку 9 динара и умесим хлеб сутра дан после подне стиже и наша јединица па заједно са њом опет натраг и пред вече стигосмо до пред Љеш ту преноћимо и сутра дан кренемо те на источној страни Љеша сместимо и ту седосмо неколико дана ту смо добијали за храну пексимит и брашно по кад, кад ту се одморисмо и одатле смо имали кренути за Драч пре него што се кренусмо за драч једног дана одредише све нас војнике да идемо на пристаниште „Сан-ђовано ди ме дуа“ да донесемо хране као да уместо профијанте те и то пристаниште видесмо и нај после добисмо хране за 5 дана и пођосмо за драч првога дана пута прешли смо преко таквог блата да смо једва прешли, на првом конаку стижемо ноћу доцкан и одмах чим стигосмо паде ми у део са још неким друговима да идем за дрва у једно брдо само од камена ноћ тамна место непознато лутамо и падамо по каменима док одсекосмо по неко дрво каква је сорта дрвета то незнам неко ситно дрвеће донесемо дрва за официре наложише ватру а ми легосмо да спавамо и под себе сам метнуо крило шаторско а покрио се шињелом јер друго ништа нисам имао зима је притегла али нема снега кад сам устао у јутру све је вода пода мном кретосмо даље и око 14 сати наиђосмо на реку „Мађ“ која је већа од Мораве наше 2 пута и морала се газити почемо да је газимо била је дубока до појаса али широка је била око 200 метара и каменита брза и предвојена на средини песком сувим да нису поред нас коњи с горње стране газили да нас све однесе и подави сретно смо газили само се 2 војника удавише одмах по прелазу ноћисмо, сутра даље путовали преко брда и села арнаутска те нападоше арнаути нашег војника који је био изостао и отели му командирову пелерину али их пешадија која ишла за нама као и пред нас одјурила и после 5 дана стигосмо пред драч ту се сместимо у логору и добисмо опет храну али већином пексимити и брашно те смо месили погаче куповали смо пасуљ по 3 д. ока зејтин по 6 шећер 8 д. по оку ту смо били све до 8 јануара куповао сам леб 2,50 до 3 д по комад од који 1/2 половину поједем 1916 божић смо славили ту пред драчом за то време од 15 дана ишао сам неколико пута у драч једног дана а већ пред полазак који је био сувим за валону одређен отидо ја у драч послом у варош видим да се продају коњи и разне ствари решим се да и ја продам капут јер сам имао и шињеља готово новац нисам имао носећи га на руци кроз варош пита ме једно арнауче за капут оћеш да га продаш на шта му одговорим да хоћу око тог разговора наиђе један чиновник српски има еполете и кокарду носи висок и упитаме благим тоном продајеш ли му војниче на шта му одговорих да јесте тада ми рече тај српски патриота громогласно одкуд да продајеш државне ствари и зашто упропашћујеш државу српску ја му реко сутра се крећемо сувим за

валону а имам и шињел и зато га продајем што не могу да га носим јер кажу да има цео дан да се нека вода гази па да га не би тамо бацио да га продам да узмем неки грош јер новац немам несмеш да упропашћујеш државну имовину (и ако све пропаде) ајде пођи овамо код команданта места на шта сам морао поћи молио сам га али остаде при свом патриотском брани српску државу дођосмо пред канцеларију уђе он у канцеларију код команданта и ја побегнем и тамо ми капут остаде да нисам побегао сигурно би добио батине преко ноћ дође наредба да се кренемо у 5 сати али у Драч па у лађу до подне се укрцасмо у једну малу лађу па онда у велику ту остадосмо до сутра дан и рано ујутру 9-тог кренемо даље тога дана била је велика бура на Јадранском мору да је вода прскала на горњи бој љуљање било такво да је већина повраћала и ја сам мало повраћао до 3 поподне сигосмо у пристаниште Валонско то вече до доцкан у ноћ прећосмо опет у другу много већу лађу и 10 тог се кренемо том лађом у њој је било такво уређење да је имало кафане врло финих и све за јело и за пиће али за официре а за војнике имало је тек онолико куповали смо 3 низе смокава за банку тога није било буре и није било повраћања а и не би било јер се навикне човек на морски ваздух истога дана дођосмо на пристаниште „Крф“ ту смо остали целу ноћ и сутра 11 искрцамо се а мали чамчићи на острво „Лазарет“ ту преноћимо и 12 Јануара 1916 г купао сам се у море јер је такво наређење било истога дана искрцасмо се на острво „Крф“ и одосмо у логор „Д. Ипсое“ ту смо одмарали 10 дана онда дође наредба да се преместимо у други логор и отворимо болницу храна је била добра и 2 пута недељно вино смо добијали болесника је било доста а и умирало је из првих дана много ту седесмо све до 4 Априла (на Крфу имало је доста помаранџи и маслина) тога дана добијамо смену смени нас III пољска болница а за нас одмах дође наредба и у 8 сати 5 Априла кренемо ка пристаништу у „Говоно“ ту се укрцасмо у лађу „Дукалу“ у 12 сати. у подне док смо седели у Д Ипсосу купао сам се у море доста пута. После подне у 5 сати 5 Априла крену лађа на пут али незнамо где неки говораху за Солун али то нисмо знали за сигурно до мрака смо били на горњи спрат и посматрали море и варош Крф док се је видео кад паде мрак уђосмо у нутра и легосмо да спавамо пошто смо вечерали јер смо добили вечеру на лађи и вино поспали смо кад је било после пола ноћи пробудили се и приметили да је велика бура на средоземном мору којим смо путовали и свану али нико није могао да устане таква је бура била јака да је вода шибала прскала на горњи спрат и падало кроз врата чак доле хтео сам да изађем и изиђо али се одмах врати јер нисам могао да стојим јер је много љуљало вратим се легнем и цео дан не устајем нити што јео и пио као и целе друге ноћи у месту лежања повраћање било опште а ја нисам повраћао ни мало пошто нисам јео ништа али такав човек изгледа као да је пио три дана обично пијан човек какав изгледа освану и 7 Априла боље је било бура престала ми

устајемо гладни смо сви једемо по мало и излазимо горе да посматрамо сунце излази као тачно из воде кад изгрева јер се не види да има какав брег или земља све је вода колико ти очи гледају цео 7 април путовамо добро јер је море било мирно тако исто али приметимо ко бајаги суморејте и ноћу мирно је море било 8 ог Априла стигомо пред солуна тачно у $7^1/_2$ сата пре подне, путовали смо 61 сат све водом прво смо почели Јадранским од драча па Јонским средоземним па белим или Јегејским морем до солуна у лађи је било забрањено ноћу осветљење јер је било опасно од непријатеља да нас не спази у $10^1/_2$ сати на велики петак ступимо опет на суву земљу код солуна у логор микран ту смо седели до увече и преноћили 9 се кренемо и отидосмо 20 километара од солуна на Југо истоку „логор судуркли“ и село истог имена и ту се улогорисмо у вече доцкан, у велику суботу као и у петак распети јели смо месо конзервирано на ускрс имали смо опет за ручак као и за вечеру козерве у вече купимо једну мањерку вино и седамо до 11 сати 5-6 другова лесковчана те као бајаги певамо али од муке али не од радости на други дан ускрса опет смо се враћали на пет километара до солуна у исти логор „Микра“ тога дана у пут ручао сам сува и то буђавог са соли а увече сам имао поред хлеба и 1 струк белога лука тако проведосмо 2 дана ускрса трећег дана за ручак смо имали опет конзерве. време је било топло као у Лесковцу о петрову дану. на трећи дан ускрса доби слободно време те опра веш. 13ог време хрђаво киша пада логор у једној њиви блато велико али увече дуну јак ветар обаљује шаторе ноћу устајемо ноћу намештамо шаторе и опет спавамо рад нам је био да идемо на приштаниште да сачекујемо и помогнемо им при искрцавању долазећих трупа српске војске са „Крфа“ и да им у купатилу пегламо одело које се дезинфикује 18/IV дошао је III позив мор. див. на купање и ту се нађем са више лесковчана и са Николу Цекића терзију мога бившег мајстора који ми поред осталог разговора пита имам ли паре за трошак на шта му ја одговорим да сам узимао на зајам од више њих. и било ми је тешко и даде ми Никола 100 динара у банкама српским нисам баш био без новац али сам и до њега примио понуђени новац између 21 и 22 Априла ноћу у 2 сата пробуди ме нека пуцњава нашта одмах изађох из шатора да видим шта је сад кад видо да је та пуцњава топовска и била је у непосредној близини нашег логора ка солуну видео сам 3-4 рефлекторска осветљења нека запаљиве као гранате све то високо горе на огромној висини и над морем то је било све зато што је био дошао Немачки цепелин да пуста бомбе на наше логоре и лађе које су дошле са војском са „Крфа“ али су га наши савезници топовским гранатама погодили и запаљен пао пао је у $2\ ^1/_2$ сата на ушћу „Вардара“ од послуге његове неки су живи остали и ухваћени су 27/IV отишао сам у солун и провео цео дан био сам без дозволе јер командир није давао дозволе ништа ми нико зато ништа учинио а ја се увече вратим у логор али сам био нерасположен јер сам у варош видео

како живе слободни грађани а ми војници као у гвожђе да смо везани и нигде мрднути не даду. 2. V дође наређење и ми се кренемо у састав дивизије на 20 километ. од солуна ди смо и на ускрса први дан били у село сурукли чим смо тамо стигли почела је киша да пада а ми под шаторчиће чекамо, занимајући се картањем. после пет дана дође наредба да примимо мазге и одемо близу пристаништа и примимо 54 мазге и ја доведем једну једне мазге су биле неучене те је било тешко руковати њиме сутра дан већ сам био смењен јер је сваки коморџија узео по 2 да чува а ја сам онда носио пошту до дивизије 9тог маја имало је један акт за II пољ. бол. вардар. дивиз. да се носи и ја одем тамо и нађем Мијајлу Поповића свештеника који ми после дугог разговора пита оћеш ли да ти дадем новац ако си немаш нашта му одговорих да имам мало али ако оћеш можете ми дати и он ми даде 100 дин управо 3 наполеона и 10 драхми али то чини српски 100 динара. У селу Сурукли имали смо да купимо за намирнице скоро све млеко смо плаћали 4-5 гроша оку сир 2.50 до 3 динара оку лука црног 2.50 дин. стотину и.т.д. поље је било добро јечам је био зрео и жњет је 7 маја :15 маја од I пољ. болнице образована је по новој формацији и за војиште Мор. Див и I болничко Мор. Див. ја сам био распоређен у I Завојиш. „7 маја пшеница је била зрела и жњета је врућина је била јака несносна шприцани смо 2 пут против колере и много сам марио од шприцања и 6 Јуна био сам по други пут шприцани сутрадан одреди ме наредник преко свих мојих одупирања за посилног код једног пешадиског капетана II класе био сам посилни 4 дана али за све те у ноћи нисам спавао више од 10 сати јер је он капетан био коцкар и коцкао се свуноћ а мени нареди да му диваним прву ноћ сву ноћ сам седео кад је свирало устајање он је тад легао и ја сам му затворио шатор и он после спава до подне а ја опет џоњам уз шатор његов јер кад устане ја морам бити ту да га полијем да се умије друге ноћи нисам хтео да седим свуноћ него до 12 сати јер када ме је одредио да седим ја сам му казао да не могу да седим јер целе прошле ноћи нисам спавао у опште био је такав човек да није личио на човека већ С. кад се навршише 4 дана ја се јавим на лекарску помоћ а ништа ми није било јер сам имао другове и отресем се од њега јер ме командир упути у амбуланту да се излежим и одморим у амбуланти сам лежао сам 5 дана и 4 дана добих поштеду и 15/VI Јуна и упути ме командир у амбуланту 22/VI одредиме командир на службу у амбуланту и нађох остале другове примисмо и болеснички веш примао и издавао одело болесничко који долазе у амбуланту највише нам досади врућина која је достигла врхунац. воде нисмо имали довољно те смо покадкад пили пиво које смо плаћали 3 српска динара флашу од литар парадајс је био драхма кило сардине 4 српска динара кутија. 12 јула предадосмо Амбуланту и од 13 ог Јула од 5 сати по подне кренусмо се ка солуну на леђима смо носили ранце од прилике 15 кила тежине путовали смо до пола ноћи и стигосмо пред солуна и ту преноћисмо и 14 у

пет сати у јутру кренемо се и прођосмо кроз солун врућина је била а ствари на леђа те пола војска попада од врућине увече стигосмо на 10 километара од солуна до варошицу Јењице вардар и ту преноћисмо и у јутру 15ог опет се кренемо у 5 сати и стигосмо у село Бобекеј а и ту ноћимо 17 у 5 сати опет се кренемо и стигосмо у Гуменце варошицу и 18 у 8 сати кренемо али није било пута већ кроз планину се је морало ићи и ту пропутовасмо цео дан прошли смо село Баровицу стигосмо у село Ливаде у вече велико село од 500 кућа имало је сир паприка јаја и.т.д. али је било и сувише скупо. 19 се улогорисмо а 20 на светог илију дођоше 12 рањеника који су сви били рањени шрапнелом од који један путем умро а други 21 ујутру умро а остале посласмо у гуменце у болници. село Ливаде било је насељено све чисти Власи а занимали се сточарством искључиво чували су овце правили кашкаваљ а нама су га продавали 5 драхме оке сир 4 драхме паприка парадајс 3 гроша бостан 0.50 драх ока куће су им биле озидане од камена и покривене каменом плочама било је у равници а висина над морем била је 1260 метара дани су били топли а ноћи хладне и 29 Јула у јутру била је пала слана после неколико преселимо се на горњем крају села у школи румунској у којој су учили 350 ђака и ми је заузедосмо за господу и за превијалиште ми смо спавали по шаторима код нас су долазили са положаја болесници и по неки рањеник које смо ми спроводили до село Бајовице а одатле болничка одељења до гуменце. 21 Августа то је била недеља после Велике Госпође у село Ливаде био је обичај да сваке године прве недеље праве свадбе које се спремају целе године поред осталих млада видео сам једну којој је по причању њиних људи било дванајеста година а поред тога неразвијена мала одприлике имала 30 кила тежине а такав исти младожења у том селу почиње зима од Крстов дан па до Ђурђев дан траје и то велики снег да морају сви сељаци ићи у солунске вилајете са овцама и децом да презиме и тек спролећа се враћају се. 23 Августа заменише нас французи а ми се рано у јутру кренемо преко једне планине на западу од села Ливаде и цео дан смо путовали низ брдо и слегосмо у равницу у село Гостољубље и ту преноћимо у селу све сами турци али говоре српски од Гостољубље 24ог VII у јутру кренемо све равницом лепо поље које рађа 3 пут у годину дана јер снег падне и свега дан два па се дигне значи топли предео где нама зиме прошли смо кроз село Капинин сви су турци али српски говоре одатле кроз село слатину и ту су турци онда смо прешли реку Белицу мала река затим село Костујрани то турско село и народ под самим брдом село опет турско Драгоманце и онда уз брдо и дођемо на брду у село Луковац и ту нас затече мрак и ноћимо пред село Луковац били су хришћани 25ог у јутру кренемо се из Луковац и спустимо се једном речицом доле прођосмо Варош Воден пролазећи поред водена видели смо са све стране вода извори и одатле смо прошли кроз село Владово и даље ишли смо поред једно мало језеро баруштина и када смо

прешли језера на једној пољани ноћисмо која се околина зове шимшир бујана ту се одморисмо до 28 ог и увече у 6 сати кренемо напред ишли смо ноћу јер је положај већ близу у 10 сати ноћу стигосмо у село Острво које лежи на обали острвског језера има зељезнич. станицу село има 300 кућа од којих су 60 турских оно ресто македонци преноћисмо и сутра дан увече кренемо 29ог увече и прођосмо преко песка поред језера и на северној страни села испод брда отворисмо превијалиште јака борба почела је 29 и 30 исто ватра а ми добисмо десетину рањеника из наших пукова 31 у вече добисмо наредбу и кренемо напред и одосмо испред наших топова те је Артиљерија наша преко нас летела у јутру 1 ог септембра отворисмо шатор за превијалиште борба се наставља истом жестином и у 9 сати у јутру дође опет растурај шаторе и опет кренемо даље идући уз брдо за један пола сат прошли смо поред 2 француска топа који су преко нас тукли брзом паљбом и дошли до раскрснице која десни пут води на коти 1500 сели да се одморимо док у том тренутку осу бугарска артиљерија пред нас на 50 метара једну разорну гранату ми онда растурисмо се поред пута мало на више али он опет другу ближе кнама ми опет још на више оно и тамо гранате пале су до 30 граната све у околини али последња кад сам почео да бежим десном страном пута граната паде у правцу мене само с леве стране пута али срећом није експлодирала те мене само осу прашином и онда сјурим мало ниже па опет лежим те тако прође једно пола сата под гранатама док се вратисмо мало натраг испод брда а они престадоше туђи и после пола сата опет кренемо напред и попесмо се на самој коти 1500 метара горе чусмо од војника да су наши заробили оног момента те бугарске батерије које нас у мало не побише све и да у нереду оступају а наша хаубица одјурила напред на другом положају једног болничара само нам ранише и неколико мазге кад смо стигли на одређено место на врху коте у једној падини само што се одморисмо опет наредба напред сишли смо под брдо и ту нас ухвати мрак када нам је било одређено место али таман се одморисмо и примисмо резервну храну за 2 дана и за један смо већ имали раније примљену опет наредба за напред и онда сиђосмо на главни друн битољски и ноћу стигосмо испред села Горничево које је још било у пламену и нигде живе душе није било ту одмах ноћу 1ог и 2 у 12 сати отворисмо шаторе и примисмо рањенике међу неких било их доста и бугарских до самог села виделисмо хаубицу бугарску која нас је гађала и сва остала заробљена село је било доста порушено и збегови почеше скупљати у својих кућа са планине путем смо наишли на доста ратног плена из села Горничева кренемо се већ у јутру и дођемо већ близу равнице на којој је била укопана наша Артиљерија а иза нама на брду су тешки топови и хаубица и ту отворисмо после подне 3ог сеп шаторе за превијалиште 4 ог смо били ту а 5 ог у јутру кренемо за 2-3 километара натраг јер је на наше место дошла тешка Артиљерија 6 ог је била толи-

ка борба да се је небо проламало с леве стране нашег логора 10 километара било је село Божица у том селу примили смо храну евакуисали рањенике а и за воду смо чак тамо ишли јер нигде близу није било воде те се је за воду доста оскудевало од нашег логора кад се попнемо на брду видео се под брду лево Лерин око кога се је водила борба а у напред Битољ у даљини преко равнице. 13 септем. био сам одређен за спроводника профијанта до села Банице и натраг кад сам дошао у селу видео сам један страшан призор непријатељски аероплан који је бацио 3 бомбе у намери да погоди Руски логор који је био до самог села а који је 12ог увече стигао, један пук пешадије и ту се улогорио, није могао да потрефи логор већ једна бомба пала и упалила једну кућа је сва била у пламену и у њој ранили једног сељака тешко друга ја пала у двориште и ранила лако једног руског војника који је био у авлији а трећа је пала у другој суседној кући све је разрушена и убила на мртво једно дета од 2-3 године и још две жене и 3 мужа свега 6 душе убила који су лежали један до другог у близини изгледа да су седели око ватре. Кад сам се вратио натраг логор је био исељен улогорили се ди смо и пре тога били само лево за 1 километар долином а са леве и десне стране била је по једна батерија тешких топова истом долином :17 септем. у подне примих ручак и таман да почнемо да ручамо а оно преко нас засвира граната и далеко нас пребаци али су следовале одмах и друге те тако слеве стране паде само једна а сдесне од нашег логора падоше око 20-25 гранате и ми се разбегасмо и нисмо могли тога дана ручати у вече таман да примамо вечеру опет испали 3 гранате на исто место ми се мало растурисмо али се опет прибрасмо се вечерамо сутра дан 18 септем. опет после подне дођоше гранате али још даље од нас 19ог опет падоше али још даље уз десну страну 20 ог септ. кад устадосмо рекоше да ће мо изместити логор негде у заклоњено место на левој страни јер смо били на чистини и могле су гранате нас помлатити само мало да је скратио темпирање, кроз пола сата дође ордонанс из дивизије и рече да се не измештамо јер чује се да су бугари одступили и тако се и доцније и потврди те око подне 20ог кренемо се напред ја сам био одређен да спроводимо рањенике и болеснике до Болнице и увече стигнем јединицу у село Ваштаран где смо и ноћили кад смо прешли село до речице до самог села 21ог септем. поподне кренемо напред пређемо кроз село Крушевград изађомо на брду и видимо жицу бугарску и ровове њихове и ту је била српско-грчка граница пређемо границу и кад смо се спустили у прво српско село Зивоње спази нас бугарин и таман смо се спустили у поток а оно осуше гранате на нас али смо ми сви били у потоку кад престаде пуцњава на нас ми се једним потоком повукосмо мало натраг у једном потоку и ту се сместисмо разапесмо шаторе и до пола ноћи гурасмо тешке топове који су ишли на топове и од пола ноћи долазише рањеници те целе ноћи нисмо спавали, целога дана 21ог била је јака Артиљериска ватра 23ог после подне били смо

нас 5-6 војника да донесемо дрва на један километар од логора и од утврђења бугарске узедосмо дрва и враћајући се назад а оно почеше гранате пред нама да падају бацим дрва и почнем да бегам лево у потоку али је поток био далеко ми смо били на отворени простор те поред осталих граната које су падале подалеко једна паде пред мене врло близу и ја паднем од потреба али није експлодирала и мени сутра дан само сам осећао бол у леву бутину јер сам се убио кад сам пао а кад сам у поток сишао осећао сам болови у грдима и док сам се одморио и напио мало воде у потоку ја сам се био повратио 24 ог 9 били смо нас 10 војника да саранимо погинуле коње из дунавске Артиљрије било их је 5 који су од једну гранату убивени 8 рањени 5 војника убивени и 17 рањени таман их закопамо а оно опет почеше гранате и ми се склонисмо у потоку и једна је пала по више нас те праче долете и удари у супротну страну потока кад је престало ми потоком одосмо у логор. 25ог/9 опет су летеле гранате преко нашег логора али су далеко ишле само једна паде близу и парче рани шатор велики директно било превијалиште увече дођоше око 40 бугарских рањеника и доста наших војника те целе ноћи нисам спавао у току ноћи прошли су и бугарски заробљеници око 6700 стотине. 26ог цео дан долазе рањеници и гранате цео дан падају у околини нашег логора једна је пала по више нас близу те ранила једног војника из муниц. колоне а парчета долетеше опет у наш логор те ја да легнем брзо огребем се на леви образ од кочића шаторског и око подне преселомо све рањенике јаругом мало доле и тамо разпесмо шаторе са превијалиштем и рањенике јер је било мало даље од пута који је непријатељ тукао. 7ог/X у вече долазили су доста рањеници ја сам био са неколико болничара одређен да целе ноћи радимо на првијалишту које ми сваку другу ноћ пада пада у део те вечери почела је киша падати и око 4 сата у јутру таман сам легао у шатор и заспао а оно поток јурну те ми брже боље извукосмо ранце а шаторска крила и друге ситне ствари као чутурице порције и друго остаде па га у јутру извукосмо све затрпано блатом и онда се попесмо на брегу и ту отворисмо шаторе. 9ог/10 у вече кренусмо десно за 3-4 километара под совичком косом и ту се улогорисмо јер је и наша пешадија била у том правцу кренула је у десно и ту под том косом основану и 26 октом. моја слава тражио сам од наредника и са још два друга пођосмо у село Зивоње у цркву идући путем поведосмо говор како би славили да смо кући и ја се сетим како сам на тај дан шао у цркву и водио за руку дете и у том разговору мени очи засузише али окренем други разговор да о томе заборавим стигосмо у цркву запалисмо свеће а постојамо док служба ослужи вратисмо се у логор купи 1 флашу ракију за 5 драхме те позвах другове те по чашицу ракије пописмо и тако прослави славу у трећој години по гудурама и планимама прве године славио у село сечани друге године на планину Јастребац над прокупљем а ове треће године пред битољем али у једном каменом

брду где нема ништа друго осим камен а кад се попнеш горе нма вису чинити се да ћеш се у битољ добацити каменом и ако је имало 25 километара и више од њега. Зег Новембра око подне дође наредба за напред снег пада и топи се ветар дува али се мора ићи и после подне крене се јединица напред ја са још неколико војника останем јер су остали 15 рањеника да се евакуишу и 3 мртва да се закопају време рђаво али се мроа радити и 4/11 кад смо све посршавали кренемо и ми да нађемо јединицу и дођемо до село добровен где је наше завојиште већ примало рањенике а борба се води у највећем јеку само грме топови село добровен било је на десној обали црне реке а преко реке било је велико брдо све сами камен који су наши већ били заузели. 8ог /XI у 4 сата у јутру наредише устајање и на раме по 4 болничара однесосмо рањенике у село Брод ди је била дошла II завојиште носили смо их од прилике 2 сата кад се вратимо одмах смо се крнули напред прошли смо кроз села брод које је било сво порушено и... си могао мештанима видети који се враћају из Битоља јер је бог у јутру био битољ заузет путовали смо све до 3 сата по подне киша је падала али се је морало ићи и сместисмо се пред село Јујаток и примисмо рањенике, земља је била мокра а сламе није било и тако сам морао лећи само једно шаторско крило тада се 20ог у подне кренемо све десно ка истоку пређемо кроз село Тепавац па онда пређемо поред села Глинежа и Полога крај пута разапемо шаторе све је било сами камен и ништа више. 18 Децембра кренемо десно и одомо код села Ивена и на јужној страни од села разапесмо шаторе баш ди је био велики шатор разапет ту је био закопан један војник а није се знао ко је био зима је већ узимала маха и доста је хладноћа била 25 Децембра божић пробуди ме дежурни у 1 сату јутру јер сам био 3ћа смена пожарни ноћ је била облачна и око 4 сата поче киша да пада мени дође смена и ја одо у шатору да до зоре одспавам кад сам заспао поред осталих снова један је био много интересантан и зато га бележим био сам отишао кући и седнем да вечерамо Ђокица ми дође и седе на лево колено ја га хтедо да пољубим али му на образу као нека рана и најзад га пољубим поред сво његово брањење таман се окренем софри а он подиже главу и рече ајде опет да се пољубимо у уста и пољубимо се и пробудим се одмах и толико ми је било тешко кад погледам на колено нема дете и видим да сам сањао одмах испричам другу са којим сам спавао и опет заспим и сањам питам циле да ли је било стра кад сам ја отишао у војску а он ми рече да није ни знао кад сам отишао у војску и даде ми једно кутиче машину и један плајвез са речима ово дај вашем писару јер је заборавио кад је био овди када сам ја упитао шта ће он овде стевка ми рече да је попио 3 оканчикн вина и опио се па отишао, на један пут камени се је у логору а циле као прешао из србију и долази код мене и каже ми да је тешко тамо живети и да је учио бугарску школу а кад сам га питао шта је научио он ми рече да ништа није хтео учити још нешто сам снио али није у важности

то је било све у свануће на сам 1 дан божића: за ручак смо кували пасуљ на божић као најбољу храну а други војници јели су из казана кромпир и месо ручали смо 4 друга имали смо ракију а и вино те тако проведемо божић у једном камењару до самог села Ивена у селу је имала црква тражио сам да идем у цркву али ме не пустише јер сам имао у шатору болеснике други дан божића био сам у цркву али попа није било и тако се вратимо назад божић је прошао: 1 Јануара нова година ветар дува те шаторе само не однесе а тако је скоро сваки дан. седомо да ручамо нас четири друга а за ручак смо имали пасуљ ја сам био купио 1 литар вина и уз ручак реко ово ће мо попити за имен дан мога сина то јест ако је жив јер ништа о својима нисам знао очи ми засузише али друштво поче да пије по чашу вина и на томе заврши-10 ог Јануар. дође наредба да се повучемо на одмор јер дођоше фран и талијани да нас смене, и кренемо кроз село полог - сливицу добровен бач и иза бача ноћимо 11 опет кренемо прођемо пругу и дођемо у селу Д. Кљештина и ту се по кућама сместимо и ја будем одређен за собног у џамији у којој сам са једним другом и спавао. на џамији сам се пењао неколико пута те сам посматрао околину џамија је имала 54 болесника једном сам био изненадио буле које су биле у суседној авлији су се шетале одкривене. 5ог марта дође наредба и кренемо се још у позадину прођемо кроз Камник Врбен и стигнемо у село Забрђане и до њега се улогоримо под шаторе јер више нису дали да будемо по кућама ја сам био у шатору собни, 7-III-кренемо из Забрђане те дођемо до близу села Добровони поред црне реке и ту се улогоримо 13-III око 11 сати наиђе цела ескадрила Немачких ареоплана и бацише бомбе у околини логоре а ми се разбегамо по потоцима куд који, али наш логор није бомбардован. 18 Марта опет дође цела ескадрила Немачких аероплана и бацише око 50 бомби на село брод око којег су били војнички логори као и магацини хране наш је логор био за 1/2 километар удаљен од брода под брдом на јужној страни од брода и на десну страну црне реке: 31 марта велики петак постили смо целога дана и сутра дан 1 Априла у суботу направимо од шатора цркву и пречестимо се сви војници наше јединице као доктори 2 Април ускрс дадоше нам поред јела и вина и по два комада јаја јагњећине нисмо имали него само говеђине као и свакад. 15ог Априла кренемо се за село Скочивар и на десној обали реке црне улогорисмо се али одмах сутра дан дођоше ареоплани пустише бомбе на 1 километар од нас а једна паде у самом нашем логору али срећом није експлодирала а остале направише чуда. 23 Април Ђурђев дан је одо код берберина кукурега да ме обрија који је радио у једном округлом шатору и таман ми обрија једну страну а оно дођоше аероплани а ја пола обријан а пола не бежи у рупу коју сам одмах кад су прешли ископао још дубљу берберин је био нишанџија и звао се Светислав Петровић звани „кукурег“ одмах сутра дан 24 ог Априла у подне дође наредба и ми се кренемо испед села Петелино и у једном кршу разап-

немо шаторе говори се ја већ чуо да ће почети офанзива али се доцни-
је одуговлачи и ми се 16 Маја кренемо и дођемо испред села Груништа
ареоплана више не беше много већ 1-2 и ми се кријемо јер пустају
бомбе. 9ог VI у јутру рано још смо били спавали а оно дође ареоплан
и пусти једну бомбу у заробљенич. логор који је био у непосредној
близини од нас и уби 2 србина стражара и 5 немаца и рани 8 немаца а
ми смо одмах појурили и посакривали се по рупама и по карпе. 12 Јула
разболим се од пролива и лежим 3-4 дана па онда опет примам
дужност али сам се водио као болесник 18 дана. 14 Августа дође
наређење да се сви болесници евакуишу и да се шатори испразне за
рањенике и поче опет говор о офанзиви беше мало бомбардовање и
опет ништа о офанзиви док после неколико дана почнемо правити
бараке за болеснике и земунице за нас војнике за зимовање и дође 26
октобар слава моја тога дана тражи одобрење од командира да не
радим и доби одобрење да не радим око бараке и да узмем 1 Литар
вина за ручак и имао сам 2 флаше коњака који сам платио 1650 драхме
и узедох 2 литра вина из магацина за 2-60 и то је било све имао сам на
ручак Мицу цревара и дође случајно дине фајдица брат Мита те смо
нас четири ручали заједно нарафно и Дина увече нисмо имали леба за
вечеру јер није стигао из профијанта и нисам вечерао те чак сутра дан
опет ручак и тако проведо и четврту славу у туђини далеко од своје
куће али већ није било као лањске године тешко већ смо потпуно заб-
оравили на кућу и као да нисам никад ни имао кућу жену и децу пот-
пуно дивљачки живети навикосмо се, а ових дана поче се говорити да
ће ду бугари нападати и спремају се наши за дочек, није било никакве
боребе. 5 Децембра разболе се Дина фајдица и да би евакуисан у II р.
хируршку болницу Скочивају и после операције пола сата он умре око
7 сати у вече, 10 Децембра били смо нас неколико друга и саранисмо га
у скочивару код цркве том приликом био је и Мита Динин брат и ја му
дадем сав новац што је био Дина оставио али кад се вратим у логор
Командир ми рече да то неможе тако бити да ће паре пропасти тако не-
го да их предам благајнику и ја се 12/XII кренем и одем Кремјон узи-
мам новац од Миту и 14-XII предам га на признаници благајнику и
признаницу примим од благајника. све је то текло време пролазило а о
својима баш ништа не добих да чујем имали ко жив или не од мојих. 26-
XII -917 год други дан Божић дође Алекса Антић из слагалиште и рече
ми да му је казао Прока Близнак да код њега има неко питање из
Србије за мене те ја сутра дан одем код Проку и он ми рече да преко
Сотира Илића који је био у Женеви моји питају за мене то је био први
дан после 26 месеци да чујем да има неко од моји жив али незнам ко
има. 29 децембра исто је питање било и новине и ништа више и тек 13
I -918 год. донесе ми Јевтимије Х Јованчић из Солуна писмо које је
дошло преко Ђ. Врањкића а Немачки је било написано кад ми га
прочиташе и ја видо да су ми сви живи и здрави и тада сам у знак

радости купио флашу коњак за 9 драхме те смо са друговима попили да после скоро 28 месеци ја донекле сазнах да имам своју фамилију живу само далеко од мене. 22-II 918 г. добих и 1 карту од куће карта је била написана бугарским и тешко сам је протичао али се види радом поздрављају моји укућани као и Гаврил грнчар са његовом децом, по пријему свих писама одмах је следовао одговор и у исто време послао сам и моју слику, тако пролазаше дани и дође и скоро већ ускрс паде наредба да се пости четвртак и петак и у суботу се сви по наредби причестимо дође и ускрс мало су нам вина дали као следовање мало купили за паре имало је мало јагњетине као и јаја на трећи дан дође на ручак побратим и Никола Цекић те смо у друштву ручали и мало пили вина, одмах сам сутра дан тражио да идем до Видена али ме команд. не пусти јер се је други пре мене јавио и мене одложи за други пут. између 5 и 6 Маја ноћу ухвати ме грозница од које боловах 1 Недељу дана и исто време водио сам се у болницу као болесник 14 маја таман што смо ручали и био је код мене на ручак Јосив Марић а оно појавише се 2 Немач. ареоплана те бацише бомбе улизини нашег логора а једну је бацио на ћоше нашег логора али ништа није било штете кад мало прездравих тражио сам осуство за Воден и 18 Маја одем за Воден и у вече стигнем тамо бавио сам се 19 и 20 Маја у Водену и 21 вратио сам се натраг у логор и таман се навршила цела година у истом логору а ја нигди нисам из њега ишао. 12 ЈУла у 10 сати и у 4 подне падоше прве 2 гранате нерпијатељске испред нашег логора за 150 метара па онда распали преко нас у слагалиште Дунавске и Дринске која су била на 2-300 метара од нас натраг и баци тамо око 138 гранате било је 8 рањеника од којих 2 тешко и нешто мало материјалне штете одмах су слагалишта премештена натраг а за храну су ишли ноћу јер је ту био пут за наше слагалиште које је било иза ових. а и више њега бацио беше неколико гранате 10 Јула нареди командир да се сав рад обустави да војници који су били на кошење да одмах дођу и у трку да одмах дођу а сено и трску оставе врши се преглед спреме као кола самара и. т. д. дакле није се знало позитивно шта је али се види да ће бити нешто или премештај на други положај или офанзива 3 Августа оде командир и нађе други логор које је био за 2-3 километара натраг о одмах упути војнике да га спремају и тада се је већ знало прифатно да ће мо бити у резерви а французи ће доћи да нас замену. 9ог Августа ишли смо нас 30 војника близо до положај и тамо је извршена проба са загушљивим гасовима и већ се је почела француска војска да привлачи да нас замени 10ог Августа био сам у нов логор и спремио шатор за болеснике и у копању том нађем једну турску пару истога дана увече преселимо се у логор само је остао лекар са неколико војника и завојиште је у старом логору функционисало до 15 Августа и тада се сви преселише али нисмо примали болеснике већ смо се одмарали, 24 Августа испод наших шатора нађем у корпу 1 чутурицу од 2 кила која је

била гола не опшивена платном ја је узмем и дадем је Милану Петковићу из Д. Синковце који је самном и спавао он није омао чутурицу и замоли ме те гу уши са платном сутра дан, али увече ме нападе Заре казанџија Лесковчанин да сам је украо рашио старо платно и ушио ново у намери да се не познаје али ја сам имао турску чутурицу и апсолутно за другога нисам имао потреба да је крадем али сам на правди од стране његове нападнут и треба ту доброту да му запамтим да му је вратим па макар после подужег времена. 29 Августа одреди ме наредник са још једног војника да одемо у штаб дивизије и да неке ствари спакујемо референтове који су имали да се у увече крану одосмо тамо а оно имало да се спакује шатор Г. Васе Лешњака који је био писар код референта и господин човек није могао сам шатор да склопи дакле и то извршисмо све је то тако ишло говорило се о офанзиви а ми нисмо ништа радили ишли смо свако вече код Енглеза који су били близу и гледали биоскоп 1 септембар у 8 сати одпоче бомбрадовање а 2ог још јаче са нестрпљењем очекујемо какве новости и око 3 сата по подне чу се да је Добро поље Ветерник и Соколац заузет који се и 3ег потврди и у новинама и 3ег било је јако бомбардовање и неки делови почеше да се крећу и у вече чу се да је и облаково заузето и да има много заробљеника и ратног материјала у вече примисмо 14 рањеника из Дунавске дивизије, 4ог борба се води јака али далеко једва се чује само преко црне реке код села Макова фронт је на истом месту а наши слаби ту бију 5 у јутру чује се да је Прилеп пао али се незна посигурно и доцније се сазнало да није пао Прилеп. 5ог после подне дође наредба да се кренемо напред, у 9 сати сам био одређен да идем на слагалиште да храну примимо и у 11 се вратисмо а они се већ кренули те сам те ноћи целог путовали прошли смо поред села Груништа преко беле реке поред Будимирца села кроз село Грдешнице које је све било порушено и бог у вече преноћимо код једне речице путовали смо врло хрђаво јер је пут био хрђав те смо кола ломили претурали и 7ог кренемо опет напред прођемо поред села Бежишта сиђемо у село Мелница у њему смо видели железницу болнице и. т. д. такође ту су дејствовале наша 3 батерија а и он је испред села туко та 3 арти док прођосмо и 7ог дођосмо у селу Витолишту и ту се сместимо и отворисмо у турској касарни превијалиште и рањеници су већ почели да долазе 10ог кренемо из Виталишта и прођемо поред села Зивово и Врпско Горјак Радомиљ пређемо преко црне реке и ноћимо код село и сутра дан 11ог опет кренемо напред и прођосмо кроз село Новони - Царевић и изиђосмо на насип који иде из прилепа за Кавадар и ту опет ноћисмо, 12ог кренемо напред ту смо наишли на железничку пругу, ваздушне 2 пруге много магацина и ратног материјала и топова прошли смо поред села Дреново и узели леви насип који води за Градско и код села Добриште застадосмо и дођоше неколико рањеника и болесника ноћисмо и 13ог се опет кренемо али ја остадох код боелсника и неке

ствари да чувам док се кола врате и после подне кренем и нађем их у логор у Градско код станице ту је било много погорелих вагона магацина и разне ствари а остало је доста вина коњака меда пекмеза и. т. д. 14ог у јутро опет добисмо покрет и кренемо 5-6 километара и крај Вардара на десној обали отворисмо шаторе после подне бидем одређен да се вратим у Градско да саранимо једног нашег војника који је умро од ране у седам сати се опет истог дана кренемо напред и пређемо Вардар и путовали смо до 12 сати и стигнемо код села Кишино и ту отворисмо шаторе, 15ог у вече опет наредба за покрет и 16ог раног у јутру кренемо и прођемо кроз село Каратмани и дођосмо на насип који иде од села за штип пређемо преко њега и дођемо код села Татари и ту разапесмо шаторе 17ог опет рано прођосмо поред села кнежје кроз варошицу св Николу и дођемо у село Кончинце ту се сместисмо око 4 сата чу се да је Бугарска извршила капитулацију и да је Пећанац узео Врање и Лесковац 18ог у јутру кренемо натраг и одосмо до варошицу св. Николу ту се одморисмо и продужимо даље рекоше да идемо за Куманово и правац за Мораву дођемо до Градиште и ту ноћисмо 19ог рано кренемо и пређемо реку Пчињу и ту смо се зауставили јер је у Куманову била 1 дивизија бугарске која није хтела да преда оружје и у 4 сата је била принуђена те је предала оружје и ми се одмах у вече кренемо прођемо кроз Куманово и иза Куманова ноћимо сутра дан 20ог добијемо наређење да се вратимо у Куманову и да отворимо болницу и затекли смо у тој болници око 130 болесника и рањеника и 21 дође код мене руса из Табановце и причала ми што је знала о мојима а сутра дан дође и чича Раде и донесе ми 1 погачу и пржено пиле и ту смо седели до 25ог и тога дана кренемо напред прођемо поред Табановца Прешева и ноћими код станицу Бујановску 26ог била је киша али смо се опет кренули прешли код Бујановце и у 10 сати пређемо на старо српско земљиште и после подне уђемо у прву српску варош Врање које је било доста порушено и загађено. 27ог смо у Врање одмарали био сам код мог друга Ристу Илића на вечеру и спавање и 28ог кренемо се напред прођемо поред Вр. Бање - Прибоја ја сма водио мазгу јер су били коморџие отишле на осуству и у Цепу ноћимо те ноћи киша је падала а ми нисмо разапели шаторе те покисосмо. 29ог кренемо и прођемо Предејане Грделицу и у 9 сати стигнемо у Лесковац. После 3 год. и 2 месеца јер сам 1 августа 1915 био на осуству видим опет моју фамилију ноћим 2 ноћи и 1 дана преданим и 1 окт. кренемо за НИШ и у Нишу примисмо болницу окружну и гимназију у којима је било толико разбацано да за пет дана нисмо стали ни дању ни ноћу 5 ог октомбра у вече јавим се мајору коман. и тражим да се оморим јер сам већ сустао од силног рада и он ми одобри одмор и био ме је одредио да будем у гимназији у Гимназији сам радио све до покрета рад је био толико велики да нисмо имали нимало одмора и 15ог X октом. кренемо за Алексинац 16ог X кренемо из Алексинца за Ражањ и ту

преноћимо 17ог X кренемо из Ражња за Параћин киша је падала и све смо били мокри преноћимо у Параћину и кренемо 18ог окт. за Ћуприју и у ћуприји преноћимо и 19ог кренемо за Јагодину у Јагодини преноћимо и 20ог X и кренемо и ноћисмо у Лапову 21ог X кренемо прођемо кроз Вел. Плану ту се одморисмо и стигнемо у Асан пашину Паланку ту ноћимо 22ог одмарамо и 23 X кренемо из Паланку стигосмо у В. Азању ту се одморисмо прођемо кроз село Крсну и ноћимо у село Дубону код Милана Аврамовића 24ог окт. кренемо пређемо кроз М. Орашје ту ме позва једна жена и деда на ручак и ноћимо у село Водању 25окт кренемо и пређемо кроз село Петрија и стигосмо у Смедереву. у вече сам позвао 7-8 друга на славу узмем 10 литара вина и код једне старе жене узмем једну собу те у Смедереву проведемо славу 26 ог окт. кренемо прођемо кроз село М. Крсна прегазимо В. Мораву и наиђемо у село Брежина ту је наша комора ноћила а ја одо у Пожаревац и целог дана на слави путовах кад стиго у ноћи у кући једној 27ог стиже комора и смести смо се ми под шаторе и тога дана чусе да је аустрија закључила примирје а ми да о станемо у Пожаревцу да отворимо болницу а наше трупе почеше да прелазе дунав у касарне отворисмо болницу и ја будем собни са 6 помоћника јер сам имао 60 тешких болесника мрело се по 4-5 до 8 у 24 сата све од плеумонију тако се ишло за пуни месец дана па је прошла та болест. већином су умирали који су се из ропства враћали, поче пустање на боловање а и говори се да ће мо се и на осуство партиско пустити а да нас нови замену. 8. Децем. добијам 30 дана осуства и пођем кући за 4 дана сам кући стигао а 20 XII дође Дина наредники донесе ми нову објаву на неодређено осуство.

SUMMARY

Jordan Đ. Stevanović

MEMOIRS OF THE WARRIOR

Jordan Đ. Stevanović is the Serbian warrior who, as male-nurse, together with his unit, during the World War I, crossed over Kosovo and Albania up to the island of Corfu and Thessalonica. He left memoirs including period starting of December 1914 to December 1918. Those memoirs contain a lot of data related to behavior of Serbian soldiers during withdrawal, including all happenings. Memoirs are prepared for publishing by historian Hranislav Rakić who did not prepare the specified summary.

ПРИКАЗИ

Мирољуб Васић

ЗАОСТАВШТИНА ДР СЕРГИЈА ДИМИТРИЈЕВИЋА

Сергије Димитријевић, Прилози из историје Лесковца 1929-1941, Народни музеј Лесковац, Институт за савремену историју, Београд 2003, стр. 244.

Рукописна заоставштина покојног др Сергија Димитријевића садржи непроцењиво благо, како за историју српског народа, тако и за историју Лесковца и околине (ово је десета књига објављена из те заоставштине). Тема историја Лесковца заузима значајно место у његовим многобројним и дугогодишњим истраживањима. Његова обимна књига „Историја Лесковца и околине 1918-1928“ (Лесковац 1983), представља досад непревазиђену друштвену историју тог просперитетног града у назначеном периоду. Иако је намеравао да истражи историју Лесковца у међуратном периоду објављивањем и другог дела те монографије, он, нажалост, није стигао за живота да заврши тај посао.

Рукописне белешке, које је на позив Наде Димитријевић, супруге С. Димитријевића, изванредно приредио и предговор написао др Момчило Павловић, представљају основне делове недовршене монографије о историји Лесковца у периоду 1929-1941. године. Нажалост, само су два дела, тј. два проблема историографски коректно обрађена, али ни они нису у потпуности завршени, док су други делови недовршени, у назнакама, а један је сачуван само у фрагментима.

То су политички живот, односно политичке прилике у периоду 1929-1938. и настојања комуниста да се укључе у политички живот Лесковца, земље, са тежиштем на учешћу у локалним и парламентарним изборима, док се други, целовито обрађен сегмент историје Лесковца и околине, односи на синдикалну борбу лесковачког радништва у периоду 1929-1941. године. Ова два сегмента представљају основ књиге. Они пружају обиље података и чињеница, али и научну критику локалних историчара. Иако су и они недовршени, ипак, садрже, пружају основну историјску реконструкцију догађаја, појава, личности. Ти делови су, уз мање интервенције приређивача, на таквом научном нивоу да

представљају вредан допринос изучавању локалне, а тиме и шире историје.

Приређивач је сачувао оригиналност рукописа, језик, стил и ауторове закључке, који је пак показао да се на њега будући истраживачи могу поуздано ослонити приликом цитирања или коришћења извора и сл.

Прилози сакупљени у овој књизи могу се сматрати као наставак изучавања историје радничког покрета у Лесковцу и као наставак рада на другој књизи „Историја Лесковца и околине 1929-1941. године."

Посебно је значајан (и обиман) прилог под насловом „Развитак КПЈ у Лесковцу између 1929-1935". Иако је о томе писао и раније, С. Димитријевић је, изгледа, намеравао да овим радом (и као сериозни истраживач и као актер тих догађаја) отклони све недоумице о постојању и активности руководства и организације КПЈ у Лесковцу, што му је, несумњиво, и пошло за руком.

Остали прилози односе се на опште токове и догађаје у периоду 1929-1940. и на њихов одјек у лесковачком крају. Такви су текстови „Диктатура краља Александра и избори у периоду 1931-1934" и „Парламентарни избори 1935. и покушај кандидовања Благоја Николића за народног посланика."

Део под насловом „Политичке прилике после петомајских избора" не наставља се по садржају на претходни. Мада пише о политичким приликама после петомајских избора 1935, у ауторовим белешкама стоји наслов „Даља акција на стварању Јединствене радничке странке 1935/36", на чему аутор ставља посебан нагласак и доноси занимљиве закључке о деловању Удружене опозиције, левих земљорадника и комуниста.

У делу „Политичке акције 1936-1937", аутор анализира одјеке конкордатске кризе у Лесковцу и посвећује посебну пажњу једном писму интелектуалаца из Лесковца упућеном „Политици".

Прилог „Политичка поларизација у земљи крајем 1937. и у току 1938, акције за стварање Странке радног народа и кандидација Косте Стаменковића", садржи анализу стања у земљи, а посебно у Лесковцу, где се одржавају страначки зборови, а комунисти настоје да сарађују са политичком групацијом Блока Народног споразума.

У делу „Предизборна борба, резултати избора 1938. године и даља политичка акција опозиције", аутор детаљно прати предизборне активности, зборове, посебно онај у коме су у Лесковцу убијена два радника, даје резултате и оцену избора и сл.

Остала два прилога „Задружна омладина Југославије у лесковачком крају" и „Занати у лесковачком крају" су изузетно драгоцени, али нису ни целовити, ни довршени.

Други део књиге могао би носити општи наслов „О синдикалној борби лесковачких радника". Он је обрађен кроз пет делова:

- положај радничке класе у првим годинама диктатуре 1929-1935;
- стварање синдикалног реформистичког покрета 1929-1931;
- продор комуниста у синдикате 1932-1935;
- борбе лесковачких организованих радника 1936-1938;
- тарифне борбе с послодавцима и штрајкови радника од средине 1938-1941. године.

У овим прилозима аутор даје општу слику положаја радничке класе, с бројним подацима о надницама, условима рада у појединим фабрикама, дочараним кроз написе у „Радничким новинама“ и извештајима повереника Радничке коморе, описују бројне штрајкове, тарифне акције радника, борбу комуниста да узму под контролу Урсове синдикате и остваре јединствени борбени фронт читаве радничке класе, забрану и распуштање лесковачких Урсових синдикалних организација и сл.

Без сумње, ова књига прилога, састављена од недовршених рукописа др Сергија Димитријевића, насталих пре двадесетак година, представља вредан допринос литератури о Лесковцу и околини, посебно прилично бројној, али не и увек на научном нивоу, литератури о револуционарном радничком покрету у Лесковцу 1929-1941. године. Сви прилози писани су на архивским и изворима другог реда, и имају солидну чињеничну подлогу. Њихов аутор је активни учесник тог покрета и као такав, делом је објективно-субјективан.

Од Тацитових текстова до савремених историографских струјања присутна је стална тежња и жеља за промишљањем историје као нераздвојног сплета прошлости, садашњости и будућности, као настојање да се потврди филозофско становиште Хердера „да се историја може наћи само у историји“. Радови С. Димитријевића, укључујући и ове „Прилоге из историје Лесковца“ су на том трагу.

Огроман истраживачки рад, вишедеценијско искуство на изучавању историје Лесковца и Србије, велика ерудиција и добра обавештеност омогућили су аутору, мада није стигао да ове текстове, прилоге заврши, финализује - да понуди одговоре на нека важна питања.

Ова књига испуњава потребу историографије да трага и критички суди о једној комплексној историјској појави - каква је укупна историја Лесковца у периоду 1929-1941, садржи право богатство података и представља трајну основу за будућа истраживања те проблематике и за израду синтезе историје Лесковца и југа Србије.

„Прилози из историје Лесковца“ су вредан поклон аутора (и приређивача ових текстова М. Павловића) историографији, друштву, будућности и трајан споменик Лесковцу.

Живан Стојковић

НИКОЛА П. ИЛИЋ: РУСКИ ЕМИГРАНТИ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ ПОСЛЕ 1917. ГОДИНЕ

Крајем прошле 2003. године изашла је из штампе књига Руски емигранти у лесковачком крају после 1917. године, аутора Николе Илића. Издавач је Радисав Филиповић, власник приватне штампарије „Филекс“ у Лесковцу. Ради се о познатом аутору који се бави проблематиком новије историје, а посебно историјом Народноослободилачког рата 1941-1945. године.

Питање избеглица, емиграната, данас је више него актуелно у свету после честих локалних ратова, а код нас посебно после крвавог грађанског рата у бившој Југославији. Њихова судбина је постала пробни камен сваке хуманости али и потврда стабилности политичких збивања на одређеној територији. Истовремено, наметнуто је и питање терминолошког одређења оних људи који у досадашњој својој домовини морају да прелазе на друга подручја исте те некадашње државе, па смо их зато називали и привремено расељена лица. Када се ради о руским емигрантима, они су избеглице из Русије које траже уточиште у другим државама желећи да се заштите од ратних дејстава или од промене у политичкој власти своје државе. Њихове судбине су углавном неизвесне, а живот у туђини тежак и мукотрпан. Та уопштена констатација није била довољна Илићу који се определио да истражи и презентује положај руских емиграната у лесковачком крају, бавећи се појединачно животним путем сваког од њих у новој средини. Што се више упознавао са документацијом или сећањима из живота тих људи, уочљива је све већа симпатија према доприносу који су они дали развоју лесковачке средине. Зато у предговору аутор истиче да су их Лесковчани прихватили, пружили им уточиште и гостопримство, обезбедили смештај, исхрану и запослење, а они су заузврат своје знање и искуство уграђивали у просвету, привреду, здравство, науку, културу, уметност и спорт. У новој средини могли су да имају слободу кретања и говора, неговање националне културе, традиције и вероисповести, право на

школовање, формирање сопствених организација, удружења и породица, што им је, како истиче аутор, „омогућила пријатељска Србија."

Ова тема у нашој локалној историографији није обрађивана, па књига Николе Илића има утолико већу вредност. Писана је читљивим стилом са респектабилном научном апаратуром уз коришћење обимне архивске грађе и литературе и навођења регистра личних имена, а на 168 страна аутор прати судбину руских емиграната до 1980. године, када су, због старости или болести, умрли и последњи међу њима. Њихови потомци се, углавном, изјашњавају као људи српске националности, што је била последица најпре мешовитих бракова код предака а затим чисто српских.

У тринаест поглавља аутор се определио за проблемску обраду, истичући најпре солидарност Лесковчана у прихватању, како су говорили „браће из Русије" (омогућујући им да се организују), потом говорећи о раду руских избеглица у просвети, култури, здравству, музици, књижевно-публицистичком стваралаштву, а затим о архитектама, сликарима, свештеницима и осталим посленицима. Посебно место је дао генералу Николају Михаиловичу Миглевском, а у новом ратном сукобу, Другом светском рату објективно и непристрасно је приказао нове деобе и страдања руских емиграната, не одустајући ни од тога да наведе и оне који се нису снашли у новим околностима и стали на страну окупатора без обзира на то што им је нова домовина пружила све услове за живот. Никола Илић се није либио да отворено изнесе и страховања руских емиграната од нове комунистичке власти, али и да истакне да су сви они који су били лојални или неутрални нашли своје место у институцијама у којима су до тада радили или новим, па и на врло одговорним местима. Након периода Информбироа и нормализације односа са Совјетским Савезом, омогућено је обнављање веза са родним крајем у Русији, породицама и пријатељима, што је резултирало дирљивим сусретима после више деценија.

Резиме на руском употпуњује слику о књизи, а обрада ове проблематике добар је подстицај за даља истраживања и сличну обраду и у другим срединама.

Однос Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, касније Југославије, према руским избеглицама био је позитиван због традиционалних веза са Русијом, што је посебно било изражено код српског народа. Било им је омогућено и школовање, а неки од њих су завршили и факултете: Игор Павлов Технолошки факултет у Београду, Владимир Миглевски Технички факултет у Љубљани, Анатолије Красовски Филозофски факултет у Београду, Азарије Баторевић Глигоријевич Теолошки, а Глигорије Гљебов Филозофски факултет у Београду. Под одређеним условима могли су да добијају и југословенско држављанство, склапали су бракове са Српкињама, имали своју канцеларију преко пута цркве и своја удружења: Младо покољење, Удружење руских инжењера, Руску

соколску организацију, Савез руске националне омладине, Руски општи војни савез, Друштво руских официра, Удружење младоруса, Савез руских радника и Козачко удружење. Руска колонија, најистакнутији представник руских избеглица, уживала је подршку власти, а њена књижница располагала је знатним бројем књига. Омогућено им је слободно исказивање националног идентитета. Окупљали су се, неговали своје културне и традиционалне обичаје, прослављали значајне догађаје из историје Русије, као и верске празнике. Укључивали су се и у рад српских удружења и организација. Тако је, на пример, Владимир Миглевски био председник Просветног одбора лесковачког соколског друштва, а Борис Непокупној начелник у истом друштву, а њихов помоћник Евгеније Голаков.

Интересантан је и садржај поглавља „У поратном времену" зато што су руски емигранти са стрепњом очекивали какав ће однос имати нова власт према њима, утолико пре што су Русију напустили управо због успостављања комунистичке власти. Међутим, страховања нису била основана јер нико није био прогањан зато што је био у Белој гарди, нити породице што је један број у време Другог светског рата био на страни окупатора, уколико није био злочинац. Напротив, добијали су и одговарајућа радна места: Иван Коденко – учитељ у селу Крајинцу, Борис Сохачев, грађевински инжењер, остао је вршилац дужности начелника Грађевинског одељења у Лесковцу, Борис Непокупној, Азарије Баторевић, Владимир Миглевски, Петар Чернов радили су као професори у лесковачкој Гимназији, инжењер Владимир Артјуков у Средњој пољопривредној школи, а Надежда Архипова у Женској стручној школи. Било је руских емиграната и у другим службама у Лесковцу.

Књига се завршава описом дирљивих примера сусрета са родбином, крајем и рођацима у Русији после пола века живота у емиграцији. Међу првима то је 1966. године учинио професор Азарије Баторевић са усвојеницом Верицом. Сусрет са сестрама Олимпијом и Надеждом и братом Стјепаном уз сузе радоснице и загрљаје. После испуњења овог животног сна вратио се у нову домовину, у Лесковац и ту остао до краја живота.

Уз захвалност аутору што нам је овом књигом обогатио сазнања о пријатељима из Русије и издавачу који је уочио праву тему, могли бисмо оставити поруку да се будућа пријатељства развијају као последица жеље за повезивањем народа, а не као последица ратова и несрећа.

Иван М. Бецић

У ЧАСТ ВЕЛИКОГ ЈУБИЛЕЈА

(Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Лесковачки крај у време Првог српског устанка 1804–1813, Историјски архив Лесковац, Лесковац 2004, 91)

Обележавање значајних датума историје једног народа, поготово оних у којима он види своју самобитност, особеност, па и смисао постојања, те из њих црпе снагу за будућност, не може бити ствар тренутне инспирације, већ мора бити унапред плански осмишљено. Свака годишњица представља и удаљавање од извесних догађаја, које временом постаје генерацијско, а самим тим прелази у миље фолклора. Управо да се не крене таквим током, свака научна ремининсенција на одређене важне датуме националне историје у себи носи нескривену одговорност да наново подсећа на њихов значај. Важност оваквих пројеката расте са значајем јубилеја, а када је у питању државност одређене земље – поприма примарни карактер.

Управо у част једног таквог догађаја, односно двестоте годишњице почетка борбе за стицање нововековне државности Србије, изашла је из пера доајена лесковачке историографије Живана Стојковића и Хранислава Ракића књига „Лесковачки крај у време Првог српског устанка 1804–1813“. Вишедеценијска сарадња двојице аутора овога пута резултовала је радом који се односи на сам почетак монументалног догађаја какав је српска револуција, односно борба српског народа за национално, верско, економско, културно и социјално ослобођење и поново васпостављање државности.

Иако није строго тематски омеђена, у књизи се јасно могу назрети две целине. Прва, која представља научну обраду догађаја, и друга, која чини скуп народних предања о Првом српском устанку и његовим битним актерима за лесковачку област.

Везивање почетка обраде догађаја за последње дане слободне српске управе у средњем веку жупом Дубочицом и отпором војводе Николе Скобаљића не представљају само начин да се да историјски след важних збивања под управом Османлија, већ представља и став аутора о повезивању нововековне са средњовековном српском државношћу, из које су устаници, али и сам народ, на основу усмених предања црпли

национални и верски дух. Управо на овој традицији темељили су се вера у васкрс српске државе, а потврда за то је свакако безизузетно учешће Срба на страни хришћанских држава у свим њиховим војнама са Османлијском империјом. Индикативна је и жеља аутора да се значај тих догађаја појача, с обзиром на жртве које је српски народ подносио након повлачења хришћанских армада.

Прича о Лесковцу и његовом становништву уочи устанка почиње прецизним одређивањем његовог административног положаја и статуса који је имао у оквиру европског дела Отоманског царства. Описан је изглед града и његових репрезенативних грађевина, али је обраћена пажња и на квалитет живота обичних људи. Из рада се може извести закључак о правно-имовинском положају становништва, квалитету њихових домова, одећи коју су носили, изгледу улица, дућана и механа. Иако уопштен, рад нипошто није деперсонализован, већ се осим централних личности устаничких збивања у околини града, војводе Илије Стреље, кнеза Момира Стојановића, Саве Дедобарца могу сазнати имена многих њихових суграђана и сабораца. Највише простора је, разумљиво, посвећено војводи Илији Стрељи с обзиром на његов статус у устаничкој војсци, а аутори методом искусних манира прате Стрељин живот и након завршетка устанка, односно све до његовог трагичног страдања 1825. године.

Поглавље народна предања представља збирку умотворина о догађајима из лесковачке околине у време устанка пренетих из књиге Сергија Димитријевића „Стреља и Лесковчани у Првом српском устанку (историја и предања)“ објављене поводом прославе стопедесетогодишњице устанка. Аутори су на овај начин обновили сећања на народно стваралаштво, али и направили спој између прослава, чиме је истакнут континуитет у обележавању значајних догађаја. Највећи број прича везан је за војводу Стрељу, али, свакако, треба истаћи једну аутохтону песму о Карађорђу, насталу у Лесковцу.

Највећа вредност ове књиге је што показује да је и становништво са рубних подручја Београдског пашалука и те како учествовало у револуционарним догађањима почетком XIX века и да се осећало нераскидивим делом српског националног корпуса. Књига је рађена на основу постојеће литературе, а писана је у духу језика савременика догађаја, те се, ради лакшег разумевања, на њеном крају налази речник мање познатих речи од којих су многе, истини за вољу, и данас присутне као туђице у српском језику. Текст није опремљен научном апаратуром јер, по речима самих аутора, циљ је био да се на читљив и неоптерећујући начин изврши популарисање историје српског народа међу читалачком публиком. Овај рад, свакако, може наћи своју примену у пракси, нарочито у настави, где се у складу са савременим трендовима наставе историје предвиђа све већи део времена за изучавање локалне историје.

IN MEMORIAM

Добросав Туровић

ПРОФ. ДР ДИМИТРИЈЕ КУЛИЋ

Наш суграђанин Димитрије Кулић, револуционар, писац и угледни универзитетски професор, умро је 21. априла 2004. године у Нишу. Уз све почасти, испраћен је и сахрањен на лесковачком Шпитаљском гробљу, где је о његовом лику и делу говорио његов саборац Миодраг Мија Николић.

Димитрије Кулић рођен је 29. августа 1923. године у Лесковцу, у породици столарског радника Петра Кулића и домаћице Савке (рођене Шушулић, из Власотинца), као прво од четворо деце. Васпитаван је у духу правде, хуманизма, социјализма и комунистичке идеологије. Као дечак и омладинац пришао је борцима за радничка права, комунистима и патриотама.

Основну школу и гимназију учио је у завичају, а Други светски рат му је прекинуо школовање, па је тек 1946. године завршио гимназију у Нишу. Правни факултет завршио је 1952. године у Београду. На истом факултету одбранио је 1963. године докторску дисертацију: „Народноослободилачки одбори и судови у Србији“, и тиме стекао степен доктора правних наука.

Кулић се још као ђак лесковачке гимназије укључио у раднички покрет града на Ветерници. У Савез комунистичке омладине Југославије примљен је 1939. године. Тада је лесковачка гимназија била и школа и универзитет. Путем омладинских удружења и секција, стицана су знања о борби за бољи живот, одбрану земље, о једнакости и равноправ-

ности људи. Димитрије је био активан члан „Трезвене омладине“, Аеро клуба, и Литерарне дружине „Вуловић“.

После Априлског рата 1941. године и окупације Краљевине Југославије, као скојевац и члан ударних десетина, учествовао је у бројним акцијама против окупатора. После хапшења од Немаца и београдске специјалне полиције, постао је борац Бабичког партизанског одреда. За време непријатељске мартовске офанзиве 1942. године и разбијања одреда, заробљен је као партизан, заједно са оцем Петром. Немци су га депортовали у затвор у Нишу, а затим интернирали у концентрациони логор у Смедеревској Паланци, док је његов отац спроведен на Бањицу и стрељан у Јајинцима 1943. године. По изласку из логора, половином 1944. године, постаје борац 13. српске бригаде, 24. дивизије НОВЈ, а касније референт за културу Омладинског батаљона. У борби за ослобођење Лесковца био је рањен од Немаца и упућен у савезничку болницу у Италију, у Грумо, ради лечења.

По повратку из Италије, 1945. године, Димитрије Кулић обављао је многе значајне друштвено-политичке функције, најпре у Лесковцу, а затим, од 1949. године, у Нишу, а повремено и у Београду. Правничку каријеру започео је 1951. године као председник Среског суда у Нишу, а маја 1954. године изабран је за председника Окружног суда у Нишу и на тој дужности остао је до маја 1964. године. Као реномиран правник, биран је за председника Удружења правника у Нишу, затим члана управе Удружења правника Србије, члана Правног савета Скупштине Србије и члана Комисије за политички систем ЦК СКС. Од 1971. године до 1974. био је судија Уставног суда Србије. Такође, био је главни и одговорни уредник часописа „Уставност и законитост“.

Значајну активност др Кулић испољавао је као универзитетски професор Правно-економског факултета у Нишу од 1963. до 1993, као и Правног факултета у Приштини. Обављао је 1964/65. и од 1984. до 1986. функцију декана Факултета. Био је 1966. и 1967. године у САД на специјализацији, где је написао познато дело „Уставно судство у свету“. Такође, био је члан Управе Универзитета у Београду. Учесник је бројних југословенских и међународних симпозијума и скупова, а 1969. изабран је за члана Удружења за упоредно законодавство у Паризу. У Шведској је 1987/88. написао „Парламентарни омбудсман“. Своје радове Кулић је објављивао у САД, Француској, Чилеу, Јапану, Немачкој итд. Посебно је значајан његов менторски рад за магистарске и докторске дисертације.

Проф. др Димитрије Кулић, као стваралац, научни радник и писац, оставио је разноврсна дела трајне вредности. Његов стваралачки опус био је плодан и разноврстан. Трајао је 50 године, све до смрти. Последње дело „Последњи очеви дани - Стрељање Петра Кулића“ изашло је

на неколико дана пре његове смрти. Књиге посвећене завичајној историји су: „Како смо то учинили“, „Бабички партизански одред“, „Револуционарно судство“, „Комунистичка општина Лесковац“, „Од Октобра до Сутјеске“, „Коста“, „На јужној прузи“, „Власинско језеро“. Као универзитетски професор објавио је капитална дела: „Уставно право“, „Федерализам и регионализам“, „Устави амандмани 1981.“, „Југословенско право“ и друга. Такође, објавио је и историјска дела: „Бугарска окупација 1941 - 1944.“, „Народноослободилачки одбори и судови у Србији“, „Документи о настанку и развитку народне власти на југу Србије“ итд. Треба истаћи да је објавио и породичне књиге: „Баба Лепка“, „Кулићи у Лесковцу“ и „Последњи очеви дани“.

Значајну активност професор Кулић испољио је на стварању и развоју културних установа и организација. Био је оснивач археолошко-етнографског музеја и Музеја НОБ-а у Лесковцу, Музеја НОБ-а Нишке области, Уметничке галерије у Нишу, иницијатор изградње летње позорнице у нишкој тврђави, покретач филмских сусрета и друго.

Проф. др Димитрије Кулић остаће у трајном сећању као свестрана личност, коју су красиле најлепше људске врлине.

Лесковачки зборник
књ. XLIV

***

Издаје
Народни музеј у Лесковцу

***

Одговорни уредник
Верољуб Трајковић

***

Лектор
Живојин Тасић

***

Коректор
Јасмина Тасић

***

Превод на енглески
Валентина Костић

***

Слог, прелом и техничко уређење
Иван Григоријевић

***

Тираж: 500 примерака

***

Штампа: **„ГРАФОПЛУС“** Лесковац

Народна библиотека
'Десанка Максимовић
З С 008
ЛЕСКОВАЧКИ зборник
2004
400000038,44
Власотинце
COBISS

НАРОДНИ МУЗЕЈ

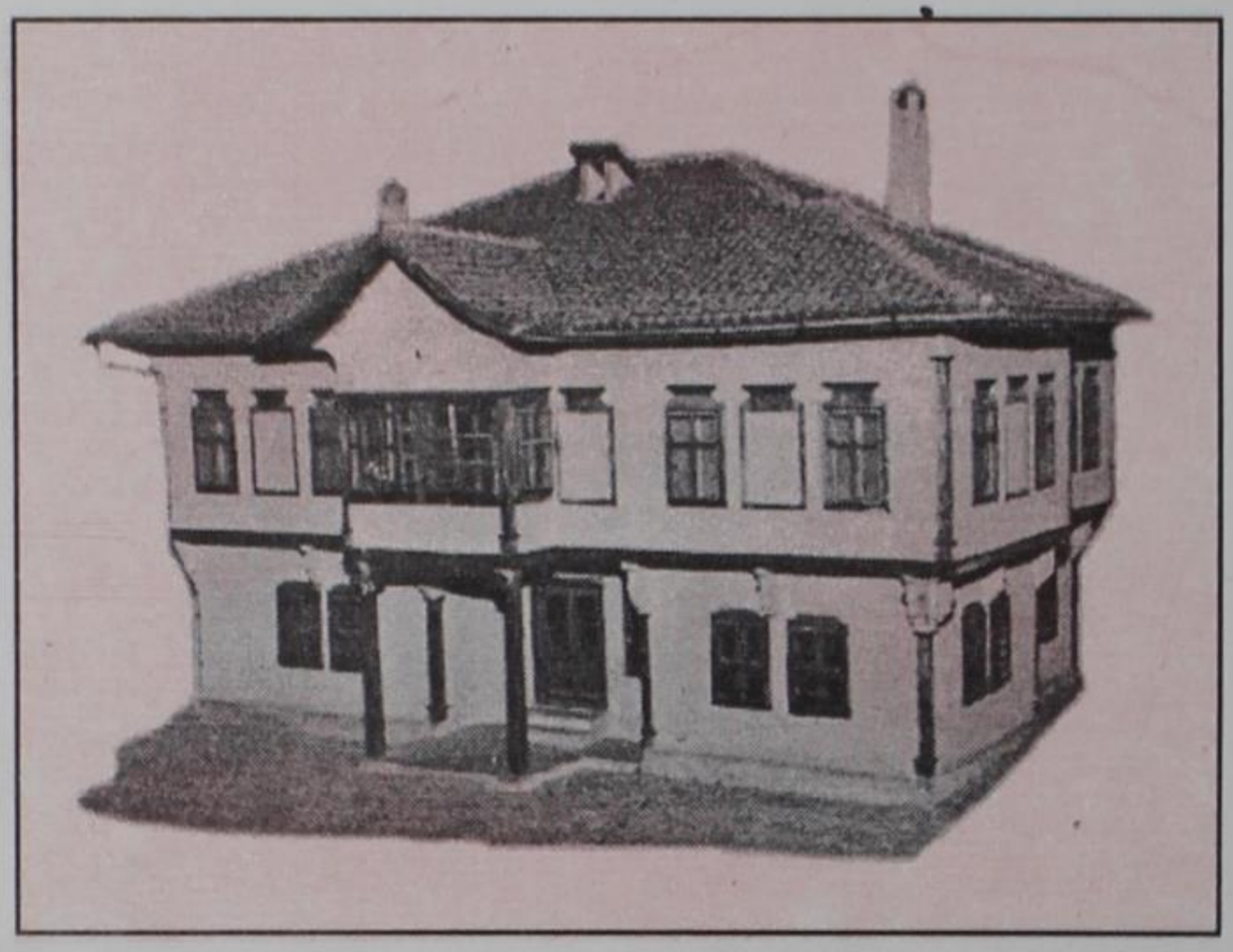

ЛЕСКОВАЦ